॥ श्रीः ॥

सारस्वतपूर्वार्द्धम् ।

नागपुरनगरस्थतपागच्छान्तर्वर्तिश्रीचन्द्रकीर्ति-
सूरिविरचितया सुबोधिनीनाम्न्या
टीकया समलंकृतम् ।

केळकरोपाह्व-लक्ष्मणात्मज-शिवरामशास्त्रिणा
यथामति परिशोधितं च ।

तच्च

वैश्यवंशोत्पन्न
गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास
इत्यनेन
स्वकीय "लक्ष्मीवेंकटेश्वर" मुद्रणालये
मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

द्वितीयावृत्तिः ।

शकाब्दाः १८१७, संवत् १९५२.

कल्याण—मुंबई.

प्रस्तावना.

सर्वशाब्दिकमहाशयेषु भवतु विदितं सविनयं विज्ञापनम् । यद् व्याकरणं नाम शब्दानुशासनं सकलप्रकृतिप्रत्ययधातुरूपप्रत्यभिज्ञापकं सर्वलौकिकव्यवहारप्रथमसाधनं जगत्यस्मिन्सुप्रसिद्धं । यतश्च व्याकरणशास्त्राद् वर्णमूलं शब्दज्ञानं भवति । शब्दज्ञानोत्तरं पदज्ञानम् । ततश्च पदज्ञानाद्वाक्यज्ञानम् । वाक्यज्ञानोत्तरं प्रतिवाक्यार्थबोधोत्तरं च सर्ववाङ्मयबोधो भवति । ततश्च वाङ्मयबोधाद्ब्रह्मदर्शनद्वारा मोक्षसिद्धिरिति शब्दब्रह्मानुसारिणां महाभाष्यकारादीनां सिद्धांतः । अत एवैकस्यापि शब्दस्य सम्यक्प्रयुक्तस्य सम्यग्ज्ञातस्यापि च स्वर्गप्राप्तिः फलं भाष्यकाराणां संमतम् । यदाहुर्भाष्यकाराः श्रीमहाभाष्ये–" एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सम्यक्प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति ।" इति । शब्दानां सम्यग्ज्ञानं सम्यक्प्रयोगो वा नहि शब्दशास्त्राध्ययनमंतरेण संभवति । तस्मादध्येयं व्याकरणमिति तावत्सिद्धम् । व्याकरणशास्त्रस्य हि प्रवर्तकास्तावदष्टावाचार्याः–

"इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नोऽपिशलिः शाकटायनः ।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा इत्यष्टौ शाब्दिका मताः ॥"

इति । एभिश्चाचार्यैः शब्दसिद्ध्यर्थं पृथक्पृथक्तन्त्राणि प्रणीतानि । तेषां तेषां तन्त्राणां सुखबोधार्थमनेकैर्ऋषिभिर्विद्वद्भिश्च महाप्रयासपूर्वकं भाष्य वृत्तिरूपेण पृथक् पृथग्व्याख्यानानि विरचितानि संति । यतश्चायं परिपोषितो व्याकरणमहोदधिः सर्वतोऽभिधेयप्रदेशं व्याप्नोति । तदेतद् व्याकरणशास्त्रं निखिलाशुद्धनिरासैककर्तव्यं सर्वशब्दशुद्धिप्रदं सर्वैरपि शश्वत्समादर्तव्यं मनुजैः । यदि केषांचित् व्याकरणशास्त्रे प्रवेशो नास्ति तेऽकिंचित्करा उपहासास्पदं भवन्ति भव्यानां । एतदुक्तं केनचित्कविना निजपुत्रोपदेशसमये-

" शब्दशास्त्रमनधीत्य यः पुमान्वक्तुमिच्छति वचः सभान्तरे ।
बद्धुमिच्छति वने मदोत्कटं हस्तिनं कमलनालतन्तुना ॥ "

इति । किंच–

" यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम् ।
स्वजनः श्वजनो मा भूत्सकलं शकलं सकृच्छकृत् ॥ "

इति । एतेन चाशुद्धभाषणाशुद्धलेखनादिप्रमादविध्वंसनाय शुद्धशब्दप्रतिबोधाय च संप्रदायशुद्धिपुरःसरं शब्दशास्त्रज्ञानमावश्यकं वाणीयुतानां सर्वमनुष्याणामिति हि सर्वजनमन्तव्यमूर्द्धन्यम् ।

संप्रति व्याकरणशास्त्रस्य बाहुल्येनात्र भूमण्डले प्रचारोऽस्ति पारंपर्येणानुवर्तमान आबालम् । तथा च श्रीमाननुभूतिस्वरूपाचार्यः कदाचित्सदसि निजमुखनिर्गलदबद्धशब्दप्रयोगातिरस्कृतिविषण्णमतिर्विद्वज्जनान्विश्रम्भय्य रजन्यां श्रीमतीं वाग्देवतां स्तु-

तिभिः प्रसाद्य तल्लब्धवरादप्रतिनिरुद्धवाग्विलासः तद्दत्तसूत्रसप्तशतीसम्पन्नव्याकरणान्तराचार्यपदसमधिष्ठितः परेद्यवि सदोगतान्विदुषः प्रकृष्टव्याकरणान्तरसूत्रसिद्धं पूर्वेद्युः स्वमुखोद्गतं ' पुङ्क्षु ' इति शब्दं शुद्धं तैः स्वीकार्यप्रपूजितपादपीठः प्रतिष्ठां कारितः सर्वविद्वज्जनसंप्रार्थनया सर्वेषां बुद्धेरुत्कृष्टतोत्तरोत्तरमपचीयमानैव दरीदृश्यत इति कथमेतेऽल्पबुद्धयोऽपारव्याकरणमहातन्त्रपारावारपारीणा भवेयुरिति मनसिकृत्य कृपाकरम्भितान्तरङ्गः सरस्वतीदत्तसूत्रसप्तशतीसिद्धव्याकरणप्रसिद्धौ विज्ञापितः स्वशेमुषीवलेन सारस्वतं नाम तद्व्याकरणं निखिलाशुद्धनिराकरणं सुकल्पितोदाहरणसहितं सुवृत्तिसमेतं परिकल्प्य सर्वजनानां सुखबोधाय प्रादुश्चकार ।

तदपि सवृत्ति सारस्वतं बहुभिर्विद्वद्वरैर्नानाविधाष्टीका विरच्य विशदीकृतम् । तच्चेदं श्रीनागपुरस्थतपागच्छाधिविधायिसदाराजभट्टारक—चन्द्रकीर्तिसूरिभिः सकलपिपठीर्जनानुपपत्तिं विचार्य तेषां सम्यक्तया व्युत्पत्तिविधित्सया सुबोधिकां नाम टीकां पठितव्यपाठपठनवत् सरलां विधाय सम्यक्परिष्कृतम् ।

एतच्चास्माभिरत्रत्यैः शास्त्रिभिः सम्यक्तया परिशोध्य सुपुष्टचिक्कणपत्रेषु सुमनोहरैः सीसकाक्षरैर्द्वितीयवारं मुद्रितमस्ति । एतच्च सर्वजनानां शब्दशास्त्रबोधं जनयतु, इति शम् ।

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,
" लक्ष्मीवेंकटेश्वर " छापाखाना,
कल्याण—मुंबई.

श्रीः ।

अथ चन्द्रकीर्तिटीकया सह सारस्वतप्रारम्भः ।

प्रणम्य परमात्मानं बालधीवृद्धिसिद्धये ।
सारस्वतीमृजुं कुर्वे प्रक्रियां नातिविस्तराम् ॥ १ ॥

श्रीवेङ्कटेशाय नमः श्रीशं वन्दे ॥ श्रीनिकुंजविहारिणे नमः॥श्रीनागाननं वन्दे॥नमोस्तु सर्व्वकल्याणपद्मकाननभास्वते । जगत्त्रितयनाथाय पराय परमात्मने ॥ १ ॥ नमःश्रीगुरवे चारुबुद्धये दत्तसिद्धये । मतिप्रदानशीलायै सरस्वत्यै नमो नमः ॥ २ ॥ अथश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यः श्रीअनुभूतिस्वरूपो निरशेषविघ्नसंघातशान्त्यर्थं सत्स्वपि देवेष्वपरेष्वैहिकामुष्मिकफललिप्सुस्तांश्च फलद्वयदानक्षमानपास्य भगवन्नमस्कृतिपूर्व्वकं सारस्वतीं प्रक्रियां चिकीर्षुः सरस्वतीदत्तवर आदावेव प्रस्तावनाश्लोकमाह । प्रणम्येत्यादि । अथैतस्य साधना पूर्व्वं व्याख्यालेशः प्रारभ्यते । णम् प्रह्वीभावे णम् (आदेःष्णःस्नः) नमूप्रपूर्व्वः । समासे क्यप् इति क्यप्प्रत्ययः । स्वरहीनं परेण संयोज्यं(प्रादेश्च तथा तौ सुनमां) इति नकारस्य णकारः । प्रथमैकवचनं सि (अव्ययाद्विभक्तेर्लुक्) इति सिलोपः । प्रणम्येति सिद्धं । अग्रे परमात्मानं । परा प्रकृष्टा मा लक्ष्मीः कान्तिर्वा यस्य

व्याख्या॥तत्रादौ ग्रंथहेतुरुच्यते।एवं किल श्रूयते एकदाऽनुभूतिस्वरूपाचार्यो विद्वद्गोष्ठीषु पुंक्षु इत्युक्तवान् तदा तैरशुद्धोयं प्रयोग इत्युपहसितः । नैवं । शुद्ध एव । यद्येवं तर्हि तत्साधनं दर्शय । श्वो दर्शयिष्यामीत्युक्त्वा स्वगृहमागत्य सरस्वत्युपासनं चक्रे । तदार्द्धरात्रे सा देवी प्रत्यक्षीभूयाऽनुभूतिस्वरूपं वरं वृणीष्वेति जगाद । तदा सोयमपूर्वं व्याकरणं वव्रे । सा स्वहारात्सूत्रसप्तशतीं दत्त्वाऽन्तर्दधे । तां लब्ध्वा हर्षितः सन् तदैव तदाख्यया ग्रंथं चकार । सोऽयं ग्रंथः स्वशिष्येभ्यो निवेदितः । ग्रंथस्यार्जवमल्पत्वं च दृष्ट्वा तैः स्वीकृतः इति किंवदंति । ग्रंथकर्त्ताऽनुभूतिस्वरूपाचार्यः प्रारिप्सितस्य ग्रंथस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तये शिष्टाचारपरिपालनाय च स्वेष्टदैवतनमस्कारलक्षणं मंगलमाचरन् सरस्वतीकृतप्रक्रियाया ऋजुकरणं प्रतिजानीते । अहं सारस्वतीं प्रक्रियां ऋजुं कुर्वे इत्यन्वयः । कुर्वे इत्यनेनाहमिति कर्तृपदं लभ्यते ‘ अस्मद्युत्तम ’ इत्युक्तेः ।अहं कुर्वे इति वाक्येन कर्मापेक्ष्यते करोतेः सकर्मकत्वात् ।प्रक्रियामिति कर्म प्रक्रियंते प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन व्युत्पाद्यंते शब्दा अनयेति प्रक्रिया तां प्रकृतिप्रत्ययविभागकर्त्रीमित्यर्थः । अहं प्रक्रियां कुर्वे एवमुक्तौ अस्यामप्रामाण्यमायातं कृतकत्वात् । तत्परिहाराय प्रक्रियां विशिनष्टि। कथंभूतां प्रक्रियां सारस्वतीं । सरतीति सरः पुरः तद्विद्यते यस्याः सा सरस्वती । अथवा स्त्रियते प्राप्यते विवक्षितार्थोऽनेनेति सरः ज्ञानं तद्विद्यत यस्याः सा सरस्वती ज्ञानरूपिणीति प्रसिद्धा सरस्वत्या प्रणीतानि सारस्वतानि सूत्रा-

स परमः यद्वा परैर्योगिभिर्म्मीयते ज्ञायते इति परमः ॥ यद्वा परान् शत्रून् रागद्वेषादीन् मिनाति हिनस्तीति परमः । यद्वा । मानं माः ज्ञानं परं प्रकृष्टं मा ज्ञानं यस्य स परमः अत सातत्यगमने । अतति सातत्येन गच्छति तांस्तान् भावानिति आत्मा । मनिण्प्रत्ययः । मन्णिित्वात् (अत उपधायाः) इति वृद्धिः । परमश्चासावात्मा च परमात्मा तं परमात्मानं । २ । १ । (अतो अम्)(नोपधायाः) इति दीर्घः । त्मइत्यस्य त्मा । (हसेपस्सेर्लोपः)(नाम्नोनोलोपशधौ । २ । १ । स्वरहीनं० (मोनुस्वारः) परमात्मानमिति सिद्धं ॥ अग्रे बालधीवृद्धिसिद्धिः । वल्लूवल्लू कामधेनौ । बल् बलंति दीव्यंति गृहेष्विति बालाः यद्वा वलंति चलंति दुर्बोधार्थादिति बालाः (ज्वलादेर्णः)णप्रत्ययः (अत उपधायाः) इति वृद्धिः । ब इत्यस्य बा । स्वरहीनं० अग्रे ध्यै चिंतायां । ध्यै ध्यायते इति धी (क्विप्) इति क्विप् प्रत्ययः । ध्यायतेः क्विपि संप्रसारणं ध्यै इत्यस्य धी क्विपः सर्व्वापहारी लोपः इति क्विप्लोपः धी इति सिद्धं ॥ अग्रे वृधू वर्द्धने वर्द्धनं वृद्धिः (क्तिः) इति क्तिप्रत्ययः ति (ततोर्द्धः) तिस्थाने धिः (झबे जबाः) इति धस्य दः।स्वरहीनं परेण संयोज्यम्।अग्रे षिधू शास्त्रे मांगल्ये च । षिध् (आदेःष्णःस्नः) सिध् सेधनं सिद्धिः क्तिप्रत्ययादिकं प्राग्वत्।अत्र शब्दाशब्दाऽनभिज्ञा बाला न तु स्तनंधयाः यदि वा।अधीतान्यशास्त्रा अप्यनभ्यस्तशब्दशास्त्रा बालाः।सर्वशास्त्रेषु शब्दशास्त्रं प्रधानं।यतः"अनधीत्य शब्दशास्त्रं योऽन्यच्छास्त्रं समीहते मूढः॥सोहेः पदानि गणयति निशि तमसि जले चिरगतस्य ॥ १ ॥ तथाच । अङ्गीकृतं कोटिमितं च शास्त्रं नाङ्गीकृतं व्याकरणं च येन ॥ न शोभते तस्य मुखारविन्दं सिन्दूरबिंदुर्विधवाललाटे ॥२॥ " इति वचनात् । धियो

णि एवं सारस्वतानि विद्यंते यस्यां सा सारस्वती तां सारस्वतीं । सरस्वतीप्रणीतसूत्रसंबंधिनीमित्यर्थः । अथवा सरस्वत्या प्रणीता सारस्वती तां । सरस्वतीकृतामित्यर्थः । गौरवलाघवयोर्मध्ये लाघवमिष्टमित्युक्तेः सुगमं व्याख्यानं प्रशस्तं यद्यर्थांतरं न संभवति । अर्थान्तरेऽस्तु । ननु सरस्वतीकृता प्रक्रियास्ति चेत्तवात्र करणे कः प्रयत्न इति चेत् तत्राह । ऋजुमिति यत्र तत्र स्थितानां सूत्राणां प्रयोगार्थमेकत्र लेखनं ऋजुकरणं प्रयोगानुकूलसूत्रक्रमां एवं सरलामित्यर्थः। अनेन सरस्वतीकृतप्रक्रियाया दुर्बोधत्वं सूचितं । निर्विघ्नपरिसमाप्तये मंगलमाचरति ग्रंथादौ ग्रंथमध्ये ग्रंथान्ते मंगलमाचरणीयमिति शिष्टाचारात् । तत्र मंगलं किं नाम तदाह । " वन्दनं गुरुदेवानां ग्रहशांतिर्द्विजार्च्चनं । शुभद्रव्यावलोकश्च मंगलं परिचक्षते ॥ " इति । किमर्थं मंगलं क्रियते कविना विघ्ननिवारणाय । शिष्टैर्विघ्ननिवारणाय मंगलं क्रियते इति सदाचारात् । तथोक्तं । "नित्यं पथ्याशिनां पुंसां हितस्थाननिवासिनां। मंगलाचरतां विघ्नैर्विनिपातो न विद्यते॥" कादम्बर्यादौ मंगले कृतेपि न तत्परिसमाप्तिः बौद्धेन न कृतं तत्प्रणीतसमाप्तिश्च दृष्टा । अतो मंगलं न सदिति चेन्न । प्राक्तनसंस्कारं विना किमपि न संभवति । अतो बौद्धेन पूर्वजन्मनि मंगलं कृतं तेनात्र मंगलेऽकृतेति विघ्नवारणमभवत् । प्राचीनसंस्काराभावादपवित्रत्वेनाचरितत्वात्कादंबर्यादीनां न सिद्धिर्याता । अतो मंगलं सदेव । तदेवाह । परमात्मानं प्रणम्येति पिपर्त्तीति परः माया लक्ष्म्या आत्मा जीवनं मात्मा लक्ष्मीपतिरित्यर्थः । परश्चासौ मात्मा

वृद्धिः धीवृद्धिः तेषां बालानां या धीवृद्धिर्बुद्धेर्वृद्धिर्व्युत्पत्तिस्तस्याः सिद्धिः बालधीवृद्धि-सिद्धिस्तस्यै बालधीवृद्धिसिद्धये चतुर्थ्येकवचनं ङे ए (ङिति) धीइत्यस्य धे (ए अय्) स्वर० । बालधीवृद्धिसिद्धये । अग्रे सरस्वती । सृ गतौ । सृ (वचादेरस्) गुणः । स्वरहीनं० । सरः प्रसरणं मुखे मुखे अस्त्यस्या इति (मांतोपधाद्वत्विनौ) इति अस्त्यर्थे वतुः (ष्ट्रवितः) इतीप् । स्वरहीनं० । ततः सरस्वत्या प्रणीतानि सूत्राणि सारस्वतानि । ततः सारस्वतेभ्यः सूत्रेभ्यो जाता सारस्वती (कारकात् क्रियायुक्ते) अण्प्रत्ययः अ (आदिस्वरस्य ञ्णिति च वृद्धिः) इति वृद्धिः । स इत्यस्य सा (यस्य लोपः) ई-कारलोपः । स्वरहीनं० । (त्रण ईप्) इति ईप्प्रत्ययः । स्वरहीनं० २—१ अम् (अम्शसोरस्य) अलोपः । सरस्वत्या प्रणीतानि यानि सूत्राणि इति युक्त्या । (वृद्धाच्छः) (यस्य लोपः) इति पाणिनीयस्य छप्रत्ययस्य सम्भवः । छस्य इयादेशः । तदा सारस्वतीया इति भवति । तेन सरस्वत्या प्रणीता या सा सारस्वती तां सारस्वतीं । अग्रे । ऋजु । २—१ अम् (अम्शसोरस्य) इति अकारस्य लोपः (मोनुस्वारः) ऋजुं । (वोर्गुणात्) इति विकल्पेन ईप् । तेन स्त्रीलिंगेपि ऋज्वी ऋजुः इति रूपद्वयं स्यात् । डुकृञ् करणे कृ आत्मनेपदे वर्तमानोत्तमपुरुषैकवचनं ए (तनादेरुप्) उ-प्प्रत्ययः उ गुणः कर् स्वरहीनं० करु (ङित्यदुः) क इत्यस्य कुः (उवम् । राद्यपोद्विः) जलतुंबिका० । स्वरहीनं० । कुर्वे इति सिद्धं । अग्रे प्रक्रियां पुनः डुकृञ् करणे कृ प्रपूर्वः प्रक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते साध्यन्ते शब्दा अनयेति प्रक्रिया (सदोणादयः) इति अप्र-त्ययः (अयकि) कृ इत्यस्य क्रि (नुधातोः) इति इय् क्रिय् स्वरहीनं ० क्रिय (आ-

---

परमात्मा तं अथवा परः पूर्णः निरपेक्षः एवंभूतो मात्मा लक्ष्मीपतिः तं । अयं भावः । कवि-भिर्विघ्ननिवारणकं भक्षाच्छादनसूक्तयो नित्यमिष्यंते । 'अतोयमपि परशब्देन पालकत्वसर्वज्ञ-त्वोपदर्शितः मात्मा परमात्मा तं शब्दो भक्ष्याच्छादनपूर्वकः तथाभूतं । अथवा । परा शत्रु-रूपा मा येषान्ते परमा ये विरक्तास्तेषामात्मा मनो यस्मिन्सः परमात्मा तं परमेषु आत्मा य-स्येति वा । षष्ठीतत्पुरुषेण परमपुरुषार्थत्वं सूचितं । सप्तमीतत्पुरुषेण कृपालुत्वं च । अथवा प-रैरुत्कृष्टैः सर्वतो विरक्तैर्योगिभिर्मीयते प्राप्यते इति परमः । " नाम्नि च " इति डः अततीति आत्मा सर्वग इत्यर्थः।परमश्चासौ आत्मा च परमात्मा तं परमात्मानं इति वा छेदः आत्मानं प्रणम्य प्रकर्षेण नत्वा । कायवाङ्मनोभिर्नमनं प्रकर्षः मंगलवाचकः । 'आत्मा जीवे सुते देहे स्वभावे परमात्मनी' ति कोशात् । एषु कतममात्मानं प्रणमसीति चेत्तत्राह । परमिति परं पूर्णं तथाभूतं आत्मानं व्यापकमित्यर्थः । तथा च । वेदान्तसारे । " अखंडं सच्चिदानंदमवाङ्म-नसगोचरं । आत्मानमखिलाधारमाश्रयेभीष्टसिद्धये " । इति तथाभूतं ब्रह्मैव । ननु गुरुगणेशा-दीन् विहाय कथं परमात्मानं प्रणम्येत्युक्तम् । सत्यं । परमात्मनि नमस्कृते सर्व एव नमस्कृ-ताः स्युः सर्वान्तर्यामित्वात् तथाचोक्तं भागवते चतुर्थस्कंधे । 'यथा तरोर्मूले' ति । ननु "अधि-कारी च संबंधो विषयश्च प्रयोजनं । अवश्यमेव वक्तव्यं शास्त्रादौ तु चतुष्टयम् ॥ " इति ग्रंथ-प्रामाण्याय चतुष्टयमपेक्षणीयं । आचार्यैः तत्करणे किं प्रयोजनं । " प्रयोजनमनुद्दिश्य न मं-

बतः स्त्रियां) (सवर्णे दीर्घः०) तां प्रक्रियां (अम्शसोरस्य । मोनुस्वारः) कृ (स्त्रियां यजां भावे । कृञो वा रिङ्) क्रिया कृत्या । अथवा क्रियादयः शान्ता निपात्याः । अथवा डुकृञ् करणे कृ ततः (कृञः श च) कृञो भावादौ श स्यात् (क्यप् च) स्त्रियां शित्त्वात् भावे यक् रिङादेशः प्रपूर्वः प्रक्रिया तां प्रक्रियां २–१ (अम्शसो० मोनुस्वारः) ततः अग्रे (स्तॄ विस्तारे) स्तॄ विपूर्वः विस्तरतीति विस्तरः (पचनंदिग्रहादेरयुणिनिः) इति अप्रत्ययः । मतांतरे (मदा) इति अप्रत्ययः । गुणः विस्तरः स्वरहीनं० अतिपूर्वः अतिविस्तरः । निषेधार्थे नञ्पूर्वः न विद्यते अतिविस्तरः शब्दबाहुल्यं यस्यां सा नातिविस्तरा तां नातिविस्तरामित्यत्र नाकादिवत् (अन् स्वरे) अनेन नञो अनादेशप्रतिषेधः । यद्वा केचित्तु बहुव्रीहौ नञो अनादेशमेव नेच्छन्ति अथवा न इति पृथगेव पदं । ततः (सवर्णे दीर्घः०) (आबतः स्त्रियां) इति आप्प्रत्ययः (सवर्णे०) २–१ अम् (अम्शसोरस्य । मोनुस्वारः) इति प्रथमश्लोकस्य साधना ।

अथ व्याख्या । प्रणम्य १ परमात्मानं २ बालधीवृद्धिसिद्धये ३ सारस्वतीं ४ ऋजुं ५ कुर्वे ६ प्रक्रियां ७ नातिविस्तरां ८ एवं अस्मिन् श्लोके अष्टौ पदानि संति । अथान्वयः अहमनुभूतिस्वरूपाचार्यः सारस्वतीं प्रक्रियां ऋजुं सरलां कुर्वे विदधे लोकप्रसिद्धशब्दव्युत्पादनार्थं ईषद्रचयामीत्यर्थः । कुर्वे इत्यत्र पठनपाठनादुत्पन्नस्य पुण्यरूपफलस्य कर्तृगामित्वादात्मनेपदप्रयोगो युक्त एव । किंनामधेयां प्रक्रियां सारस्वतीं सरस्वतीप्रणीतसूत्रसंबंधिनीमित्यर्थः । ननु शास्त्रादौ मङ्गलाचरणं विना शास्त्रसमाप्तिर्न स्यादत आह । किं कृत्वा परमात्मानं परमेश्वरं प्रणम्य । प्रकर्षेण मनोवाक्कायैर्नत्वा परमात्मनि नमस्कृते सर्वेपि देवा नमस्कृताः स्युः । यथोक्तं भागवते । " यथा तरोर्मूलनिषेचनेन तृप्यंति तत्स्कंधभुजोपशाखाः । प्राणोपहाराच्च यथेन्द्रियाणां तथैव सर्वार्हणमच्युतेज्या ॥१॥ " इति । तथाच प्रशब्दस्य माङ्गलिकार्थत्वादादौ प्रयोगः । तथाच " प्रशब्दश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥ १ ॥ " ननु "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्तते।" अतोत्र प्रक्रियाऋजुकरणे किं प्रयोज-

न्दोपि प्रवर्तते" इति न्यायात् । तत्र चतुष्टयं वदन् स्वप्रयोजनमाह । बालधीवृद्धिसिद्धये इति । बाला अनधीतव्याकरणाः तेषामेव शब्दाऽपशब्दज्ञानाभावात् । नतु स्तनपाः । धियो वृद्धिः धीवृद्धिः बुद्धिवृद्धिः बालेभ्यो धीवृद्धिः बालधीवृद्धिरिति तादर्थ्ये चतुर्थीतत्पुरुषः । बालानां धीवृद्धिरिति न षष्ठीतत्पुरुषः कार्यः । बालानामज्ञानिनां धीर्बुद्धिः अज्ञानधीः तस्या वृद्धिरिति दूषणात्–बालधीवृद्धिश्चासौ सिद्धिश्च बालधीवृद्धिसिद्धिस्तस्यै बालधीवृद्धेः सिद्धिरिति तत्पुरुषो न कार्यः । कुतः तस्य क्रियाभिसंबंधादुभयप्रधानो बलवानिति नियमात् । अत्र वृद्धिसिद्धिशब्दौ मंगलवाचकौ अत एवायं ग्रंथः सिद्धिकरः । अत्र बाला अधिकारिणः शब्दो विषयः तस्य ज्ञानं प्रयोजनं सरस्वतीकृतत्वात्स एव संबंधः अतएवाऽप्रामाण्यशंका निरस्ता श्रीः ॥

१ 'ॐकारश्चाथशब्दश्च–' इत्यन्यत्र पाठः । स एव साधुः । बहुस्थलेषु तथैव दृष्टत्वात् ।

नमित्यत आह । कस्यै बालधीवृद्धिसिद्धये । सत्स्वपि महाभाष्यादिषु तेषां गहनत्वेन बालानां सम्यगप्रबोधात् । स्वल्पबुद्धीन् जनांस्तेषु चानादरान् संभाव्येमां प्रक्रियां अवैयाकरणजनबुद्धिवर्द्धननिष्पत्त्यर्थं कुर्वे इत्यर्थः । चिकीर्षितायामपि प्रक्रियायां वक्रत्वकरणे भूयांसो जना निरादरा बोभूयंते तन्निरासार्थमाह । ऋजुमिति । सरलामित्यर्थः । सरस्वतीदत्तसूत्राणां क्रममुत्सृज्य प्रयोगसाधनार्थं यत्र तत्र स्थितानां सूत्राणामनुक्रममीलनेन ऋजुं सरलां कुर्व्वे इत्यर्थः । ननु भो ऋजुमित्येव कथं कृतम् ऋज्वीमिति कथं न स्यात् । तत्रोच्यते । (वोर्गुणात् ।) इत्यनेन सूत्रेण वा ईप्रत्ययः द्वे रूपे ऋजुं ऋज्वीमिति भवतः परं छंदोभंगभिया नोच्चार्यंते । ऋजुरपि प्रक्रिया विस्तरबाहुल्यादध्येतुमशक्या अत आह । नातिविस्तरां । विस्तरः शब्दबाहुल्यं तेन रहितां स्वल्पग्रंथां प्रचुरार्थामित्यर्थः । एतावता सर्वाण्यपि सूत्राण्यादायोदाहरणसाधनार्थं बालव्युत्पत्त्यर्थं च दीपिकाकल्पामिमां प्रक्रियां कुर्व्वे इति भावः। अत्र बालधीवृद्धिः प्रयोजनं ।१। शब्दा विषयाः ।२। अधिकारिणो बालाः ।३। प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबंधः ।४। इति प्रथमश्लोकस्य व्याख्या ॥१॥ ननु विस्तरः कथं निरस्तः इत्याशंकानिवारकं स्वगर्वापहारसूचकं च द्वितीयश्लोकमाह—

इन्द्रादयोऽपि यस्यान्तं न ययुश्शब्दवारिधेः ।
प्रक्रियां तस्य कृत्स्नस्य क्षमो वक्तुं नरः कथम् ॥ २ ॥

इन्द्रादयोऽपीति । अथैतस्य साधना । इदि परमैश्वर्य्ये । इन्दति ईष्टे इतीन्द्रः (नमादेरः) इद् अग्रे रप्रत्ययः (इदितो०) इति नुमागमः। इ अग्रे न (नश्चापदान्ते झसे) नकारस्याऽनुस्वारः । स्वरहीनं० अग्रे डुदाञ् दाने दा आङ्पूर्व्वः आदीयत इत्यादि (नाङ्कि) इति किप्रत्ययः इह (आतोनपी) त्याकारलोपः स्वर० (सवर्णे) इन्द्र आदिर्येषां ते इन्द्रादयः १–३ ॥ जस् अस् (एओ जसि) दि इत्यस्य दे (ए अय्) स्वरहीनं० (स्रोर्वि०) इन्द्रादयः । (अतोऽत्युः । उओ) (एदोतोऽतः) अलोपः अग्रे । अपि १–१ (अव्ययात्०) सिलोपः यद् ६–१ (त्यदादेष्टेरः०) इति यत् इत्यस्य य (ङस्य) अग्रे अन्त २–१ अम् (अम्शसोरस्य । मोनु०) अग्रे न १–१– (अव्यया०) अग्रे या प्रापणे या परोक्षभूतप्रथमपुरुषबहुवचनं । उस् (द्विश्च) द्वित्वं या या उस् इति स्थिते (ह्रस्वः) पूर्व यास्थाने य (आतोनपि) इत्याकारलोपः । स्वर० (स्रोर्वि०) अग्रे शप् आक्रोशे शप् शपति आक्रोशति जिह्वामिति शब्दः उणादिषु दप्रत्ययः (चपा अबे जबाः) पस्य ब । स्वर० अग्रे डुधाञ् धारणपोषणयोः । धा वारिपूर्वः वारि धीयते यत्र स वारिधिः (नाङ्कि) इति कि प्रत्ययः । इ (आतोनपि) इत्याकारलोपः । स्वर०। शब्दानां वारिधिः शब्दवारिधिः। यदि वा शब्दा एव वारीणि धीयन्ते अस्मिन्निति शब्दवारिधिः । ६–१ (ङिति) । धिस्थाने धे (ङस्ये) त्यकारलोपः (स्रोर्वि०) अग्रे प्रक्रिया २–१ (अम्शसोरस्य) अग्रे । तद् ६–१ (त्यदादेष्टे० । ङस्स्य)

अग्रे कृत्स्न ६-१ (ङस्स्य) अग्रे क्षम् सामर्थ्ये क्षम्, क्षमते इति क्षमः (पचनंदि०) इति अप्रत्ययः । स्वर० १-१ (स्रोर्वि०) वच परिभाषणे वच् (तुम् तदर्थायां भविष्यति) इति तुम्प्रत्ययः (चोः कुः) स्वर० १-१ (अव्य०) अग्रे नृ विक्षेपे नॄ-ध्रियते विक्षिप्यते कामादिभिरिति नरः । स्वरादेः अप्रत्ययः गुणः । नरः । स्वर० । १-१ । स्रोर्वि० । अग्रे किं ३-१ (टाना०) आ । (तत्रादिर्गणो विभक्त्यर्थे निपात्यते) इति विभक्तिसहितस्य किम् इत्यस्य कथं निपातः इति द्वितीयश्लोकसाधनिका॥ अथ व्याख्या इन्द्रादयोपीति । अस्मिन्श्लोके चतुर्दश पदानि संति तान्याह । इन्द्रादयः १ अपि २ यस्य ३ अन्तं ४ न ५ ययुः ६ शब्दवारिधेः ७ प्रक्रियां ८ तस्य ९ कृत्स्नस्य १० क्षमः ११ वक्तुं १२ नरः १३ कथम् १४ । अथान्वयः । इन्द्रादयो देवाः । अपिशब्दात् व्यासवाल्मीक्यादयः ऋषयोपि अथवा इन्द्रादयोष्टौ महाव्याकरण-कर्त्तारोऽपि यस्य शब्दवारिधेः शब्दसमुद्रस्य व्याकरणस्य अन्तं पारं न ययुः न प्रापुः। तस्य कृत्स्नस्य समग्रस्य शब्दवारिधेः प्रक्रियां शब्दव्युत्पादविधिं वक्तुं नरः मल्लक्षणो मनुष्यः कथं क्षमः कथं समर्थो भवति अपि तु न समर्थो भवति । अतः कारणात्संक्षेपतः कथयामीत्यर्थः । इंद्र आदिर्येषान्ते इन्द्रादयः यतः । "इन्द्र १ श्चन्द्रः २ काशिकृत्स्नोऽ ३ पिशलिः ४ शाकटायनः ६ । पाणिन्य ५ मर ७ जैनेन्द्रा ८ जयन्त्यष्टौ हि शाब्दिकाः ॥" इति ॥ २ ॥

तत्र तावत्संज्ञा संव्यवहाराय संगृह्यते ।

अथ प्रथमं संज्ञाप्रक्रियायां विवक्षितायां संज्ञाव्याख्यानसूचिकां फक्किकामाह । तत्र तावत्संज्ञेति । तत्र तस्यां सारस्वतीप्रक्रियायां तावदादौ प्रथममेव समानस्वरादीनां संज्ञानाम मया संगृह्यते कस्मै प्रयोजनाय संव्यवहाराय । सम्यक्शास्त्रव्यवहाराय । शास्त्रे हि संज्ञां विना न सम्यगेव बुध्यते । यथा किल लोकेऽपि श्रूयते । अयं राजा अयं अमात्यः अयं देवदत्तः अयं यज्ञदत्तः इत्यादि । तथात्रापि समानादिसंज्ञा शास्त्रव्यवहाराय संगृह्यते इति भावः ।

(अइउऋऌसमानाः[1]) अनेन प्रत्याहारग्रहणाय वर्णाः परिगण्यन्ते तेषां समानसंज्ञा च विधीयते ।

तत्र मात्रिकायां प्रथमं पठितत्वात् प्रथमं स्वराणामेव संज्ञामाह । सूत्रम् । (अइउऋऌ समानाः) अश्च इश्च उश्च ऋश्च ऌश्च अइउऋऌ १-३ साङ्केतिकत्वाज्जस्लोपः । यतः । " सूत्रे विभक्तिर्नैवास्ति वृत्तौ यत्रोपलभ्यते । एकद्वित्वबहुत्वादि तत्साङ्केतिकमुच्यते ॥ १ ॥ " समानाः । समानन्तुल्यं मानं परिमाणं येषान्ते समानाः । १-३

---

१ अ इ उ ऋ ऌ समानाः इति षट्पदं संज्ञासूत्रम् तथाहि " संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च । प्रतिषेधोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥ "

(सवर्णे० । स्रोर्वि०) यद्वा । अइउऋऌ इति प्रत्येकं प्रथमैकवचनान्तानि साङ्केतिकानि पञ्चैव भिन्नानि पदानि । समाना इति प्रथमाबहुवचनान्तं एवं षट्पदमिदं सूत्रम् । षट्पदत्वमेव युक्तं । यतः । " संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥ " इति । यद्यपि ' अइकौ च मत्वर्थे ' इत्यादौ समासेपि संधिर्न तथाप्यसार्व्वत्रिकोऽयं विधिरिति । क्वचित्तु । एकाविति संधिरेव दृश्यते एतत्सूत्रं कार्य्यद्वयविधायकं वर्णपरिगणनानिरूपकं समानसंज्ञानिरूपकञ्चेत्यर्थः । तदेवाह । अनेनेति । अनेन उक्तवक्ष्यमाणसूत्रसमुच्चयेन प्रत्याहारग्रहणाय वर्णाः अक्षराणि परिसामस्त्येन गण्यन्ते संख्याक्रियन्ते परिपाट्या प्रकाश्यंते । च पुनस्तेषां पूर्वोक्तानां अइउऋऌअक्षराणां समानसंज्ञा समान इति नाम विधीयते क्रियते । अथवा । अभिधीयते कथ्यते । ननु पञ्चानामकारादीनां न्यासवैसदृश्ये कथं समानसंज्ञा इति संज्ञानामसंज्ञा घटीत्यत्रोच्यते एकमात्रत्वेन समानत्वमेतेषाम् ।

नैतेषु सूत्रेषु सन्धिरनुसन्धेयोऽविवक्षितत्वात् ।
विवक्षितस्तु संधिर्भवतीति नियमात् ।

ननु अइउऋऌ इत्यादिषु सूत्रेषु संधिः कथं न कृतस्तत्राह । नैतेष्विति । एतेषु उक्तवक्ष्यमाणेषु सूत्रेषु संधिर्नानुसन्धेयः न कर्त्तव्यः । कस्मात् अविवक्षितत्वात् । वक्तुमिष्टो विवक्षितः।यद्वा।वक्तुमिच्छा विवक्षा विवक्षा जाता अस्येति विवक्षितः न विवक्षितः अविवक्षितः तस्य भावो अविवक्षितत्वं तस्मादविवक्षितत्वात् वक्तुं अवांछितत्वात् हेत्वन्तरमाह । विवक्षितस्तु । तु पुनः विवक्षित एव संधिर्भवति न अविवक्षित इति नियमात् गुर्व्वाम्नायनिश्चयात् यत्र संधौ कृते कार्यभ्रंशो भवति स अविवक्षितः । संधिर्यथा । अइउऋऌ इत्यस्य य्वॄ्ल्ॢ इति स्यात् । यत्र च संधौ कृते कार्यसिद्धिर्भवति स विवक्षितः संधिः । यथा । ईच ऊच एच ध्वे । इत्यादिषु न निषेधः ।

लौकिकप्रयोगनिष्पत्तये समयमात्रत्वाच्च ।

हेतुमाह । लौकिक इति । लोक्यंते विलोक्यन्ते शब्दाऽपशब्दा अनेनेति लोको व्याकरणं । लोके भवा लौकिका अनादिसिद्धास्ते च ते प्रयोगाश्च लौकिकप्रयोगास्तेषां निष्पत्तिः सिद्धिः लौकिकप्रयोगनिष्पत्तिस्तस्यै लौकिकप्रयोगनिष्पत्तये । समयमात्रत्वात् सूचनामात्रकृतत्वात् विभक्त्यादिसङ्केतरूपत्वात् शास्त्रस्येति संधिर्न कृतः । चशब्दो हेत्वंतरसूचकः । अत्र केप्याहुः । लोके भवाः लौकिका बालास्तेषां प्रयोगनिष्पत्तिस्तस्यै सूचनमेवोक्तमत्रास्तीति भावः । अस्य व्याकरणस्य सङ्केतरूपत्वात् । विभक्त्यनुपलंभेपि यथानुसारेण साङ्केतिकं पदं व्यवहर्त्तव्यं । कृते हि संधिकार्य्ये अय्वॄ्ल्ॢ इति पदं भवति तत्पाठे मन्दबुद्धयो जनाः सायासाः संजायन्ते यकारादीनां च स्वरसंज्ञाप्रसक्तिर्भवति अतोत्र संधिर्न कृतः ।

(ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णाः)

एतेषां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः परस्परं सवर्णाः भण्यन्ते ।

अथैतानेव भिन्नतया विवृण्वन्नाह । ह्रस्वेति । ह्रसति हीयते दीर्घापेक्षया इति ह्रस्वः। दिद्दणाति विदारयत्युच्चार्य्यमाणो मुखमिति दीर्घः । प्लवते लंघते ह्रस्वदीर्घाविति प्लुतः ततो ह्रस्वाश्च दीर्घाश्च प्लुताश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतास्ते च भेदाश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः१–३सदृशाः वर्णाः सवर्णाः । (स्रोर्वि० । सवर्णे०) । एतेषां समानानां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः परस्परमन्योन्यं स्वजातीयेन सवर्णाः भण्यन्ते कथ्यन्ते । यथा । अ १ ह्रस्वः आ २ दीर्घः आ ३ प्लुतः । इ १ ह्रस्वः ई २ दीर्घः ई ३ प्लुतः । उ १ ह्रस्वः ऊ २ दीर्घः ऊ ३ प्लुतः । ऋ १ ह्रस्वः ॠ २ दीर्घः ॠ ३ प्लुतः । ऌ १ ह्रस्वः ॡ ३ प्लुतः । एतेषां समानानामेव सवर्णत्वं न तु संध्यक्षराणां । तेन हरे अग्रे ए इत्यत्र (सवर्णे० ।) इति न भवति ॥

(लोकाच्छेषस्य सिद्धिरिति वक्ष्यति)

ननु सरस्वतीदत्तसूत्रेष्वनुक्तं ह्रस्वादीनां लक्षणं कुतो ज्ञायते इत्यत आह । लोकादित्यादि । शेषस्य इह व्याकरणेऽनुक्तस्य सिद्धिर्निष्पत्तिर्लोकादन्यव्याकरणात् ज्ञेया । लोकाद् गुरुपारंपर्याद्वा । अवगन्तव्येति शेषः । अस्य ग्रंथस्यान्ते इतिपदं वक्ष्याति कथयिष्याति । ततस्तस्मात्कारणाल्लोकतो अन्यव्याकरणादेव ह्रस्वादिसंज्ञा ज्ञातव्या ॥ ८ ॥

ततो लोकत एव ह्रस्वादिसंज्ञा ज्ञातव्या । एकमात्रो ह्रस्वः द्विमात्रो दीर्घः त्रिमात्रः प्लुतः व्यंजनश्चार्द्धमात्रिकम् ॥

तथाहि तदेव लोकोक्तमेव ह्रस्वादीनां लक्षणमाह एकद्वित्रिमात्रा ह्रस्वदीर्घप्लुताः । एकमात्रेति । एकमात्रा उच्चारणकालो यस्य स एकमात्रो ह्रस्व उच्यते । मात्रा कालविशेषः स्यात् । अक्षिस्पन्दनप्रमाणः कालो मात्रा । द्वे मात्रे उच्चारणकालो यस्य स द्विमात्रो दीर्घः । तिस्रो मात्रा उच्चारणकालो यस्य स त्रिमात्रः प्लुतः । अर्द्धमात्रायाः भवं आर्द्धमात्रिकं व्यंजनमुच्यते । केचित्तु व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकमिति वोच्चरंति । व्यंजनस्य मात्राऽनधिकारित्वात् ॥ यतः " चाषो वदत्येकमात्रं द्विमात्रं वायसो वदेत् ॥ त्रिमात्रं च शिखी ब्रूयान्नकुलश्चार्द्धमात्रिकामिति ॥ "

एषामन्येप्युदात्तादिभेदास्सन्ति । उच्चैरुपलभ्यमान उदात्तः । नीचैरनुदात्तः । समवृत्त्या स्वरितः । साऽनुनासिको निरनुनासिकश्च ।

किमेतावंत एव भेदा इत्याशंक्याह । एषामित्यादि । एषां समानानां ह्रस्वादिभेदा–

भिन्नानामप्यन्येऽपि लोकगम्या उदात्तादिभेदाः उदात्त १ अनुदात्त २ स्वरित ३ इति त्रयो भेदास्सन्ति । उदात्तादीनां लक्षणमाह । उच्चैरित्यादि । देशपाठकरणन्यासे उच्चैः स्थाने उपलभ्यमानः प्राप्यमाणः उच्चार्य्यमाणो वा उदात्तः प्रोच्यते नीचैः स्थाने उच्चार्यमाणोऽनुदात्तः नोच्चैर्न नीचैरिति समवृत्त्या स्वरेण उच्चार्यमाणो वर्णः स्वरितः । उदात्तादीनान्तु प्रयोजनं वेदेष्वेव । अत्र तु प्रसङ्गवशादुक्तं । मुखनासिकाभ्यां कृत्वा उच्चार्यमाणो वर्णः सानुनासिकः । तद्विपरीतो निरनुनासिकः निर्गता नासिका उच्चारणकाले यस्मात्स निरनुनासिकः। किंतु केवलं मुखेनैवोच्चार्यमाणो वर्ण इत्यर्थः । सानुनासिको निरनुनासिकश्चेति पदं क्वचिन्न दृश्यतेऽपि अनयोरत्र लक्षणस्यानुक्तत्वात् । अथ समाहृत्याह।यथा। पंच समानाः । ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदात् पंचदश १५तेष्वुदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् पंचचत्वारिंशत् ४५ भवंति । ते च सानुनासिकनिरनुनासिकभेदान्नवति ९० भेदाः समानानाम् ॥

(एऐ ओऔ संध्यक्षराणि) । एषां ह्रस्वा न सन्ति (उभये स्वराः) अकारादयः पञ्च चत्वारः एकारादयश्च उभये स्वरा उच्यन्ते ॥

सूत्रं (एऐ ओऔ सन्ध्यक्षराणि) द्विपदमिदं सूत्रं । एऐ ओऔ १–३ साङ्केतिकत्वात् जस्लोपः । यद्वा । ए १–१ ऐ १–१ ओ १–१ औ १–१ साङ्केतिकानि चत्वारि पदानि एवं पंचपदं । संधावक्षराणि संध्यक्षराणि यथा समानानामेव संधिना कृत्वा एषां निष्पत्तिः । यथा अकारइकारयोगे एकारः । अकारएकारयोगे ऐकारः । अकारउकारयोगे ओकारः । अकारओकारयोगे औकारः । यद्वा समानानां व्यञ्जनानां संधौ मध्ये वर्त्तंत इति संध्यक्षराणि इति संध्यक्षरासिद्धिः । संध्यक्षर १–३ (जस्शसोः शिः) इ (नुमयमः) इकारात्पूर्वं नुमागमः (नोपधायाः) रस्थाने रा (पुन्नों णो०) स्वर० । एऐओऔ एतानि चत्वार्य्यक्षराणि संध्यक्षरसंज्ञकानि भवंति । ततश्च एषां संध्यक्षराणां ह्रस्वभेदाः न भवंति एकमात्रकाभावात् । दीर्घप्लुता भवंति । परं सवर्णत्वं न । एतेषां सन्ध्यक्षराणां अष्टचत्वारिंशद्भेदा भवंति । यथा चतुर्णां संध्यक्षराणां दीर्घप्लुतभेदात् अष्ट तेषां चाष्टानां प्रत्येकं उदात्त १ अनुदात्त २ स्वरित ३ भेदाच्चतुर्विंशतिः २४ । तेषाञ्च सानुनासिकनिरनुनासिकभेदादष्टचत्वारिंशदिति ४८ ॥

अथ समानसंध्यक्षराणामिति मिलितानां संज्ञामाह । सूत्रं । (उभये०) द्विपदमिदं सूत्रं । उभौ प्रकारौ अवयवौ येषान्ते उभये उभय १–३ (जसी । अइ ए) स्वराः स्वयं अनाश्रितत्वेन राजंते शोभन्ते इति स्वराः १–३ (सवर्णे० । ओर्वि०) अकारादयः पञ्च अ इ उ ऋ लृ । चत्वारि एकारादयश्च ए ऐ ओ औ एते उभये मिलिताः नव संख्याः स्वरा उच्यन्ते कथ्यन्ते । चकारात् समानानां ह्रस्वदीर्घभेदमीलनेन चतुर्दश स्वरा भवन्ति । यथा अआ इई उऊ ऋॠ लृॡ ए ऐ ओ औ केचित्तु अकारादयः पंच ।

उभये उभयप्रकाराः ह्रस्वदीर्घा इति चत्वारः एकारादयश्च स्वरा उच्यन्ते इति व्याकुर्वंति । परं तत्सूत्राऽनुसारत । यतः उभये इत्यनेन अकारादय एव उभयप्रकारा गृह्यन्ते। तदा चत्वार एकारादय इति सूत्रे कुतः प्राप्यते ।

(अवर्ज्जा नामिनः) अवर्णवर्ज्जाः स्वराः नामिनः उच्यन्ते ।

अथैष्वेव विशेषमाह । सूत्रं (अवर्ज्जा०) द्विपदं सूत्रं अं अवर्णं वर्ज्जयन्तीत्यवर्ज्जाः १-३ (सवर्णे० । स्रो०) नामिन् १-३ स्वर० (स्रोर्वि०) अवर्णवर्ज्जाः अकारआकाररहिताः स्वराः इई उऊ ऋॠ ऌॡ एऐ ओऔ एते नामिनः उच्यन्ते । नमनं नामः सोस्त्येष्विति नामिनः । अवर्णो नामी नोच्यते । लिपिन्यासे तस्य सरलत्वात् ।

अनुक्रान्तास्तावत्स्वराः ॥ अथ प्रत्याहारजिग्राहयिषया व्यञ्जनान्यनुक्रामति ।

अथ स्वरोपसंहारमाह । अनुक्रान्ता इत्यादि । तावदादौ स्वरा अनुक्रान्ताः अनुक्रमेण कथिताः । अथ व्यञ्जनान्याह । व्यज्यन्ते प्रकटीक्रियन्ते अर्थाः प्रत्याहारा वा एभिरिति व्यंजनानि । कथा ग्राहयितुमिच्छा जिग्राहयिषा । प्रति कार्य्यं कार्यं आह्रियन्ते आनीयन्ते इति प्रत्याहाराः अबादयस्तेषां प्रत्याहाराणां जिग्राहयिषा प्रत्याहारजिग्राहयिषा तया प्रत्याहारजिग्राहयिषया कृत्वा व्यञ्जनानि अनुक्रामति। अनुक्रमेण कथयति।

(हयवरल । ञणनङम । झढधघभ । जडदगब । खफछठथ । चटतकप । शषस । आद्यंताभ्यां ।) प्रत्याहारं जिघृक्षता आद्यन्ताभ्यामेते वर्णा ग्राह्याः। आदिवर्णोन्तेन सह गृह्यमाणस्तन्नाम्नप्रत्याहारः । तथाहि । अकारो बकारेण गृह्यमाणोऽबप्रत्याहारः ।

कानि तानि व्यञ्जनानि । सूत्रम् । हश्च यश्च वश्च यावत्सश्च इति द्वंद्वः १-३ सांकेतिकं । ह य यावदाद्यंताभ्यां द्विपदं । आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ ताभ्यां ३-२ (अद्वि) अथवा ५-२ यदा । हयवरलेति त्रयस्त्रिंशदपि प्रथमैकवचनान्तानि सांकेतिकानि पदानि। आद्यन्ताभ्यां तृतीयाद्विवचनान्तं एवं चतुस्त्रिंशत्पदं सूत्रम् । केचित्तु आद्यन्ताभ्यां इत्येकपदं सूत्रं पृथक् मन्यन्ते । क ख ग घ ङ इति क्रमं विहाय हयवरलेति क्रमः प्रत्याहारग्रहणार्थं कृतः । प्रतिकार्यमाह्रियते इति प्रत्याहारस्तं प्रत्याहारं जिघृक्षता ग्रहीतुमिच्छता छात्रेण पुरुषेण वा आद्यन्ताभ्यां कृत्वा आद्यन्तवर्णाभ्यां सह एते हकारादयः सकारपर्य्यन्ता वर्णास्त्रयस्त्रिंशद्धसा ग्राह्याः । प्रत्याहारं व्यञ्जयन्नाह । आदिवर्णः आदौ वर्णः आदिवर्णः सोऽयं अन्तःस्थेन वर्णेन अक्षरेण सह गृह्यमाणः

उच्चार्य्यमाणो वा अबप्रत्याहारादिस्तन्नामा प्रत्याहार उच्यते । तदेव आद्यंतकं वर्णात्मकम् एव नाम यस्य स तन्नामा । अकार इत्यादि सुगमं न वरं ॥

स चोच्यते । अइउऋऌएऐओऔ हयवरल ञणनङम झढधघभ जडदगब इत्येतावत्संख्याकः संपद्यते । चटतकप इति चपप्रत्याहारः । जडदगब इति जबप्रत्याहारः । झढधघभ इति झभप्रत्याहारः ॥

स च अबप्रत्याहारः । इत्येतावत्संख्याक इति । इत्यमुना प्रकारेण एतावता एकोनत्रिंशद्वर्णप्रमाणा संख्या यावत्संपद्यते भवति । आकारादिसवर्णग्रहणात्तु चतुस्त्रिंशद्वर्णप्रमाणसंख्या यस्य सः । एवं चटतकप इति पञ्चभिरक्षरैः चपप्रत्याहारो भवति । आद्यन्तयोश्चकारपकारग्रहणेन चपः । एवं जडदगब इत्यत्र जकारबकारयोर्ग्रहणेन जबः एवं झढधघभ इत्याद्यन्तयोर्झकारभकारयोर्ग्रहणेन झभः ॥

एवं यत्र यत्र येन येन प्रत्याहारेण कृत्यं स स तत्र तत्र ग्राह्यः । प्रत्याहाराणां संख्यानियमस्तु नास्ति ।

एवं अमुना प्रकारेण यत्र यत्रोदाहरणे येन येन प्रत्याहारेण सह कृत्यं कार्यं भवति स स प्रत्याहारस्तत्र तत्रोदाहरणे ग्राह्यः । संख्यानियमस्तु नास्ति । प्रत्याहाराणां संख्यानियमो नास्ति । यतः इयंत एव प्रत्याहाराः सन्तीति केप्याहुः । अनियमं व्यावर्त्तयितुमाह । संख्येति । अयमर्थः । न नियमः अनियमः संख्याया अनियमः संख्यानियमप्रत्याहाराणां संख्यायाः अनियमो नास्ति । किं तर्हि नियम एव कथं आह यतः—हसो १ झबो २ जब ३ श्चैव यपो ४ अब ५ इल ६ श्चपः ॥ ञमो ८ झभः ९ खसः १० प्रोक्तो झस ११ श्च छत १२ ईरितः ॥ १ ॥ यमो १३ हबः १४ खप १५ श्चोक्तो ङबश्च १६ ढभ १७ इष्यते ॥ रसो १८ वसः १९ शसः २० ख्यातो झपो २१ अब २२ उदाहृतः ॥ २ ॥ ळ २३ उच्यते ततः प्राज्ञैः प्रत्याहारा उदीरिताः ॥ सौत्रा एते स्फुटं ज्ञेयास्तथा चान्ये यथामति ॥ ३ ॥ यद्वा । भ व ल त एकैकस्मात् द्वाभ्यां मः स्यात्पबौ चतुर्भ्यः स्तः ॥ संषड्भ्यः स्यादित्थं प्रत्याहारास्तु विंशतिर्ज्ञेयाः ॥ झभ १ अब २ इल ३ छत ४ यम ५ ञम ६ यप ७ झप ८ खप ९ चप १० अब ११ हब १२ जब १३ झब १४ हस १५ वस १६ रस १७ झस १८ खस १९ शस २० एवमेते विंशतिः प्रत्याहाराः ॥

(हसा व्यञ्जनानि) हकारादयस्सकारान्ता वर्णा हसा व्यञ्जनानि भवन्ति । स्वरहीनं व्यञ्जनम् । तेष्वकारः सुखोच्चारणार्थत्वादित्संज्ञकः ॥

अथ हसानां संज्ञामाह । सूत्रं (हसा व्यञ्जनानि) । हस १–३ (सवर्णे० । स्रोः०) व्यज्यन्ते प्रकटीक्रियन्ते अर्था यैस्तानि व्यञ्जनानि । अथवा । विगतं अञ्जनं स्वरलक्षणं येभ्यस्तानि १–३ जस् (जस्शसोः शिः । नुमयमः । नोपधायाः) स्वर० हकारमकाराभ्यां सकारं यावत्त्रयस्त्रिंशदक्षराणि हसाः हससंज्ञानि प्रोच्यंते द्वितीयनाम्नि व्यञ्जनानि प्रोच्यन्ते व्यंजनलक्षणमाह । स्वरहीनं व्यंजनं यत्स्वरहीनं तद्व्यंजनं यत्स्वरेभ्यो हीनं रहितं । यद्वा । स्वरेभ्यो हीनं व्यतिरिक्तं । यद्वा । स्वरत्वहीनं अपरं यदक्षरं तत् व्यञ्जनसंज्ञं कथ्यते । ननु हकारादयः सस्वराः वर्णाः कथं व्यंजनसंज्ञाः इत्याह । तेषु व्यञ्जनेषु अकारः सुखोच्चारणार्थत्वात् सुखेनोच्चारणमेव अर्थः प्रयोजनं यस्य सः सुखोच्चारणार्थस्तस्य भावः सुखोच्चारणार्थत्वं तस्मात् । इत्संज्ञकः ॥

(कार्यायेत्) प्रत्ययाद्यतिरिक्तः कस्मैचित्कार्य्यायोच्चार्य्यमाणो वर्ण इत्संज्ञो भवति ॥ यस्येत्संज्ञा तस्य लोपः । वर्णादर्शनं लोपः । वर्णविरोधो लोपश् ।

इत्लक्षणमाह । (कार्यायेत्) द्विपदं सूत्रम् । कार्य ४–१ (ङेरक् । एअय् । सवर्णे०) स्वर० । इत् एति गच्छति इत् १–१ (हसेपः०) पदद्वयेन संधिः (अइए) प्रत्ययादीति । आदिशब्दात्प्रत्ययागमादेशोपदेशेभ्यो अतिरिक्तो अधिकः । प्रत्ययादतिरिक्तः । अप्प्रत्ययादिः । आगमातिरिक्तो नुडागमादिः । उपदेशः शिष्याख्यारूपः । हयवरलेत्यादिः । आदेशः पुंसोसुङ् इत्यादिरूपः । एषु कस्मैचित्कार्यायोच्चार्यमाणो वर्ण इत्संज्ञको अनुबंधसंज्ञो भवति इति । कृत्यमाह । यस्येत्संज्ञा तस्य लोपः क्रियते । उच्चरितप्रध्वंसिनो ह्यनुबंधा इति । लोपलक्षणमाह । वर्णानामक्षराणामदर्शनमविलोकनं प्रध्वंसाभावो लोप उच्यते । वर्णानां विरोधः संधिकार्य्यवर्ज्जनं यस्मिन्स लोप एव लोपश् कथ्यते । एकं वर्णं विनाशयति अन्यस्योत्पत्तिं प्रतिबध्नातीति लोपश् । तत्कार्यं । लोपशि पुनर्न संधिः । यथा । ते आगता इत्यादि ॥

मित्रवदागमः । शत्रुवदादेशः । स्वरानन्तरिता हसाः संयोगः । कुचुटुतपु वर्गाः । उकारः पञ्चवर्णपरिग्रहणार्थः ॥

आगच्छतीति आगमः । आगमो मित्रवत् । यथा मित्रं मित्रस्य समीपे आगत्योपविशति तथागमोऽप्यायाति । यथा (नः सक् छते) सगादिः । आदेशः शत्रुवत् । यथा शत्रुः शत्रुं विनाश्य तत्स्थाने तिष्ठति तथा आदेशोपि आदेशिनं विनाश्य तस्य स्थाने भवति । शसः सकारस्य नकारादेशवत् । अथ संयोगसंज्ञामाह । स्वरानन्तरिताः इति । अन्तरं जातं येषान्ते अन्तरिताः न अन्तरिता अनन्तरिताः स्वैरनंतरिताः स्वरान्तररहिताः ईदृशा हसा व्यञ्जनवर्णाः संयोगसंज्ञा उच्यन्ते । अत्र बहुवचनं जात्यभि-

प्रायेण । तेन द्वयोरपि हसयोः संयोगः संयोगसंज्ञा स्यात् । यद्वा हसौ च असाश्च हसाः एकशेषः समासः । संयोगकार्यन्तु (संयोगान्तस्य लोपः) इत्यादि । वर्गसंज्ञामाह। कुचुटुतुपु इति । कुश्च चुश्च टुश्च तुश्च पुश्च कुचुटुतुपु१-३ सांकेतिकं । वर्गाः१-३(सवर्णे० । स्रोर्विं०) एते पञ्च वर्गसंज्ञका भवन्ति । तत्कार्यं(स्तोः श्चुभिः श्चुः।ष्टुभिःष्टुः। कुप्वोः ᳲ कᳲपौ वा) इत्यादि । उकारे हेतुमाह। उकारः स्वरेषु पञ्चमी मात्रा उकारः तेन कु इत्युक्ते कखगघङ चु इत्युक्ते चछजझञ टु इत्युक्ते टठडढण तु इत्युक्ते तथदधन पु इत्युक्ते पफबभम इत्येते पञ्च पञ्चाक्षराणि गृह्यन्ते ॥

(अरेदोन्नामिनो गुणः) नामिनः स्थानिका अइ एत् ओत् एते गुणसंज्ञका भवन्ति । (आरैऔ वृद्धिः) आ आर् ऐ औ एते वृद्धिसंज्ञकाः ॥

अथ गुणसंज्ञामाह । (अरेदो०) इत्यादि । अर् च एत् च ओत् च अरेदोत्१-३ साङ्केतिकं अत्र तपरकरणमसंदेहार्थम् । नामिनः ६-१ स्वर० (स्रो० हवे । उओ) गुणः १-१ (स्रो०)यथा अर्१-१ एत् १-१ ओत् १-१ नामिनः ६-१गुणः१-१ इति पञ्चपदं वा सूत्रं नामिस्थानिका नामिनां स्थाने जाताः ऋकारस्य ॠकारस्य च अर्। इकारस्य ईकारस्य च ए । उकारस्य ऊकारस्य च ओ। एते च त्रयो गुणसंज्ञका भवन्ति । ऌकारस्तु सावर्ण्याद्ग्राह्यः तेन ऌकारस्य अल् गुणः । तत्कार्याणि (गुण उपधाया लघोः) इत्यादीनि । अथ वृद्धिसंज्ञामाह (आरैऔ०) इति । आ च आर् च ऐ च औ च आरैऔ १-३ साङ्केतिकत्वाद्विभक्तिलोपः । वृद्धिः १-१ (स्रोविं०) अथवा । आ १-१ आर् १-१ ऐ १-१ औ १-१ वृद्धिः १-१ एवं पञ्चपदं सूत्रं । अकारस्य आ वृद्धिः । ऋवर्णस्य आर् वृद्धिः। इवर्णस्य एकारस्य च ऐ वृद्धिः। उवर्णस्य ओकारस्य च औ वृद्धिः। एते चत्वारः वृद्धिसंज्ञकाः उच्यन्ते । ऋकारऌकारयोः सावर्ण्यादेव ऌकारस्याल् वृद्धिः। तत्कार्याणि (आदिस्वरस्य ञ्णिति वृद्धिः । धातोर्नामिनः । अत उपधायाः) इत्यादीनि ॥

(अन्त्यस्वरादिष्टिः) अन्त्यो यः स्वरस्तदादिवर्णष्टिसंज्ञको भवति । (अन्त्यात्पूर्व उपधा) अन्त्याद्वर्णमात्रात्पूर्वो यो वर्णः सः उपधासंज्ञको भवति ॥

अथ टिसंज्ञामाह । अन्त्यस्वरादिः १-१ टिः १-१ द्विपदं । अन्ते भवो अन्त्यः अन्त्यो योऽसौ स्वरः अन्त्यस्वरः स आदौ यस्य सोन्त्यस्वरादिः १-१ (स्रो०)टि१-१ (स्रो०) मध्ये (विसर्जनीयस्य सः । ष्टुभिः ष्टुः) स्वर० अन्त्यो यः स्वरस्तदादिवर्णः स अन्त्यस्वर एव आदौ यस्य सोऽन्त्यस्वरादिस्तेन सहैव अन्त्यस्वरादारभ्य वर्णष्टिसं-

ज्ञो भवति। अथवा। अन्त्यः स्वरस्तदादिवर्णश्च सोन्त्यस्वर एव आदौ यस्य सोऽपि वर्णष्टिसंज्ञको भवति। स्वरान्तशब्दस्य अन्तिमः स्वर एव टिसंज्ञः। हसान्तशब्दस्य अन्त्यो हसस्तत्पाश्चात्त्यः स्वरश्च द्वावपि टिसंज्ञकौ इत्यर्थः। तत्कार्यं तु (डिति टेः)इत्यादि। यथा अचिंत्यमहिमा हरौ सखा। अथोपधासंज्ञामाह। सूत्रं। अन्त्य५-१(ङसिरत्। सवर्णे०) पूर्व १-१ (स्त्रोर्वि०) उपधा १-१ (आपः) त्रिपदं। अन्त्याद्वर्णमात्रात् केवलादन्त्यादक्षरात्पूर्वो यो वर्णः स उपधासंज्ञको भवति। तत्कार्याणि। (नोपधायाः। अत उपधायाः) इत्यादीनि राजन्शब्दवत्।

असंयोगादिपरो ह्रस्वो लघुः। विसर्गाऽनुस्वारसंयोगपरो दीर्घश्च गुरुः।

अथ लघुसंज्ञामाह। असंयोगादीति। असंयोगादयः संयोगविसर्गाऽनुस्वाराः परे अग्रस्था यस्मात्स संयोगादिपरः न संयोगादिपरः असंयोगादिपरः एवंभूतो ह्रस्वो वर्णो लघुरुच्यते। तथाचोक्तं प्राकृतच्छन्दोग्रंथे। "पिछुंडीलहुअंकुंडउ केवलवन्नउजोय। ए तीनउ लघु जाणिये अवर सवे गुरु होय॥ १॥" यथा। ककिकु तथा अइउऋऌ एतेषामग्रे विसर्गानुस्वारसंय्योगा न भवन्ति तदा एतेषां लघुसंज्ञा। अथ गुरुसंज्ञामाह। विसर्गानुस्वार इति। विसर्गानुस्वारसंयोगाः परे अग्रे वर्तमाना यस्मात्स विसर्गाऽनुस्वारसंयोगपरः। विसर्गपरो यथा। अः। अनुस्वारपरः। अं। संयोगपरो यथा। अस्य। एवंभूतो ह्रस्वोऽपि गुरुः पुनर्दीर्घश्च। आ ई ऊ का की कू रूपः स्वभावादेव गुरुरुच्यते।

वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणं। कारग्रहणे केवलग्रहणं। तपरकरणं तावन्मात्रार्थम्। (मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः) मुखनासिकाभ्यामुच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकः।

इति संज्ञाप्रक्रिया।

मुखनासिकाभ्यामिति रूढिपदं अन्यथा द्विवचनान्तं न संभवति। यथोक्तं प्रक्रियाकौमुद्याम्। द्वंद्वश्च प्राणितूर्य्यसेनांगानां। एषां द्वंद्व एकवत्साध्यः। एकवचनांतो भवतीत्यर्थः। प्राण्यङ्गे। दन्तौष्ठं मुखनासिकं। तूर्यांगे। मार्दङ्गिकपाणविकं। सेनाङ्गे। रथिकाश्वारोहं इति वचनात्। मुखनासिकाभ्यां द्वाभ्यामुच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञ उच्यते। ञमनङणम अनुनासिका इति। मुखादनु पश्चान्नासिकां स्पृशन्तीत्यनुनासिकाः। चतुर्दश स्वराः १४ त्रयस्त्रिंशद्व्यञ्जनानि ३३ अनुस्वारः १ विसर्गः १ जिव्हामूलीयः १ उपध्मानीयः १ प्लुतश्च १ एवं ५२ द्विपञ्चाशदक्षराणि। एतेषामष्टौ स्थानानि संति तान्याह। अकुहविसर्जनीयानां ८ कण्ठः। १। इचुयशानां ८ ताल। २। ऋटुरषाणां८ मूर्द्धा।३।ऌतुलसानां ८ दन्ताः। ४। उपूपध्मानीयाना ७ मोष्ठौ। ५। जिव्हामूलीय-

स्य १ जिह्वामूलम् । ६ । अनुस्वारस्य १ नासिका । ७ । एदैतोः कण्ठतालु । ८ । ओदौतोः कण्ठोष्ठं । ९ । वकारस्य दन्तोष्ठं । १० । आईऊॠॡ प्लुताश्च । एते एतेषां सवर्णग्रहणेनैव गृह्यन्ते । यवरलैर्ञणनङमैश्च संयुक्तस्य हस्योरःस्थानं यतः। "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः१ कण्ठः २ शिर ३ स्तथा ॥ जिह्वामूलञ्च ४ दन्ताश्च ५ नासिको ६ ष्ठौ७च तालु च॥"इति संज्ञाप्रक्रिया संज्ञाधिकारः॥"प्रक्रियात्वधिकारोऽथ"इति हेमसूरिः। अथवा "प्रक्रियानुत्पादने स्यादधिकारयोः" ॥ १ ॥

अधुना स्वरसंधिरभिधीयते।

अधुनेति संज्ञाकथनानन्तरं स्वरसंधिरभिधीयते कथ्यते । अक्षराणामन्योन्यं संधानं मेलनं संधिः । तत्राऽप्यादौ स्वरसंधिः स्वराणां सन्धिः स्वरसन्धिः । ननु सति अकारे इकारसन्धिः आदावेव कथं प्रतिपादितः । तत्रोच्यते । इकारः सावित्रीरूपः शक्तिरूपः सा च सर्वजगत्सृष्टिकर्त्री तस्मात्पूर्वं प्रतिपादितः ।

(इ यं स्वरे) इवर्णो यत्वमापद्यते स्वरे परे। दधि आनय इति स्थिते। दध्य् आनय इति तावद्भवति।

सूत्रम् । (इ यं०) इ १-१ साङ्केतिकं यं २-१ (अम्शसो० । मोनु०) स्वरे७-१ (अइए) सिद्धं । यद्वा इश्च ईश्च इ १-१ (नपुंसकस्य) इति ह्रस्वः (नपुंसकात्स्यमोर्लुक्) वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणमिति वचनात् इवर्णं इकार ईकाररूपो यत्वं यकारमापद्यते प्राप्नोति स्वरे परे । ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदा इति अकारस्य स्वरत्वे आकारस्यापि स्वरत्वं सिद्धमेव । दधि अग्रे आनय (इ यं स्वरे) अनेन सूत्रेण इकारस्य यकारः । दध्य् आनय इति जातं । ननु दधि आनयेत्यत्र (नामिनः स्वरे) इति नुमागमः कथं न क्रियते तत्राह । (नामिनः स्वरे) इति तु स्यादिविभक्तिसप्तकस्वरे परे भवति न त्वन्यत्र । तर्हि (यस्य लोपः) कथं न क्रियते तत्राह (यस्य लोपः) इति तु ईपि तद्धिते कृते स्वरे यकारे च परे सति भवति न तु अन्यत्र दध्य् आनयेत्यत्र (संयोगान्तस्य लोपः)इत्यस्य प्राप्तौ (असिद्धं बहिरंगमन्तरङ्गे) इति यलोपनिषेधः यद्वा । (संयोगान्तस्य लोपः) इति स्वाभाविकसंय्योगान्तविषयः । प्रक्रियायान्तु (संयोगान्तस्य) इति लोपे प्राप्ते (यणः प्रतिषेधो वाच्यः) ।

(हसेऽर्हसः) स्वरात्परो रेफहकारवर्जितो हसो हसे परे द्विर्भवति। इति धकारस्य द्वित्वम्।

कृत्यान्तरमाह । सूत्रम् (हसे०) त्रिपदं । हसे ७-१ (अ इ ए) र्च हृस ह्र् न ह्र्

१ विधीयते इति पाठः।

यत्र स अर्ह् १–१ (हसेपः०) हस १–१ सु (स्रो०) हसे अर्ह् (एदोतोतः) अकारलोपः स्वरहीनं० सिद्धं । स्वरात् ह्रस्वस्वरात्परो अग्रे वर्तमानो रेफहकारवर्जितोऽन्यो हसो हसप्रत्याहारसंबंधी वर्णो हसे परे सति द्विर्भवति । द्वयोर्भावो द्वित्वं । एकस्य द्वौ भवत इत्यर्थः । इति धकारस्य द्वित्वं । द्वित्वे कृते पुनर्द्वित्वं न भवति । अनवस्थादोषप्रसङ्गात् । द्वित्वविधानाद्द्वावेव शिष्येते इति दध्ध्य् आनय इति जातं ।

(झबे जबाः) झसानां झबे परे जबा भवन्ति । इति पूर्वधकारस्य दकारः । वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्ण इति वचनात् यथासंख्यं वा वक्तव्यं [स्वरहीनं परेण संयोज्यम्] दद्ध्यानय इति सिद्धं ।

सूत्रम् (झबे०) ७–१ (अइए) जबाः १–३ (सवर्णे० । स्रोर्वि०) वृत्तिः सुगमा । अत्र सूत्रे झसानामिति पदं (खसे चपा झसानां) इति सूत्रादनुवर्त्तते । अन्यत्राप्यनुवृत्तिः सरस्वतीदत्तसूत्रपाठक्रमादवगन्तव्या । अत्र तु मया न कथयिष्यते । अनेन सूत्रेण पूर्वधकारस्य दकारः । ननु झसास्त्रयोविंशतिः जबाः पञ्चैव तेन यथासंख्यमिति धकारस्य दकार एव कथं क्रियते तत्राह । सवर्णत्वात् धकारस्य दकारो भवति । ननु-धकारदकारयोः सावर्ण्यं कथमित्याह । वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्ण इति । वर्गे भवो वर्ग्यो वर्णः वर्ग्येण स्ववर्गान्तर्वर्त्तिना अक्षरेण सह सवर्णो भवति इति सवर्णत्वात् धस्य दः । यद्वा । यथासंख्यं झढधजडदेत्यनेनापि धस्य दः । अत्र तु सवर्णत्वात् यथासंख्यमित्युभयत्रापि धस्य दकारो भवति । परं अग्निमथ् भ्यामित्यत्र सवर्णत्वादेव थकारस्य दकारो भवति न तु यथासंख्यं । स्वरेण हीनं रहितं यत् अक्षरं तत्परेण अग्रस्थितेन स्वरेण वर्णेन सह संयोज्यं । दद्ध्यानय इति सिद्धं । एवं स्वस्ति अस्तु स्वस्त्यस्तु । हरि अनुभवः हर्य्यनुभवः ।

गौरी अत्र गौर्य्यत्र । अर्हेति विशेषणान्न रेफस्य द्वित्वं किं तु (राद्यपो द्विः) स्वरपूर्वाद्रेफात्परो यपो द्विर्भवति । [जलतुंबिकान्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनं] स्वर इत्यनुवर्त्तते ।

इकारोदाहरणमाख्याय ईकारोदाहरणमाह । गौरी अग्रे अत्र (इ यं स्वरे) गौर्य् अत्र इति जातं । ततो अर्ह इति सूत्रोक्तविशेषणात् रेफहकारयोर्द्वित्ववर्जनादत्र रेफस्य द्वित्वं न भवति । ततः किं कर्त्तव्यमित्याह । सूत्रं (राद्य०) र ५–१ (ङसिरत् । सवर्णे०) यप १–१ सु (स्रो० । द्वित्रिभ्यां सुच् । स्रो०) द्विस् १–१ (अव्ययाद्विभक्तेर्लुक्) इति लोपः (चपा अबे जबाः) संधिः । यपः अग्रे द्विः । अत्र (हबे । उ ओ०) सिद्धं । स्वरः पूर्वं आदौ यस्य स स्वरपूर्वः तस्मात् स्वरात्परस्माद्रेफात्परो अग्रस्थो यपो द्विर्भवति । इति यकारस्य द्वित्वं । जलतुं० । यथा तुंबी जलस्योपरि ति-

द्धति तथा रेफोपि वर्णस्योपरि गच्छाति न तु अधः। (स्वर०) गौर्य्यत्र इति सिद्धं । केचित्तु(न दीर्घादाचार्याणामिति)दीर्घस्वरस्थात् रेफात् परस्य यपस्य द्वित्वं नेच्छन्ति त-न्मते गौर्यत्र इति सिध्यति। एवं नदी एषा नद्येषा। इतो अग्रे स्वरसंधिं यावत् स-र्वेष्वपि सूत्रेषु स्वरे इति पदं अनुवर्त्तते अन्वागच्छाति। अनुक्तमपि ज्ञेयमित्यर्थः। यथा (इ यं स्वरे) इत्यत्र स्वरे इति पदं तथा (उ वं) इत्यादिष्वपि प्रागवत् ज्ञेयम्।

एवमन्यत्रापि यत्र न सूत्राक्षरैः कार्यसिद्धिस्तत्र सर्वत्र सू-त्रांतरात्पदांतरानुवृत्तिर्ज्ञातव्या। ग्रंथभूयस्त्वभयान्नास्मा-भिर्लिख्यते।

एवममुना प्रकारेण अन्यप्रयोगेष्वपि यत्र केवलसूत्राक्षरैः कार्यसिद्धिर्न भवति तत्र प्र-योगे सूत्रांतरादन्यसूत्रात्पदांतरस्य अन्यपदस्यानुवृत्तिर्ज्ञेया। ग्रंथस्य शास्त्रस्य भू-यस्त्वभयात् भूयसो भावो भूयस्त्वं ग्रंथस्य भूयस्त्वं तदेव भयं ग्रंथभूयस्त्वभयं तस्मात् ग्रंथभूयस्त्वभयात् प्राचुर्य्यभयात् सूत्रे सूत्रे तत्तत्पदमस्माभिर्न लिख्यते। केचित्तु आभिः सरस्वतीभिर्न लिख्यते स्म इति व्याकुर्वंति। शेषं सुगमम्।

(उ वं) उवर्णो वत्वमापद्यते स्वरे परे। मधु अत्र मध्वत्र।

सूत्रं। उ १-१सांके०। यद्वा। उश्च ऊश्च ऊ १-१ (नपुंसकस्य०) इति ह्र-स्वः (नपुंसका०) वं २-१ (अम्शसोः०। मोनु०) तपरकरणं विना कारग्रहणं च विना वर्ण एव गृह्यते तेन उ इत्युक्ते उवर्णः उकारऊकाररूपो वत्वं वकारं प्राप्नोति स्व-रे परे। मधु अग्रे अत्र। अत्र(उ वं) इति उकारस्य ऊकारस्य च वकारः (हसेर्ह-सः) इति धकारस्य द्वित्वं (झबे जबाः) इति पूर्वधकारस्य दकारः स्वर० मद्ध्वत्र इति सिद्धं। मधु क्षौद्रं अत्र वर्त्तते। एवं वधू आसनं वध्वासनं।

(ऋ रं) ऋवर्णो रत्वमापद्यते स्वरे परे। पितृअर्थः पित्रर्थः। (ऌ लं) ऌवर्णो लत्वमापद्यते स्वरे परे। ऌ अनुबंधः लनुबं-धः। (ए अय्) एकारो अय् भवति स्वरे परे। ने अनं नयनं। (ओ अव्) ओकारो अव् भवति स्वरे। भो अति भवति।

सूत्रं। ऋ १-१स् सांकेतिकत्वात् सुलोपः। रं २-१ (अम्शसो०। मोनुस्वारः) ऋवर्णस्य रकारो भवति स्वरे परे। पितृ अग्रे अर्थः(ऋ रं। हसेर्हसः) स्वर० पित्र्र्-र्थः। सूत्रं। ऌ १-१। सांकेतिकत्वात्। लं २-१ (अम्शसोः०। मोऽनुस्वारः) ऌव-र्णस्य लकारो भवति स्वरे परे। ऌ अग्रे अनुबंधः (ऌ लं) स्वर०। लनुबंधः। ऌ ऌकारो अनुबंधः इत्संज्ञो यस्य धातोः स लनुबंध उच्यते। एवं ऌ अग्रे आकृतिः ला-

क्रातिः। ऌ इत् लित्। सूत्रं। ए १–१। सांके० अय् १–१ (हसेपः०) एकारस्य अय् भवति स्वरे परे। णीञ् प्रापणे णी (आदेः ष्णः स्नः) नी (भावे युट्। युवोरनाकौ) इति युस्थाने अनः। गुणः ने अन (ए अय्) अनेन एकारस्य अय् भवति। स्वर०। (अतोऽम्। अम्श०। मोनु०) नयनं इति सिद्धं। सूत्रं। ओ १–१ सांके०। अव् १–१। (हसेपः०) व्याख्या सुगमा। भो अग्रे अति (ओअव्) स्वर०। भवति। इति सिद्धम्।

[गवादेरवर्णागमोऽक्षादौ वक्तव्यः] गो अक्षः गवाक्षः। गो इन्द्रः गवेंद्रः। गो अजिनं गवाजिनं। प्र ऊढः। प्रौढः। प्र ऊढिः प्रौढिः। स्व ईरं स्वैरं। स्व ईरिणी। स्वैरिणी। अक्ष ऊहिनी अक्षौहिणी सेना।

गो आदिर्यस्य स गवादिस्तस्य गवादेः ६–१ (ङिति। ङतिङसोरस्य। स्रोः०)गवादेः अवर्णस्य आगमः अवर्णागमः १–१(स्रो०)अक्ष आदिर्यस्य सः अक्षादिस्तस्मिन् अक्षादौ ७–१ (ङेरौ डित्) डित्वाट्टिलोपः। स्वर०। वक्तव्यः १–१ (स्रोः०) सिद्धं। अत्र अकारागमे एव रूपासिद्धिः। वर्णसंग्रहणं तु चिंत्यं। यद्वा। अश्चासौ वर्णश्च अवर्णः अकारवर्ण एव इत्यर्थः। गो अक्षः। अवर्णागमः (ओ अव्) स्वर० (सवर्णे०) गवाक्षः गो इंद्रः। अवर्णागमः (ओ अव्) स्वर० (अइ ए) गोः पृथ्व्या इन्द्रः गवेंद्रः। गो अजिनं (गवादेरवर्णागमः०) (ओ अव्) स्वर० (सवर्णे०) गवाजिनं गोचर्म। प्र अग्रे ऊढः। अवर्णागमस्य वैयर्थ्यात् न (सवर्णे दीर्घः सह)इति किंतु (उओ ओ औऔ) प्रौढः। एवं प्रऊढिः प्रौढिः। स्व अग्रे ईरं। अवर्णागमः (अइ ए। एऐ ऐ)स्वैरं। एवं स्व ईरिणी स्वैरिणी। अक्ष अग्रे ऊहिनी। अवर्णागमः (उओ। ओ औ औ) अक्षौहिणी। सेनाविशेषः " सा सेनाक्षौहिणी नाम खागाष्टैकद्विकै २१८७० र्गजैः। रथैश्चै २१८७० र्भिर्हयैस्त्रिघ्नैः ६५६१० पंचघ्नैश्च पदातिभिः ३२८०५० ॥ " इति।

(क्वचित्स्वरवद्यकारः) यथाध्वपरिमाणे। गो यूतिः गव्यूतिः अन्यत्र गवां मिश्रीभावे गोयूतिः। न व्यंजनस्वराः संधेयाः। न खलु व्यंजने स्वराः संधेया भवंति। देवीगृहं।

सूत्रं क्वचित्प्रयोगांतरे यकारः स्वरवदवसेयः स्वरेण तुल्यः स्वरवत्। स्वरे परे सति यत्कार्यं भवति तत् यकारे परेपि भवतीत्यर्थः। यथाऽध्वपरिमाणे मार्गप्रमाणे वाच्ये स-

---

१ वृत्तिः इति पाठः। २–अयुतं च नागास्त्रिगुणा रथाश्च लक्षैकयोधा दशलक्षवाजिनः। पदातिसंख्याः षट्त्रिंशकोट्यश्चाक्षौहिणीं तां मुनयो वदन्ति" इति ह्यन्यत्राक्षौहिणीलक्षणं दृश्यते।

ति गो अग्रे यूतिः अत्र एकारस्य स्वरवत्त्वात् (ओ अव् ।) स्वर० गव्यूतिः क्रोश[1]-द्वयं । अन्यत्र तु मार्गप्रमाणाभावे गवां मिश्रीभावः एकीभावः समूहीभवनं । गोयूतिरि-त्येव तिष्ठति सिद्धम् । एवं पितृ अग्रे यं पित्र्यमित्यपि ज्ञेयं ।

(ऐ आय्) ऐकार आय् भवति स्वरे । नै अकः नायकः ।

(औ आव्) औकार आव् भवति स्वरे परे । तौ इह ताविह ।

सूत्रं । ऐ १-१ । सांके० । आय् १-१ । (हसेपः०) ऐकारः आय् भवति स्वरे परे । नै अग्रे अकः । (ऐ आय्) स्वर० । नायकः । सूत्रं औ औ १-१ । सां-के० । आव् १-१ (हसे०) । औकारः आव् भवति स्वरे परे । तौ अग्रे इह । (औ आव् ।) स्वर० ताविहेति सिद्धं ॥

(य्वोर्लोपश् वा पदांते) पदांते स्थितानामयादीनां यकार-वकारयोर्लोपश् वा भवति । ते आगताः त आगताः तयाग-ताः । तस्मै एतत् तस्मा एतत् तस्मायेतत् । तौ इमौ ता इमौ ताविमौ । बटो इह बटइह बटविह ।

(य्वोर्लोपश् वा पदांते) इति सूत्रं । य् च व् च य्वौ तयोः य्वोः ६-२ । स्वर० । (स्त्रो०) लोपश् १-१ । (हसेपः०) वा ३-१ (अव्यया०) पदांते ७-१ । (अ-इए) सिद्धं । पदांते । आदिशब्दात् (एअय् । ऐआय् । ओअव् औआव्) एभिः सूत्रैर्जातानां अयादीनां सम्बन्धिनोर्यकारवकारयोर्वा लोपश् भवति । ते अग्रे आगतः । उभयत्रापि (ए अय्) । एकत्र यकारलोपः । अन्यत्र स्वर० । ते आगताः तयागताः त आगताः । बटो[2] इह बटविह बटइह । (ओ अव्) शेषं प्राग्वत् । एवं तस्मै आस-नं तस्मायासनं तस्मा आसनं । तस्मै इदं तस्मायिदं तस्मा इदं । असौ इंदुः असाविंदुः असा इंदुः । तौ इमौ ताविमौ ता इमौ ॥

लोपशि पुनर्न संधिः । छंदसि तु भवति । हे सखे इ-ति हे सख इति हे सखेति ।

ननु त आगताः अत्र (सवर्णे०) । तथा पट इहेत्यत्र (अइ ए) इति संधिः कथं न क्रियते तत्राह । लोपशीति । लोपशि कृते पुनः पूर्वापरवर्णयोर्मिथो घटनस्वरूपः सं-धिः कार्यांतरसंधानं च न भवति । यथा त आगताः । राजभ्यां अत्र (अद्भि) इ-ति आ न भवति । न ह्युक्तमनित्यमिति क्वापि लोपशि कृतेपि संधिर्भवति । यद्वा । छंद सि तु भवतीति तुशब्दात् कुत्रचित् लौकिकोदाहरणेपि लोपशि कृते संधिर्भवति । यथा

१ गव्यूतिः स्त्रीक्रोशयुगं-इत्यमरः । २ पटो इह पट इह-पटविह । इति पाठः ।

दामोदरः राजाश्वः पंचाग्निः दंडिषु इत्यादिषु कार्यान्तरसंधानरूपश्च संधिर्भवति। पुनर्विशेषमाह। छंदसि वेदे लोपशि कृतेपि संधिर्भवति। यथा हे सखे अग्रे इति। (अए-यू। य्वोर्लोपश्च) इति यकारलोपः। छांदसिकत्वात् न सन्धिनिषेधः। तेन (अइ ए)

(एदोतोतः) पदांते स्थितादेकारादोकाराच्च परस्याकारस्य लोपो भवति। ते अत्र तेत्र। पटो अत्र पटोत्र (सवर्णे दीर्घः सह।) सवर्णस्य सवर्णे परे सह दीर्घो भवति। श्रद्धा अत्र श्रद्धात्र। भानु उदयः भानूदयः। पितृ ऋणं पितृणं। दधि इह दधीह। दंड अग्रं दंडाग्रं।

सूत्रं (एदोतोतः) एच्च ओच्च एदोत्। ५–१ स्वर० (स्रो०) एदोतः। अग्रे अतः मध्ये। (अतोत्युः । उओ। एदोतोतः) इत्यकारलोपः अत्। ६–१। स्वर०। (स्रो०। एदोतोतः) तपरकरणमसंदेहोच्चारणार्थं। अत इत्यत्र तपरकरणं तावन्मात्रग्रहणार्थं। पदांते स्थितात् एकारात् ओकारात् परस्याकारस्य लोपो भवति। ते अग्रे अत्र। पदांते स्थितौ यावेकारौकारौ ताभ्यां परस्याकारस्य लोपो भवति। चंपकपटवासन्यायात् अखंडाकारस्तिष्ठति। तेऽत्र। एवं पटोऽत्र प्रवर्त्तते इति सिद्धं। (ए अय्। ओ अव्) इति तु पदमध्ये भवति। अत्र 'सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान् भवेत्' इति न्यायोऽङ्गीकर्त्तव्यस्तेन (ए अय्। ओ अव्।) इति न भवति। सूत्रं (सवर्णे दीर्घः०) सवर्णे। ७–१। (अइ ए) सदृशो वर्णः सवर्णः। दीर्घः १–१ (स्रो०) सह। १–१। स्। (अव्य०) पूर्वापरयोः[1] सदृशस्वरयोर्मिलनेनाद्यो दीर्घो भवति। श्रद्धा अत्र श्रद्धात्र। यदुक्तं। "क्रमेण वैपरीत्येन गुरूणां गुरुभिः सह॥ लघूनां लघुभिः सार्द्धं गुरूणां लघुभिः सह। लघूनां गुरुभिः सार्धं चतुर्द्धेति सवर्णता॥ १॥"

"अदीर्घो दीर्घतां याति नास्ति दीर्घस्य दीर्घता। पूर्वदीर्घस्वरं दृष्ट्वा परलोपो विधीयते॥ १॥ सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान्भवेत्। परेण पूर्वबाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह॥ २॥"

अदीर्घो० (दधि अग्रे इह दधीह) भानु अग्रे उदयः भानूदयः (पितृ अग्रे ऋणं पितृणं। दंड अग्रे अग्रं दंडाग्रं॥ ननु दधि इह अत्र कथं (इ यं स्वरे) इति न यवं भवतीत्याह। सामान्य इति। नूनं निश्चितं सामान्यशास्त्रतः सामान्यसूत्रात् विशेषो विशेषशास्त्रं विशेषसूत्रं बलवान्भवेत्। तत्र बहुव्यापकं सामान्यं। अल्पव्यापको विशेषः। दधि इह इत्यत्र (इ यं स्वरे) इति सामान्यसूत्रं स्वराणां बहुत्वात्। (सवर्णे दीर्घः०)

---

१ पूर्वोत्तरयोः इति पाठः।

इति विशेषसूत्रं तस्य सवर्णस्यैकत्वात्। पक्षांतरमाह। परेण०। वा अथवा इह व्याकरणे प्रायशो बाहुल्येन बहुषु स्थानेषु परेण अग्रेतनसूत्रेण पूर्वसूत्रस्य बाधो निषेधो दृश्यताम्। यथा (इ यं स्वरे) इति सूत्रं प्राक् प्रतिपादितं तस्य हि (सवर्णे दीर्घः०) इति सूत्रेण बाधः। तदेवाह प्रायशो बाहुल्येनेह व्याकरणे एवं दृश्यतां इत्यनेनोत्सर्गापवादावुक्तौ॥ ततः उत्सर्गापवादयोरपवादविधिर्बलवानिति न्यायो दर्शितः। एकस्मिन्नेवोदाहरणे सूत्रद्वयसंभवे सामान्यविशेषयोर्यद्विशेषसूत्रं तल्लगति। पूर्वोक्तपरोक्तयोः सूत्रयोर्यत्परोक्तं सूत्रं तत्प्राप्नोति न तु पूर्वोक्तमिति भावः। एवं भानु उदयः। अत्र (उ वं) इति सामान्यं। (सवर्णे दीर्घः सह) इति विशेषः एवमन्यत्रापि श्लोकार्थोऽयम्[1]।

(अ इ ए) अवर्ण इवर्णे परे सह ए भवति। तव इदं तवेदं (हलादेरीषादौ टेर्लोपो वक्तव्यः) हल ईषा हलीषा। मनस् ईषा मनीषा। लांगल ईषा लांगलीषा। शक अंधुः शकंधुः। कर्क अंधुः कर्कंधुः। कुल अटा कुलटा। सीमन् अंतः सीमंतः। सार अंगः सारंगः। पतत् अंजलिः पतंजलिः। अद्य ओम् अद्योम्॥ (उ ओ) अवर्ण उवर्णे परे सह ओ भवति॥ गंगा उदकं गंगोदकं। तीर्थ उदकं तीर्थोदकं॥ (ऋ अर्) अवर्णादृवर्णे परे सह अर् भवति॥ तव ऋद्धिः तवर्द्धिः॥

सूत्रं॥ अ। १-१। सांके० इ। ७-१। सांके०॥ ए १-१। सांके०॥ तव अग्रे इदं। (अ इ ए) अवर्णः इवर्णे परे सह उभयोर्योगेन ए भवति॥ तव इदं तवेदं इत्युदाहरणं। गंगा इयं गंगेयं॥ अत्रापि विशेषमाह। हल आदिर्यस्य स हलादिः। तस्य हलादेः। ६-१॥ (ङिति। ङसिङसोरस्य) इत्यकारलोपः (स्रो०) ईषा आदिर्यस्य स ईषादिः तस्मिन् ईषादौ। ७-१। ङि (ङेरौ ङित्) औ ङित्त्वाट्टिलोपः। स्वर०। टि। ६-१॥ अस् (ङिति। ङसिङसोरस्य। स्रो०। नामिनोरः। राद्यपो द्विः) लोपः। १-१। (स्रो०)। वक्तव्यः। १-१ (स्रो०) हलादेः शब्दगणस्य ईषादौ गणे परे टेः (अंत्यस्वरादिष्टिः) इति टेर्लोपो वक्तव्यः। हल अग्रे ईषा। अनेन टेर्लोपः। स्वर०। हलीषा। आदिशब्दान्मनस् ईषा मनीषा। लां-

---

१ वेदान्तादिष्वयमेव भूतसृष्ट्यादिक्रमे श्लोकार्थो विनियुज्यते यथा-भूतसृष्टौ प्रथमभूतं बाधित्वापरं महाभूतं समुत्पद्यते-प्रमाणं चात्र "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधय ओषधीभ्योऽन्नं अन्नाद्रेतः रेतसः प्रजाः इत्येष भूतसर्गः" इत्यादिषु पूर्वं पूर्वं बाधित्वोत्तरोत्तरं प्रवर्तते। अतएवोत्तरं पूर्वस्माद्बलवत्।

गल ईषा लांगलीषा। अग्र अग्रे आं अग्र्यां। शक अंधुः शकंधुः। कुल अटा कुलटा। सीमन् अंतः सीमंतः। पतत् अंजलिः पतंजलिः। सार अंगः सारंगः। इत्यादयोपि तथैव ज्ञेयाः सूत्रं (उ ओं) उ १–१ सांके०। ओं ७–१ सांके०। वृत्तिः कंठ्या। तव उदकं तवोदकं। गंगा उदकं गंगोदकं। सूत्रं। (ऋ अर्) ऋ। ७–१। सांके०॥ अर्। १–१ (हसेपः०) अर्थो वृत्तितो ज्ञेयः। तव अग्रे ऋद्धिः (ऋ अर्) [जलतुंबिकान्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनं] तवर्द्धिः इति सिद्धम्।

(क्वचिदार्) अवर्ण ऋवर्णे परे सह समासे सति क्वचिदार् भवति। ऋण ऋणं ऋणार्णं। प्र ऋणं प्रार्णं। वसन ऋणं वसनार्णं। वत्स ऋणं वत्सार्णं। वत्सतर ऋणं वत्सतरार्णं। कंबल ऋणं कंबलार्णं। दश ऋणं दशार्णं। शीत ऋतः शीतार्त्तः। दुःख ऋतः दुःखार्त्तः॥

क्वचित्। ७–१। (अव्यया०)। आर्। १–१ (हसेपः०। चपा अचे०) वृत्तेरर्थो ज्ञेयः। तृतीयासमासांते पदे इत्यर्थः। क्वचित् प्रयोगांतरे अवर्णे ऋवर्णे परे सति सह उभयोर्योगेन आर् भवति। ऋण ऋणं (क्वचिदार्। राद्यपो द्विः।) स्वर० जलतुंबिका० ऋणार्णम्। एवं शीतार्तः। दुःखार्तः। वसनार्णं। कंबलार्णं। दशार्णं। वत्सतरार्णं। प्रार्णम्।

(लृअल्) अवर्ण लृवर्णे परे सह अल् भवति। तव लृकारः। तवल्कारः। (रलयोः सावर्ण्यं वा वक्तव्यं।) होतृ लृकारः होत्लृकारः। तृतीयासमासे च। शीतार्त्तः। दुःखार्त्तः। तृतीयेति किं। परमर्त्तः। परि अंकः पर्य्यंकः-पल्यंकः॥

(लृ अल्) लृ ७–१ सांके०। अल् १–१ (हसेपः०) वृत्तेरर्थो ज्ञेयः। तव अग्रे लृकारः। (लृ अल्। राद्य०) स्वर०। तवल्कारः। नन्वत्र लकारोस्ति रकारो नास्ति (राद्यपो द्विः) इति कथं लगति तत्राह। रलयोरिति। रकारलकारयोः सावर्ण्यं सदृशत्वं वक्तव्यं। तेन (राद्यपो द्विः) इति ककारस्य द्वित्वे तवल्क्कार इति सिद्धम्। रकारलकारयोः उपचारात् वा ग्रहणाद्वा वेदे ऋकारलृकारयोरपि सावर्ण्यं वक्तव्यं। होत्लृकारः।

---

१ वृत्तौ इ०पाठः। २ वक्तौ इ०पा०। ३ वा ज्ञेयम् इ० पा०।

सवर्णे होतॄकारः[1]। अत्र ऋऌवर्णयोरसवर्णत्वेनापि रलयोरित्यनेन सावर्ण्यं। "ऋऌवर्णस्थानिनोः प्रायः सावर्ण्यं रलयोर्भवेत्। तथा वेदे सवर्णत्वं स्यादृकारऌकारयोः॥" परि अग्रे अंकः पर्य्यंकः। एवं पलि अग्रे अंकः पल्यंकः। उभयत्रापि। (इ यं स्वरे। राद्यपो द्विः) स्वर० सिद्धं।

(ए ऐ ऐ) अवर्ण एकारे ऐकारे च परे सह ऐकारो भवति। तव एषा तवैषा। तव ऐश्वर्य्यं तवैश्वर्य्यं। (ओ औ औ) अवर्ण ओकारे औकारे च परे सह औकारो भवति। तव ओदनं तवौदनं। तव औन्नत्यं तवौन्नत्यं॥

सूत्रं (ए ऐ ऐ) ए ७–१। सांके०। ऐ। ७–१। सांके०। ऐ १–१ सांके०। वृत्तिः कंठ्या। उदाहरणं। तव अग्रे एषा। (ए ऐ ऐ) तवैषा। तव अग्रे ऐश्वर्य्यं (ए ऐ ऐ) तवैश्वर्य्यं। इति सिद्धं। सूत्रं। ओ। १–१। सांके०। औ ७–१ औ। १–१। सांके०। वृत्तिः कंठ्या। उदाहरणं। तव ओदनं (ओ औ औ) तवौदनं। तव अग्रे औन्नत्यं तवौन्नत्यं। गंगा अग्रे ओघः गंगौघः।

(ओष्ठोत्वोर्वा।) अवर्णस्य ओष्ठोत्वोः परयोर्वा सह ओ भवति। बिंब ओष्ठः बिंबोष्ठः-बिंबौष्ठः। स्थूल ओतुः स्थूलोतुः-स्थूलौतुः॥ समासे इति किम्। तवौष्ठः।

इति स्वरसंधिः।

सूत्रं। ओष्ठश्च ओतुश्च ओष्ठोतू तयोः ओष्ठोत्वोः। ७–२ (उ वं) स्वर०। वा। ३–१ (अव्य०)। ओ। १–१ सांके० (ओ औ औ) अवर्णस्य ओष्ठोत्वोः शब्दयोः परयोः ओष्ठोत्वोः ओकारेण सह वा अकारस्य ओकारो भवति समासे सति। पक्षे (ओ औ औ) यद्वा (ओष्ठोत्वोर्वा) इति सूत्रं तदा ओष्ठोत्वोः परयोः अवर्णस्य वा लोपो भवतीति व्याख्या। बिंब अग्रे ओष्ठः। बिंबाकारावोष्ठौ यस्य स बिंबोष्ठः–बिंबौष्ठः। स्त्री चेत् बिंबोष्ठी-बिंबौष्ठी वा। अनेन एकत्र अकारलोपः। स्वर०। द्वितीये (ओ औ औ) तथैव स्थूलश्चासावोतुश्च स्थूलोतुः-स्थूलौतुर्वा। स्थूलमार्जार इत्यर्थः। समास इति किं। हे छात्र ओष्ठं पश्य छात्रौष्ठं पश्येत्येकमेव रूपं। एवं तवौष्ठः॥ इति स्वरसंधिः।

---

१ पक्षे होतॄकारः होतृऌकारः वर्णविश्लेषं कृत्वा होतऋऌकार इति जातम्। [ऋऌोर्मिथः सावर्ण्यं वा वक्तव्यं।] ऋस्थाने ऌ (तोर्लि लः) तस्य स्थाने लः ऋलोः मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्। ऌस्थाने ऋ (सव०। स्वरही०) होत्लॄकारः इति सिद्धं॥ "रलयोर्डलयोश्चैव सषयोर्बवयोस्तथा। वदंत्येषां च सावर्ण्यमलंकारविदो जनाः॥"

न्सर्वोपि द्वंद्वो विभाषयैकवचनांतः स्यात्। (एकत्वे द्विगुद्वंद्वौ) इति नपुंसकत्वं। अनित्यं आगमानुशासनं इति (नामिनः स्वरे) इति नुमागमो न किंतु (ङेरी ङित्) तथा आ इति आक्षेपे। आ एवं किल मन्यसे। आ इति वाक्ये। आ एवं ईश्वरवचनमिति स्मरणे। स्मरणीयमित्यर्थः। अनाङ् आकारः संधिं न प्राप्नोति ॥

(प्लुतः) प्लुतः संधिं न प्राप्नोति। देवदत्त ३ एहि। (दूरादाह्वाने टेः प्लुतः।) दूरादाह्वाने गाने रोदने विचारे च गम्यमाने टेः प्लुतो भवति। इति प्रकृतिभावः।

सूत्रं (प्लुतः) १–१ (स्रो०) यत्र प्लुतस्तत्र संधिर्न भवति। भो देवदत्त ३ एहि "का एषा प्रस्तुतांगी प्रचलितनयना हंसलीला व्रजन्ती द्वौ पादौ कुंकुमार्द्रौ कनकविरचितौ नूपुरं शब्दयन्ती। इत्थं मार्गे गता सा बहुकुसुमलताबद्धवेणी स्वनंती तांबूलं वा महस्ते मदननिवासिता गुह्यशालां विवेश ॥१॥" अत्र विचारे टेः प्लुतत्वं तेन संधिर्न। क्वचित्तु संधिः। कश्चित्तु (प्लुतोनितौ) इति सूत्रं पठंति तेन प्लुतोपि इतिशब्दे परे संधिं न प्राप्नोति। यथा हा तात इति हा तातेति। देवदत्तेत्यादौ संधिर्भवति। प्लुतलक्षणमाह। सूत्रं। (दूरादाव्हाने०) दूरात्पंचम्येकवचनं। ५–१। (ङसिरत्। सवर्णे०) आव्हाने। ७–१ (अइए) टि। ६–१ (ङिति। ङसिङसोरस्य।) इत्यकारलोपः। (स्रो०) प्लुतः। १–१ (स्रो०) वृत्तिः कंठ्या। प्लुतस्तु उच्चारणमात्र एव नतु लिखनरूपः। इति प्लुतलक्षणं। इति प्रकृतिभावः ॥

अथ व्यञ्जनकार्यमुच्यते।

(चपा अबे जबाः।) पदांते वर्त्तमानाश्चपा जबा भवंत्यबे परे। षट् अत्र षड्त्र। अच् अंतं अजंतं। तत् एतत् तदेतत्। ककुप् ऐंद्री ककुबैंद्री। वाक् यथा वाग्यथा ॥

अथ प्रकृतिभावकथनानंतरं व्यंजनकार्यमुच्यते। व्यंजनानां संधिः कथ्यते इत्यर्थः। सूत्रं (चपा अबे जवाः) चकारपकाराभ्यां गृह्यमाणा वर्णाश्चपाः। चप।१–३(सवर्णे०। स्रो०) अकारबकाराभ्यां गृह्यमाणः प्रत्याहारो अबस्तस्मिन् अबे। ७–१ (अइए) जकारबकाराभ्यां गृह्यमाणा वर्णा जबाः। जब१–१ (स्रो०। सवर्णे०) सिद्धं। चपा जबा अबे इति वक्तव्ये चपा अबे जबा इत्युक्तं तेन क्वचित्पदांतं विनापि जबा भवंति। यथा सद्गुरुर्भवदीयः इत्यादि। तथा क्वचिन्न भवति। यथा वैवस्वतः। सरस्वान्। मरुत्वान्। ताडित्वान्। वाचालः। वाचाटः। इत्यादौ न। अथवा असमासे साक्षादेव पदां-

---

१ प्लुतश्च इति पाठः। २ का एषा इत्यत्र कैषेति संधिप्राप्तौ प्लुतत्वान्न संधिरित्यर्थः।

ते समासादौ त्वंतर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदांते इति वाच्यं पदांते स्थिताः चपा जबा भवंति । चटतकपानां क्रमेण ज १ ड २ द ३ ग ४ पा ५ भवंति अबे परे । षट् अग्रे अत्र । वाक् अग्रे यथा । उभयत्रापि । (चपा अबे जबाः) इत्यनेन डकारगकारौ भवतः । यथा । टस्य डः । कस्य गः । स्वर० । षडत्र । वाग्यथा । एवं अच् अंताः अजंताः । हरित् अश्वः हरिदश्वः । ककुप् एषा ककुबेषा । इति सिद्धं । दिश् अंबरः । दिश् अंतः । अत्र पदांतताश्रयणात् (दिशामि) ति कः । पश्चात् (चपा अबे जबाः) दिगंबरः । दिगंतः । वाच् ईशः । अत्रापि पदांतताश्रयणात् (चोः कुः) पश्चात (चपा अबे जबाः) । वागीशः । अबे परे इति किं । वाक्पूतः षट्कुर्वंति ॥

(ञमे ञमा वा) पदांते वर्तमानाश्चपा ञमे परे ञमा वा भवंति । वाक् मात्रं वाङ्मात्रं वाग्मात्रं । षट्मम षण्मम षड्मम । (मयटि नित्यं वाच्यं) चित्मयं चिन्मयं । वाक्मयं वाङ्मयं (चपाच्छश्शः) चपादुत्तरस्य शकारस्य छो वा भवति अबे परे वाक् शूरः वाक्छूरः ॥

सूत्रं (ञमे ञमा वा) ञकारमकाराभ्यां गृह्यमाणः प्रत्याहारो ञमस्तस्मिन् ञमे । ७–१ (अ इ ए) ञकारमकाराभ्यां गृह्यमाणा वर्णाः ञमाः । ञम । १–३ । (सवर्णे० स्तो०) वा ३–१ (अव्य० । आद्बे लोपश्च) चपानां ञमप्रत्याहारे परे वा विकल्पेन ञमा भवंति । च १ ट २ त ३ क ४ पा ५ नां क्रमेण ञ १ ण २ न ३ ङ ४ मा ५ भवंति । वाग्रहणात्पक्षे जबा अपि भवंति । वाङ्मात्रं वाक्पात्रं । एकत्र ङः । अन्यत्र गः । स्वर० । षट् अग्रे मम २ । एकत्र णः । अन्यत्र डः षण्मम-षड्मम । स्वर० । तत् नयनं तन्नयनं तद्नयनं । अप्मयः अम्मयः । मयटि प्रत्यये परे तु नित्यमेव ञमाः स्युः । यथा चिन्मयं वाङ्मयं । अत्र न विकल्पः । तथा च वाग्रहणादेव क्वचिज्जबस्यापि ञमाः स्युः । यथा मृद्मयः–मृन्मयः । सूत्रं । चप । ५–१ (ङसिरत् । सवर्णे०) चपात् अग्रे छः (स्तोः श्चुभिः श्चुः) इति तकारस्य चः । स्वर० । छ । १–१ । (स्तो०) विसर्जनीयस्य सः (स्तोः श्चुभिः श्चुः ।) स्वर० । श । ६–१ । स्वर० (स्तो०) सिद्धं । चपादुत्तरस्य शकारस्य छः छकारो भवति वा विकल्पेन । वाक् अग्रे शूरः । अनेन शकारस्य छकारः । स्वर० । वाक्छूरः पक्षे वाक्शूरः । इति सिद्धं । छः शः इति विपरीतग्रहणात् वाक् श्चोततीत्यादौ छत्वं न स्यात् ।

(हो झभाः) चपादुत्तरस्य हकारस्य झभा वा भवंति । यद्वर्गगश्चपरस्तद्वर्गगश्चतुर्थो भवति । वाक् हरिः वाग्घरिः वाग्हरिः । तत् हविः तद्धविः तद्हविः ॥

सूत्रं (हो झभाः) ह ६–१ । स्वर० (स्रो०) झभ । १–३ (सवर्णे० । स्रा०) यस्य वर्गस्य संबधी चपो हकारात्पूर्वं भवति तस्य वर्गस्य चतुर्थाक्षरं हकारस्थाने भवति । यथा ककारात्परस्य हस्य घः चकारात्परस्य हस्य झः टकारात्परस्य हस्य ढः तकारात्परस्य हस्य धः पकारात्परस्य हस्य भः "यद्वर्गस्य चपः पूर्वं हकारात्किल दृश्यते । हस्य स्थाने भवेद्वर्णस्तद्वर्गस्य चतुर्थकः ॥ १ ॥" वर्गचतुर्थो हस्य सवर्ण इति वाग्रहणात्क्वचिच्च पादनुत्तरस्यापि हस्य झभा भवंति । यथा समित् होमः समिद्धोमः । हकारस्य धः (झबे जबाः) इति सिद्धं । यद्वा क्वचिदनवसानेऽप्यवसानता ग्राह्या । तेन (वावसाने) इति धकारस्य तकारः । पश्चात् (हो झभाः) इत्यादि । एवं तत् हितः तद्धितः । तत् अग्रे हविः (हो झभाः) इति हकारस्य धकारः । पश्चात् (चपा अबे जबाः) तस्य दः (स्वर०) तद्धविः । तत् धृतं इत्यर्थः । वाक् अग्रे हरिः । हस्य घः पूर्ववत् (चपा अबे जबाः) इति कस्य गः । वाग्घरिः । वाचा कृत्वा हरिः सिंह इति सिद्धम् । अच् अग्रे हलौ अज्झलौ । षट् अग्रे हलानि षड्ढलानि । ककुब् अग्रे हासः ककुब्भासः ।

(स्तोः श्चुभिः श्चुः) स्तोः सकारस्य तवर्गस्य च शकारेण चवर्गेण च योगे शकारचवर्गौ यथासंख्येन भवतः । सकारस्य शकारः तवर्गस्य चवर्गः । कस् चरति कश्चरति । कस् शूरः कश्शूरः । तत् चित्रं तच्चित्रं । तत् शास्त्रं तच्छास्त्रं ।

सूत्रं (स्तोः श्चुभिः श्चुः) स् च तुश्च स्तुः स्तस्य स्तोः । ६–१ । (ङिति । ङसिङसोरस्य इत्यकारलोपः । (स्रो०) श् च चवश्च श्चवस्तैः श्चुभिः । ३–३ । (स्रो०) । श् च चुश्च श्चुः १–१ (स्रो०) अत्र (एकत्वेऽपि द्विगुर्द्वंद्वौ ।) इति नपुंसकलिंगं युज्यते । परं छंदोवत् सूत्राणीति छांदसत्वात् पुल्लिंगत्वं । श्चुभिरित्यत्र बहुवचनमयथासंख्येन योगज्ञापकं तेन सकारस्य शकारचवर्गयोगे पूर्वतः परत उभयत्रापि संबंधे सति शकारः स्यात् । तवर्गस्य शकारचवर्गयोगे चवर्गः स्यात् । कस् चरति । कस् अग्रे शूरः । उभयत्रापि शकारः । स्वर० । कश्चरति । कश्शूरः । तत् चित्रं । तस्य चः । स्वर० । तच्चित्रं । तत् श्रवणं । तत् शास्त्रं । उभयत्रापि तस्य चः । (चपाच्छः शः) कस् छादयति कश्छादयति । अत्र सकारस्य शकारः । स्वर० । सत् अग्रे झंझा (स्तोः श्चुभिः श्चुः) इति तस्य चः (चपा अबे जबाः) चस्य जः । स्वर० । सज्झंझा ।

(न शात्) शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य चुत्वं न भवति । प्रश् नः प्रश्नः । विश् नः विश्नः । (ष्टुभिः ष्टुः) स्तोः सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां योगे ष्टुर्भवति । सकारस्य षकारः त–

१. उभयथापीत्यपि पाठः ।

वर्गस्य टवर्गः । कस् षष्ठः कष्षष्ठः । कस् टीकते कष्टीकते । तत् टीकते तट्टीकते ॥

सूत्रं (न शात्) न १–१ । (अव्य०) । श ५–१ ङसिरत् । (सवर्ण०) शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य चुत्वं चवर्गो न भवति । प्रश् अग्रे नः । विश् अग्रे न । रूपद्वयेपि चवर्गस्य निषेधः । किंतु । स्वर० । प्रश्नः । पृच्छनं प्रश्नः । विश्नः विशतीति विश्नः । विच्छ गतौ विच्छनं विश्नः । सूत्रं (ष्टुभिः ष्टुः) ष् च टुश्च ष्टवस्तैः ष्टुभिः । ३–३ । ष् च टुश्च ष्टुः । १–१ । (स्तो०) ष्टुभिरित्यत्रापि बहुवचनमयथासंख्ययोगसूचकं । स्तोः सकारतवर्गयोः षकारटवर्गयोगे षकारटवर्गौ यथासंख्यं भवत इत्यर्थः । सकारस्य षकारः । तवर्गस्य टवर्गः । कस् अग्रे षष्ठः कस् अग्रे टीकते । उभयत्रापि सस्य षः । स्वर० । कष्षष्ठः । कष्टीकते । कः समर्थो भवतीत्यर्थः । टीकृ गतौ सामर्थ्ये च । तत् अग्रे टीकते अनेन तस्य टः । स्वर० । तट्टीकते । विद् अग्रे ठलः । पूर्वं (खसे चपा०) ततः (ष्टुभिः ष्टुः) विट्ठलः ।

(तोर्लि लः) तवर्गस्य लकारे परे लकारो भवति । तत् लुनाति तल्लुनाति । भवान् लिखति भवाँल्लिखति । अंतस्थाद्विप्रभेदाः । रेफवर्जिता यवलाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । तत्र सानुनासिक एव लकारः सानुनासिकस्य नकारस्य भवति ।

सूत्रं (तोर्लि लः) तु ६–१ (ङिति) तु इत्यस्य तो (ङसिङसोरस्य । स्तो०) तोः अग्रे ल् । ७–१ । स्वर० (नामिनो रः) जलतुम्बि०लि । ला । १–१ (स्तो०) तवर्गस्य उदाहरणं । तत् अग्रे लुनाति । अनेन तस्य लकारः । स्वर० तल्लुनाति । भवान् अग्रे लिखति (तोर्लि लः) । इति नस्य लत्वे कृते । अंतस्थाद्विप्रभेदाः । उच्चारणकाले जिव्हाया अंते तिष्ठंतीति अन्तस्थाः अथवा वर्गाणां अंते तिष्ठंतीति अंतस्थाः ॥ ते के यरलवाः ते च द्विप्रकाराः । कथंभूताः रेफेण रकारेण वर्जिताः । शेषा यवला इत्यर्थः । कथं द्विप्रभेदा इत्याह । सानुनासिका निरनुनासिकाश्च तत्र तथदधानां स्थाने लकारो निरनुनासिको भवति नकारस्य सानुनासिकत्वान्नकारस्थाने लकारोपि सानुनासिक एव भवति । तेन पूर्ववकारस्योपरि अर्द्धानुस्वारो भवति । स्वर० भवाँल्लिखतीति सिद्धं ।

(न षि) षकारे परे तवर्गस्य टुत्वं न भवति । भवान् षष्ठः भवान्षष्ठः । (टोरंत्यात्) पदांते वर्त्तमानाट्टवर्गात्परस्य स्तोः ष्टुर्न भवति षट् नरः षड्नरः षण्नरः । षट् सीदंति षट्सीदंति ।

सूत्रं (न षि) न १–१ ।(अव्य०)। ष् । ७–१ । स्वर० । षकारे परे तवर्गस्य टवर्गो न भवति । भवान् षष्ठः । अत्रानेन (ष्टुभिः ष्टुः) इति प्राप्तस्य टवर्गस्य निषेधः किंतु । स्वर० । प्रकृतिभाव एव। सूत्रं (टोरंत्यात्) टु । ६–१(ङिति) टु इत्यस्य टो (ङसिङसोरस्य) इत्यकारलोपः (स्त्रो०) टोः अग्रे अंत्य (नामिनोरः) स्वर० । अन्त्य ५–१। (ङसिरत् । सवर्णे दीर्घः०) पदांते वर्त्तमानो यः टवर्गस्तस्मादुत्तरयोः परयोः सकारतवर्गयोः षकारटवर्गौ न भवतः । परं नाम्नवतिनगरीवर्ज्जं । उदाहरणं । षट् अग्रे नरः । अत्र टुत्वनिषेधः । ततो (ञमे ञमा वा) चटञण । स्वर० । षण्नरः । पक्षे षड्नरः । ना नरौ नरः इति बहुवचनं । षट् अग्रे सीदंति । अत्र षत्वनिषेधः । नाम्नवतिनगरीवर्जनात् । षण्णां । षण्णवतिः । षण्णगर्यः । अत्र (टोरंत्यात्) इति सूत्रं न लगति किंतु (ष्टुभिः ष्टुः) इति भवति । स्वर० ।

(नः सक् छते) नांतस्य पदस्य छते परे समागमो भवति । (टित्किताद्यंतयोर्वक्तव्यौ ।) टित्त्वादादौ कित्त्वादंते । राजन् चित्रं राजंश्चित्रं । भवान् तनोति भवांस्तनोति ।

सूत्रं । न् । ६–१ । स्वर० । (स्त्रो० ।) सक् । १–१ । (हसेपः०) छत । ७–१ । (अ इ ए) त्रिपदं । नान्तस्य नकारांतस्य पदस्य छते छठथचटतत्त्वलक्षणे प्रत्याहारे सक् इत्यागमो भवति । ककारः स्थाननियमार्थः । तमेवाह ।(टित्कितौ०) । ट इत् यस्यासौ टित् क इत् यस्यासौ कित् । टिच्च किच्च टित्कितौ टित्किताावागमौ क्रमेण आद्यंतयोर्विषये भवतः । टित् आदौ कित् अंते इत्यर्थः । अत्र कित्वात् अन्ते । राजन् अग्रे चित्रं । भवान् अग्रे तनोति । उभयत्रापि सकागमः । अकारउच्चारणार्थः । एकत्र (स्तोश्चुभिः०) इति सस्य शः । उभयत्रापि स्वर० । यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेनैव गृह्यंते इति आगमांतं पदमित्यपदांतत्वान्नकारस्य (नश्चापदांते झसे) इत्यनुस्वारः ।

(शे चक् वा) नांतस्य पदस्य शे परे वा चगागमो भवति । भवान् शूरः भवाञ्च्छूरः भवाञ्शूरः भवाञ्शूरः । (ङ्णनो ह्रस्वाद्द्विः स्वरे) । ङकारणकारनकारा ह्रस्वादुत्तराद्द्विर्भवन्ति स्वरे परे पदांते च । प्रत्यङ् इदं प्रत्यङ्ङिदं । सुगण् इह सुगण्णिह । राजन् इह राजन्निह ।

सूत्रं । (शे चग्वा) श । ७–१ । (अ इ ए) चक् । १–१ । (हसे०) । वा । १–१ (अव्य०) । नांतस्य इति । नकारांतस्य पदस्य शे शकारे परे वा विकल्पेन चक् आगमः स्यात् । भवान अग्रे शूरः । ३ । अत्र (चपाच्छः शः) इति सूत्रस्य विक-

ल्पेन प्राप्त्यर्थं रूपद्वये चगागमः । च पदत्रयेपि (स्तोः श्चुभिः श्चुः) नस्य ञः । प्रथमरूपे (चपाच्छः शः) शस्य छः सर्वत्र स्वर० । भवाञ्च्छूरः भवाञ्च्शूरः भवाञ्शूरः। तृतीयरूपे चगागमाभावे भवाञ्शूरः । सूत्रं (ङ्णनो ह्र०) ङ् च ण् च न् च ङ्णन् । १–३ स्वर० । (स्रो०) अग्रे ह्रस्वात्। ५–१ । पूर्वं (हबे । उओ) द्विः । १–१ ।(अव्य०। चपा अबे जबाः) स्वर० । ७–१ । (अइ ए) सिद्धं ह्रस्वादुत्तराः परा ये ङकारणकारनकारास्ते द्विर्भावमापद्यंते द्वौ भवतः इत्यर्थः स्वरे परे पदांते विषये । अत्र पुनः स्वरग्रहणं विभक्तिस्वरनिषेधार्थं । प्रत्यङ् अग्रे इदं । गण् संख्याने । सुपूर्वः सुष्ठु गणयतीति सुगण् क्विंतः । सुगण् अग्रे इह । राजन् अग्रे इह । सर्वत्रापि द्वित्वं । स्वर० । प्रत्यङ्ङिदं । सुगाण्णिह । राजन्निह ।

(छः) ह्रस्वादुत्तरश्छकारो द्विर्भवति । (खसे चपा झसानाम्) झसानां खसे परे चपा भवंति । तव छत्रं तवच्छत्रं । (क्वचित् दीर्घादपि वक्तव्यः) ह्रीछः ह्रीच्छः । म्लेछः म्लेच्छः ।

सूत्रं । छ १–१ । (स्रो०) एकपदं । वृत्तिः कंठ्या । उदाहरणम् । तव अग्रे छत्रं अनेन छस्य द्वित्वं । तव छ् छत्रमिति स्थिते । सूत्रं । (खसे चपा झसानां) खस ७–१ (अ इ ए) चप १–३ (सवर्णे० । स्रो०) झस ६–३ (नुडामः । नामी) इति दीर्घः स्वर० (मोनु०) सिद्धं । झसानां चपाः भवंति खसे परे । अत्र यथासंख्यगणनात् छस्य तकारः संभवति । परं वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्ण इति वचनात् चकार एव क्रियते । स्वर० । तवच्छत्रमिति सिद्धं । पक्षांतरमाह । दीर्घादित्यादि । क्वचित् कस्मिंश्चित्स्थाने दीर्घादुत्तरोऽपि छकारो द्विर्भवति । यथा म्ले अग्रे छः । ह्री अग्रे छः । रूपद्वयेप्यनेन द्वित्वे विहिते प्राग्वत् । (खसे च०) स्वर० म्लेच्छः । म्लेछ अव्यक्ते शब्दे । म्लेच्छयतीति म्लेच्छः । अथवा म्लै गात्रविनामे । म्लायते इति म्लेच्छः । ह्रीच्छः ह्री लज्जायां ह्रीच्छतीति ह्रीच्छः । एवं आच्छादयति । ह्रीच्छाति । ऐच्छत् । माच्छिदत् । स्त्रीच्छाया इत्यादौ दीर्घात्परस्य छस्य द्वित्वं ।

(मोऽनुस्वारः) मकारस्यानुस्वारो भवति हसे परे पदांते च । तम् हसाति तं हसाति । पद्मम् वृथा पद्मं वृथा ॥

सूत्रं (मोऽनु०) म् । ६–१ । स्वर० । (स्रो० ।) मः अग्रेऽनुस्वारः । १–१ (स्रो०) मध्ये (अतोत्युः । उओ । एदोतोतः) मकारस्य हसे परेऽथवा पदांते सत्यनुस्वारो भवति । उदाहरणम् । तम् अग्रे हसाति । पद्मम् अग्रे वृथा । उभयत्राप्यनुस्वारः । तं हसति । पद्मं वृथा । पदांते इति किं । गम्यते इत्यादौ अनुस्वारो न ।

(नश्चापदांते झसे ।) नकारस्य मकारस्य चापदांते वर्तमा-

नस्यानुस्वारो भवति झसे परे । यशान् सि यशांसि । पुम् भ्यां पुंभ्यां ।

सूत्रं (नश्चापदां०) न ६-१ स्वर० (स्रो०) । अग्रे च । १-१ । (अव्य० । विसर्जनीय० । स्तोः श्चु०) सस्य शः । स्वर० । अग्रे अपदांते । ७-१ । (अ इ ए सवर्णे०) झस ७-१ । (अ इ ए) सिद्धं । चकारः पूर्वोक्तस्य (मोऽनुस्वारः) इत्यतो मइत्यस्यानुकर्षणार्थः । तेन उभयोरप्यपदांते पदमध्ये वर्तमानयोर्नकारमकारयोर्झसे परे अनुस्वारो भवति । यशस् । १-३ । (जश्शसोः शिः । नुमयमः । मिदंत्यात्स्वरात्परो० । न्सम्महतो०) ततो यशान् अग्रे सि । पुम् अग्रे भ्यां । उभयत्राप्यनुस्वारः । यशांसि । पुंभ्यां । एवं पयान् अग्रे सि पयांसि ।

(यमा यपेऽस्य वा)अनुस्वारस्य यमा वा भवंति यपे परे। अस्य यपस्य सवर्णाः तं करोति तङ्करोति । तं तनोति तन्तनोति । (यवलपरे यवला वा) अनुस्वारस्य यवलपरे तु सानुनासिका एव यवला वा भवंति। संयन्ता सय्यँता। यंलोकं यँल्लोकं। संवत्सरः सँवत्सरः। (स्वरे मः) अनुस्वारस्य मकारादेशो भवति स्वरे परे। अस्माकं इह अस्माकमिह । शं अस्ति शमस्ति। सुखं एति सुखमेति । (ॅ छंदसि) छंदस्यनुस्वारो ॅ कारमापद्यते शषसहरेफेषु परतः। हंसः हॅसः।

इति व्यंजनसंधिः ॥

सूत्रं (यमा यपे०) यम १-३ (सवर्णे० । स्रो० ।) यमाः । अग्रे यपे । ७-१ (अ इ ए) प्राक् (आदबे०) विसर्गलोपः । अग्रे इदम् ६-१ (त्यदादेष्टेरः स्यादौ । दस्य मः ङस्स्य । स्म्यः) इदमः स्थाने अ (ऐदोतोतः) वा ३-१ (अव्य०) अनुस्वारस्य यमा वा भवंति पक्षे अनुस्वार एव तिष्ठति यपप्रत्याहारे परे । कथमित्याह । अस्य अग्रे वर्तमानस्य यपस्य सवर्णा एव यमा भवंति । अनुस्वारस्य सानुनासिक्यात् ये सानुनासिका यमाः त एव भवंति । वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्ण इति वचनात् । वर्ग्ये अक्षरे परे तद्वर्गस्य पंचमाक्षरं भवति । अन्यत्र यादृशो यपोऽग्रे भवति तादृश ए-

१ (नोपधायाः०)-इति पाठः पुस्तकान्तरे दृश्यते-परं सोत्र ' यशानस् इ ' इत्यस्मिन्नुदाहरणे दीर्घं विधातुमप्राप्तेस्तस्य सूत्रस्याप्रायोजनिक एव ' यशनस् ' इत्यस्य सकारान्तत्वाद्युक्तोऽयमत्र ' न्सम्महतो दीर्घः शौच ' इति पाठ इति सुधियो विदांकुर्वन्तु ।

व:क्रियते । यथा कवर्गे परे ङकारः । चवर्गे परे ञः । टवर्गे परे णः । तवर्गे परे नः । पवर्गे परे मः । यंवलेषु परेषु यवला एव स्युः । उदाहरणं । त्वं अग्रे करोषि । तं अग्रे तनोति । ककारे परे अनुस्वारस्य ङः तकारे परे अनुस्वारस्य नः । स्वर० । त्वङ्करोषि । तन्तनोति । सं अग्रे यंता । अत्रानुस्वारस्य यः अग्रे च (अंतस्था द्विप्रभेदाः) इति सानुनासिकत्वात् सस्य उपरि अर्द्धचन्द्राकारो विंदुः । सँय्यंता । एवं संवत्सरः सँव्वत्सरः । पुंलिंगः पुँल्लिंगः । अत्र केचित् (स्वरे मः) अनुस्वारस्य मकारो भवति स्वरे परे इति सूत्रं पठन्ति । परं स्वरे परे पूर्वं (मोऽनुस्वारः) एव न भवति । किंतु स्वरहीनमेव स्यात् । कृष्णो मां अवतु कृष्णो मामवतु । जिनं ईडे जिनमीडे (शं अस्ति शमस्ति) अस्माकं इह अस्माकमिह । (ङ्णोः कक् टक् वा) ङकारणकारयोः शषसेषु परेषु क्रमेण कक् टक् आगमौ वा स्तः (प्राङ् षष्ठः प्राङ्क्षष्ठः) लिङ् सु लिङ्क्षु (सुगण् षष्ठः सुगण्ट् षष्ठः) (ᳲ छंदसि) अनुस्वारः ᳲकारमापद्यते शषसहरेफेषु परतः छंदसि वेदे । हंसः हᳲसः । सुचीं षत् सुचीᳲषत् । वयं साम वयᳲसाम । संहिता सᳲहिता । तं रविः तᳲरविः । इति चतुर्थसंध्यनुसारेण व्यंजनसंधिरेवावचूरिलेशतो लिखितः । इति व्यञ्जनसंधिः संपूर्णः ।

॥ अथ विसर्गसंधिर्निगद्यते ॥

(विसर्जनीयस्य सः) विसर्जनीयस्य सकारो भवति खसे परे । कः तनोति कस्तनोति । (शषसे वा) विसर्जनीयस्य शषसे परे शषसा वा भवंति ॥ कः शेते कश्शेते । कः षंढः कष्षंढः । कः साधुः कस्साधुः ॥

अथेति । व्यंजनकार्यकथनानंतरं विसर्गाणां संधिर्निगद्यते कथ्यते । द्वौ बिंदू विसर्गः सूत्रं (विसर्जनीयस्य सः) विसर्जनीय ६–१(ङस्य) अग्रे स १–१ । (स्रो०) सिद्धं । विसर्जनीयस्य सकाररकारोत्पन्नस्य कृष्णसर्पचक्षुराकारविंदुद्वयरूपस्य खसे परे सकारो भवति । श्लोको यथा "शृंगवद्बालवत्सस्य कुमारीस्तनयुग्मवत् । नेत्रवत्कृष्णसर्पस्य स विसर्ग इति स्मृतः" उदाहरणं । कः अग्रे तनोति । अनेन विसर्गस्य सकारः

---

१ कस्मिंश्चित्पुस्तके 'यरलवेषु' इति पाठः । २ कस्मिंश्चित्पुस्तके 'पुँल्लिंगः' इत्यस्योत्तरं 'संरमते सँरमते' इति पाठो दृश्यते। परन्तु रेफे परेऽनुनासिकविधानं वैदिकप्रयोगेष्वेव बाहुल्येन दृश्यते नतु लौकिकेषु । अतएव अग्रे (ᳲछंदसि) इति सूत्रस्य तँ रविः तं रविः इत्युदाहरणं संगच्छते । ३ पुस्तकान्तरेतु वाहुलकभेदव्याख्यानानंतरं वैदिकप्रयोगव्याख्यानावसरे (शषसहरेफेषु छन्दसि अनुस्वारस्य ᳲकारो वा वक्तव्यः) इति वार्त्तिकमुक्त्वा हᳲसः हंसः इत्युदाहरणद्वयमुपन्यस्तं दृश्यते ।

स्वर० । कस्तनोति । (शषसे वा) द्विपदं सूत्रं । विसर्जनीयस्य शषसेषु परेषु शषसा एव वा भवंति । पक्षे विसर्जनीय एव तिष्ठति । कः शेते कश्शेते । कः षंढः कष्षंढः । कः साधुः कस्साधुः । क्षेपकसूत्रमिदम् ।

(कुप्वोः ᳵक ᳶपौ वा) विसर्जनीयस्य कवर्गपवर्गसंबंधिनि खसे परे ᳵक ᳶपौ वा भवतः । कपावुच्चारणार्थौ । कः करोति कᳵकरोति । कः पचति कᳶपचति । कः खनति कᳵखनति । कः फलति कᳶफलति । (वाचस्पत्यादयः संज्ञाशब्दा निपातात्साधवः) वाचस्पतिः । बृहस्पतिः । कारस्करः । पारस्करः । राजन् तुंदं राजंस्तुंदं । हरिः चन्द्रः हरिश्चंद्रः । (तद्बृहतोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुट् तलोपश्च) तत् करः तस्करः । बृहत् पतिः बृहस्पतिः ।

पुनर्विशेषमाह सूत्रं । (कुप्वोः ᳵकᳶपौ वा) कुश्च पुश्च कुपू तयोः कुप्वोः । ६-२ (उ वं) स्वर०(स्रो०) अग्रे ᳵकश्चᳶपश्चᳵकᳶपौ । १-२(ओ औ औ) वा । ३-१ । (अव्य०) विसर्जनीयस्य कवर्गपवर्गसंबंधिनि कखपफरूपे खसे परेᳵकᳶपौ जिव्हामूलीयोपध्मानीयसंज्ञौ यथासंख्यं वा भवतः । पक्षे विसर्जनीय एव तिष्ठति । अयमर्थः । कखयोः परयोः ᳵकः । पफयोः परयोः ᳶपः । कपौ ककारपकारावुच्चारणार्थौ अन्यथोच्चरितुमशक्यत्वात् । अतो वज्राकारगजकुंभाकारौ तिष्ठतः । कः अग्रे करोति । अत्र विसर्गः कᳵकरोति । कःअग्रे पचति । कᳶपचति । एवं कᳵखनति । कᳶफलति । वाचस्पत्यादयः संज्ञाशब्दाः संज्ञावाचकाः कस्यापि नामप्रतिपादकाः शब्दाः तेपि निपातनात्साधवः निपातसिद्धा एव ज्ञेयाः । यथा वाचस्पतिः । अत्र (कुप्वोःᳵकᳶपौ वा) इत्यस्य प्राप्तावपि विसर्जनीयस्य सकार एव निपात्यते । एवं भास्करः । श्रेयस्करः। श्रेयस्कामः । अयस्कांतः । अयस्कुंभः । अयस्पात्रं । तमस्कांडः । दिवस्पतिः । नमस्कारः । अहस्कारः।बृहस्पतिः । तस्करः। शास्त्रांतरे त्वित्थं दृश्यते । प्रक्रियाकौमुद्यां तद्बृहतोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुडागमस्तलोपश्च । तत् अग्रे करः । अनेन सुडागमः । तलोपः तस्करः । बृहत् अग्रे पतिः सकारागमः । तलोपः । बृहस्पतिः । चकारात् हरिश्चंद्रः । मस्करः । मस्करी । परिव्राजकवेण्वोः । कांस्कान् । कस्कः । कस्कादयः । एवं अश्वत्थकपित्थदधित्थादिषु स्थाधातोः सस्य तः इत्यादयः साधवः सिद्धा एव ज्ञेयाः । यल्लक्षणेनोपपन्नं तत्सर्वं निपातात्सिद्धमेवेति लक्षणसूत्रमंतरेण लोकप्रसिद्धरूपोच्चारणं निपातनम् ।

(अह्नो रोऽरात्रिषु) अन्हो विसर्ज्जनीयस्य पदांते रो भवति रात्र्यादिवर्ज्जितेषु परतः । अहः पतिः अहर्पतिः । अरात्रिष्विति विशेषणात् । अहः रात्रं अहोरात्रं । अहः रूपं अहोरूपं । अहः रथंतरं अहोरथंतरं ।

सूत्रं (अह्नो रोऽरात्रिषु) अहन् । ६–१ । (अह्लोपः स्वरे । स्रो०) अह्नः अग्रे रः १–१ (स्रो०) मध्ये । (हबे । उओ । स्रो०) रः अग्रे अरात्रि । (अतोत्युः । उओ । एदोतोतः) न रात्रयः अरात्रयस्तेषु अरात्रिषु ७–३ । (क्लिलात्षः सः०) अहन्शब्दसंबंधिनो विसर्जनीयस्य पदांते रो भवति रात्र्यादिवर्जितेषु रात्र्यादिभिन्नेषु शब्देषु परेषु सत्सु । रकारादिरात्रिरूपरथंतरादिवर्जितेष्वित्यर्थः । उदाहरणं अहन् अग्रे पतिः । अहन् अग्रे गणः (अन्हः) इति सूत्रेण उभयत्रापि नस्य सः । (स्रो०) अनेन सूत्रेण विसर्गस्य रः । (राद्यपो द्विः) जलतुं० । अन्हो दिवसस्य पतिः अहर्प्पतिः । अन्हां गणः अहर्गणः । अत्रांतर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदांतत्वं ग्राह्यं । अरात्रिष्विति विशेषणात् । रात्र्यादिवर्जनात्किं । अहन् अग्रे रात्रं । (अन्हः) इति नस्य सः । अरात्रिष्विति कथनात् रनिषेधः । ततो (हबे । उ ओ ।) अहोरात्रम एवं अहोरूपं । प्रशस्तं अहः अहोरूपं । "अहोरथंतरं साम श्रेष्ठं साम रथंतरं" । अहोरथंतरः । पदांत इति किं । अहोभ्याम् ॥

(अतोत्युः) अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति अति परतः । कः अर्थः । कोऽर्थः । (हबे) अकारात् परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति हबे परे । कः गतः । को गतः । देवः याति । देवो याति । मनः रथः । मनोरथः ।

सूत्रं (अतोत्युः) अत् । ५–१ । स्वर० । (स्रो०) अतः अग्रे अत् । ७–१ । स्वर० । मध्ये (अतोत्युः । उओ । एदोतोतः) अग्रे उ । १–१ (स्रो०) । पश्चात् (इयं स्वरे ।) स्वर० सिद्धिः । वृत्तिः कण्ठ्चा । अति परतः अकार एव परे इत्यर्थः । तपरकरणं तावन्मात्रग्रहणार्थं उभयत्रापि सवर्णनिषेधार्थम् । उदाहरणं । कः अग्रे अर्थः । अनेन उकारः । (उ ओ० । एदोतोतः) कोऽर्थः । सूत्रं (हबे) ७–१ । (अइए) वृत्तिः सुगमा । उदाहरणं कः गतः । अत्र अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य हबे परे उकारः ततः (उओ) को गतः । देवः याति (हबे । उओ) देवो याति । मनः रथः(हबे । उओ ।) मनोरथः ॥

---

१ प्रसिद्धां इति पाठोऽन्यत्र पुस्तके ।

(आदबे लोपश्) अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवत्यबे परे । देवाः अत्र देवा अत्र । वाताः वाताः वातावाताः ।

सूत्रं (आदबे०) अ ५–१ (ङसिरत् । सवर्णे०) आत् । अब । ७–१ । (अ इ ए) मध्ये (चपा अबे जबाः) लोपश् १–१ । (हसे०) यदि वा अश्च आ च आ । ५–१ ङस् (नपुंसकस्ये) ति ह्रस्वः (ङसिरत्) अवर्णात् अकारआकाररूपादुत्तरस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवति अबे परे । उदा० । देवा अग्रे अत्र । वाताः अग्रे वाताः । उभयत्रापि विसर्गलोपः । देवा अत्र । वाता वाताः । एवं कः इह क इह ।

(स्वरे यत्वं वा) अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य स्वरे परे यत्वं वा भवति । देवाः अत्र देवायत्र देवा अत्र ।

पुनर्विशेषमाह । सूत्रं (स्वरे यत्वं वा) स्वरे ७–१ (अ इ ए) यत्वं । १–१ (अतो अम् । अम्शसो० । मोनु०) । वा । ३–१ । (अव्य०) वृत्तिः कंठचा । वाग्रहणात्पक्षे (आदबे लोपश्) देवाः अग्रे अत्र । एकत्र यत्वं । स्वर० । देवायत्र । अन्यत्र लोपश् । देवा अत्र ।

(भोसः) भोस् भगोस् अघोस् इत्येतस्मात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवत्यबे परे । भोः एहि भो एहि । भगोः नमस्ते भगो नमस्ते । अघोः याहि अघो याहि ।

सूत्रं (भोसः) भोस् । ५–१ । स्वर० (स्रो०) जातीयग्रहणेन तज्जातीयग्रहणं । यद्वा भोस् इत्यत्र आद्यंतग्रहणेन प्रत्याहारः सूचितस्तेन भोः भगोः अघोः इत्येतस्मात्पदत्रयात्परस्य विसर्जनीयस्याबे परे लोपश् भवति । उदा० । भोः अग्रे एहि आगच्छ । भगोः अग्रे नमस्ते । हे भगो हे भगवन् ते तुभ्यं नमः । अघोः अग्रे याहि । हे अघो हे पाप याहि गच्छ । सर्वत्र (भोसः) इति सूत्रेण विसर्गलोपश्च यो वा स्वरे । भो एहि । भोयेहि ।

(नामिनो रः) नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य रेफो भवति अबे परे । अग्निः अत्र अग्निरत्र । बटुः यजते बटुर्यजते ।[3] [रेफप्रकृतिकस्य खपे वा] रेफाज्जातस्य विसर्जनीयस्य रेफो वा भवति खपे परे । गीः पतिः गीर्पतिः गी ≍ पतिः । धूः पतिः धूर्पतिः धू≍पतिः ।

सूत्रं (नामिनो रः) नामिन् ५–१ । स्वर० । (स्रो०) अग्रे रः । १–१ । (स्रो०

१ वाताः वांति वाता वांति इत्यन्यस्मिन्पुस्तके । २ यदिवेत्यपि पाठः । ३ पटुः यजते पटुर्यजते । इत्यपि पाठः ।

हवे । उ ओ) नामिनो रः अवर्णवर्ज्जस्वरात्परस्य विसर्जनीयस्य अबे परे रेफो भवति । उदा० । अग्निः अग्रे अत्र । अनेन सूत्रेण रेफः । स्वर० । अग्निरत्र । बटुः अग्रे यजति । (नामिनो रः) इति रेफः (राद्यपो द्विः) जलतुं० । बटुर्यजति । बटुर्ब्राह्मणो यजति यज्ञं करोति । एवं पटुरत्र वर्तते । सूत्रं (रेफ०) रेफप्रकृत्या उत्पन्नो वा रेफ एव प्रकृतिर्मूलकारणं यस्य स रेफप्रकृतिकस्तस्य । ६–१ (ह्रस्य) खप ७–१ (अ इ ए) वा । ३–१ । (अव्य०) रेफप्रकृतिकस्य विसर्जनीयस्य वा रेफो भवति खपे परे । उदा० । गिर अग्रे पतिः । (य्वोर्विहसे) गि इत्यस्य गी । (स्रो०) गीः (रेफप्र०) अनेन एकत्र रेफः । (राद्य०) जल० । अन्यत्र (कुप्वो ᳲक ᳲपौ वा) गीर्पतिः गीᳲपतिः गीःपतिः एवं रूपत्रयं । एवं धूर्पतिः धूᳲपतिः धूःपतिः । इत्यादि ।

(रः) रेफसंबंधिनो विसर्जनीयस्य रेफो भवत्यबे परे । प्रातः अत्र प्रातरत्र । अंतः गतः अंतर्गतः (रि लोपो दीर्घश्च) रेफस्य रेफे परे लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः । पुनः रमते पुना रमते । शुक्तिः रूप्यात्मना भाति शुक्ती रूप्यात्मना भाति ।

सूत्रं (रः) ६–१ स्वर० । (स्रो०) रेफसंबंधिनो रेफाज्जातस्य[1] विसर्जनीयस्य रेफो भवति अबप्रत्याहारे परे । उदा० । प्रातर् अग्रे अत्र । अंतर् अग्रे गतः । उभयत्रापि (स्रो०) ततः (रः) इत्यनेन पुनरपि रेफः । स्वर० । प्रातरत्रागंतव्यं । अंतर्गतः । एवं स्वः गतः स्वर्गतः । पुनः आगतः पुनरागतः । सूत्रं (रि०) र् । ७–१ स्वर० (लोपः) १–१ (स्रो०) अग्रे दीर्घः पूर्व (हवे । उ ओ) दीर्घ १–१ (स्रो०) दीर्घ अग्रे च १–१ (अव्य०) प्राक् (विसर्जनीयस्य सः । स्तोः श्चुभिः श्चुः) सिद्धं । सूत्रं चतुःपदं । रेफेति वृत्तिः सुगमा । पुनः अग्रे रमते (रः) इति रेफः । (रिलोपः०) इति रलोपः पूर्वस्य च दीर्घः । न इत्यस्य ना । शुक्तिः अग्रे रूप्यात्मना भाति (नामिनो रः । रि लोपो०) पूर्वस्य च दीर्घः । शुक्ती रूप्यात्मना भाति । शुक्तिः रजताकारेण भासते इत्यर्थः । एवं हरी राजते । शंभू रमते ।

(सैषाद्धसे) सशब्दादेषशब्दाच्च परस्य विसर्जनीयस्य लोपश्च भवति हसे परे । सः चरति स चरति । एषः हसति एष हसति ।

सूत्रं (सैषा०) स च एष च सैषं तस्मात्सैषात् । ५–१ । (ङसिरत् । सवर्णे०) हसे । ७–१ (अ इ ए) मध्ये (हो झभाः । चपा अबे०) अत्र समासे कृते तदेतदोर्हसे इति संभवेऽपि (सैषाद्धसे) इति यत् सूत्रं कृतं ततः तैः एतैः सकः एषकः । न सः असः इत्यादौ हसे परे विसर्गलोपश्प्राप्तिनिवारणार्थमित्यर्थः । केचित्पुनराहुः

---

१ रेफाज्जातस्येत्यन्यत्र पाठः ।

सः इति पृथक्पदं पंचम्येकवचनांतं सांकेतिकं । एषात्पंचम्येकवचनं । हसे सप्तम्यंतं । स एषात् इत्यत्र (आदबे लोपश्) इति विसर्गलोपशं विधाय पश्चात् (ए ऐ ऐ)

(सैषादिति संहिता) सैष दाशरथी रामः सैष राजा युधिष्ठिरः ॥ सैष कर्णो महात्यागी सैष भीमो महाबलः ॥ १ ॥ इत्यादौ पादपूरणे संध्यर्था ज्ञेया । यदुक्तं लौकिकायेह तद्वेदे बहुलं भवेत् । सेमां भूम्याददे सोषामित्यादीनामदुष्टता ॥ २ ॥

नन्वत्र लोपशि कृते पुनः संधिः कथं कृतः इत्यग्रे वक्ष्यति । सैषादिति संहितेत्यादिना तद् एतद् उभयत्रापि । १-१ (त्यदादेष्टेरः स्यादौ) इति दलोपः । (स्तः) इत्युभयत्रापि तस्य सः । एस इत्यत्र (किलात्षः सः० । स्नो०) तदेतदोर्निष्पन्नाभ्यां सएषशब्दाभ्यां इत्यर्थः । शेषं कंठ्यं । उदा० । सः अग्रे चरति । एषः अग्रे हसति । उभयत्रापि (सैषाद्धसे) इति विसर्गलोपश् (सैषाद्धसे) इति सूत्रे ऋजुतया कर्त्तव्ये सैषादिति यत्सूत्रमध्ये या अघटमाना अकारैकारयोः (ए ऐ ऐ) इति संहिता संधिर्दर्शिता सा सएषशब्दयोः । सैष दाशरथी रामः इत्यादिअष्टाक्षरात्मकपादपूरणार्थं । लोपशि कृतेपि यः (ए ऐ ऐ) इति संधिर्भवति तज्ज्ञापनार्थमित्यर्थः । श्लोकः । सैष० । स अग्रे एषः (आदबे लोपश् । ए ऐ ऐ) इति संधिर्भवति । एवमपरपादत्रयेऽपि । स एष दाशरथिः । दशरथस्यापत्यं दाशरथिः दशरथपुत्रो रामो वर्त्तते । स एष युधिष्ठिरो राजा युधि संग्रामे स्थिरः युधिष्ठिरः (किलात्षः सः कृतस्य) इति षत्वं (ष्टुभिः ष्टुः) स एष कर्णः राजा महात्यागी महादानी वर्त्तते। स एष भीमो भीमपांडवः महाबली अतिबलिष्ठो वर्त्तते इत्यादि । अर्थः सुगमः ॥ १ ॥ इत्यादौ पादपूरणे संध्यर्था । पादपूरणे यः संधिः स एव अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा । पुनः वैदिकप्रयोगविशेषमाह। यदुक्तं०। यत्सूत्रं इहास्मिन् शास्त्रे लौकिकाय प्रयोगाय व्याकरणप्रसिद्धोदाहरणसाधनायोक्तं सूत्रादि तद्वेदे छंदसि बहुलं अन्यथा भवति अनिश्चितं विभजनतया भवेत् । क्वचिद्भवति क्वचिन्न भवतीत्यर्थः । उदाहरणं । सः अग्रे इमां (आदबे लोपश् । अ इ ए) भूमिः अग्रे आददे छांदसत्वात्क्वचिन्नामिनोप्यबे विसर्गलोपश् । ततः (इ यं स्वरे) भूम्याददे। सः अग्रे उषां (आदबे लोपश् । उ ओ।) इत्यादीनामार्षप्रयोगाणां वैदिकप्रयोगाणामदुष्टता न दोष इत्यर्थः । स इमां भूमिमपुनात् भूमेश्च रसं आददे ततः स उषां गां आनयामास ॥ २ ॥

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।

---

१ (नामिनो लोपः) नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य लोपो भवति क्वचिदबे परे। भूमिः आददे बीजं भूम्याददे बीजं इ० पा० ।

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदंति ॥ ३ ॥

बाहुलकं कतिधेत्याह । क्वचिदिति । क्वचित्प्रयोगे अनुक्तस्यापि प्रवृत्तिः अप्राप्तस्य असंभवतः सूत्रस्य प्रापणं प्रवृत्तिः प्राप्तिः । यथा लोपशि पुनर्न संधिरिति निषिद्धत्वेपि (अ इ ए) इति संधेः प्राप्तिः । क्वचित्प्रयोगांतरे उक्तस्याप्यप्रवृत्तिः कथितस्यापि सूत्रस्य निषेधः । यथा भूमिः अग्रे आददे इत्यत्र (नामिनो रः) इत्यस्य अप्राप्तिः । क्वचिद्विभाषा विकल्पः । यथा वेदे । देवैः देवेभिः । गवेशः गवीशः । क्वचित् अन्यदेवोक्तं अन्यदेव भवति । एवममुना प्रकारेण विधेर्व्याकरणसूत्रस्य विधानं करणं बहुधा बहुप्रकारं समीक्ष्य दृष्ट्वा बाहुलकं वैदिकप्रयोगं चतुर्विधं वदंति कथयंति । बुधा इत्यध्याहारः । वैदिकं चतुर्धोक्तं ॥ ३ ॥

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पंचविधं निरुक्तं ॥ ४ ॥

अथ लौकिकप्रयोगः कतिधा भवतीत्याह । वर्णा० । एको वर्णागमः च पुनर्वर्णविपर्ययः । पूर्वोच्चारितस्य स्थाने परवर्णोच्चारणं परवर्णस्य स्थाने पूर्ववर्णोच्चारणं वर्णविपर्ययः । पुनर्द्वावपरौ भेदौ कौ तौ वर्णविकारवर्णनाशौ । पूर्वावस्थापरित्यागेन अवस्थांतरापादनं विकारः । सर्वथा लोपो नाशः । वर्णानामक्षराणां विकारनाशौ वर्णविकारनाशौ । पंचमश्च भेदः धातोस्ताभ्यां वर्णविकारवर्णनाशाभ्यां कृत्वा पुनर्धातोरर्थातिशयेन च कृत्वा धातोर्योऽर्थातिशयः अधिकता कश्चिद्विशेषो य अर्थातिशयस्तेन च यो भवति स योग इति नाम्ना पञ्चमो भेदः । तत्तस्मान्निरुक्तं निश्चयेन उक्तोऽर्थो यस्य तन्निरुक्तं व्याकरणोदाहरणम् ॥ ४ ॥

वर्णागमो गवेंद्रादौ सिंहे वर्णविपर्य्ययः ।
षोडशादौ विकारः स्यात् वर्णनाशः पृषोदरे ॥ ५ ॥

पंचविधमुच्यते तानेव पंच व्यंजयति । अथ लौकिकः प्रयोगः कतिधा भवतीत्याह । वर्णा० । गवेन्द्रादौ वर्णागमः गवादेरवर्णागमोऽक्षादाविति । एवं हन् हिंसागत्योः । हन् अप्रत्ययः सकारागमः । हिंस इति सिंहे वर्णविपर्ययो भवति । यथा हिंस् हिंसायां । मूर्त्तौ घनः इति अप्रत्ययः । हिंस इति स्थिते हिनस्तीति विग्रहे ततः हिंस इति शब्दे हस्य स्थाने सः सस्य स्थाने हः एवं वर्णविपर्य्ययः सिंह इति सिद्धं । षोडशादौ यथा । षट् च दश च इति विग्रहे षष् दश अत्र (षष उदौ डः) षस्य उः दस्य ड इति वर्णविकारः । ततः (उ ओ) षोडश इति विकारोदाहरणं । गूढः अग्रे आत्मा । बंधुजनः अग्रे आजुहाव । कुरवः अग्रे आत्महितं इत्यादिषु वर्णविकारं आकारस्य अकारं विधाय (अतोत्युः । उ ओ ।

---

१ कथं-इति पुस्तकान्तरे ।

एदोतोतः) गूढोत्मा । बंधुजनो जुहाव । कुर्वोत्महितं । पृषोदरे वर्णनाशः । यथा पृषत् अग्रे उदरः तकारस्य नाशो लोपः (उओ) पृषोदरः । पृषंति बिंदवः उदरे यस्य स पृषोदरः मृगः अथवा पृषन्मृगस्तस्योदरमिव उदरं यस्य स पृषोदरः ॥ ५ ॥

वर्णनाशविकाराभ्यां धातोरातिशयेन यः । योगः स उच्यते प्राज्ञैर्मयूरभ्रमरादिषु ॥ ६ ॥ इति विसर्गसंधिः समाप्तः ।

वर्ण० । वर्णस्य अक्षरस्य नाशविकाराभ्यां कृत्वा धातोः अतिशयेन अर्थविशेषेण कृत्वा यः उत्पद्यते स प्राज्ञैः पंडितैर्योग इत्युच्यते । क्व मयूरभ्रमरादिषु मयूरः भ्रमरः इत्याद्युदाहरणेष्वित्यर्थः । यथा ' रु शब्दे ' रुरु एकत्र महीपूर्वः अन्यत्र भ्रमन्पूर्वः । मह्यामतिशयेन रौति जल्पतीति मयूरः । भ्रमन् सन् अतिशयेन रौतीति भ्रमरः । (नाम्नि च) इति डः प्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । स्वर० एकत्र विकारः । हीस्थाने यू अन्यत्र वर्णनाशः नकारस्य नाशः लोपः । मयूरः । भ्रमरः । इति सिद्धं । अन्येषां मते तु एते पंचापि पृषोदरादिभेदा एव ॥ ६ ॥ इति विसर्गसंधिः संपूर्णः ॥

अथ विभक्तिर्विभाव्यते । सा द्विधा स्यादिस्त्यादिश्च । (विभक्त्यंतं पदं ।) तत्र स्यादिर्विभक्तिर्नाम्नो योज्यते । (अविभक्ति नाम ।) विभक्तिरहितं धातुवर्जितं चार्थवच्छब्दरूपं नामोच्यते । कृत्तद्धितसमासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञका इति केचित् ।

अथेति पंचमसंधिकथनानंतरं विभक्तिर्विभाव्यते कथ्यते । विभज्यंते पृथक् क्रियंते कर्तृकर्म्मादयो यया सा विभक्तिः । सा विभक्तिर्द्वेधा द्विप्रकारा । एका स्यादिः सि औ जस् इत्यादिका । अपरा त्यादिः तिप् तस् अंति इत्यादिका । विभक्तेः प्रयोजनमाह । सूत्रम् (विभक्त्यंतं पदं ।) विभक्तिरंते यस्य तत् विभक्त्यंतं । यस्यांते विभक्तिस्तत्पदमुच्यते । तत्र विभक्तिद्वयमध्ये स्यादिर्विभक्तिर्नाम्नो अग्रे योज्यते स्थाप्यते दीयते । त्यादिर्विभक्तिर्धातोः अग्रे प्रोज्यते स्थाप्यते । नामलक्षणमाह । सूत्रम् । (अविभक्ति नाम) नास्ति विभक्तिर्यस्य तत् अविभक्ति । १-१ । (नपुंसका०) सेर्लोपः । नामन् । १-१ । (नपुंसका० नाम्नो नो०) नस्य लोपः सिद्धं । द्विपदं । विभक्त्या रहितं धातोः भ्वादेः पृथक्भूतं अर्थयुक्तं शब्दरूपमकारादिवर्णरूपं तन्नाम उच्यते । शब्दरूपं नामेत्युक्ते पदस्यापि नामसंज्ञा स्यात्तन्निवारणार्थं अविभक्ति इति तथा सति धातावतिव्याप्तिस्तन्निवारणार्थं धातुवर्ज्जमिति । तथा सति निरर्थकस्य टसइत्यादिध्वनेर्नामत्वं तन्निवारणार्थं अर्थवदिति ईदृग्लक्षणं नामोच्यते । पुनः कृत्तद्धितसमासाः सविभक्तिका अपि नामसंज्ञकाः स्युः केचिदित्याहुः । कृतः तृतीयवृत्तिप्रत्ययाः । तदंताः शब्दाः धातवः

१ असौ-इति पाठः । २ एका-इति पाठः पुस्तकान्तरे ।

तद्धितांताः समासाश्च नामसंज्ञका भवंति इति केचिदिति पाणिन्याचार्या इति वदंति।एते सर्वेपि प्रातिपदिकसंज्ञका नामसंज्ञकाः उच्यंते तन्मते प्रातिपदिकं इति नामपर्यायः ।

(तस्मात् । सि औ जस् । अम् औ शस् । टा भ्यां भिस् । ङे भ्यां भ्यस् । ङसि भ्यां भ्यस् । ङस् ओस् आम् । ङि ओस् सुप् ।) तस्मान्नाम्नः पराः स्यादयः सप्त विभक्तयो भवंति । तत्राप्यर्थमात्रैकत्वविवक्षायां प्रथमैकवचनं सि । देव सि इति स्थिते । इकार उच्चारणार्थः । (स्रोर्विसर्गः ।) सकाररेफयोर्विसर्जनीयादेशो भवत्यधातो रसे पदांते च । देवः । द्वित्वविवक्षयामौ । (ओ औ औ) देवौ । बहुत्वविवक्षायां प्रथमा बहुवचने जस् । जकारस्येत्संज्ञा । इत्संज्ञायां तस्य लोपः । प्रयोजनं च जसीति विशेषणार्थः । देव अस् इति स्थिते । दीर्घविसर्गौ देवाः ।

सूत्रं तस्माद्यावत्सुप् । तद् । ५-१ (त्यदादेष्टेरः०) दलोपः (ङसिरत् । अतः) इति स्मडागमः (सवर्णे०) सिश्च औश्च जस् च यावत्सुप् च । १-६ । सांके० । यद्वा तस्मादिति पंचम्येकवचनांतं अग्रे सि औ जस् इत्येकविंशतिरपि सांकेतिकप्रथमैकवचनांतानि पदानि एवं द्वाविंशतिपदं सूत्रं । अष्टपदमित्यपि केचित् । सुप् इत्यत्र पकारः पाणिनीयानां सु औ जस् इति प्रथमैकवचनस्यापि सु इति संज्ञा तस्माद्भेदज्ञापनार्थः सुप्प्रत्याहारार्थश्च । अत्र तु सुखमुखोच्चारणार्थ एव तस्मात्पूर्वोक्तान्नाम्नः पराः एताः पूर्वोक्ताः स्यादयः सप्त विभक्तयो भवन्ति । तत्र सि औ जस् प्रथमा । १ । अम् औ शस् द्वितीया । २ । टा भ्यां भिस् तृतीया । ३ । ङे भ्यां भ्यस् चतुर्थी । ४ । ङसि भ्यां भ्यस् पंचमी । ५ । ङस् ओस् आम् षष्ठी । ६ । ङि ओस् सुप् सप्तमी ॥ ७ ॥ एकैकस्या विभक्तेस्त्रीणि त्रीणि वचनानि एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवंति तत्रापि नाम्नि सप्तसु विभक्तिषु वा अर्थमात्रस्यैकत्वविवक्षायां अर्थमात्रस्य घटपटादेः एकस्य वक्तुमिच्छा क्रियते यत्र तत्र प्रथमैकवचनं सि दीयते । तत्र प्रथमं देवशब्दः । दिवु क्रीडायां । दीव्यतीति देवः । (पचनंदिग्रहादेः०) इति अप्रत्ययः गुणः देव इति जातं ततः देव सि इति स्थिते सति इकार उच्चारणार्थः (सेर्डाधे । सेरा) इति सूत्रे विशेषणार्थश्च इत्संज्ञत्वात् इकारलोपः देव स् इति स्थिते सूत्रं (स्रो०) स् च र् च स्रौ तयोः स्रोः । ६-२ । स्वर० (स्रो०) विसर्गे । १-१ (स्रो०) द्विपदं मध्ये (नामिनो०) सकारस्य रेफस्य च विसर्गो भवति अधातोः नाम्नः शब्दस्य

१ बहुवचनं-इ० पा० । २ विशेषणमित्येकत्र । विशेषणार्थमित्यन्यत्र । ३ अतः इ० पा० ।

रसे परे चकारात्पदांते तु धातुनाम्नोः उभयोरपि नाम्नः सकाररेफयो रसे परे पदांते च विसर्गादेशः। चकारात्पदांते धातोरपि सकाररेफयोर्विसर्गादेशः। यथा अचकाः अबिभः। रसे परे धातोर्न। यथा आस्ते बिभर्ति इत्यादौ। अनेन विसर्गः। देवः इति सिद्धं। द्वित्वविवक्षायां औ। द्वयोर्वक्तुमिच्छा यत्र क्रियते तत्र द्विवचनं। यथा देवश्च देवश्चेत्येकशेषे (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ) इति देव औ इति स्थिते। (ओ औ औ) देवौ। एवं देवश्च देवश्च देवश्चेति बहूनां उक्तौ प्रथमाबहुवचनं। १-३। जस्। जकारो जसीति सूत्रविशेषणार्थः। अन्यथा असीत्युच्यमाने शस् ङस् संबंधिनोऽप्यस ईकारः स्यात्। जकार इत्संज्ञकः। देव अस् (सवर्णे०। स्रो०) देवाः॥

[अकाराज्जसो असुक्क्वचिद्वक्तव्यः] देवासः ब्राह्मणासः। द्वितीयैकवचने देव अम् इति स्थिते। (अम्शसोरस्य) समानादुत्तरयोरम्शसोरकारस्य लोपो भवति) अधातोः। देवं। देवौ। बहुवचने देव शस् इति स्थिते। शकारः शसीति वि[3]शेषणार्थः।

विशेषमाह। (अकाराज्जसो असुक् क्वचिद्वक्तव्यः) क्वचित्प्रयोगांतरे अकारात्परस्य जसः असुक् आगमो भवति छंदसि वेदविषये। देव १-३। अनेन असुक् आगमः। किस्वादंते स्वर० (स्रो० सवर्णे०) देवासः कर्मैकत्वविवक्षायां द्वितीयैकवचने देव अम् सूत्रं। अम् च शस् च अम्शसौ तयोः अम्शसोः अम्शस्। ६-२ स्व० (स्रो०) अ ६-१ (ङस्स्य। नामिनो रः) सिद्धं द्विपदं। समानात्परस्य अम्शस्संबंधिनो अकारस्य लोपो भवति अधातोः अक्विबंतात् शब्दादित्यर्थः। अनेन अकारलोपः (मोनु०) देवं देवौ पूर्ववत्। द्वितीयाबहुवचने शस् शकारः शसीति विशेषणार्थः इत्संज्ञकः उच्चारणमात्रः अस् लिख्यते। अम्शसोरित्यकारलोपः॥

(सो नः पुंसः) पुंल्लिंगात्समानादुत्तरस्य शसः सकारस्य नकारादेशो भवति (शसि) शसि परे पूर्वस्य स्वरस्य दीर्घो भवति। यदादेशस्तद्वद्भवति नतु वर्णमात्रविधौ। देवान्। तृतीयैकवचने देव टा इति स्थिते। टकारोनुबंधष्टेनेति विशेषणार्थः।

सूत्रं स् ६-१ स्वर० (स्रो०) न। १-१ (स्रो०) पुंस् ५-१ स्व० (स्रो०) पुंल्लिंगे वर्तमानात्समानादुत्तरस्याग्रतः शसः सकारस्य नकारादेशो भवति। सूत्रं। शस

१ शब्दयोः-इ० पा०। २ यद्वा इ० पा०। ३ कार्यार्थः-इत्यन्यस्मिन्पुस्तके पाठः।

७–१ स्वर० सिद्धं एकपदं। पूर्वेन्हस्वस्य दीर्घो भवति शसि परे यदादेशस्तद्वद्भवति नतु वर्णमात्रविधाविति न्यायात्। पूर्वस्य दीर्घः। देवान्। कर्तृकरणयोः एकत्वविवक्षायां तृतीयैकवचने। ३–१। देव टा इति स्थिते सति टकारोऽनुबंधः। उच्चरितप्रध्वंसिनो ह्यनुबंधा इति टकारस्य लोपः टेन इति सूत्रार्थश्च। आ इति स्थिते।

(टेन) अकारात्परष्टा इन भवति। देवेन (आद्भि) अकारस्य आकारादेशो भवति भकारे परे। देवाभ्यां। देव भिस् इति स्थिते (ब्भ्यः) अकारात्परस्य भिसो अकारस्य अकारादेशो भवति (अ इ ए) देव एस् इति स्थिते (ए ऐ ऐ) वृद्धिविसर्ज्जनीयौ। देवैः॥ [अकारस्य भिसि छंदस्येकारो वा वक्तव्यः] देवेभिः। कर्णेभिः॥

सूत्रं (टेन) टा १–१ सांके० इन १–१ सांके०।अकारांतशब्दात्परतः टाविभक्तेः इनादेशो भवति सस्वर एव भवतीति (अ इ ए) देवेन। देव ३–२। भ्यां। सूत्रं (अद्भि) अत् १–१ (हसे प०) भ् ७–१ स्वर०। (चपा अबे जबाः। वाऽऽसु) इति सूत्रादाकारस्यानुवृत्तिः। केचित्तु (आद्भि) इति पठंति तन्मते आ अत् भि इति त्रीणि पदानि अकारस्य स्यादिविभक्तिसंबंधिभकारे परे आकारो भवति। देवाभ्यामित्ति सिद्धं। तृतीयावहुवचने देव ३–३ भिस् इति स्थिते सूत्रं (ब्भ्यः) अथवा (भ्भ्यः) भ् भि अः। त्रिपदं। भ् ६–१ सांके०। भि ६–१। सांके०। १–१ (स्रो०। झबे जबाः) इति भस्य बः (इ यं स्वरे।) स्वर० इति सूत्रसाधना। वृत्तिः कंब्भ्या। देशैकग्रहणेन देशिग्रहणं तेन भि इत्युक्ते भिसो ग्रहणं। पूर्वं भकारेकारौ विश्लेष्य वियोज्य इकारात्पूर्वं भकारं विधाय पश्चात् भस्य अः (अ इ ए। एऐ ऐ। स्रो०) देवैरिति सिद्धं। अत्र तु भिस् ऐस् इत्येवं सूत्रकरणं युक्तं।अकारस्य भिसि परे छंदसि वैदिकोदाहरणविषये एकारो वा वक्तव्यः। देवेभिः कर्णेभिरिति वैदिकप्रयोगः।

चतुर्थ्येकवचने देव ङे इति स्थिते॥ ङकारो ङित्कार्यार्थः सर्वत्र (ङेरक्) अकारात्परस्य ङेइत्येतस्य अगागमो भवति॥ कित्त्वादंते (ए अय्) दीर्घः। देवाय। देवाभ्यां। पूर्ववत्। चतुर्थीवहुवचने देव भ्यस् इति स्थिते (ए स्भि वहुत्वे) अकारस्य एत्वं भवति सकारे भकारे च परे वहुत्वे सति। देवेभ्यः। पंचम्येकवचने देव ङस् इति स्थिते। (ङसिरत्।)

अकारात्परो ङसिरद्भवति । दीर्घः । देवात् । देवाभ्यां । देवेभ्यः । षष्ठ्येकवचने देव ङस् इति स्थिते (ङस् स्य) अकारात्परो ङस् स्य भवति । देवस्य ॥

संप्रदानैकत्वविवक्षायां चतुर्थ्येकवचने देव ङे इति स्थिते॥ ङकारो ङित्कार्यार्थः इत्संज्ञकश्च । सर्वत्र ङेङसिङस्ङिषु इत्यर्थः।सूत्रं (ङेरक्) ङे। ६–१ (ङसिङसोरस्य) इत्याकारलोपः । (स्रो०) अक् । १–१ (हसे पः ० । नामिनो० ।) स्व० सिद्धं । अकारात्परस्य ङे इत्येतस्य अगागमो भवति (कित्त्वादंते । ए अय्) सवर्णे० स्वर० देवाय । ४–२ (अद्वि) देवाभ्यां । ४–३ देव भ्यस् इति स्थिते सूत्रं । (ए स्भि बहुत्वे) ए । १–१ सांके० । स् च भ् च स्भ् तास्मिन् स्भि ७–१ स्वर० (बहुत्वे ७–१ । अइए) अकारस्य एत्वं एकारो भवति बहुवचने सति सकारभकारादौ विभक्तावित्यर्थः देवेभ्यः । अपादानैकत्वविवक्षायां पंचम्येकवचने देव ५१ अस् इति स्थिते सूत्रं (ङसिरत्) ङसि १–१ (स्रो०) अत् १–१ (हसे पः० नामिनो०) सिद्धं । अकारात् उत्तरो यो ङसिः स अत् भवति (सवर्णे०) देवात् । ५–२ द्विवचने (अद्वि०) देवाभ्यां बहुवचने देवेभ्यः (ए स्भि बहुत्वे । स्रो०) संबंधैकत्वविवक्षायां ६–१ । देव अस् । सूत्रं (ङस्स्य) ङस् १–१ (हसे०) स्य । १–१ (स्रो०) अकारादित्यादिर्वृत्तिः कंठ्या । देवस्य ॥ ६–२ देव ओस् इति स्थिते सति ।

(ओसि ।) अकारस्य ओसि परे एत्वं भवति (ए अय्) देवयोः । (नुडामः) समानात्परस्यामो नुडागमो भवति । टित्त्वादादौ । उकार उच्चारणार्थः (नामि ।) नामि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति । देवानाम् । सप्तम्येकवचने देव ङि इति स्थिते (अ इ ए) देवे । (ओसि) देवयोः पूर्ववत् । सप्तमीबहुवचने देव सुप् इति स्थिते पकारस्येत्संज्ञायां लोपः एस्भि बहुत्वे) इत्येकारः । (किलात्षः सः कृतस्य) कवर्गादिलाच्च प्रत्याहाराद्दुत्तरस्य केनाचित्सूत्रेण कृतस्य सकारस्य षकारादेशो भवति । देवेषु ॥

सूत्रं (ओसि) ओस् ७–१ स्वर० अकारस्य ओसि परे एत्वं एकारो भवति (ए- अय्) स्वर० (स्रो०) देवयोः । ६–३ । देव आम् । सूत्रं नुट् । १–१(हसे पः०) आम् ६–१ स्वर० (स्रो० चपा अबे०) सिद्धं । पुंसि समानात् ह्रस्वात् समानात्

दीर्घात्तु आबंतेषु ईकारांतेषु नित्यस्त्रीलिंगे वर्त्तमानेष्विति व्याख्येयं । समानात् परस्य आमः षष्ठीबहुवचनस्येति व्याख्येयमन्यथा (आम्ङेः) इत्याम् (स्त्रियां य्वोः) इत्याम् (आमौ) इत्यप्याम् (किमोव्ययात्) इत्याम् (कासादिप्रत्ययांतात्) इत्याम् वर्तते तत्रातिव्याप्तिः स्यात्तेन षष्ठीबहुवचनस्यामो नुट् आगमो भवति । अधातोरेवेत्यनुवर्तितव्यम् । तेन अधातेः अक्विबंताच्छब्दात् । टित्वादादौ । उकार उच्चारणार्थः । इति न् इत्यागमः । आमो नुट् इति कर्त्तव्ये नुडाम इति विपरीतकरणं नुटो नित्यत्वसूचकं । तेन स्त्रीणां वारीणामित्यत्र (नुडामः) इत्येव स्यात् (नामिनः स्वरे) इति न भवति । सूत्रं (नामि)नुट्सहितः आम् नाम् तस्मिन् नामि ७–१ । स्वर० सिद्धं । नुडागमसहिते आमि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति इति दीर्घः। स्वर० (मोनु०) देवानां । आधारैकत्वविवक्षायां ७–१ । देव ङि (अइए) । ७–२ षष्ठीद्विवचनवत् । देवे[2] देव देवेत्येकशेषे सप्तमी ७–३ देव सु इति स्थिते (ए स्भि बहुत्वे) ततः । सूत्रं (क्विलात्षः सः कृतस्य) कुश्च इलश्च क्विलं तस्मात् । ५–१ । (ङसिरत् । सवर्णे०) ष । १–१ स् (स्रो०) स् । ६–१ । स्वर० । (स्रो०) कृत ६–१ (ङस्स्य) चतुष्पदं सूत्रं । सिद्धं । वृत्तिः कंठ्या । न वरं । केनचित्सूत्रेण कृतस्यैव सकारस्य षकारो भवति न त्वकृतस्य स्वाभाविकस्य अंते स्थितस्यापि सस्य षत्वं न भवति । यथा हरिस्तत्रेत्यादौ न षत्वं । तथा नुम्विसर्गांतरेपि षत्वं यथा हवींषि । हविःषु । इत्यादि पूर्वं हविस्शब्दोस्ति इत्यर्थः । अत्र सः षः इति कर्त्तव्ये षत्वः सः इति विपरीतत्वेन कृतं तत् क्वचित् क्विलं विनापि सस्य षत्वज्ञापनार्थं यथा अवष्टंभः । अंबष्ठः । अभ्यषुणोत् इत्यादि । देवेष्विति सिद्धं ।

(आमंत्रणे सिर्धिः) आमंत्रणमाभिमुखीकरणं तस्मिन्नर्थे विहितः सिर्धिसंज्ञो भवति ।

संबोधनमाह । आमंत्रणे० । आमंत्र्यते आहूयते पुरुषोऽनेनेत्यामंत्रणं तस्मिन् । ७–१ । (अ इ ए) सि । १–१ । (स्रो०) । धि । १–१ । (स्रो० । राद्यपो द्विः) । पूर्वं (नामिनो रः) जलतुंबि० त्रिपदं सूत्रमिदं सिद्धं । आमंत्रणमिति कोऽर्थः । आभिमुखीकरणं । अनभिमुखः आसमंतात्प्रकारेण अभिमुखः क्रियते अनेनेति आभिमुखीकरणं तस्मिन्नर्थे विहितः कृतो यः सिः प्रथमैकवचनरूपः स धिसंज्ञो भवति । उदाहरणं । देव । १–१ । स् ।

---

१ ग्रहणं इति पुस्तकान्तरे पाठो दृश्यते । २ देवे च देवे च देवे च-इत्येकत्वेत्याद्यन्यास्मिन्पुस्तके । ३ क्विलः-इत्यपि पाठः ।

(समानाद्धेर्लोपोऽधातोः) समानादुत्तरस्य धेर्लोपो भवति अधातोः ॥

धिसंज्ञायां किं कार्यं तदाह । सूत्रं (समाना०) समान । ५–१ । (ङसिरत् । सवर्णे०) धि । ६–१ । (ङिति । ङसिङसोरस्य) इत्यकारलोपः (झबे जबाः) तस्य दः । स्वर० । लोपः १–१ । (स्रो० । नामिनो रः) जलतुं० । अधातोः न धातुरधातुस्तस्मात् । अधातु । ५–१ । (ङिति । ङसिङसोरस्य) इत्यकारलोपः । (अतोत्युः । उओ । एदोतोतः) चतुःपदं सिद्धं । समानादुत्तरस्य धेर्लोपो भवति । अत्र समानादिति न्हस्वसमानात्परस्येति व्याख्येयं । अन्यथा । हे हाहाः । हे हूहूः । हे वातप्रमीः । इत्यादौ विरुध्यति । अधातोः अक्विबंतात् शब्दात् । अक्विबंतो अधातुरुच्यते क्विबंतश्च शब्दो धातुरित्यभिप्रायः । अनेन धिलोपः । पूर्वं हे शब्दः ।

[आभिमुख्याभिव्यक्तये हेशब्दस्य प्राक् प्रयोगः] हे देव । हे देवौ । हे देवाः । एवं घटपटस्तंभकुंभादयोऽप्यकारांताः पुँल्लिगाः ।

एतद्धेतुः । अभिमुखस्य भाव आभिमुख्यं संमुखत्वं तस्याभिव्यक्तये प्रकटीकरणाय हेशब्दः प्राक् आदौ प्रयुज्यते इत्यर्थः । हे देव । द्विवचने (ओ औ औ) देवौ । बहुवचने देव अग्रे जस् इति स्थिते जकारस्येत्संज्ञायाम् लोपः (देव अस् । सवर्णे०) (स्रो०) हे देवाः। अन्यानपि शब्दानाह (एवं घटपटादयः) एवं कंठ्यं । अत्र काव्येन विभक्त्यर्थं दर्शयति " वृक्षस्तिष्ठति कानने कुसुमिते वृक्षं लता संश्रिता वृक्षेणाभिहतो गजो निपतितो वृक्षाय देयं जलं । वृक्षादानय मंजरीं कुसुमितां वृक्षस्य शाखोन्नता वृक्षे नीडमिदं कृतं शकुनिना हे वृक्ष किं पश्यसि ॥ १ ॥ वीरः सर्वसुरासुरेंद्रमहितो वीरं बुधाः संश्रिता वीरेणाभिहतः स्वकर्मनिचयो वीराय नित्यं नमः । वीरात्तीर्थमिदं प्रवृत्तमतुलं वीरस्य घोरं तपो वी रे श्रीधृतिकीर्तिकांतिनिचयः श्रीवीर भद्रं दिश ॥ ॥ २ ॥ शिष्यः कुरुते पृच्छां बहुना विनयेन तत्त्वबोधाय । आगत्य निजस्थानाद्धर्माचार्यस्य पादांते ॥ ३ ॥ " इत्यादि ।

अकारांतानामपि सर्वादीनां तु विशेषः । सर्व । विश्व । उभ । उभय । अन्य । अन्यतर । इतर । डतर । डतम । कतर ।

---

१ एवं " रामो राजमणिः सदा विजयते रामं रमेशं भजे रामेणाभिहता निशाचरचमू रामाय तस्मै नमः । रामान्नास्ति परायणं परतरं रामस्य दासोऽस्म्यहं रामे चित्तलयः सदा भवतु मे भो राम मां पालय ॥ १ ॥ " इत्यादयः श्लोका बहवः सर्वविभक्तिसूचकाः संति ।

कतम । सम । सिम । नेम । एक । पूर्व । पर । अवर । दक्षिण । उत्तर । अपर । अधर । स्व । अंतर । त्यद् । तद् । यद् । एतद् । इदम् । अदस् । भवतु । द्वि । किम् । युष्मद् । अस्मद् । एते सर्वादयस्त्रिलिंगाः ।

पुनर्विशेषमाह । अकारांतानामिति । यद्यपि सर्वादयो अकारांतास्तथापि सर्वादीनां विशेषो देवशब्दात्कश्चिद्भेदोस्ति के ते सर्वादय इत्याह । सर्व विश्व यावद् अस्मद् । विश्वशब्दस्य सकलार्थवाचकत्वे सर्वादित्वं न तु जगद्वाचकत्वे जगद्वाचकत्वे तु कुलशब्दवत् - समः अतुल्यार्थः किंतु सर्वार्थवाचकः । तुल्यार्थत्वे तु राज्ञः समाय इत्यत्र न सर्वादित्वं। सिमः समग्रार्थवाचकः । नेमः खंडवाचकः । पूर्वादीनां तु व्यवस्थायामेव सर्वादित्वं । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्थेति विकल्पः । स्वस्याभिधेयो यो दिग्देशकालस्वभावस्तमपेक्षते तेनैवापेक्ष्यते इति स्वाभिधेयापेक्ष ईदृशो योऽवधेर्मर्यादाया नियमोऽवश्यंभावोऽवधिभावादभ्रंशो व्यवस्था उच्यते। दक्षिणशब्दस्य प्रावीण्ये शृंगारनायकवाचकत्वे न सर्वादिकार्यं । अन्यत्र दक्षिणदिग्देशवाच्यत्वे सर्वादित्वं । उत्तरशब्दस्य उत्तरदिग्देशवाच्यत्वे सर्वादित्वं प्रतिवाक्ये तु न सर्वादिकार्यं।अधरस्य हीनार्थत्वे सर्वादित्वं न त्वोष्ठवाचकत्वे । स्वशब्दस्य ज्ञातिधनान्यवाचित्वे ज्ञातिधनार्थवर्जं।किंतु आत्मआत्मीयार्थे वाच्ये सर्वादित्वं। "ज्ञाता वात्मनि चात्मीये धने स्वाख्या प्रवर्तते" इति । स्वा ज्ञातयः । स्वानि द्रव्याणि इत्यत्र सर्वादित्वं न अन्यत्र तु स्वस्मै रोचते स्वे पुत्राः स्वस्मै पुत्राय देहि । अत्र सर्वशब्दवत् ।अंतरशब्दस्य बहिर्योगे उपसंख्याने च सर्वादित्वं नान्यत्र । यतः "मध्ये छिद्रे विशेषे च व्यवधाने बहिर्युजि । उपसंव्यानने प्राज्ञाः षडर्थमंतरं विदुः ॥" अंतरस्मै गृहाय । नगरबाह्याय चांडालादिगृहायेत्यर्थः । पुरि तु न भवति । अंतरायै पुरे कुप्यति । चांडालादिबाह्यपुर्यै इत्यर्थः । वस्त्रांतरेणापिहितं वस्त्रं उपसंव्यानं । "अंतरीयं निवसनमुपसंव्यानमित्यपि" तत्रार्थे अंतरे अंतराः वा शाटकाः । अंतरस्मै शाटकाय वस्त्रांतरेण वृताय शाटकायेत्यर्थः । यतः । "सर्वादिः सर्वनामाख्यो न चेद्गौणोऽथवाभिधा । पूर्वादिश्च व्यवस्थायां समोऽतुल्येंतरोऽपुरि । परिधाने बहिर्योगं स्वोऽर्थज्ञात्यन्यवाच्यपि" उभशब्दस्य त्वच्छब्दस्य भवच्छब्दस्य द्विशब्दस्य च तृतीयासमासे तथा हेत्वर्थे सर्वादेः सर्वा विभक्तयो भवंति । तदर्थं (अव्ययात्सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच् ।) इति अकच्प्रत्ययार्थं च सर्वादिमध्ये ग्रहणं। यथा उभौ हेतू उभाभ्यां हेतुभ्यां उभयोः हेत्वोः। त्वत्हेतुः। त्वं हेतुम् । त्वता हेतुना । त्वते हेतवे। द्वौ हेतू । द्वाभ्यां हेतुभ्यां । द्वयोर्हेत्वोः । भवान् हेतुः।भवंतं हेतुं । भवता हेतुना । इत्यादि । तथा अज्ञातौ उभौ उभकौ। एवं द्वकौ।भवकन् । भवकंतौ। भवकंतः । त्वकत् इत्यादि। त्यच्छब्दः प्रायश्छंदस्येव। एते सर्वादय उच्यंते कथ्यंते । त्रिलिंगाः लिंगत्रयधारिणः पुल्लिंगस्त्रीलिंगनपुंसकलिंगाः ॥

तत्र पुँल्लिगत्वे रूपं नेयं। सर्वः। सर्वौ। सर्व जस् इति स्थिते (जसी) सर्वादेरकारांतात्परो जस् ई भवति। (अ इ ए) सर्वे। सर्वं। सर्वौ। सर्वान्। (अम्शसोरस्य। सोनः पुंसः। शसि) पूर्वस्य दीर्घः। तृतीयैकवचने सर्व इन इति स्थिते। (ष्रुनोंणोऽनंते) षकाररेफऋवर्णेभ्यः परस्य नकारस्य णकारादेशो भवति अंते स्थितस्य न भवति सर्वानित्यादौ (अवकुप्वंतरेपि।) अवप्रत्याहारेण कवर्गेण पवर्गेण च मध्ये व्यवधानेऽपि भवति नान्येन। सर्वेण। सर्वाभ्याम्। (अद्भि) इत्यात्वम्। सर्वैः।

तत्र पुँल्लिगे रूपमाह। सर्व सृ गतौ वप्रत्ययः सरति प्रसरतीति सर्व्व। १-१। (स्रो०) सर्व्वः। सर्व्व १-२। (ओ औ औ।) सर्व्वौ। बहुत्वे विशेषकृत्यमाह। सूत्रं। (जसी) जस् १-१। सांके०। ई १-१ सां० सर्ववृत्तिः सुबोधा। (गुरुः शिच्च सर्वस्य) इति गुरुत्वात् सर्वस्य जसः ई भवति। प्रक्रियायां तु (जसः शी) शित्त्वात्सर्वस्य। न वरं। अकारांतग्रहणं भवच्छब्दानिषेधसूचकं। अनेन ई (अइ ए) सर्वे। द्वितीयायां देववत्। तृतीयैकवचने सर्व आ (टेन) इति इनआदेशे कृते (अइ ए) ततः। सूत्रं (ष्रुनोंणोनंते) ष् च र् च ऋश्च ष्रृः तस्मात् ष्रुः ५-१। (ऋतो डः) स च डित् डित्त्वाट्टिलोपः। स्वर०। न् १-१ (स्रो०। नामिनो रः) जल०। ण १-१ (स्रो० हबे। उओ) अनंतः न अंतो अनंतस्तस्मिन् अनंते। ७-१ (अ इ ए। अतोत्युः। उओ। एदो०) सिद्धं। पाठसिद्धा वृत्तिः। अंते पदांते स्थितस्य व्यंजनस्य नकारस्य णकारो न भवतीत्यर्थः। नन्वत्र रेफस्याग्रे नकारो नास्ति किंतु मध्ये वकारेकारौ स्तः तत्कथं नकारस्य णकारः स्यादित्याह। सूत्रं। (अवकुप्वंत०) अवश्च कुश्च पुश्च अवकुपवः तैरंतरं अवकुप्वंतरं तस्मिन् ७-१ (अइ ए) अपि १-१ (अव्य०। एदो०) सिद्धं। अवप्रत्याहारस्य अंतरे कवर्गस्यांतरे पवर्गस्यांतरे अपिशब्दात् जिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारनुम्विसर्गाणामपि व्यवधाने अंतरेपि णत्वं वक्तव्यं। सर्वेण। सर्वाभ्याम् (अद्भि) सर्वैः (भ्यः। अ इ ए। एऐऐ। स्रो०)।

चतुर्थ्यैकवचने सर्व ए इति स्थिते (सर्वादेः स्मट्) सर्वादेरकारांतात्परस्य चतुर्थ्यैकवचनस्य स्मडागमो भवति। टकारः

---

१ ज्ञेयं-इति पाठः।

स्थाननियमार्थः(एऐ ऐ) सर्वस्मै। सर्वाभ्यां। सर्वेभ्यः। पंचम्येकवचने सर्व अत् इति स्थिते (अतः) सर्वादेरकारान्तात्परस्यातः स्मडागमो भवति। सर्वस्मात्। सर्वाभ्यां। सर्वेभ्यः॥ षष्ठ्येकवचने सर्व अस् इति स्थिते (ङस्स्य) सर्वस्य। सर्व ओस् इति स्थिते (ओसि। ए अय्) सर्वयोः। षष्ठीबहुवचने सर्व आम् इति स्थिते। (सुडामः) सर्वादेः परस्यामः सुडागमो भवति (ए स्भि बहुत्वे) अकारस्य एत्वं भवति (क्लिात्षः सः कृतस्य) सस्य षत्वं। सर्वेषां। सप्तम्येकवचने सर्व ङि इति स्थिते। (ङि स्मिन्) सर्वादेरकारांतात्परो ङि स्मिन्भवति। सर्वस्मिन्। (ओसि) अकारस्य एत्वं (ए अय्) सर्वयोः। सप्तमीबहुवचने सर्व सु इति स्थिते (ए स्भि बहुत्वे) अकारस्य एत्वं। (क्लिात्षः सः कृतस्य) इति षत्वं। सर्वेषु। [आभिमुख्याभिव्यक्तये हेशब्दस्य प्राक्प्रयोगः] हे सर्व। हे सर्वौ। हे सर्वे॥

चतुर्थ्येकवचने। ४-१। सर्व अग्रे ए सूत्रं (सर्वादेः०) सर्वः आदिर्यस्य स सर्वादिस्तस्मात्सर्वादेः पंचम्येकवचनं। ५-१। (ङिति। ङसिङसोरस्य) अग्रे स्मट्। १-१। (हसे०) सिद्धं॥ अनेन स्मट्आगमः सस्वर एव। टित्त्वादादौ। (एऐ ऐ) सर्वस्मै। सर्वाभ्याम्। सर्वेभ्यः। सर्व ५-१। सर्व अस् (ङसिरत्) ततः सर्व अत् इति स्थिते। सूत्रं अत्। ६-१। स्वर०। (स्रो०) अकारांतात्सर्वादेः शब्दात्परस्य ङसिस्थाने जातस्य अत् इत्यस्य स्मडागमो भवति। इत्यनेन स्मडागमः (सवर्णे०) सर्वस्मात्॥ द्वित्वे बहुत्वे च देववत्। ६-१। (ङस्स्य) सर्व्वस्य। सर्व ६-२ ओस् (ओसि। ए अय्) स्व० (स्रो०) सर्वयोः। सर्व ६-३। सर्व आम् इति स्थिते सूत्रं (सुडामः) सुट्। १-१ (हसे०) आम्। ६-१। स्वर० (स्रो०। चपा अवे०) सर्वादेः परस्यामः सुडागमो भवति। इति सुट्। टित्त्वादादौ। उकार उच्चारणार्थः। ततः (ए स्भि०। क्लिात्षः सः०) स्वर० (मोनुऽस्वारः) सर्वेषां। सर्व७-१ सर्व ङि इति स्थिते। सूत्रं (ङि स्मिन्) ङि। १-१। सांके०। स्मिन्। १-१ (हसे०) सर्व्वादिरिति अनेन ङि स्मिन् आदेशः। सर्वस्मिन्निति सिद्धं। ७-२ (ओसि।

ए अय्) स्वर० (स्त्रो०) सर्वयोः । ७—३ (एस्भि० । क्लिा०) सर्वेषु । पदद्वयप्रक्रिया देववत् । संबोधने (समानाद्धेर्लोपोऽधातोः) हेसर्व । हेसर्वौ । हेसर्वे । प्रथमावत् ।

एवं विश्वादीनामेकशब्दपर्यंतानां रूपं ज्ञेयं डतरडतमौ विहाय । तौ प्रत्ययौ ततस्तदंताः शब्दाः ग्राह्याः । पूर्वः । पूर्वौ । पूर्व जस् इति स्थिते । (पूर्वादीनां तु नवानां जस ईकारो वा वक्तव्यः) पूर्वे पूर्वाः । परे पराः ॥ इत्यादि (ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा वक्तव्यौ) पूर्वस्मात् पूर्वात् । पूर्वाभ्यां । पूर्वेभ्यः (ङस्स्य) पूर्वस्य (ओसि) पूर्वयोः (सुडामः) पूर्वेषां (ङि स्मिन्) पूर्वस्मिन् पूर्वे । पूर्वयोः । पूर्वेषु । हे पूर्व । हेपूर्वौ । हे पूर्वाः हेपूर्वे । परः । परौ । (जसी) परे पराः । परं । परौ । परान् । परेण । पराभ्यां । परैः । परस्मै पराय । पराभ्यां । परेभ्यः । परस्मात् परात् । पराभ्यां । परेभ्यः । परस्य । परयोः । परेषां । परस्मिन् परे । परयोः । परेषु । हेपर । हेपरौ । हेपराः हेपरे ॥

एवं सर्वशब्दरीत्या डतरडतमौ विहाय तद्वर्ज्जानां विश्वादीनां एकशब्दपर्यंतानां शब्दानां रूपमवसेयं परं डतरडतमौ विहाय वर्ज्जयित्वा । यतस्तौ प्रत्ययौ तद्धितोद्भवौ अतस्तदंताः कतरकतमादिशब्दाः ग्राह्याः । अन्यतरस्य पृथग्ग्रहणेन अन्यतमस्य प्रतिषेधः । अन्यत्सर्ववत् । विशेषमाह । तु पुनः पूर्वादीनां नवानां शब्दानां जसः ईकारो वा वक्तव्यः वा सर्ववज्जसीत्यर्थः । अन्यत्र पक्षे देववत् । पूर्वे पूर्वाः । परे पराः । इत्यादि । पुनः पूर्वादीनां नवानां ङसिश्च ङिश्च ङसिङी तयोः ङसिङ्योर्विषये स्मात्स्मिनौ आदेशौ वा वक्तव्यौ । पंचम्याः एकवचने एकत्र सर्ववत् एकत्र देववत् । पूर्वस्मात् पूर्वात् । पूर्वस्मिन् पूर्वे ॥ अन्यत्र सर्ववत् । पूर्वः । पूर्वौ । पूर्वे पूर्वाः । पूर्वं । पूर्वौ । पूर्वान् । पूर्वेण । पूर्वाभ्यां । पूर्वैः । पूर्वस्मै पूर्वाय । पूर्वाभ्यां । पूर्वेभ्यः । पूर्वस्मात् पूर्वात् । पूर्वाभ्यां । पूर्वेभ्यः । पूर्वस्य । पूर्वयोः । पूर्वेषां । पूर्वस्मिन् पूर्वे । पूर्वयोः । पूर्वेषु । हेपूर्व । हेपूर्वौ । हेपूर्वे हेपूर्वाः ॥ एवं परादयो बोध्याः ॥

प्रथमः । प्रथमौ । प्रथम जस् इति स्थिते [प्रथमचरमतया-

---

१ (प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमानां जसीकारो वा वक्तव्यः) इत्यन्यत्रान्यथापाठोदृश्यते ।

यडल्पार्द्धकतिपयनेमानां जसी वा] प्रथमे प्रथमाः । चरमे चरमाः । शेषं देववत् ॥ तयायटौ प्रत्ययौ ततस्तदंताः शब्दा ग्राह्याः । (तीयस्य सर्ववद्रूपं ङित्सु वा वक्तव्यं) द्वितीयस्मै द्वितीयाय । द्वितीयाभ्यां । द्वितीयेभ्यः । द्वितीयस्मात् द्वितीयात् । द्वितीयस्मिन् द्वितीये । द्वितीययोः । द्वितीयेषु । हे द्वितीय । हे द्वितीयौ । हे द्वितीयाः । एवं तृतीयः ॥

प्रथमचरमेति सुकरं । प्रथमचरमाल्पार्द्धकतिपयानां केवलं जसि विकल्पः । शेषं देववत् । तयट्अयट्प्रत्ययांतानां द्वयद्वितयादीनां जसि रूपद्वयं । शेषं देववत् । नेमशब्दस्य जसि विकल्पः । शेषं सर्ववत् । नेमानामिति रूपं यत् दृश्यते तत् 'द्वंद्वे सर्वादित्वं वा ' इति न्यायात् सिध्यति । जसि प्रथमे प्रथमाः । चरमे चरमाः शेषं देववत् । तयायटौ प्रत्ययौ ततस्तदंताः शब्दा ग्राह्याः। द्वितये द्वितयाः।द्वये द्वयाः । शेषं देवशब्दवत् । उभयशब्दस्य अयट्प्रत्ययांतत्वेपि सर्वादिपाठाज्जसि न विकल्पः । किंतु सर्ववत् तीयस्येति तीयप्रत्ययांतस्य द्वितीयतृतीयशब्दयुग्मस्य असर्वादित्वेपि ङित्सु वचनेषु विकल्पेन सर्ववद्रूपं । ङित्सु ङेङसिङिषु वा सर्ववत्त्वमित्यर्थः । द्वितीयस्मै द्वितीयाय । द्वितीयस्मात् द्वितीयात् । द्वितीयास्मिन् द्वितीये । शेषं देववत् । एवं तृतीयः ॥

उभशब्दो नित्यं द्विवचनांतः । उभौ । उभौ । उभाभ्यां । उभाभ्यां । उभाभ्याम् । उभयोः । उभयोः । हे उभौ ॥ उभयशब्दस्य द्विवचनाभावादेकवचनबहुवचने भवतः । उभयः । उभये । उभयं । उभयान् । उभयेन । उभयैः । उभयस्मै । उभयेभ्यः । इत्यादि ॥

उभशब्दो द्विसंख्यावाचकत्वान्नित्यं द्विवचनांतः १–२ । २–२ । (ओऔऔ) । ३–२ । ४–२।५–२(अद्भि) । ६–२।७–२। (ओसि एअय्) स्वर० (स्रो०) सिद्धं । उभयशब्दस्य[1] द्विवचनाभावः । द्विवचनांतप्रयोगदर्शनाभावात् इति केचित् । "सर्वादिः सर्वनामाख्यो न चेद्गौणोऽथवाभिधा । पूर्वादिश्च व्यवस्थायां समोऽतुल्योऽन्तरोऽपुरि ॥ परिधाने बहिर्योगे स्वोऽर्थज्ञात्यन्यवाच्यपि ।" यथा उभयः । उभये । इत्यादि । इति सर्वादयः ॥

---

१ उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः । अस्तीति हरदत्तः । इति भट्टोजिदीक्षितविरचितसिद्धान्तकौमुद्याम् ।

अकारांतः पुँल्लिंगो मासशब्दः (मासस्याल्लोपो वा) मासशब्दस्याकारस्य लोपो वा भवति सर्वासु विभक्तिषु परतः ॥ मासः । मासौ । मासाः । देववत् । माः । मासौ । मासः । मासं मासं । मासौ मासौ । मासः मासान् । मासा मासेन । माभ्यां मासाभ्याम् । माभिः मासैः । मासे मासाय । माभ्यां मासाभ्यां । माभ्यः मासेभ्यः । मासः मासात् । माभ्यां मासाभ्याम् । माभ्यः मासेभ्यः । मासः मासस्य । मासोः मासयोः । मासां मासानाम् । मासि मासे । मासोः मासयोः । मास्सु मासेषु ॥

मासशब्दे[1] विशेषमाह । सूत्रं । (मास० ।) मास । ६–१ । (ङस्स्य) अतः अकारस्य लोपः अल्लोपः । १–१ । (स्रो० । सवर्णे०) वा ३–१ । (अव्य० हबे० । उओ) त्रिपदं । मासशब्दस्याकारस्य लोपो भवति वा विकल्पेन शसादौ स्वरे परे । सर्वविभक्तिषु परत इत्येके । एतदेव संमतं । यतः अदूषितं परमतं स्वमतमेवेति । अनेन सप्तस्वपि विभक्तिष्वकारलोपः । सौ चालोपे कृते (हसे० स्रो०) स्वरादौ तु स्वर० । भकारादौ (स्रो०आदबे लोपश्) ७–३सुपि (स्रो० । विसर्ज० ।) स्वर०एवं हसान्तसाधनम् । स्वरान्तप्रक्रिया देवशब्दवत् । माः । मासौ । मासः । मासं । मासौ । मासः । मासा । माभ्यां । माभिः । मासे । माभ्यां । माभ्यः । मासः । माभ्यां । माभ्यः । मासः । मासोः । मासाम् । मासि । मासोः । मास्सु । हेमाः । हेमासौ । हेमासः । लृतुलसानां दंता इति स्थानसवर्णत्वात् (झबे जबाः) इति सकारस्य दकारः स्यात् । माद्भ्यां । माद्भिः । माद्सु । इत्यपि केचित् । एवं अकारलोपपक्षे साधनं । पक्षे देवशब्दवत् । मासः । मासौ । मासाः । इत्यादि । निर्जरशब्दस्य स्वरादौ विकल्पेन जरस् आदेशः । निर्जरः । निर्जरसौ निर्जरौ । निर्जरसः निर्जराः । निर्जरसं निर्जरं इत्यादि । एवं अकारांतप्रक्रिया ॥

आकारांतः पुँल्लिंगः सोमपाशब्दः । सोमपाः सोमपौ सोमपाः । अधातोरिति विशेषणाद्धेर्लोपो नास्ति । हेसोमपाः । हेसोमपौ । हेसोमपाः ॥ सोमपां । सोमपौ । सोमपा शस् इति स्थिते । (आतो धातोर्लोपः) धातुसंबंधिन आकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे । सोमपः । सोमपा । सोमपाभ्यां । सोमपाभिः । सो-

---

१ मासशब्दस्य इत्यन्यत्र पाठः ।

मपे । सोमपाभ्यां । सोमपाभ्यः । सोमपः । सोमपाभ्यां । सोमपाभ्यः । सोमपः । सोमपोः । सोमपां । सोमपि । सोमपोः । सोमपासु ॥ एवं कीलालपाशङ्खध्माप्रभृतयः ॥

अथ आकारांतप्रक्रियामाह । तत्र आकारांतः पुँल्लिंगः पुमेव पुमानेव लिंगं विवक्षितं यस्य स पुँल्लिंगः सोमपाशब्दः । पा पाने । पा सोमपूर्वः (क्विप्) इति क्विप्प्रत्ययः । क्विपः सर्वापहारी लोपः । नामत्वात्स्यादयः । क्विबंतत्वाद्धातुत्वं न जहाति शब्दत्वं च प्रतिपद्यते[1] । १–१ । (स्रो०) १–२ । (ओऔऔ) १–३ । (सवर्णे०स्रो०) सोमपाः । धौ धातुत्वाद्धेर्लोपो न । किंतु (स्रो०) हे सोमपाः । हे सोमपौ । हे सोमपाः । २–१ (सवर्णे दीर्घः सह । मोनुस्वारः) सोमपां । २–२ । (ओऔ औ) सोमपौ । द्वितीयाबहुवचने । सोमपा अस् इति स्थिते सूत्रं । आत् ६–१ । स्वर० (स्रो०)धातु ६–१ । (ङिति । ङसिङसोरस्य । स्रो० हवे । उओ ।) लोपः १–१ (स्रो० । नामिनो रः) जल० । सूत्रं सिद्धं । वृत्तिः सुकरा । अनेन शसादौ स्वरादौ अकारलोपः (स्रो०) सकारस्य विसर्गः । सोमपः । आमि स्वर० । (मोनु०) हसादावविशेषः । सोमपासु । अत्र क्विलाभावात् (क्विलात्षः सः०) इति न भवति । एवं कीलालपा शंखध्मा विश्वपा प्रभृतयो ज्ञेयाः । कीलालं रुधिरं पिबतीति कीलालपाः राक्षसः । आकारांतो हाहाशब्दस्तस्य च अक्विबंतत्वाद्धातुसंज्ञा न अतस्तस्य साधना भिन्नैव । हाहाः । १–१ (स्रो०) हाहौ १–२ । (ओऔऔ) हाहाः १–३ । २–१ (अम्श० । मोनु०) हाहां २–२ । हाहान् २–३ । आकारांताच्छसो नत्वाभावः इत्येके । हाहाः । हाहा ३–१ । (सवर्णे०) हाहाभ्यां ३–२ । हाहाभिः ३–३ । हाहै ४–१ (एऐऐ) । हाहाभ्यां । ४–२ । हाहाभ्यः ४–३ । हाहाः ५–१ (सवर्णे० स्रो०) । हाहाभ्यां ५–२ । हाहाभ्यः ५–३ । हाहाः ६–१ । हाहौः ६–२ । (ओऔऔ । स्रो०) हाहां ६–३ । पुँल्लिंगस्य दीर्घसमानत्वान्नुडागमो न किंतु (सवर्णे० । मोनु०) ७–१ (अइए) हाहे । हाहौः ७–२ । हाहासु ७–३ । संबोधनं प्रथमावत् । हे हाहाः ॥

इकारांत पुँल्लिंगो हरिशब्दः । प्रथमैकवचने हरिः । (औ यू) इकारांतादुकारांतात्पर औकारो यू आपद्यते ईऊ भवतः । हरी (ए ओ जसि) इकारांतस्य उकारांतस्य च जसि परे एकार ओकारश्च भवति । हरयः (धौ) इकारान्तस्योकारांतस्य च धिविषये एकार ओकारश्च भवति । (समानाद्धेर्लोपोऽधातोः) हे हरे । हे हरी । हे हरयः । हरिं । हरी । हरीन् ।

१ क्विन्नन्ताश्च विजन्ताश्च विडन्ताश्च तथैव ये । ते धातुत्वं न जहति नामत्वं प्राप्नुवंति च ॥

इकारांतसाधनमाह । इकारांतो हरिशब्दः दशार्थवाचकः । यतः । " अर्कमर्कटमंडूकविष्णुवासववायवः । तुरंगसिंहशीतांशुयमाश्च हरयो दश" हृञ् हरणे हृ (इखखी) इति इप्रत्ययः । (गुणः ।) स्वर० हरि १-१ स् (स्त्रो०) । सूत्रं (औयू) औ १-१ सांके० । यू ईश्च ऊश्च यू २-२ । सांके० । इकारांतात्परस्य औइत्यस्य ई उकारांतात्परस्य च औ इत्यस्य ऊ इत्यर्थः । अनेन औस्थाने ई । (सवर्णे०) १-३ सूत्रं (ए औ जसि) ए १-१ सांके० । ओ १-१ सांके० । जस् ७-१ स्वर० सिद्धं । इकारस्य जसि परे एकारः उकारस्य च ओकारः । अनेन ए (ए अय्) स्वर० (स्त्रो०)संबोधने । सूत्रं (धौ) धि ७-१ (ङेरौ डित्) डित्त्वाट्टिलोपः । एकपदं। धौ धिविषये इकारस्य एकारः उकारस्यौकारः (समानाद्धेर्लोपोऽधातोः) इति धेर्लोपे कृते धौ इति एकारः। " सर्पे नष्टे सर्पघृष्टिर्न याति " इति न्यायाद्धिलोपेऽपि धिविषयो न याति । हे हरे । हे हरी । (औ यू) हे हरयः (एओ जसि । एअय्) स्वर० (स्त्रो०)२-१ (अम्शसो०) अकारस्य लोपः । (मोनु०) । २-२ (औयू । सवर्णे० ।) २-३ (अम्शसो० । सो नः पुंसः । शसि) इति दीर्घः । हरीन् ।

(टा नाऽस्त्रियाम्) इकारांतादुकारांताच्च परष्टा ना भवति अस्त्रियां । हरिणा हरिभ्यां हरिभिः । हरि ङे इति स्थिते (ङिति) इकारोकारांतस्य च ङिति परे एकार ओकारश्च भवति । हरये हरिभ्यां हरिभ्यः । हरि ङसि इति स्थिते (ङस्य) एदोद्भ्यां परस्य ङसिङसोरकारस्य लोपो भवति । हरेः हरिभ्यां हरिभ्यः । हरेः हर्योः हरीणां । हरि ङि इति स्थिते । (ङेरौ डित्) इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौ भवति स च डित् (डिति टेः) डिति परे टेर्लोपो भवति । हरौ हर्योः हरिषु । एवमग्निगिरिरविकविप्रभृतयः पुँल्लिगाः एतैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति ।

३-१ । सूत्रं (टा नास्त्रियां) टा १-१ । सांके० ना १-१। सांके० । नस्त्री अस्त्री तस्यां । ७-१ । (स्त्रियां योः) इति ङेः आम् (स्त्रीभ्रुवोः) स्वर० (सवर्णे० । मोनु० ।) सिद्धं त्रिपदं । इकारांतात् उकारांताच्च शब्दात्परः यष्टा इति विभक्तिवचन-

---

१ ङसिङसोरस्य-इति क्वाचित्कः पाठो दृश्यते । परंतु स पाठ एतट्टीकाकारेण चन्द्रकीर्तिना केचिन्मताभिप्रायेणाभिमतः । सर्वत्र सूत्रस्य पंचम्यन्तषष्ठ्यन्तेकारान्तोकारान्तशब्दानां च साधनार्थं ' ङस्य ' इति पाठस्यैव उपन्यासः कृतो दृश्यते । क्वाचित्काचिच्च ' ङसिङसोरस्य ' इति सूत्रोपन्यासो दृश्यते। स केचिन्मताभिप्रायेणेति बोद्धव्यं। प्रसादटीकाकारभट्टवासुदेवस्यापि ' ङस्य ' इत्येव सूत्रपाठोऽभिप्रेतः इति ज्ञेयम् ।

रूपस्तस्य स्थाने ना इति भवति पुँल्लिंगे नपुंसकलिंगे च । स्त्रीलिंगे तु न भवति । अनेन टाइत्यस्य ना (ष्रुन्नों०) हसादावविशेषः ४–१ सूत्रं (ङिति) ङ् इत् अनुबन्धो यस्य स ङित् तस्मिन् ङिति । ७–१ । स्वर० । एकपदं । इकारान्तस्य ङेङसिङस्ङिष्वेकारः उकारस्य ओकारः । अनेन ४–१ रिइत्यस्य रे । (एअय्)स्वर०हरये५–१। ६–१ । (ति) इत्यनेन एकारे कृते । सूत्रं । ङकारेण उपलक्षितः अः ङः तस्य ङ ६–१ । (ङस्य केचित्तु । (ङसिङसोरस्य) एवं सूत्रं पठंति । एकारौकाराभ्यां परस्य पंचमीषष्ठ्येकवचनसंबंधिनो अकारस्य लोपो भवति । अनेन अकारलोपः (स्रो०) ६–२ (इयं स्व० । राद्यपो०) जल० । स्वर० ६–३ (नुडामः । नामि । ष्रुन्नों०) स्वर० (मोनु०) ७–१ । सूत्रं (ङेरौ डित्) ङि ६–१ (ङिति । ङस्य । स्रो०) औ १–१ । सांके० । (नामिनो रः) डित् १–१ (हसे०) सिद्धं त्रिपदं । इकारोकाराभ्यां परस्य सप्तम्येकवचनस्य ङि इत्यस्य औ भवति स च डित्संज्ञकः । डित्प्रयोजनमाह । सूत्रं । (डिति टेः) । ड इत् यस्य स डित् । तस्मिन् ७–१ । स्वर० टि ६–१ (ङिति ङस्य । स्रो० ।) वृत्तिः कंव्या । डकारः इत् याति यस्य तस्मिन् आदेशे तस्यां विभक्तौ प्रत्यये च परे टेर्लोपो भवति । इति डित्वाट्टिलोपः । स्वर० केचित् (ङिति) इत्येकारे कृते यदादेशस्तद्वद्भवतीति न्यायात् ङेरौकारमिच्छंति। हरौ । इति सिद्धं । द्विवचने पूर्ववत् । ७–३ । (क्लिा०) एवं हरिशब्दवत् अग्न्यादयोपि शब्दा ज्ञेयाः । अग्निरविकविकपिगिरिमुनिसूरिकलिआधिनिधिसंधिविधिग्रंथिअंजलिध्वनिदुंदुभिप्रभृतयः ।

उकारांताश्च विष्णुवायुभानुप्रभृतयः पुँल्लिंगाः एतैरेव सूत्रैः सिद्ध्यंति । उकारांतः पुँल्लिंगो भानुशब्दः । तस्य हरिवत्प्रक्रिया । भानुः भानू भानवः । भानुं भानू भानून् । भानुना भानुभ्यां भानुभिः । भानवे भानुभ्यां भानुभ्यः । भानोः भानुभ्यां भानुभ्यः । भानोः भान्वोः भानूनां । भानौ भान्वोः भानुषु । हे भानो हे भानू हे भानवः ।

उकारान्ताश्च वेणुविष्णुवायुभान्वादयोप्येतै रेव सूत्रैः सिध्यंति । भानुशब्दस्य (औयू) इत्यनेन औ इत्यस्य ऊ (सवर्णे०) भानू । भानु जस् (एओ जसि । ओ अव्) भानवः धौ च (समानाद्धेर्लोपो०) इति उकारस्य ओकारः ३–१ (टानाऽस्त्रियां) ङिस्तु ४–१ (ङिति) इति उकारस्यौकारः । (ओअव्) । ५–१ । ६–१ (ङिति) इत्येकारे कृते (ङस्य) इत्यकारलोपः ङौ ७–१ (ङेरौडित्) ओसि (उ वं०) सुपि (क्लिा०) उकारांतः पुँल्लिंगः तितउशब्दः चालिनीवाचकः । तितउः तितऊ ति-

लक्षितो ङः अः तस्य ६–१ सांके० उः १–१ (स्त्रो०) त्रिपदं सूत्रं सिद्धं । ऋकारां० । वृत्तिः कंठ्या । अनेनोभयत्राप्यकारस्योकारः स च उकारो ङित्संज्ञकः कल्प्यः ङित्वाट्टिलोपः (ङिति टेः) स्व० (स्त्रो०) ६–२ (इयं स्व० । स्त्रो०) ६–३नुडागमः (नामि) स्व० (मोनु०) ७–१ (ङेरौ ङित्) इत्यौकारे कृते ङित्वाट्टिलोपे च कृते यदादेशस्तद्वद्भवतीति न्यायात् एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायाच्च॥ (सखिपत्योरीङ्) इति ईगागमः (इयं०) शेषं हरिवत् । एवं सखिशब्दसाधनम् ॥

पतिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोः हरिशब्दवत्प्रक्रिया । तृतीयादौ तु सखिशब्दवत्प्रक्रिया । पतिः (औ यू) पती । (ए ओ जसि) पतयः । पतिं । पती । पतीन् (सो नः पुंसः) (सखिपत्योरीङ्) पत्या । पतिभ्यां । पतिभिः । पत्ये । पतिभ्यां । पतिभ्यः (ऋङ्ङे । ऋतो ङ उः) स च ङित् । पत्युः । पतिभ्यां । पतिभ्यः । [पतिरसमास एव सखिशब्दवद्वक्तव्यः ।] ततः समासांतस्य नादयो भवंति । प्रजापतिना । प्रजापतये । इत्यादि ॥

पतिशब्दस्य साधनमाह । पा रक्षणे । (पातेः कित्) इति डतिः (आतोनपि) पातीति पतिः । पतिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोः प्रक्रियासाधना हरिशब्दवत् । तृतीयादौ तु सामान्येन सखिशब्दवत् । पत्या पत्ये पत्युः पत्यौ । तत्रापि विशेषमाह । असमासः समासरहित एव पतिशब्दः सखिशब्दवत् साध्यः टादौ स्वरे । समासांतस्य च पतिशब्दस्य नादयो भवंति (टा नास्त्रियां । ङिति । ङस्य । ङेरौ ङित् ।) इत्यादिसूत्राणि भवंति । यथा प्रजानां पतिः प्रजापतिः इति तत्पुरुषसमासे कृते द्वितीयां यावदविशेषः । तृतीयादौ तु (टा नास्त्रियां ।) इत्यादिसूत्रसमुच्चयेन हरिशब्दवत्साधनेत्यर्थः। प्रजापतिना । प्रजापतिभ्यां । प्रजापतिभिः । प्रजापतये । प्रजापतेः । प्रजापतेः । प्रजापतौ इति । धौ हे प्रजापते (समानाद्धेर्लोपोऽधातोः) हे प्रजापती । (औ यू) हे प्रजापतयः (ए ओ जसि) सिद्धं ।

द्विशब्दो नित्यं द्विवचनांतः । द्वि औ इति स्थिते (त्यदादेष्टेरः स्यादौ) त्यदादेष्टेरकारो भवति स्यादौ परे । द्वौ । द्वौ । द्वाभ्यां । द्वाभ्यां । द्वाभ्यां। द्वयोः।द्वयोः ।त्यदादीनां घेरभावः ।

द्विशब्दो द्विसंख्यावाचकत्वात् नित्यं द्विवचनांत एव । द्विवचनं अंते यस्य स द्वि-

१ स्यादिति पाठोऽन्यत्र ।

वचनांतः द्वि० । १–२ । २–२ । ३–२ । ४–२ । ५–२ । ६–२ । ७–२ । सूत्रं (त्यदादेष्टेरः) त्यद् आदिर्यस्य स त्यदादिस्तस्य त्यदादेः । ६–१ । (ङिति । ङस्य । स्तो०) टि ६–१ प्राग्वत् (विसर्जनी० ष्टुभिः ष्टुः ।) स्वर० अ १–१ (स्तो० नामिनो०) स्व० स्यादि । ७–१ (ङेरौ ङित्) ङित्त्वाट्टिलोपः (स्वर०) चतुःपदं । त्यद् तद् यद् एतद् अदस् इदम् द्वि किम् युष्मद् अस्मद् । एते त्यदादयः । त्यदादेः शब्दस्य टेः (अंतस्वरादिष्टिः) इति संज्ञाप्रक्रियोक्तलक्षणायाः टेः स्यादौ विभक्तौ परतो अकारो भवति । अनेन द्वि इत्यस्य द्व सर्वत्र रूपद्वये १–१ । २–२ (ओ औ औ) ततो रूपत्रये ३–२ । ४–२ । ५–२ । अद्वि ६–२ । ७–२ । (ओसि । ए अय्) स्वर० (स्तो०) त्यदादीनां संबोधनाभावः । सिद्धोऽयं द्विशब्दः ।

त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनांतः । त्रि जस् इति स्थिते (ए ओ जसि) इत्येकारे कृते अयादेशः । त्रयः (सो नः पुंसः) त्रीन् त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रिभ्यः । त्रि आम् इति स्थिते (त्रेरयङ्) त्रिशब्दस्य अयङ् आदेशो भवति नामि परे । [ङिदंतस्य वक्तव्यः] त्रयाणां (क्लिात्षः सः कृतस्य) इति षत्वं । त्रिषु ।

इकारांतः त्रिशब्दस्त्रिसंख्यावाचकत्वान्नित्यं बहुवचनांतः । बहुवचनमेव अंते यस्य सः १–३ । त्रिअस् इति स्थिते (ए ओ जसि । ए अय्) स्वर० (स्तो०) त्रयः इति सिद्धं । शसि । (अम्शसो० । सो नः पुंसः । शसि) त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः । आमि विशेषः । पूर्वं (नुडामः) ततः । सूत्रं । त्रि ६–१ (ङिति । ङस्य । स्तो०) अयङ् १–१ (हसेपः० । नामिनो रः) सिद्धं । बहुवचनान्तस्यैकवचनस्थापनार्थम् त्रिशब्दस्येति । त्रिशब्दस्य अयङ् इत्यादेशो भवति नुट्सहिते आमि परे । ङित् ङकारेत् आदेशः अंतस्य भवतीति वचनात् । इकारस्येत्यर्थः । नन्वत्र षष्ठ्या निर्दिष्टस्येत्यनेनांतस्यादेशप्राप्तौ पुनर्ङिदंतस्येति किमर्थमुक्तं तत्राह । (गुरुः शिञ्च सर्वस्य) इत्यनेन षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यस्य बाधः । अयङ् इति बह्वक्षरत्वेन गुरुरादेशस्तेन सर्वस्यैव भवति तन्निवारणार्थं ङिदंतस्येति । ङित् ङकारेत् यः आदेशः स गुरुरपि अंतस्यैव भवति इकारस्य अय इत्यादेशः । (नामि) इति दीर्घः (ऋरुन्नोंणो०) स्वर० (मोनु०) त्रिशब्दस्य बहुवचनांतत्वेपि त्रेरित्येकवचनं शब्दनिर्देशात् । अथवा त्रेरित्येकवचननिर्देशात् । असमासांतत्वे एव अयङ् आदेशः । समासांतत्वे तु न । यथा प्रियास्त्रयो येषां ते प्रियत्रयः । तेषां प्रियत्रीणां, एवं अतिक्रांतास्त्रीनिति अतिक्रान्तास्त्रयो यैस्ते इति वा अतित्रयस्तेषां अतित्रीणां इत्यादौ न अयङ् आदेशः ७–३ (क्लिात्षः सः०) हे त्रयः ।

---

१ अपवादः–इति पाठः ।

कतिशब्दो नित्यं बहुवचनांतः । कति जस् इति स्थिते [कतिशब्दाज्जश्शसोर्लुग्वक्तव्यः] कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः । कतीनां ॥ कतिषु । त्रिषु सरूपः ॥

का संख्या येषां ते कति । किम्शब्दात् डतिप्रत्ययः (शेषा निपात्याः कत्यादयः) इति सिद्धस्य कतिशब्दस्य बहुवचनांतस्यापि जश्शसोर्विशेषमाह । (कतिशब्दात्परयोर्जश्शसोर्लुग्वक्तव्यः) (डतिप्रत्ययांतादिति वा) अनेन जश्शसोर्लोपः कर्त्तव्यः (लुकि न तन्निमित्तं) इति लुकि कृते सति यस्य लुक् क्रियते स एव निमित्तं कारणं यस्य ईदृशं यत्कार्यं तन्न भवति । तेन (ए ओ जसि । शसि) इति दीर्घत्वं च न भवति शेषं सुगमं । कतिशब्दस्य संबोधनाभावः । एवं कतिसाहचर्यात् यतिततिशब्दाभ्यां परयोजश्शसोर्लुग्वक्तव्यः 'यति ते नाग शीर्षाणि तति ते नाग वेदनाः ।' इत्युदाहरणं । कतिशब्दस्य त्रिष्वपि लिंगेषु सदृशरूपाणि ॥ इकारांता उक्ताः ॥

ईकारांतः पुँल्लिंगः सुश्रीशब्दः । सुश्रीः । सुश्री औ इति स्थिते (य्वोर्धातोरियुवौ स्वरे) धातोरीकारोकारयोरियुवौ भवतः स्वरे परे । सुश्रियौ ।सुश्रियः। हे सुश्रीः । हे सुश्रियौ। हे सुश्रियः। सुश्रियं । सुश्रियौ । सुश्रियः। सुश्रिया । सुश्रीभ्यां । सुश्रीभिः। सुश्रिये । सुश्रीभ्यां । सुश्रीभ्यः । सुश्रियः । सुश्रीभ्यां। सुश्रीभ्यः । सुश्रियः । सुश्रियोः । सुश्रियां । सुश्रियि । सुश्रियोः । सुश्रीषु ॥

ईकारांतानाह । ईकारांतः पुँल्लिंगः सुश्रीशब्दः । श्रिञ् सेवायां । सुपूर्वः । क्विप्प्रत्ययः (प्रच्छादेर्दीर्घता) इति दीर्घः । क्विपः सर्वापहारी लोपः । सुष्ठु श्रयंत्येनमिति सुश्रीः । क्विबंतत्वाद्धातुत्वं न जहति शब्दत्वं च प्रतिपद्यंते इति स्यादयः । १–१ । (स्रो० ।) द्विवचने । सूत्रं । (य्वोर्धातोः०) इति । ई च ऊ च य्वौ तयोः । ६–२ । (इ यं० । उ वं०) स्वर० । धातु ६–१ (ङिति । ङस्य । स्रो०) इयुव् १–२ स्वर० (नामिनो रः) स्वर०७–१ (अ इ ए) चतुःपदं । धातोरीकारस्य स्वरे परे इय् ऊकारस्य स्वरे परे उव् (इ यं स्वरे) इति सूत्रात् स्वरे इत्यनुवृत्तौ सत्यां पुनः स्वरग्रहणं स्वरकार्यांतरव्यावृत्त्यर्थम् । (अम्शसोरस्य । नुडामः) इति निषेधार्थं विभक्तिवर्जितस्वरानिषेधार्थं च । ततोत्र विभक्तिस्वर एव ग्राह्यः तेन श्रीअर्थं श्र्यर्थमित्यादौ न इय् किंतु (इ यं स्वरे) इति यत्वं अनेन स्वरादौ इय् । स्वर० । हसादावविशेषः

सुपि (क्लिातषः० ।) संबोधने धातुत्वाद्धिलोपो न किंतु । (स्रो० ।) हे सुश्रीः । हे सुश्रियौ । हे सुश्रियः ।

तथैव सुधीशब्दः । सुष्ठु ध्यायतीति । सुधीः । (य्वोर्धातोरियुवौ स्वरे) सुधियौ । सुधियः । हे सुधीः । सुधियं । सुधियौ । सुधियः । सुधिया । सुधीभ्यां । सुधीभिः । सुधिये । सुधीभ्यां । सुधीभ्यः । सुधियः । सुधियोः । सुधियां । सुधियि । सुधियोः । सुधीषु । एवमुकारांतः पुँल्लिंगः स्वयंभूशब्दः । स्वयं भवतीति स्वयंभूः । स्वयंभुवौ । स्वयंभुवः । हे स्वयंभूः । स्वयंभुवं । स्वयंभुवौ । स्वयंभुवः । स्वयंभुवा । स्वयंभूभ्यां । स्वयंभूभिः । स्वयंभुवे । स्वयंभूभ्यां । स्वयंभूभ्यः । स्वयंभुवः । स्वयंभूभ्यां । स्वयंभूभ्यः । स्वयंभुवः । स्वयंभुवोः । स्वयंभुवां । स्वयंभुवि । स्वयंभुवोः । स्वयंभूषु ॥

एवं सुधीशब्दः । ऊकारांतः स्वयंभूशब्दोऽप्येवमेव । एवमूकारांतो लूशब्दः । लूञ् छेदने इत्यस्माद्धातोः । लूः लुवौ लुवः इत्यादि ॥

सेनानीशब्दस्याविशेषो हसादौ स्वरादौ तु विशेषः । सेनां नयति इति सेनानीः । सेनानी औ इति स्थिते (य्वौ वा) धातोरवयवसंयोगः पूर्वो यस्मादीकारादूकारान्नास्ति तदंतस्यानेकस्वरस्य कारकाव्ययपूर्वस्य एकस्वरस्य च धातोरीकारस्य ऊकारस्य च यकारवकारौ भवतः स्वरे परे । वर्षाभूपुनर्भूव्यतिरिक्तभूशब्दसुधीशब्दौ वर्ज्जयित्वा वाग्रहणादियं विवक्षा । सेनान्यौ । सेनान्यः । हे सेनानीः । हे सेनान्यौ । हे सेनान्यः । सेनान्यं । सेनान्यौ । सेनान्यः । इत्यादि (सेनान्यादीनां वामो नुट् वक्तव्यः) सेनानीनां सेनान्यां । सेनानी ङि इति स्थिते । (आम्ङेः ।) आबंतादीबंतान्नीशब्दाच्चोत्तरस्य ङेरामादेशो भवति । सेनान्यां । सेनान्योः । सेनानीषु ॥ एवं ग्रामणीप्रभृतयः ॥ ऊकारांताश्च यवलूप्रभृतयः ॥

णीञ् प्रापणे (आदेः ष्णः स्नः) नी सेनापूर्वः । सेनां नयति इति सेनानीः । क्विप्प्रत्ययांतः । सेनानीशब्दस्येकारांतधातोरपि हसादौ अविशेषः स्वरादौ तु विशेषस्तमेव सूत्रद्वारेण व्याख्याति (य्वोर्धातोरियुवौ स्वरे) अनेन (इ यं स्वरे । उ०वं) इत्येतयोर्बाधो जातः । सेनानीशब्दस्येकारांतत्वे (य्वोर्धातोः०) इत्यस्य बाधनार्थं (य्वौय्वा) इति सूत्रं पठ्यते । यू च वू च य्वौ १-२ वा ३-१ (अव्य०) यस्मात् ईकारात ऊकाराच्च पूर्वः आदौ वर्त्तमानो धातोः अवयवसंयोगः सुश्रीयवक्रीवदक्षरादिसंयोगो नास्ति तदंतस्य स एव धात्ववयवसंयोगपूर्वकस्वराहितः ईकारः ऊकारो वा अंते यस्य स तदंतस्तस्य पुनः अनेकस्वरस्य द्वित्रिस्वरसहितस्य शब्दस्य संबंधिनः ईकारस्य यकारः ऊकारस्य च वकारः । ननु णीञ् प्रापणे अयं धातुः एकस्वरः कथमनेकस्वरत्वं उच्यते । कारकपूर्वस्यापि क्विबंतग्रहणेन ग्रहणादनेकस्वरत्वं । अत्र वाशब्दो व्यवस्थावाचको न तु विकल्पार्थस्तेन वर्षाभूपुनर्भूदृन्भूदृग्भूकाराभूकारभूकरभूएभ्यो अतिरिक्तो अन्यो यो भूशब्दः स्वयंभूकमलभूनाभिभूअंगभूशरभूआत्मभूमनोभूप्रतिभूप्रभृतिकस्तस्य संभवे सत्यपि (य्वौ वा) इति न भवति । किंतु (य्वोर्धातोरियुवौ स्वरे) इति भवति यथा सुधीशब्दस्यापि संभवे सत्यपि (य्वौ वा) इति न भवति । किंतु (य्वोर्धातोरियुवौ स्वरे) इत्येव भवति। अत एतौ वर्जयित्वा अपर ईकारऊकारयोः पूर्वोक्तलक्षणयोर्यकारवकारौ भवतः । वाग्रहणादियं विवक्षा ज्ञेया । कुतः । निपातानामनेकार्थत्वात् । धातोः संयोगपूर्वकत्वे सुश्रियौ यवक्रियौ कटप्रुवौ इत्यादौ न यकारवकारौ । किंतु इयुवावेव । एकस्वरे तु नीः । नियौ । धीः । धियौ । लूः । लुवौ । भूः । भूवौ । भुवः । इत्यादौ न यकारवकारौ । बहुव्रीहिसमासे अनेकस्वरस्यापि इयुवौ भवतः । यथा । सुधीः । सुधियौ । सुधियः । कुधीः । कुधियौ । परमधियौ । इत्यादि । धात्ववयवसंयोगपूर्वकत्वे एव यकारवकारौ न भवतः । तेन उन्नीः । उन्न्यौ । उन्न्यः । इत्यादौ स्वाभाविकधात्ववयवसंयोगपूर्वकत्वाभावात् यत्वं भवति । वर्षाभूपुनर्भूदृन्भूदृग्भूकारभूकाराभूकरभूइत्यत्र भूशब्दस्य च वत्वं अन्यत्र उवेव । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचकत्वात् इयं विवक्षा लभ्यते । अनेन स्वरादौ सर्वत्र यकारः । स्वर० । आमि विशेषः । सेनान्यादीनां शब्दानां आमः षष्ठीबहुवचनस्य वा नुडागमो वक्तव्यः । अनेन एकत्र (नुडामः) स्वर० (मोनु०) अन्यत्र (य्वौ वा) इति यकारः । स्वर० ७-१ सूत्रं । आम् १-१ (हसे०) ङि ६-१ (ङिति । ङस्य । स्रो०) केचित् आम्ङेर्नियश्चेत्थं सूत्रं पठंति तन्मतं साधीयः । नीशब्दादित्यनुवृत्तिर्न दृश्यते आवंतात्स्त्रीलिंगे आप्प्रत्ययांतान्नीशब्दाच्चोत्तरस्य ङेः सतम्येकवचनस्याम् भवति । अनेनाम्ि कृते (य्वौ वा) इति यकारः (स्वर० मोनु०) धातुत्वाड्ढेर्लोपो न । शेषं सुकरम् ।

एवं ग्रामणीअग्रणीप्रधीशब्दप्रभृतयोऽपीकारांता धातुशब्दाः ज्ञेयाः ऊकारांताश्च यव-

१ सूत्रेणेत्येकत्र । सूत्रद्वारेत्यन्यत्र ।

लूखलपूदृन्भूदृग्भूकारभूकाराभूकरभूवर्षाभूपुनर्भूप्रभृतयोऽप्येवं । परं सप्तम्येकवचने नीशब्दाभावात् ङेराम् न भवति तेन यवल्वि पुनर्भ्वि वर्षाभ्वि इति रूपं । वर्षासु भवतीति वर्षाभूः । मण्डूकः । यवान् लुनातीति यवलूः । खलं पुनातीति खलपूः । पुनर्भवतीति पुनर्भूः ब्रह्मा । दृक् स्त्री । दृशा भवतीति दृग्भूः । सर्प्पः । यद्वा दृशः भवतीति दृग्भूः मयूरः । दृन् हिंसन् भवतीति दृन्भूः । कीटः । कारायां भवतीति काराभूः । कारे कारेण वा भवतीति कारभूः । राजदेयो भागः । एते क्विप्प्रत्ययांताः । इकारांतो वातप्रमीशब्दः । मृगविशेषः । वातप्रमी १-१(स्रो०) वातप्रमीः । वातप्रम्यौ । धातुत्वाभावात् । (य्वौ वा) इति न किंतु (इ यं स्वरे) वातप्रम्यः । वातप्रमीं । वातप्रम्यौ । वातप्रमीन् । वातप्रम्या । वातप्रमीभ्यां । वातप्रमीभिः । वातप्रम्ये । वातप्रम्यः । वातप्रम्यः । वातप्रम्याम् । ७-१ (सवर्णे०) वातप्रमी । वातप्रम्ये । वातप्रम्योः । वातप्रमीषु । हे वातप्रमीः । "अमि वातप्रमीं रूपं शसि वातप्रमीनिति । ङौ तु वातप्रमी रूपं एवं देवयजीरपि ॥ १ ॥" एवं अतिलक्ष्मीः । पंथः पपीः[2] । एवं ऊकारांतो हूहूशब्दः। हूहूः । हूह्वौ । हूह्वः । स्वरे परे सर्वत्र (उ वं) अमि । हूहूं । हूह्वौ । शसि । हूहून् । आमि । हूह्वां । ङौ । हूह्वि ॥

ऋकारांतः पुँल्लिंगः पितृशब्दः (सेरा) ऋकारांतात्परस्य सेरा भवति स च डित् । डित्त्वात् टिलोपः । पिता (पंचसु[3]) ऋकारो अर् भवति पंचसु स्यादिषु परेषु । पितरौ । पितरः । (धेरर्) ऋकारांतात्परस्य धेरर् भवति । स च डित् । डित्त्वाट्टिलोपः । हे पितः । हे पितरौ । हे पितरः । पितरं । पितरौ । पितॄन् । पित्रा । पितृभ्यां । पितृभिः । पित्रे । पितृभ्यां । पितृभ्यः । (ऋतो ङ उः) पितुः । पितृभ्यां । पितृभ्यः । पितुः । पित्रोः । पितॄणां (ङौ) ऋकारस्य अर् भवति ङौ परे । पितरि । पित्रोः । पितृषु । एवं जामातृभ्रात्रादयः ।

ऋकारांतानाह । ऋकारांतः पितृशब्दः । पा रक्षणे उणादिकः प्रत्ययः अकारस्य चेकारः । पाति रक्षतीति पिता । पितृशब्दो निपातसिद्धो न तृप्रत्ययांतः । यतः । "पिता मातानन्नांदानासव्येष्टृभ्रातृयातरः । जामाता दुहिता देवृनप्तृनेता इमे दश ॥ १ ॥" पि-

---

१ हता-इति पाठः एकत्र । धृती-इति चान्यत्र । दृति-इति परत्र । अत्र आशयो ज्ञायते । २ पयः पपीः-इति पाठः । ३ अस्मिन्सूत्रे (ऋ अर्) इति पूर्वसूत्रात् (अर्) इत्यनुवर्तते-सूत्रं चेदमेकपदमेव ।

तृ। १–१। सूत्रं (सेरा) सेः ६–१ (ङिति। ङस्य। स्रो०) आ। १–१। सांके० (नामिनो रः) ऋकारान्ता इति। ऋकारान्तात्परस्य सेः आ इत्यादेशः स च आ डित्संज्ञकः। डित्त्वाट्टिलोपः। स्वर० पिता। सूत्रं। पंचन्। ७–३ (नाम्नो नो०) एकपदं। स्यादिषु पंचसु वचनेषु परेषु ऋकारोर् भवति। स्थानशून्यार्थं सेरपि ग्रहणं। सिविषये तु (सेरा) इत्याकारप्राप्तौ (पंचसु) इत्यरप्राप्तौ च विशेषत्वान्नित्यत्वाच्च (सेरा) एव भवति। केचित्तु प्रथमं(पंचसु)इत्यर् विधाय ततो यदादेशस्तद्वद्भवति इति न्यायात (सेरा) इति सेः आ कुर्वंति ततष्टिलोपः। स्वर०। पिता। पितृ। १–२। १–३ अनेन अर्। स्वर०। (स्रो०) शेषं सुकरम्। धौ कृत्यमाह। सूत्रं। (धेरर्) धि। ६–१ (ङिति। ङस्य। स्रो०) अर्। १–१ (हसेपः०) मध्ये (नामिनो रः) ऋकारां० इति धेः अर् आदेशो भवति स च डित् डित्त्वाट्टिलोपः। स्वर० शेषं सुगमं। हे पितः। २–३ (अम्श० सो नः पुंसः। शसि) तृतीयायां चतुर्थ्यां चैकत्वे (ऋ रं। हसेर्हसः) स्वर० हसादावविशेषः। ५–१। ६–१ (ऋतो ङ उः। ङिति टेः) इति टेर्लोपः। स्व० (स्रो०) ६–२। ७–२ (ऋ रं) स्वर० ६–३ (नुडामः। नामि। ष्ठन्नों०) ७–१। सूत्रं ङि। ७–१। (ङेरौ०) टिलोपः। स्वर० एकपदं। तेनं अर्। (स्वर०) ७–३ (क्लिा०) एवं जामातृभ्रात्रादयः शब्दाः साध्याः। जामाता। जामातरौ। जामातरः। भ्राता। भ्रातरौ। भ्रातरः। देवा। देवरौ। देवरः। इत्यादि। सव्येष्टा। सव्येष्टरौ। सव्येष्टरः। " सव्येष्टा सूतसारथी। "

एवं नृशब्दः। (सेरा) ना। नरौ। नरः। हे नः। हे नरौ। हे नरः। नरं। नरौ। नॄन्। न्रा। नृभ्यां। नृभिः। न्रे। नृभ्यां। नृभ्यः। नुः। नृभ्यां। नृभ्यः। नुः। न्रोः। (नुर्वा नामि दीर्घः) नृशब्दस्य नामि वा दीर्घो भवति। नृणां नॄणां। नरि। न्रोः। नृषु। कर्तृशब्दस्य पंचसु विशेषः (स्तुरार्) सकारतृप्रत्ययसंबंधिन ऋकारस्यार् भवति पंचसु परेषु। कर्तार् सि इति स्थिते (यदादेशस्तद्वद्भवति) (सेरा) डित्त्वाट्टिल्लोपः। कर्ता। कर्तारौ। कर्त्तारः। हे कर्तः। कर्त्तारं। कर्त्तारौ। कर्तॄन्। पूर्ववत्प्रक्रिया। एवं नप्तृहोतृप्रशास्तृपोतृउद्गातृप्रभृतयः।

नृशब्दोपि पितृशब्दवत्। ना। नरौ। नरः। हे नः। हे नरौ। हे नरः। नरं। नरौ। नॄन्। न्रा। नृभ्यां। नृभिः। न्रे। नृभ्यां। नृभ्यः। नुः। नृभ्यां। नृभ्यः। नुः। न्रोः।

[1] अनेन–इ०पा०।

आमि विशेषमाह सूत्रं । (नुर्वा०) इति । नृ ६–१ (ऋतो ङ उः) वा ३–१ (अव्यया०) मध्ये (नामिनो रः) नाम् ७–१ स्वर०दीर्घ १–१ (स्रो०) सिद्धम् । नृशब्दस्य नामि परे दीर्घो वा भवति । नृणां नॄणां । नरि । न्रोः । नृषु । माता ननांदा याता दुहिता स्त्रीलिंगे ज्ञेयाः इति सिद्धं । डुकृञ् करणे (तृवणौ) इति तृप्रत्यये गुणः । (राध०) स्वर० । कर्तृ । करोतीति कर्ता । कर्तृशब्दस्य पंचसु विशेषस्तमेवाह । सूत्रं (स्तुरार्) स च तृश्च स्तृ तस्य स्तुः । ६–१ (ऋतो ङ उः) टिलोपः (स्रो०) आर् । १–१ (हसे० । नामिनो रः) सिद्धं ॥ सकारसंबंधिन सिसहितस्य ऋकारस्य सकारोपलक्षितस्य ऋकारस्येत्यर्थः । तृप्रत्ययसंबंधिनः इति (तृवणौ) इत्यादि कृत्सूत्रोत्पन्नतृप्रत्ययस्य च ऋकारस्य स्यादिषु पंचसु परेषु आर् भवति सकारसंबंधी ऋकारः । स्वसृशब्दोऽप्येवं । तेन प्रियतिसृशब्दादा आर् न स्यात् । प्रियतिसा । प्रियतिस्रौ । प्रियतिस्रः इत्यादि । अनेन द्वितीयाद्विवचनांतं यावत आर् । तत्र प्रथमेकवचने कर्तार् स् इति स्थिते । ऋकारासंभवे कथं सेराकारस्तत्राह (यदा०) यो यस्यादेशः स तद्वदेव भवतीत्यर्थः । ऋकारस्य आर् आदेशः स ऋकारवत् ज्ञेयः । ततः (सेरा) टेलोपः सर्वत्र । (स्वर०) संबोधने (स्तुरार्) ततः (धेरर्) टिलोपः स्वर० (स्रो०) हे कर्त्तः । शेषं सुकरं । शसि (अम्शसोरस्य । सो नः पुंसः । शसि) तृतीयादौ पितृशब्दवत् । यथा । ३–१ (ऋ रं) स्वर० । कर्त्रा । कर्तृभ्यां । कर्तृभिः । ४–१ । (ऋ रं) स्वर० । कर्त्रे । कर्तृभ्यां । कर्तृभ्यः । ५–१ (ऋतो ङ उः) स च डित् । डित्वाट्टिलोपः । स्वर० कर्तुः । कर्तृभ्यां । कर्तृभ्यः । कर्तुः । कर्त्रोः (ऋ रं) स्वर० कर्तृणां (नुडामः । नामि) ७–१ (ङौ) स्वर० । कर्तरि । कर्त्रोः (ऋ रं) कर्तृषु (किला०) एवं नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृप्रशास्तृपोतृप्रभृतयोपि तथा अन्येपि तृप्रत्ययान्ता अवसेयाः । तृप्रत्ययस्यार्थवतो ग्रहणेन नप्त्रादीनामव्युत्पन्नानां संज्ञाशब्दानां ग्रहणं न भवत्यतस्तेषां पृथगुपादानं । अर्थवतो ग्रहणे नानर्थकस्येति ज्ञापकात् । व्युत्पत्तिपक्षे तु तृग्रहणेनैव सिद्धे नप्त्रादिग्रहणं नियमार्थं । सिद्धे सत्यारंभो नियमायेति ॥

उकारांतस्यापि क्रोष्टुशब्दस्य विशेषः । [उकारांतस्यापि क्रोष्टुशब्दस्य पंचस्वघिषु तृप्रत्ययांतस्येव रूपं वक्तव्यं ।] क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । अघिष्विति विशेषणात् । हे क्रोष्टो । हे क्रोष्टारौ । हे क्रोष्टारः । क्रोष्टारं । क्रोष्टारौ । शसि परे तृप्रत्ययान्तवद्भावाभावात् । क्रोष्टून् । [तृतीयादौ स्वरादौ तृप्रत्ययांतता वा वक्तव्या] क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना । क्रोष्टुभ्यां । क्रोष्टु-

भिः। क्रोष्ट्रे क्रोष्टवे। क्रोष्टुभ्यां। क्रोष्टुभ्यः क्रोष्टुः। क्रोष्टोः। क्रोष्टुभ्यां। क्रोष्टुभ्यः। क्रोष्टुः क्रोष्टोः। क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्वोः। क्रोष्टूनां। [कृताकृतप्रसंगी यो विधिः स नित्यः।] नित्यानित्ययोर्मध्ये नित्यविधिर्बलवान् इति प्रथमं नुडागमे कृते हसादित्वात्तद्भावो नास्ति। क्रोष्टरि क्रोष्टौ। क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्वोः। क्रोष्टुषु॥

क्रुश् आह्वाने। तुन्प्रत्ययः गुणः (छशषराजादेः षः। ष्टुभिः ष्टुः) क्रोष्टु इति जातं। उका० यद्यपि क्रोष्टुशब्द उकारांतस्तथापि तस्य अधिषु धिवर्जितेषु पंचसु वचनेषु तृप्रत्ययांतस्येव रूपं तृप्रत्ययांतत्वं कर्तव्यं। ततः (स्तुरार्) इति आरादिकमित्यर्थः। ततः पंचसु कर्तृवत। सौ (स्तुरार्। सेरा) धौ तु भानुवत्। द्वित्वबहुत्वयोः कर्तृवत् (स्तुरार्) स्वर०। शसि विषये तृप्रत्ययः विद्यतेऽस्येति स तृप्रत्ययवान् तस्य भावः। यद्वा तृप्रत्ययेन तुल्यं तृप्रत्ययवत् तस्य भावः तृप्रत्ययवद्भावस्तस्य अभावस्तृप्रत्ययवद्भावाभावस्तस्मात्। क्रोष्टून् इति भानुवत्साध्यः। तृतीया आदिर्यस्य स तृतीयादिः तस्मिंस्तृतीयादौ किंविशिष्टे तृतीयादौ स्वरादौ तृप्रत्ययांतो वा विकल्पेन भवति एकत्र पक्षे कर्तृवत् द्वितीये पक्षे भानुवत् साध्यः। तु तृतीयादौ। हसादौ त्वविशेषः। स्वरादौ च तृप्रत्ययांतता। उकारस्य वा ऋकार इत्यर्थः। ऋत्वे कर्तृवत्। उत्वे भानुवत्। आमि तु विशेषः। क्रोष्टु आम् इत्यत्र (नुडामः) इति नुडागमप्राप्तौ (तृतीयादौ स्वरादौ वा) इति तृप्रत्ययांतवद्भावस्य च प्राप्तौ नुडागम एव स्यादित्याह आमि तु नुडागमे कृते हसादित्वात्तद्भावस्तृप्रत्ययांतत्वं नास्ति न भवति। अत्राह परः। ननु यथा उकारांतत्वे क्रोष्टूनामिति रूपस्य सिद्धिर्भवति तथा पूर्वं तृप्रत्ययभावं विधाय पश्चान्नुडागमः क्रियतां। तत्रोच्यते (कृता०।) कार्यान्तरे कृतेपि अकृतेऽपि प्रसंगः प्रयोगप्राप्तिरस्यास्तीति कृताकृतप्रसंगी एवंभूतो यो विधिः स नित्यः। नित्यानित्ययोर्नित्यो विधिः बलवानिति। एवमभिप्रायः। तृप्रत्ययभावे कृतेप्यकृतेपि नुडागमो नित्यः स्यादेवं तदागमे च हसादित्वं सिद्धमेव। अतः स्वरांतत्वाभावाद्वा तृप्रत्ययांतत्वं न। किंतु। क्रोष्टूनामित्येकमेव रूपं (नुडामः। नामि) सप्तम्येकवचने (तृतीयादौ स्वरादौ वा) इत्येकत्र तृप्रत्यये कृते (ङौ) इत्यर्। (स्वर०) क्रोष्टरि। द्वितीयपक्षे उकारांतत्वात् (ङेरौ ङित्) टिलोपः। स्वर० क्रोष्टौ। शेषं सुकरं। संबोधने अधिष्विति विशेषणात्। (समान द्वेर्लोपो०) धौ हे क्रोष्टो। हे क्रोष्टारौ। हे क्रोष्टारः॥

---

१ नित्यश्च अनित्यश्च नित्यानित्यौ तयोः नित्यानित्ययोर्मध्ये यो नित्यो विधिः स बलवान्। कृताकृतप्रसंगी विधिः कृतेपि भवति अकृतेपि भवति स नित्यः अतः कारणात् क्रोष्टूनां भवति॥ २ च वक्तव्य—इ०पा०।

ऋकारांता लवर्णांता एकारांताश्चाप्रसिद्धाः। ऐकारांतः पुँल्लिंगः सुरैशब्दः (रै स्भि) रैशब्दस्याकारादेशो भवति सकारभकारादौ विभक्तौ परतः। सुराः। स्वरादौ सर्वत्रायादेशः। सुरायौ। सुरायः। हे सुराः। हे सुरायौ। हे सुरायः। सुरायं। सुरायौ। सुरायः। सुराया। सुराभ्यां। सुराभिः। इत्यादि।

ऋकारांतानुक्त्वा अन्यानाह। ऋकारांता लवर्गांता एकारांताश्च शब्दा अप्रसिद्धाः अप्रतीताः क्वचित् प्रयोगे न दृश्यन्ते क्वचित्प्रयोगे दृश्यन्ते (ङेरक्) इत्यादौ। ऐकारांतः सुरैशब्दः। सूत्रं। रै ६–१ सांके० स् च भ् च स्भ् तस्मिन्। ७–१। स्भि। स्वर० रैशब्दस्य विभक्तिसंबंधिनि सकारे भकारे च परे आकारो भवति। षष्ठीनिर्दिष्टस्येति अंतस्य। १–१। (स्तो०) सुष्ठु शोभनो राः द्रव्यं यस्येति सुराः। स्वरादौ तु (ऐ आय्) स्वर०समानाभावात् (अम्शसोरस्य। सो नः पुंसः) नुडागमश्च भवति।

ओकारांतः पुँल्लिंगो गोशब्दः (ओरौ) ओकारस्यौकारादेशो भवति पंचसु परेषु। गौः। गावौ। गावः। हे गौः। हे गावौ। हे गावः (आमूशसि) ओकारस्यात्वं भवति अमि शसि च परे। गां। गावौ। गाः। गवा। गोभ्यां। गोभिः। गवे। गोभ्यां। गोभ्यः। (ङस्य) इत्यकारलोपः। गोः। गोभ्यां। गोभ्यः। गोः। गवोः। गवां (श्रुतौ गोरामः) श्रुतौ गोशब्दात्परस्यामो नुडागमो भवति। गोनां। गवि। गवोः। गोषु। एवं सुद्योशब्दः। औकारांतः पुँल्लिंगो ग्लौशब्दस्तस्य हसादावविशेषः स्वरादावावादेशः। ग्लौः। ग्लावौ। ग्लावः। ग्लावं ग्लावौ। ग्लावः। ग्लावा। ग्लौभ्यामित्यादि। इति स्वरान्ताः पुँल्लिंगाः॥

ओकारांतः पुँल्लिंगो गोशब्दः। दशार्थवाचकः। यतः "दिग्दृष्टिदीधितिस्वर्गवज्रवाग्बाणवारिषु। भूमौ पशौ च गोशब्दो विद्वद्भिर्दशधा मतः॥ १॥" दशस्वप्यर्थेषु गोशब्दः पुंस्त्रीलिंगे ज्ञेय इति हेमाचार्या आहुः। व्याडिरप्येवमेवाह। गौडस्तु "स्वर्गे रश्मौ च वज्रे च बलीवर्दे च गौः पुमान्। स्त्री सौरभेय्यां दिग्वाग्दृग्भूष्वप्सु भूम्नि

१ (गोर्नुड्वा छन्दसि) इति केषांचिन्मते सूत्रम्।

च " इति विशेषमाह । गम्लृ गतौ । गम् गच्छतीति गौः वृषभः । गमेर्डोप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । स्वर० गो इति जातं । गोशब्दस्य पंचसु विशेषः । सूत्रं । ओ ।६–१ (ङस्य) इत्यकारलोपः (स्रो०) औ । १–१ सांके० (नामिनो रः) ओकारांतशब्दसंबंधिन ओकारस्य औकारादेशो भवति पंचसु परेषु । अम्विषये तु (आम्शसि) इति विशेषकथनात् अम्वर्जितेषु पंचसु द्वितीयाद्वित्वं यावदौकारः । १–१ (स्रो०) १–२ (औ आव्) स्वर० अमि तु विशेषः । सूत्रं । आ १–१सांके० अम् च शस् च अम्शस् तस्मिन् । ७–१ स्वर० (सवर्णे०) ओकारस्यामि शसि च परे आकारो भवति (सवर्णे० मोऽनु०) द्वित्वे (औ आव्) बहुत्वे आकारे कृते (सवर्णे० स्रो०) यदादेशस्तद्वद्भवतीति ओकारस्यासमानत्वान्न (सो नः पुंसः) इति शसो नकारः । टादौ स्वरादौ (ओ अव्) हसादावविशेषः । पंचमीषष्ठ्येकवचने (ङस्य) इति सूत्रेण अकारलोपः (स्रो०) केचित्तु आमि (ऋगंते गोराम्) इति सूत्रान्तरेण नुडागममप्याहुः छंदसि । गोनां गवां । शेषं सुगमं । एवं द्योशब्दः स्त्रीलिंगे तु गौणत्वे सुद्योशब्दः । सुष्ठु शोभना द्यौः स्वर्गो यस्य स सुद्यौः इन्द्रः (ओरौ) सुद्यौः । सुद्यावौ । सुद्यावः । सुद्यां । सुद्यावौ । सुद्याः । सुद्यवा । सुद्योभ्यां । सुद्योभिरित्यादि । हे सुद्यौः । इत्यादि । औकारांतः पुंल्लिंगो ग्लौशब्दः चंद्रार्थः । ग्लै हर्षक्षये । ग्लायति कृष्णपक्षे इति ग्लौः । औणादिको डौ प्रत्ययः (डिति टेः) स्वर० ग्लौ इति जातं । तस्य हसादौ अविशेषः । स्वरादौ तु सर्वत्र (औ आव्) ग्लौः । ग्लावौ । ग्लावः । इति स्वरांतपुंल्लिंगसाधनम् ॥

अथ स्वरांताः स्त्रीलिंगाः प्रदर्श्यन्ते ॥ आकारांतो गंगाशब्दः । (आबतः स्त्रियाम्) अकारान्तात्स्त्रियां वर्तमानादाप्प्रत्ययो भवति । तस्य नामसंज्ञायां स्यादयः । प्रथमैकवचने सि । (आपः) आबंतात्परस्य सेर्लोपो भवति । गंगा । (औरी) आबंतात्पर औ ईकारो भवति । गंगे । गंगाः (धिरिः) आबंतात्परो धिरिर्भवति । हे गंगे । हे गंगे । हे गंगाः । [अंबादीनां धौ ह्रस्वः] आबंतानां अंबादीनां धौ परे ह्रस्वो भवति । हे अंब । हे अक्क । हे अल्ल । [असंयुक्तानां डलकवतीनां प्रति-

---

१ द्वितीयाद्विवचनं०इति पाठः । २ तत्रावन्त इति पाठः । अत्रैवाग्रे " आवतः स्त्रियां " इति सूत्रं वृत्तिश्च कृता दृश्यते । ३ ईकारमापद्यते इति पाठः ।

षेधो वाच्यः] हे अंबाले । हे अंबाडे । हे अंबिके । इत्यादौ ह्रस्वो न भवति । गंगां । गंगे । गंगाः । पुंस इति विशेषणात्स्त्रियां शसि सकारस्य नकारो न भवति । (टौसोरे) आबंतस्य टौसोः परयोरेत्वं भवति । अयादेशः । गंगया । गंगाभ्यां । गंगाभिः (ङितां यट्) आबंतात्परेषां ङेङसिङस्ङि इत्येतेषां यडागमो भवति । टकारः स्थाननियमार्थः । गंगायै । गंगाभ्यां । गंगाभ्यः । गंगायाः । गंगाभ्यां । गंगाभ्यः । गंगायाः । गंगयोः । [आबन्तादीबंतादामो नुड्वक्तव्यः] गंगानां (आम्ङेः) इत्याम् । गंगायां । गंगयोः । गंगासु । एवं श्रद्धाखट्वामेधामालामहिलाशालादोलाप्रभृतयः ॥

अथ स्वरांतस्त्रीलिंगसाधनमुच्यते ॥ आकारांतः शब्दः स्त्रीलिंगे नास्ति । तत्राऽऽबंतो गंगाशब्दः । १–१ । सूत्रं (आपः) आप् । ५–१ स्वर० (स्त्रो०) (आबतः स्त्रियां) इति सूत्रेण यः आप्प्रत्ययः कृतस्तदंताच्छब्दात्परस्य सेर्लोपो भवति । अनेन सिलोपः द्वित्वे सूत्रं (औरी) औ१–१ सां० ई१–१ सांकेतिकं । आबंता० वृत्तिः कण्ठ्या न वरं । औकार ईत्वं आपद्यते प्राप्नोति । अनेन औस्थाने ई (अ इ ए) बहुत्वे (सवर्णे० स्त्रो०) धौ तु । सूत्रं (धिरिः) धि । १–१(स्त्रो०) इः१–१ (स्त्रो०)नामिनो०) केचित्तु (धिरी) इति दीर्घं ईकारं पठंति ततः (औ) इत्यस्मिन्सूत्रे दीर्घईकारानुवृत्तिं गृह्णंति । ततो जरसीति रूपं साधयंति । आबंता० अनेन धिस्थाने इः (अ इ ए) अंबादीनां धिविषये विशेषमाह । अंबादीनां धौ ह्रस्वो भवति । ततः (समानाद्धेर्लो०) हे अंब । हे अंबे । हे अंबाः । एवं । हे अक्क । हे अल्ल । हे अत्त । एते त्रयः एकार्थाः । गृहमध्यस्थवृद्धस्त्रीवाचकाः । अंबादीना शब्दानां द्विस्वराणामेव धौ ह्रस्वता । अत एव (असंयुक्तानां डलकवतीनां प्रतिषेधो वाच्यः) इति वार्तिकम् । तेन हे अंबाडे हे अंबाले हे अंबिके इत्यादौ न ह्रस्वः । द्वितीयैकवचने (अम्श० । मोनु०) द्वित्वे प्रथमावत् । शसि । (अम्श० । स्त्रो०) पुल्लिंगाभावात् । (सो नः पुंसः) इति न भवति । ३–१ । सूत्रं (टौसोरे ।) टा च ओस् च टौसौ तयोः टौसोः । ७–२ स्व० (स्त्रो०) ए १–१ । सांके० (नामिनो०) सिद्धं द्विपदं सूत्रं । आप्प्रत्ययांतस्य टा इति तृतीयैकवचने ओस् इति षष्ठीसप्तमीद्विवचने परे ए भवति । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति अंतस्य । अनेन (ए अय्) स्वर० हसादौ तु अविशेषः । ४–१ सूत्रं (ङितां य०) ङ् इत् येषां ते ङितः तेषां ङितां । ६–३ स्वर० (मोनु०) यट् । १–१ (ह-

से०) द्विपदं । आबं०आप्प्रत्ययांताच्छब्दात् परेषां अग्रे वर्तमानानां ङितां ङेङसिङस-ङिइत्येतेषां वचनानां यट् आगमो भवति सस्वर एव । टित्त्वादादौ । अनेन यडागमः सस्वर एवेति टित्त्वात् यट् आदौ (एऐ ऐ) पंचमीषष्ठ्येकवचने यडागमे कृते (सवर्णे० । स्रो०) ६–२ (टौसोरे । ए अय्) स्वर० (स्रो०) बहुत्वे नुडागमः स्वर० (मोनु०) ७–१ (आम्ङेः) ततो यदादेशस्तद्वद्भवतीति न्यायात् यडागमः । स्वर० (मोनु०) शेषं सुकरं । एवं श्रद्धादयोपि ज्ञेयाः ॥

आबन्तः सर्वाशब्दः । सर्वा । सर्वे । सर्वाः । हे सर्वे । हे सर्वे । हे सर्वाः । सर्वां । सर्वे । सर्वाः । सर्वया । सर्वाभ्यां । सर्वाभिः । सर्वादीनां तु ङित्सु विशेषः (यटोऽच्च) आबंतात्सर्वादेः परस्य यटः सुडागमो भवति पूर्वस्य चापोऽकारो भवति । सर्वस्यै । सर्वाभ्यां । सर्वाभ्यः । सर्वस्याः । सर्वाभ्यां । सर्वाभ्यः । सर्वस्याः । सर्वयोः । सर्वासां । सर्वस्यां । सर्वयोः । सर्वासु ।

आबंतः सर्वाशब्दः । तस्य तृतीयां यावत् गंगाशब्दवत् । सर्वा । सर्वे । सर्वाः सर्वां । सर्वे । सर्वाः । सर्वया । सर्वाभ्यां । सर्वाभिः । ङित्सु ङिद्वचनेषु विशेषः (ङितां यट्) इति यडागमे कृते । सूत्रं । यट् । ६–१ स्वर० (स्रो०) अत् । १–१ (हसे०अतोत्युः । उ ओ । एदोतोतः) च १–१ (अव्य० । स्तोः श्चु०) त्रिपदं । आबंता० अनेन यटः सुडागमः । टित्त्वादादौ । पूर्वस्य चापः । आप्प्रत्ययाकारस्य अकारो भवति । ४–१ स्वर० (एऐ ऐ) सर्वस्यै । ५–१ । ६–१ (ङितां० । यटोच्च) आकारस्य अकारः । स्वर० (सवर्णे० स्रो०) ७–१ (आम्ङेः) आमि कृते (ङितां यट् । यटोच्च) स्वर० (सवर्णे० मोनु०) ६–२ । ७–२ ओसि (टौसोरे । एअय्) स्वर० (स्रो०) ६–३ (सुडामः) स्वर० (मोनु०) संबोधने तु गंगावत् । एवमाबंताः सर्वादयो अन्येपि विश्वादयः । विश्वा अन्या अन्यतरा इतरा कतरा कतमा समा सिमा नेमा एका पूर्वा परा दक्षिणा उत्तरा अपरा अधरा स्वा अंतरा । उभयशब्दस्य तु ईप्रत्ययः । उभयी । उभय्यौ । उभय्यः । नदीशब्दवत् । द्वितीयातृतीयाशब्दयोर्ङित्सु वा ङित्त्वं । ४–१ द्वितीयस्यै द्वितीयायै । ५–१ ६–१ द्वितीयस्याः द्वितीयायाः । ७–१ द्वितीयस्यां द्वितीयायां । द्विशब्दस्य तु त्यदादेष्टेरित्यकारे कृते (आबतः स्त्रियां) ततो गंगाशब्दाद्द्विवचनवत्साध्यः । द्वे । द्वे । द्वाभ्यां । द्वाभ्यां । द्वाभ्यां । द्वयोः । द्वयोः । एवं । उभे । उभे ।

आकारांतो जराशब्दः ॥ (जरायाः स्वरादौ जरस् वा वक्त-

व्यः) जरा । जरसौ जरे । जरसः जराः । हे जरे । हे जरसौ हे जरे । हे जरसः हे जराः । जरां जरसं । जरसौ जरे । जरसः जराः । जरसा जरया । जराभ्यां । जराभिः । जरसे जरायै । जराभ्यां । जराभ्यः । जरसः जरायाः । जराभ्यां । जराभ्यः । जरसः जरायाः । जरसोः जरयोः । जरसां जराणां । जरसि जरायां । जरसोः जरयोः । जरासु ।

आबंतस्यापि जराशब्दस्य विशेषः । जरायाः इति । जराशब्दस्य स्वरादौ विभक्तौ जरस् वा वक्तव्यः । स्वरे परे विकल्पेन जरस् आदेशः कर्तव्यः। (गुरुः शिव सर्वस्य वक्तव्यः) साधनं। स्वरादौ एकस्मिन्पक्षे गंगावत् । द्वितीयपक्षे जरस्आदेशे कृते । स्वर० शेषं सुगमं। जरा । जरसौ जरे। जरसः जराः। इत्यादि । सोमपाक्षीरपादयस्तु आप्रत्ययांता न किंतु आकारांताः क्विंताः। अतस्तेषां साधना रूपाणि च पुँल्लिंगवत् ।

इकारान्तस्य स्त्रीलिङ्गस्य बुद्धिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोः हरिवत्प्रक्रिया । बुद्धिः । बुद्धी । बुद्धयः । हे बुद्धे । हे बुद्धी । हे बुद्धयः । बुद्धिं । बुद्धी । बुद्धीः । स्त्रीत्वाच्छसो नत्वाभावः । बुद्ध्या । बुद्धिभ्यां । बुद्धिभिः (इदुद्भ्यां) स्त्रियां वर्तमानाभ्यां इकारोकाराभ्यां परेषां ङितां वचनानां[1] वा अडागमो भवति । बुद्ध्यै बुद्धये । बुद्धिभ्यां । बुद्धिभ्यः । बुद्ध्याः बुद्धेः । बुद्धिभ्यां । बुद्धिभ्यः । बुद्ध्याः बुद्धेः । बुद्ध्योः । बुद्धीनां (स्त्रियां योः) इश्च उश्च युः तस्मादिवर्णांतादुवर्णांताच्च स्त्रियां वर्तमानात्परस्य ङेराम्वा भवति । बुद्ध्यां अडागमाभावे आमोऽप्यभावः । बुद्धौ । बुद्ध्योः । बुद्धिषु । एवं मतिभूतिधृतिरुचिकृतिसिद्धिशांतिभ्रांतिआलिशक्तिप्रभृतयः ।

इकारांतो बुद्धिशब्दस्तस्य द्वितीयाद्विवचनं यावत् हरिशब्दवत्प्रक्रिया (औयू । एओ जसि) इत्यादि । शसि (अम्श० शसि) इति दीर्घः (स्त्रो०) स्त्रीलिंगत्वान्नत्वाभावः (सो नः पुंसः) इति सूत्रेण नकारो न । तृतीयैकवचने अस्त्रियामिति कथनात् (टानास्त्रियां) इत्यस्य प्रतिषेधः । किंतु (इ यं स्वरे) स्वर० ङित्सु रूपद्वयं

१ वचनादिति पाठः ।

एकत्र हरिवत् (ङिति ङस्य । ङेरौ ङित्) इत्यादिसूत्राणि । अन्यत्र सूत्रं (इदुद्भ्यां) इश्च उश्च इदुतौ ताभ्यां इदुद्भ्यां । ५–२ सिद्धं एकपदं । स्त्रियां० अत्र नित्यं स्त्रियां वर्तमानाभ्यामिकारोकाराभ्यामिति व्याख्येयं । तेन शुचिशब्दोऽनियतलिंगोऽतो हरिवत् ज्ञेयः । न तु विकल्पः अनेन ४–१ । ५–१ । ६–१ । ७–१ वा अडागमः । टित्त्वादादौ (इयं०) ४-१ (एऐऐ) ५-१। ६-१ (इयं०) स्वर० (सवर्णे स्रो०) पक्षे हरिवत् । ७–१ । सूत्रं (स्त्रियां योः) स्त्री । ७–१ (स्त्रियां योः । स्त्रीभ्रुवोः) स्वर० (मोनु०) इश्च उश्च युस्तस्मात् योः । ७–१। (ङिति ङस्य । स्रोः०) द्विपदं। स्त्रीलिंगे वर्तमानात् इवर्णांतात् उवर्णांताच्च शब्दात्परस्य ङेः आम आदेशो भवति । वाग्रहणान्नदी बधूजंब्वादीनामपि ङेराम् । अट्साहचर्य्यात् यस्मिन्पक्षे अडागमस्तत्रैव ङेः आम् भवति । अत एवाग्रे वक्ष्यति अडागमाभावे आमोऽप्यभावः इति । अनेन ङेः आम् (इदुद्भ्याम्) इति वा अडागमः (इयं०) स्वर० (सवर्णे० मोनु०) ७–३ । (क्लिा०) शेषं सुगमं । संबोधने हरिवत् (समानाद्धेर्लोपोऽधातोः । धौ) एवं मतिभूतिधृतिरुचिऋद्धिवृद्धिसिद्धिकांतिशांतिक्षांतिनाभिप्रभृतयोऽपि इकारांताः शब्दा एतैरेव सूत्रैः सिद्ध्यंति।

एवं धेनुरज्जुप्रभृतयोऽप्युकारांताः एतैरेव सूत्रैः सिद्ध्यंति । धेनुः । धेनू । धेनवः । हे धेनो । धेनुं । धेनू । धेनूः । धेन्वा । धेनुभ्यां । धेनुभिः । धेन्वै धेनवे । धेनुभ्यां । धेनुभ्यः । धेन्वाः धेनोः । धेनुभ्यां । धेनुभ्यः । धेन्वाः धेनोः । धेन्वोः । धेनूनां । धेन्वां धेनौ । धेन्वोः । धेनुषु ।

एवं उकारांता धेनुरज्जुतनुचंचुप्रभृतयोऽपि ज्ञेयाः ।

ईकारांतः स्त्रीलिंगो नदीशब्दः (हसेपः सेर्लोपः) हसांतादीबंताच्च परस्य सेर्लोपो भवति ॥ नदी । नद्यौ । नद्यः । (धौ ह्रस्वः) ईवर्णोवर्णयोरधातोः स्त्रियां धौ परे ह्रस्वो भवति । हे नदि । हे नद्यौ । हे नद्यः । नदीं । नद्यौ । नदीः । नद्या । नदीभ्यां । नदीभिः । (ङितामट्) स्त्रियामीकारांतादूकारांताच्च ङितां वचनानामडागमो भवति । नद्यै । नदीभ्यां । नदीभ्यः । नद्याः । नदीभ्यां । नदीभ्यः । नद्याः । नद्योः । नदीनां । नद्यां ।

१ स्त्रीलिंगे वर्तमानादित्यन्यत्र पाठः ।

नद्योः । नदीषु । एवं गौरीसरस्वतीब्राह्मणीकुमारीकिशोरीकलभीप्रभृतयः ।

ईकारांतो नदीशब्दः । सूत्रं । हसश्च ईप् च हसेप् तस्मात् हसेपः ५-१ स्वर० (स्रो०) सि ६-१ (ङिति ङस्य । स्रो०) लोपः १-१ (स्रो०नामिनो०) जलतुं० त्रिपदं । हसांतात् व्यंजनांताच्छब्दात्परस्य ईप्प्रत्ययांताच्च शब्दात्परस्य सेर्लोपो भवति । हसांतास्तु अग्रे हसांतपुँल्लिगे भविष्यंति[1] । अत्र तु ईबंतात् । नदी । १-१ । (सि) अनेन सिलोपः । द्वित्वबहुत्वयोः (इ यं स्वरे) स्वर० धौ तु । सूत्रं । धि ७-१ । (ङेरौ ङित्) टेर्लोपः । स्वर०ह्रस्व । १-१ । (स्रो०) द्विपदं । इवर्णोवर्णयोः । अधातोरिति धातुवर्ज्जशब्दस्य आकिवंतस्येत्यर्थः । अत्र अनियुवंताः ईकारोकारांता नित्यस्त्रीलिंगाः शब्दाः स्त्रीशब्दश्च एतत्संबंधिनोरेव इवर्णोवर्णयोरिति व्याख्येयं । अनियुवंत इति किं । हे श्रीः । हे भ्रूः । हे भूः । शेषं कंठ्यं । अत्र वर्णग्रहणं ह्रस्वे कृते (धौ) इति सूत्रस्य प्राप्तिनिषेधार्थं । अनेन ह्रस्वः (समानाद्धेर्लोपः०) हे नदि । हे नद्यौ । हे नद्यः । अमि २-१ (अम्शसो० मोनु०) नदीम् २-२ (इ यं०) स्वर० नद्यौ । शसि २-३ (अम्श० । स्रो०) नदीः । नदी । ३-१ । टा (इयं०) स्वर० ४-१ । सूत्रं (ङितामट्) ङ् इत् येषां ते ङितस्तेषां ङितां । ६-३ स्वर० अट् । १-१ । (हसे०) द्विपदं । स्त्रियामिति नित्यं स्त्रीलिंगे वर्तमानाभ्यां ईकारोकाराभ्यां परेषां ङितां ङेङसि ङस् ङि इत्येतेषां अडागमो भवति । अनेन अडागमः (इ यं स्वरे) स्वर० (एऐ ऐ) ५-१ । ६-१ । अडागमः (इ यं स्वरे) स्वर० (सवर्णे० स्रो०) ६-२ । ७-२ । (इ यं स्वरे) स्वर० ६-३ (नुडामः) स्वर० (मोनुस्वारः) ७-१ (स्त्रियां योः । ङितामट् । इयं०) । ७-३ (क्विलात्षः सः०) एवं नदीशब्दवत् गौरीसरस्वतीब्राह्मणीकुमारीनारीसारङ्गीनारङ्गीभृङ्गीप्रभृतयः एतैरेव सूत्रैः साध्याः ।

लक्ष्मीशब्दस्य ईबंतत्वाभावात्सेर्लोपो नास्ति । लक्ष्मीः । लक्ष्म्यौ । लक्ष्म्यः । हे लक्ष्मीः । शेषं नदीवत् । स्त्रीशब्दस्य ईबंतत्वात्सिलोपोऽस्ति । स्त्री । (स्त्रीभ्रुवोः) स्त्रीशब्दस्य भ्रूशब्दस्य च स्वरे परे इयुवौ भवतः । स्त्रियौ । स्त्रियः । हे स्त्रि (वाम्शसि) स्त्रीशब्दस्य अमि शसि च परे वा इय् भवति । स्त्रियं स्त्रीं । स्त्रियौ । स्त्रियः स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रीभ्यां । स्त्रीभिः । शेषं नदीवत् ।

---

१ हसान्ता अग्रे हसांतपुंल्लिगे भविष्यंति—इत्यपि क्वचित्पाठः ।

ईकारांतो लक्ष्मीशब्दस्तस्य" ईबंतत्वाभावात् ईप्प्रत्ययांतत्वाभावात् (हसेपः सेर्लोपः) इति सेर्लोपो नास्ति न भवति । यतः (लक्षेरीमुट् च) इति सूत्रेण ईकारांतत्वात् । ततः १-१ (स्त्रो०) लक्ष्मीः लक्ष्म्यौ लक्ष्म्यः (इ यं स्वरे) स्वर० संबोधने हे लक्ष्मि (धौ ह्रस्वः । समानाद्धे०) चतुर्थ्यादौ (ङितामट्) सप्तम्यां (स्त्रियां योः) इत्यादि शेषं नदीतुल्यं । यतः । "अवीलक्ष्मीतरीतंत्रीतंद्रीधीह्रीश्रियां पुरः । भीशब्दाच्च न सेर्लोपः स्त्रीलिंगे स्यात्कदाचन ॥ " अवीः ऋतुमती स्त्री । लक्ष्मीः प्रसिद्धा । तरीर्नौः । तंत्रीः वीणा । तंद्रीः निद्रा । धीः बुद्धिः । ह्रीः लज्जा । श्रीः लक्ष्मीः । भीर्भयम् । स्त्रीशब्दस्य ईबंतत्वात् ईप्प्रत्ययांतत्वात् सेर्लोपोऽस्ति हसेपः सेर्लोपो भवति । ष्ट्यैधातुः स्त्यैधातुश्च शब्दसंघातयोः (स्त्यायतेः स्त्रीत्वे ड्रट्) इति रप्रत्ययः । डित्त्वाट्टिलोपः । (संयोगांतस्य) इति यकारलोपः । स्वर० ततः टित्त्वात् (ष्ट्वितः) इतीप् १-१ (हसेपः०) द्वित्वे सूत्रं स्त्रीशब्दस्य भ्रूशब्दस्य च अक्विबंतत्वेन अधातुत्वात् (य्वोर्धातोः०) इति इय् न स्यात् । तेन सूत्रांतरमाह (स्त्रीभ्रुवोः) स्त्री च भ्रूश्च स्त्रीभ्रुवौ तयोः स्त्रीभ्रुवोः ६-२ स्वर० स्त्रीशब्दस्य भ्रूशब्दस्य च स्वरे परे इयुवौ भवतः । स्त्रीशब्दस्य इय् भ्रूशब्दस्य उव् । अनेन इय् षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यंतस्य इय् । स्वर० बहुत्वेऽप्येवं २-१ सूत्रं (वाम्शसि) वा ३-१ (अव्य०) अम् च शस् च अम्शस् तस्मिन् अम्शसि ७-१ स्वर० (सवर्णे०) द्विपदं । अमि शसि च परे वा विकल्पेन इयुवौ भवतः । अत्र स्त्रीशब्द एव संभाव्यते भ्रूशब्दस्य भ्रू इति रूपस्यादृश्यमानत्वात् । उवग्रहणं तु संबंधैक्यात् । अनेन एकत्र इय् स्वर० (मोनु०) अन्यत्र (अम्शसोरस्य । मोनु०) स्त्रियं स्त्रीं । द्वित्वे प्रथमाद्वित्ववत् । स्त्रियौ । शसि परे (वाम्शसि) स्वर० (स्त्रो०) अन्यत्र (अम्शसो०) स्त्रियः स्त्रीः । ३-१ (स्त्रीभ्रुवोः) स्वर० स्त्रिया । स्त्रीभ्यां । स्त्रीभिः । शेषं चतुर्थ्यादौ नदीवत् । अस्यायमर्थः। ङेङसिङसङिषु ङितामट् कृत्वा इय् कर्तव्य इत्यर्थः । स्त्री । ४-१ ङे (ङितामट् । स्त्रीभ्रुवोः) स्वर० (एएऐ) स्त्रियै । स्त्रीभ्यां । स्त्रीभ्यः । स्त्री ५-१ (ङितामट् । स्त्रीभ्रुवोः) स्वर० (सवर्णे० स्त्रो०) स्त्रियाः । स्त्रीभ्यां । स्त्रीभ्यः । स्त्री ६-१ ङस् (ङितामट् । स्त्रीभ्रुवोः) स्वर० (सवर्णे० स्त्रो०) स्त्रियाः । स्त्री ६-२ ओस् (स्त्रीभ्रुवोः) स्वर० (स्त्रो०) स्त्रियोः । स्त्री ६-३ आम् (नुडामः । ष्ऋर्नो०) स्वर० (मोनु०) स्त्रीणां । स्त्रीणां अत्र (स्त्रीभ्रुवोः । नुडामः) इत्युभयोः प्राप्तौ विशेषत्वात् (नुडामः) इति नुडागम एव भवति । स्त्री । ७-१ ङि (ङितामट् । स्त्रियां योः) इत्याम् (स्त्रीभ्रुवोः) स्वर० (सवर्णे० मोनु०) स्त्रियां । स्त्री ७-२ । ओस् (स्त्रीभ्रुवोः) स्वर० (स्त्रियां योः) स्त्रियोः । स्त्री । ७-३ । सुप् (क्विलात्षः०) स्त्रीषु । हे स्त्रि (धौ ह्रस्वः । समानाद्धे०) हे स्त्रियौ । हे स्त्रियः ।

श्रीः । श्रियौ । श्रियः । श्रियं । श्रियौ । श्रियः । श्रिया । श्री-

भ्यां । श्रीभिः (वेयुवः) इयुवंतात् स्त्रियां वर्तमानाद्वा ङितां वचनानामडागमो भवति स्त्रियास्तु नित्यं । श्रियै श्रिये । श्रीभ्यां । श्रीभ्यः । श्रियाः श्रियः । श्रीभ्यां । श्रीभ्यः । श्रियाः श्रियः । श्रियोः । [श्र्यादीनां वामो नुड्वक्तव्यः] श्रियां श्रीणां । श्रियां श्रियि । ङौ परे अडागमाभावे आमोऽप्यभावः । श्रियोः । श्रीषु । एवं ह्रीधीप्रभृतयोऽप्यनीवंताः । एवं भ्रूशब्दो भूशब्दश्च । वधूकरभोरूकुरूकच्छूकंडूजंब्वादीनां तु नदीशब्दवद्रूपं ज्ञेयं । वधूः । वध्वौ । वध्वः । हे वधु । इत्यादि ।

अथ श्रीशब्दः । श्री १–१ सु (स्रो०) श्रीः । श्री १–२ औ (य्वोर्धातोः०) स्वर० श्रियः । २–१ । अम् (य्वोर्धातो०) स्वर० (मोनु०) श्रियं । श्रियौ । श्रियः । श्रिया । श्रीभ्यां । श्रीभिः । चतुर्थ्यादौ श्रीशब्दस्य विशेषमाह । सूत्रं (वेयुवः) वा । ३–१ । (अव्य०) इय् च उव् च इयुव् तस्मात् इयुवः ।९–१ । स्वर० । मध्ये (अ इ ए) नित्यं स्त्रियां वर्त्तमानात् इयंतात् उवन्ताच्च शब्दात्परेषां ङितां वचनानां विकल्पेन अडागमः स्यात् न तु स्त्रीशब्दस्य । यतः कालापके स्त्री नदीवत् । तथा च हैमे (वेयुवोः । अस्त्रियां) इति पूर्वस्य (य्वोर्धातोः । वेयुवः०) इति अनेन एकत्र अडागमः (य्वोर्धातोः०) स्वर० (एऐऐ ।) अन्यत्र (य्वोर्धातोः०) स्वर० । ५–१ । ६–१ । पूर्वं (य्वोर्धातोः०) एकत्र (वेयुवः) इति अडागमः (य्वोर्धातोः०) स्वर० (सवर्णे० स्रो०) पक्षे । ५–१। ६–१ (य्वोर्धातोः०) स्वर०(स्रो०) ६–१ । ७–२ । (य्वोर्धातोः०) इत्यनेन इय् । स्वर० (स्रो०) ॥ श्र्यादीनां श्रीधीभीभूप्रभृतीनां आमः षष्ठीबहुवचनस्य वा नुट् वक्तव्यः । अनेन नुट् आगमः (ऋर्न्नो०) स्वर० । श्रीणाम् । अन्यत्र इय् । स्वर० । (मोनु०) श्रियाम् । ७–१ । रूपद्वयं । एकत्र (स्त्रियां योः) इति ङेः आम् (य्वोर्धातोः) इति इय् । यदादेशस्तद्वद्भवतीति (वेयुवः) इत्यडागमः । स्वर० (सवर्णे० ।) अन्यत्र (य्वोर्धातोः०) स्वर० । श्रियां श्रियि । ननु अडागमस्य अभावेपि ङेः आम् कथं न भवतीत्याह । अडागमाभावे आमोऽप्यभावः । यत्र प्रयोगे अडागमो न भवति । तत्र आमपि न भवति ङेः आम् न भवतीत्यर्थः । शेषं सुगमं । धौ धातुत्वाद्धेर्लोपो न । ह्रस्वता च न किंतु (स्रो०) हे श्रीः । द्वित्वे बहुत्वे (य्वोर्धातोः०) इति इय् । हे श्रियौ । हे श्रियः । एवं धीह्रीभीप्रभृतयोऽपि स्त्रीलिंगाः अनीवंताः ईप्प्रत्ययरहिताः शब्दाः साध्याः । सु-

१ कण्ठचम्–इ०पा० ।

धीसुश्रीसेनानीग्रामण्यादयः पुँल्लिंगवत् । (वेयुवः) इत्यत्र नित्यं स्त्रियामित्युक्तत्वात् स्त्रीवाचकत्वेपि सुश्रिये सुधिये इत्यादौ न विकल्पः । एवं ऊकारांतो भूशब्दः । भूः । १–१ । स्त्रो० । १–२ (य्वोर्धातो:०) भुवौ । भुवः । २–१ (य्वोर्धातो०) भुवं । भुवौ । भुवः । भुवा । भूभ्यां । भूभिः । भुवै भुवे । भूभ्यां । भूभ्यः । भुवाः भुवः । भ्रूशब्दस्य तु भ्रम चलने औणादिको डूप्रत्ययः । डकारष्टिलोपार्थः । भ्रमति चलतीति भ्रूः। इति अक्विबंतत्वात् अधातुत्वाच्च (य्वोर्धातोरियुवौ स्वरे) इति न भवति किंतु (स्त्रीभ्रुवोः) इति सूत्रेण उवादेशः । भ्रूः । भ्रुवौ । भ्रुवः। भ्रुवं । भ्रुवौ। भ्रुवः। भ्रुवा । भ्रूभ्यां । भ्रूभिः । (वेयुवः। स्त्रीभ्रुवोः) भ्रुवै भ्रुवे । भ्रूभ्यां। भ्रूभ्यः । भ्रुवाः भ्रुवः । भ्रूभ्यां भ्रूभ्यः । भ्रुवाः भ्रुवः । भ्रुवोः । भ्रुवां भ्रूणां । सप्तम्येकवचने भ्रुवां इति रूपसिद्धौ (स्त्रीभ्रुवोः । वेयुवः । स्त्रियां योः) भ्रुवि इति सिद्धं । भ्रुवोः । भ्रूषु । इयुवंतत्वाद्धौ न ह्रस्वता । हेभ्रूः । यद्वा धौ परे तु सुभ्रूशब्दः स्त्रीवदिति केचित् । तेन ह्रस्वः । हे सुभ्रु । सुभ्रुशब्दस्य धौ वा ह्रस्वता। तेन हे सुभ्रूः इत्यपि । वधूजंबूश्वश्रूशब्दादीनां नदीशब्दवत्प्रक्रिया । परं सिविषये (स्त्रो०।) वधूः । वध्वौ (उवं) वध्वः । वधूं (अम्शसो:० मोनु०) वध्वौ । वधूः । वध्वा । वधूभ्यां । वधूभिः (ङिलामट्) वध्वै । वध्वाः (स्त्रियां योः । ङित्तामट् । उवं०_) वध्वां (हे वधु । एवं चमूतनूजंबूकंडूकच्छूयवागूदिधिषूकद्रूचंचूकर्कंधूकरभोरूप्रभृतयः। स्वयंभूप्रमुखास्तु पुंवत्।

ऋकारान्तस्य मातृशब्दस्य पितृशब्दवत्प्रक्रिया । मातृ सि इति स्थिते (सेरा पंचसु) आत्वं (डिति टेः) माता । मातृ औ इति स्थिते (अर् पंचसु) ऋकारस्य अर् भवति स्यादिपंचसुवचनेषु। मातरौ। मातरः (धेरर्) हे मातः । हे मातरौ। हे मातरः। मातरं । मातरौ। शसि (शसि) इति दीर्घत्वं। मातॄः । मात्रा । मातृभ्यां । मातृभिः । मात्रे । मातृभ्यां । मातृभ्यः (ऋतो ङ उः) इति उकारः । मातुः । मातृभ्यां । मातृभ्यः । मातुः । मात्रोः । मातॄणां । (ङौ) अर् । मातरि । मात्रोः । मातृषु । स्वसृशब्दस्तु कर्तृशब्दवत् । स्त्रीलिंगत्वान्नत्वाभावो विशेषः ।

ऋकारांते स्त्रीलिंगे मातृशब्दस्य पितृशब्दवत्प्रक्रिया (सेरा पंचसु) इत्यर् । न वरं। शसि दीर्घ एव भवति । परं स्त्रीलिंगत्वात् (सो नः पुंसः) इति नत्वं न भवति । धौ

१ रूपद्वयम्–इ०पा० ।

(घेरर्) एवं पितृष्वसृमातृष्वसृदुहितृयातृननान्दृशब्दाः। स्वसृशब्दस्तु कर्तृशब्दवत्। (स्तुरार्० । सेरा०) शसि स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वाभावः (सो नः पुंसः) इति न भवति इति विशेषः। स्वसृः। तृतीयादौ स्वरादौ (ऋ रं०) स्वर० ङसिङसोर्विषये (ऋतो ङ उः) ङिविषये (ङौ) इत्यर्। हे स्वसः (घेरर्) एवं ननांदृशब्दः।

एकारांतः स्त्रीलिंगो रैशब्दः। तस्य सुरैशब्दवत्प्रक्रिया। रै सि इति स्थिते (रै स्भि) इत्यात्वं। राः। रै औ इति स्थिते स्वरादौ सर्वत्रायादेशः। रायौ। रायः। इत्यादि। गोशब्दः पूर्ववत्। नौशब्दस्य ग्लौशब्दवत् प्रक्रिया। इति॥ इति स्वरांताः स्त्रीलिंगाः॥

रैशब्दः सुरैशब्दवत्। राः (रै स्भि।) रायौ। रायः। इत्यादि। रैशब्दः पुंस्त्रीलिंगे वर्तते तथामरकोषे " अर्थरैविभवा अपि " इति पुँल्लिगे एव उक्तः। अत्र तु स्त्रीलिंगे एव उक्तस्तच्चिन्त्यम्। गोशब्दः पुंवत्। (ओरौ) गौः। गावौ। गावः। (आम्शसि) गां। गावौ। गाः। गवा। गोभ्यां। गोभिः। इत्यादि। अत्रापि गोशब्दो दशार्थवाची एवं द्योशब्दोपि। नौशब्दो ग्लौशब्दवत्। नौः। नावौ। नावः॥ इति स्वरांतस्त्रीलिंगसाधनं ज्ञेयम्।

अथ स्वरांताः नपुंसकलिंगाः प्रदर्श्यंते। अकारांतो नपुंसकलिंगः कुलशब्दः। तस्य प्रथमाद्वितीयैकवचने (अतोऽम्) अकारांतान्नपुंसकलिंगात्परयोः स्यमोरम् भवत्यधौ। अमो ग्रहणं लुग्व्यावृत्त्यर्थं। (अम्शसोरस्य) इत्यकारलोपः। कुलं २। हे कुल (ईमौ) नपुंसकलिंगात्पर औ ईकारमापद्यते (अइ ए) कुले २। (जस्शसोः शिः) नपुंसकलिंगात्परयोः जस्शसोः शिर्भवति। शकारः सर्वादेशार्थः। [शुरुः शिश्च सर्वस्य वक्तव्यः] षष्ठ्या निर्दिष्टस्येत्यस्यापवादः।

अथ स्वरांतनपुंसकलिंगसाधनं॥ तत्र अकारांतः कुलशब्दः तस्य प्रथमाद्वितीयैकवचने। सूत्रम्। (अतोम्) अत् ५-१स्वर० (स्रो०।) तत्प्रत्ययांतं वा। अम्१-१ (हसे०) मध्ये (अतोत्युः। उओ। एदो०) द्विपदं। अकारांतात् नपुंसकलिंगात्परयोः स्यमोः सिअम् इत्येतयोरम् भवति। अधौ घेरम् न भवतीत्यर्थः। ननु स्यमोर्म् क्रियतां किं अम् इत्यकारग्रहणेन। उत्यं। अजरसमित्यादिसाधनार्थं अमो अम्करणे हेतु-

माह । अमो ग्रहणं लुग्व्यावृत्त्यर्थं । अम इति । अम्स्थाने पुनर्यत् अम्करणं तत् (नपुंसकात्स्यमोर्लुक्) इति सूत्रनिषेधार्थं । अयमर्थः । अकारात्परयोः स्यमोर्लुग्न भवतीति भावः । अनेन स्यमोरम् (अम्शसोरस्य । मोनु०) १–२ । २–२ । सूत्रं (ईमौ) ई। २–१ (अम्श०) औ । १–१ । सांके० स्वर० । द्विपदं । नपुंसकलिंगात्पर औ ईकारमापद्यते प्राप्नोति दीर्घ ईकारस्तु वारिणी दधिनीइत्यादिरूपसिद्ध्यर्थः । अनेन औ स्थाने ईकारः (अ इ ए ।) १–३।२–३ सूत्रं (जस्शसोः शिः) जस् च शस् च जस्शसौ तयोर्जस्शसोः ६–२ स्वर० (स्त्रो०) । शि । १–१ (स्त्रो०) द्विपदं। नपुंसकलिंगात्परयोः जस्शसोः शिर्भवति । शिरिति शकारः सर्वादेशार्थः । तेन सर्वस्य जसः शसश्च इर्भवति नत्वंतस्य । तमेवाह गुरुः शिच्चेति। शकार इत् यस्य स शिदादेशः[गुरुः शिच्च सर्वस्य वक्तव्यः] गुरुः आदेशः च पुनः शित् शकारेत् आदेशः सर्वस्यैव भवति । गुरुर्नैकाक्षरः (त्रेरयङ्) इत्यादिकः । तथा शित् शकारेच्च य आदेशः स सर्वस्य आदेशिनः स्थाने भवति नत्वंतस्य । अनेन (जस्शसोः शिः) इति शिआदेशः सर्वस्य जसः स्थाने भवति ।

(नुमयमः) नपुंसकलिंगस्य नुमागमो भवति शौ परे । यमप्रत्याहारांतस्य न भवति । (मिदंत्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः) उकार उच्चारणार्थः । मकारः स्थाननियमार्थः (नोपधायाः) नांतस्योपधाया दीर्घो भवति शौ परे धिवर्जितेषु । पंचसु परेषु नामि च । कुलानि । २ । कुलेन । शेषं पुँल्लिंगवत् । एवं मूलफलपत्रपुष्पकुंडकुटुंबादयः ॥

सूत्रं (नुमयमः) । नुम् । १–१ (हसे०) न यम् अयम् तस्य अयमः । ६–१ स्वर० (स्त्रो०) द्विपदं । नपुंसकस्य नुमागमो भवति शौ परे यमप्रत्याहारो अंते यस्य शब्दस्य तस्य नुमागमो न भवति । यथा अहानि चत्वारि इत्यादौ । मित् मकारेत् प्रत्ययः आगमश्च अंत्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः। उकार उच्चारणार्थः। अनेन नुमागमः । न्। सूत्रं (नोपधायाः) नस्योपधा नोपधा तस्या नोपधायाः ६–१ (ङितां यट् । सवर्णे०। स्त्रो०) नांतस्य शब्दस्य उपधायाः अंत्यात्पूर्व उपधा इति संज्ञासंधिकथितलक्षणाया दीर्घो भवति नपुंसके शौ परे पुँल्लिंगे धिवर्जितेषु पंचसु वचनेषु नामि च नुट्सहिते आमि परे च । यथा पंचानां । अनेन उपधाया दीर्घः । कुलानि । धौ (समानाद्धेर्लोपोऽधातोः) हे कुल । द्विवचने (ईमौ । अ इ ए) हे कुले । बहुवचने । (जस्शसोः शिः ।

---

१ (नोपधायाः) इत्यत्र छंदसि तु भवंतीति नियमात्संधिः । छंदोवत्सूत्राणि भवंतीति वचनात् । इति पाठः पश्चात् ततः कुलानि । इति । २ देववत्–द्वि० पा० ।

नुमयमः । नोपधायाः) हे कुलानि । शेषं देवशब्दवत् । एवं कुलशब्दवत् मूलफलजलपत्रपुष्पकुंडकुटुंबज्ञानधनवनरत्नादयः शब्दाः साध्याः ।

सर्वादीनां यकारांतानामन्यादिपंचशब्दव्यतिरिक्तानां प्रथमाद्वितीययोः कुलशब्दवत्प्रक्रिया । सर्वं सर्वे सर्वाणि । २ । शेषं तु पूर्ववद्रूपं । तत्रापि अन्यादेर्विशेषमाह । (इत्वन्यादेः) अन्यादेर्गणात्परयोः स्यमोः इतुर्भवति ॥

सर्वादयोपि नपुंसकलिंगे प्रथमायां द्वितीयायां च कुलशब्दवत् । सर्वं । सर्वे । सर्वाणि । पुनरपि । सर्वं सर्वे सर्वाणि । तृतीयादौ तु पुंल्लिंगवत् । परे अन्यादीनां प्रथमाद्वितीयैकवचने विशेषमाह । सूत्रं (इत्वन्यादेः) इतु १-१ । सांके० । अन्य आदिर्यस्यासौ अन्यादिस्तस्मात् । ५-१ । (ङिति । ङस्य) इत्यकारलोपः (स्रो० । डवं) स्वर० द्विपदं । अन्यादे० । अन्य । अन्यतर । इतर । कतर । कतम । इत्यन्यादेर्गणान्नपुंसकलिंगे वर्तमानात्परयोः स्यमोः इतु इत्यादेशो भवति ॥

इकारः सर्वादेशार्थः । उकार उच्चारणार्थः (वावसाने) अवसाने वर्तमानानां झसानां जबा भवंति चपा वा इति पक्षे दत्वमपि भवति । अन्यत् अन्यद् । अन्ये । अन्यानि । पुनस्तथैव च । अन्यतरत् अन्यतरद् । अन्यतरे । अन्यतराणि । इतरत् । कतरत् । कतमत् । शब्दाः । शेषं सर्ववत् । एते चान्यादयः ।

इकारः सर्वादेशार्थः (गुरुः शिच्च सर्वस्य वक्तव्यः) इति न्यायात् । उकार उच्चारणार्थः । अनेन सेः स्थाने अम्स्थाने च त् इत्यादेशः । द्वित्वबहुत्वयोः कुलशब्दवत् । हे अन्यत् । तृतीयादौ सर्वादिवत् । एवं अन्यतरत् । इतरत् । कतरत् । कतमत् । एतेऽपि शब्दाः साध्याः । (जरायाः जरस् वा) इति वा जरस् । नास्ति जरा यस्य तत् । अजरसं अजरं । अजरसी अजरे । अजरांसि अजराणि । शेषं पुंवत् । अत्र यद्यपि क्रमेण पूर्वं आकारांतः सोमपाशब्दः । तदग्रे इकारांता अस्थिदधिसक्थिअक्षिवारिशब्दास्तद्वदेव तदग्रे ईकारांता ग्रामण्यादयस्तद्वदेव उकारांता मध्वादयस्तदग्रे ऊकारान्ता यवल्वादयस्तदग्रे ऋकारांताः कर्तृप्रमुखास्तदग्रे ऐकारांतो अतिरैशब्दः तदग्रे ओकारांत उपगोशब्दः तदग्रे औकारांतः अतिनौशब्दः । इति क्रमो युज्यते । परमत्र केषुचित्पुस्तकेषु क्रमवैपरीत्येन लिखितानि संति ॥

---

१ प्रथमादयः कुलवत् । प्रथमं प्रथमे प्रथमानि । अकारांतो नपुंसकलिंगः सोमपाशब्दः । सोमपा सि इति स्थिते (नपुंसकस्य) नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति सर्वासु विभक्तिषु परतः । (अतोम्) सोमपं । सोमपे । सोमपानि । हे सोमप । शेषं कुलवत् । इति पाठः ।

इकारांतोऽस्थिशब्दः (नपुंसकात्स्यमोर्लुक्) नपुंसकलिंगात्परयोः स्यमोर्लुग्भवति । अस्थि (य्वृर्णां धौ गुणो वा) इश्च उश्च ऋश्च य्वृरस्तेषां इ उ ऋ इत्येतेषां नपुंसके धौ वा गुणो भवति । हे अस्थे हे अस्थि । हे अस्थिनी । हे अस्थीनि । उक्तं हि । "संबोधने तूशनसस्त्रिरूपं सांतं तथा नांतमथाप्यदंतं । माध्यंदिनिर्वष्टि गुणं त्विगंते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥" इति (नामिनः स्वरे) नाम्यन्तस्य नपुंसकलिङ्गस्य नुमागमो भवति विभक्तिस्वरे परे (ईमौ) अस्थिनी अस्थीनि । अस्थि । अस्थिनी। अस्थीनि(अच्चास्थ्नां टादौ) अस्थ्यादीनां नुमागमो भवति इकारस्य चाकारो भवति टादौ स्वरे परे ॥ (अल्लोपः स्वरेऽम्वयुक्ताच्छसादौ) नांतस्योपधाया अकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे मकारवकारांतसंयोगादुत्तरस्य न भवति । अस्थ्ना । अस्थिभ्यां । अस्थिभिः । अस्थ्ने । अस्थिभ्यां । अस्थिभ्यः । अस्थ्नः । अस्थिभ्यां । अस्थिभ्यः । अस्थ्नः । अस्थ्नोः । अस्थ्नां (वेङ्योः) नांतस्य नाम्नः ईङ्योः परयोर्वा अकारस्य लोपो भवति । अस्थ्नि अस्थनि । अस्थ्नोः । अस्थिषु । एवं दधिसक्थिअक्षिशब्दाः । वारि । वारिणी । वारीणि ॥

इकारांतो नपुंसकलिंगः अस्थिशब्दः । स्यमोर्विषये । सूत्रं । नपुंसक ५-१ (ङ-

---

१ य्वृ-इति पाठोऽस्ति परंतु-तेषामिति वहुवचनानुसारेण सोऽशुद्ध एव-य्वरः इति य्वृ इत्यस्य वहुवचनं समीचीनमस्ति । यद्वा य्वृ इति अनुकरणं वोद्धव्यम् । २ अत्राहि भट्टवासुदेवकृतप्रसादटीकासमन्विते पुस्तके " अच्चास्थ्नाम् " इति सूत्रं पठित्वा ' शसादौ अस्थ्यादीनां नुमागमो भवति इकारस्य चाकारो भवति शसादौ स्वरे परे ' इति वृत्तिः कृता दृश्यते । प्रसादटीकायां च तद्व्याख्यावसरे ' शस्आदिर्येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानवहुव्रीह्याश्रयणात् शसं विहाय टादावित्यर्थः । तदुपादानं च"वसोर्व उः इत्यादावनुवृत्त्यर्थम् " इत्याद्युक्तम् । अत्र च स्पष्टतयैव " टादौ " इत्युक्तं । तथाच " शसादौ " अथवा " टादौ " इत्युभयोर्मध्येऽन्यतरपाठेऽपि तृतीयैकवचनादीनामेव वोधान्न कश्चिद्दोषलेशावकाश इति सुधियो विदांकुर्वन्तु ।

सिरत् । सवर्णे०) सिश्च अम् च स्यमौ तयोः स्यमोः । ६–२ । स्वर० (स्त्रो० ।) लुक् । १–१ । (हसेपः० नामिनो रः ।) त्रिपदं । अवर्णांतवर्जान्नपुंसकलिंगात्परयोः स्यमोर्लुक् भवति । अनेन स्यमोर्लुक् । धौ विशेषणमाह । सूत्रं (य्वृणां) इश्च उश्च ऋश्च य्वरः तेषां य्वृणां इकार उकार ऋकाराणां स्थाने नपुंसकलिंगविषये धौ वा गुणो वक्तव्यः । (नपुंसकात् स्यमोर्लुक्) इति धिलोपे विहिते इकारस्य एकारो गुणः हेशब्दस्य प्राक्प्रयोगः । अत्र शिष्टसंमतिमाह । उक्तं च वृद्धैः । संबोधने० इति । तु इत्यवधारणे माध्यंदिनिराचार्यः उशनसः उशनस्शब्दस्य संबोधने आमंत्रणे सिविषये त्रिरूपं रूपत्रयं वष्टि अभिलषति वाञ्छति वा कथयति । किं तत् त्रिरूपं सांतं सकारांतं यथा उशनस् (हसेपः० स्त्रो०) हे उशनः । तथा नांतं नकारांतं उशनन् । तथा अदंतं अकारांतं हे उशन इति । तु पुनः । इगंते इकारोकारऋकारांते नपुंसके धिविषये विकल्पेन गुणं वष्टि कथयति । यतः प्रक्रियाकौमुद्यां इउण् ऋऌक् एते इक्संज्ञाः। यथा हे अस्थे हे अस्थि । हे वारे हे वारि । हे मधो हे मधु । हे कर्त्तः हे कर्तृ । कथंभूतो माध्यंदिनिः । व्याघ्रपदां व्याघ्रपदगोत्रीयविप्राणां मध्ये वरिष्ठो गरिष्ठः श्रेष्ठः । १–२ । २–२ (ईमौ) इति औस्थाने ई । सूत्रं । नामिनः । ६–१ । स्वर० (स्त्रो० ।) स्वर० । ७–१ (अइए) द्विपदम् । नाम्यंतस्य नपुंसकलिंगस्य नुमागमो भवति स्वरे परे । अत्र विभक्तिसंबंध्येव स्वरो ग्राह्यः । तेन दधि आनयेत्यत्र न नुम् । अनेन नुमागमः । (स्वर०) । बहुत्वे कुलवत् । (जस्शसोः शिः । नुमयमः । नोप० ।) दीर्घत्वे इकारस्य ईकारः । तृतीयादौ हसादौ अविशेषः । स्वरादौ । सूत्रं (अच्चास्थ्नां टादौ) अत् । १–१ । (हसे०) । च १–१ । अव्य० (स्तोः श्चु०) स्वर० । अस्थि । ६–३ । (अच्चास्थ्नां०) इति नुमागमः इकारस्य अकारः । (अल्लोपः स्वरे०) स्वर० । मध्ये (सवर्णे०) त्रिपदं । टा आदिर्यस्यासौ टादिः तस्मिन् । ७–१ (ङेरौ ङित्) टिलोपः। स्वर० । कचित्तु ' शसादौ ' इति पाठः । तत्र शस् आदिर्यस्य स शसादिः शसोऽग्रतः अर्थात् टादिः । यद्वा गौणत्वे प्रियास्थ्नः शुनकान् , प्रियदध्नश्च पुरुषान् इत्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थं शसोऽपि ग्रहणं युक्तं । अस्थ्यादीनां अस्थि दधि सक्थि अक्षिशब्दानां टादौ स्वरे परे नुमागमो भवति इकारस्य च अकारः । अनेन स्वरादौ सर्वत्र नुम् इकारस्य च अकारः । (नामिनः स्वरे ।) इत्यनेन एव चेन्नुम् क्रियते तदा इकाराभावे जाते निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः इति नुम्लोपः स्यादतः (अच्चास्थ्नां) इति नुम्करणं पुनरुक्तये न । सूत्रं । (अल्लोपः स्वरे०) अतः अकारस्य लोपः अल्लोपः १–१ (स्त्रो० ।) स्वर० ७–१ (अइए) अम्वयुक्तः म् च वश्च म्वौ ताभ्यां युक्तः संयोगः म्वयुक्तः न म्वयुक्तः अम्वयुक्तः तस्मात् ५–१ (ङसिरत् । सवर्णे० ।) पश्चात् (एदोतोतः) शस् आदिर्यस्य स शसादिः तस्मिन् । ७–१ । (ङेरौ ङित्) । टिलोपः । (चपाच्छः शः) सूत्रं सिद्धं चतुःपदं । अत्र तु टादौ स्वरे परे ए-

व अकारस्य लोपो भवति। शसग्रहणं तु प्रियास्थ्नः शुनकान् पश्य, तथा राज्ञः इत्यादिप्रयोगासिद्ध्यर्थं नांतस्य नकारांतस्योपधायाः उपधाभूतस्य अकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे मकारवकारसंयोगादुत्तरस्याकारस्य लोपो न भवति। यथा आत्मनः। आत्मना। यथा च यज्वनः यज्वना। अनेन स्वरादौ अकारस्य लोपः। स्वर०। अस्थ्ना। अस्थिभ्यां। अस्थिभिः। अस्थ्ने। ङौ अल्लोपविशेषमाह। (वेङ्योः) वा ३–१ (अव्यया०)। ईश्च ङिश्च ईङी तयोः ७–२ (इ यं स्वरे) स्वर० (स्रो०) पश्चात् (अइए) द्विपदं सूत्रं। नांतस्य नकारांतस्य शब्दस्य ईति औस्थाने जाते ईकारे परे ङौ च सप्तम्येकवचने परे च वा अकारस्य लोपो भवति। ईकारे परे तु। अह्नी अहनी। इत्यादौ ज्ञेयं। ङौ परे अनेन वा अल्लोपः। अस्थ्नि अस्थनि। एवं दधि सक्थि अक्षिशब्दाः। दधि। दधिनी। दधीनि॥ १॥ पुनरपि दधि दधिनी दधीनि॥ २॥ दध्ना। दधिभ्यां। दधिभिः। ३। दध्नि दधनि। एवं सक्थिशब्दः ऊरुवाची। सक्थि। सक्थिनी। सक्थीनि। अक्षिशब्दो नेत्रवाची। अक्षि। अक्षिणी। अक्षीणि। २। अक्ष्णा। अक्षिभ्यां। अक्षिभिः। इत्यादि॥

(नपुंसकस्य ह्रस्वः) नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति। (नपुंसकात्स्यमोर्लुक्) ग्रामणि कुलं। स्वरादौ (नामिनः स्वरे) इति नुमागमः। (ईमौ) ग्रामणिनी। ग्रामणीनि। (नामिनः स्वरे) हे ग्रामणे हे ग्रामणि (टादावुक्तपुंस्कं पुंवद्वा) उक्तः पुमाननेनेत्युक्तपुंस्कं पुंवन्नाम्यंतं नपुंसकं टादौ स्वरे परे पुंवद्वा भवति॥ "एक एव हि यः शब्दास्त्रिषु लिंगेषु जायते। एकमेवार्थमाख्याति उक्तपुंस्कं तदुच्यते॥ १॥" ततः। ग्रामण्या ग्रामणिना। ग्रामणिभ्यां। ग्रामणिभिः। ग्रामण्ये ग्रामणिने। ग्रामणिभ्यां। ग्रामणिभ्यः। ग्रामण्यः ग्रामणिनः। ग्रामणिभ्यां। ग्रामणिभ्यः। ग्रामण्यः ग्रामणिनः। ग्रामण्योः ग्रामणिनोः॥ [नुमंतस्यामि दीर्घः] ग्रामणीनां। ग्रामण्यां ग्रामणिनि। ग्रामण्योः ग्रामणिनोः। ग्रामणिषु। सोमपं। कुलं। सोमपे। सोमपानि। पुनरपि। सोमपं। सोमपे। सोमपानि। सोमपेन। सोमपाभ्यां। सोमपैः। इत्यादि पूर्ववत्॥

---

१ 'अल्लोपः स्वरे' इति सूत्रप्राप्तनित्याकारलोपे विकल्पविशेषमाहेत्यर्थः।

ईकारांतो ग्रामणीशब्दः । सूत्रं । (नपुंसकस्य) नपुंसक । ६–१ । (ङस्य) ह्रस्व १–१ (स्वो०) नपुंसकलिंगे वर्त्तमानस्य दीर्घस्वरांतस्य शब्दस्य सर्वविभक्तिषु ह्रस्वो भवति । ग्रामणी । १–१ । २–१ । अनेन सर्वत्र ह्रस्वः ईइत्यस्य इ (नपुंसकात्स्यमोर्लुक् ।) १–२ । २–२ । ह्रस्वः (ईमौ । नामिनः स्वरे ।) स्वर० । १–३ । २–३ । ह्रस्वः (नामिनां स्वरेनोपधायाः) तृतीयादौ ह्रस्वत्वे कृते हसादौ अविशेषः स्वरादौ तु विशेषः । श्लोकः । एक० । यः कश्चित् एक एव शब्दः आप्प्रत्ययादिरहितः सन् त्रिषु लिंगेषु पुंस्त्रीनपुंसकेषु वर्त्तते एकमेव अर्थं आख्याति वक्ति एकार्थवाचक एव भवति तद्भाषितपुंस्कं उक्तपुंस्कमुच्यते । ततः किं कर्त्तव्यमित्याह । (टादावुक्तपुंस्कं पुंवद्वा) टादौ ७–१ (ङेरौ ङित) उक्तपुंस्कं । १–१ । पुंवत् । १–१ । वा । ३–१ (अव्यया०) उक्तः पुमान् पुँल्लिंगो येन तदुक्तपुंस्कं अर्थरूपाभ्यां तुल्याकारो यः शब्दः पुंसि नपुंसके च वर्त्तमानः स उक्तपुंस्कः । तथावस्थितं निर्दिष्टपुँल्लिंगं एवंभूतं नाम्यंतं नपुंसकं टादौ स्वरादौ विभक्तौ परतः पुंवद्वा भवति । नपुंसकलिंगेपि वा पुंलिंगवत् स्यात् । विकल्पेन पुँल्लिंगवद्रूपाणि स्युः । अनेन तृतीयादौ स्वरादौ वा ह्रस्वः । पक्षे पुँल्लिंगवत्त्वात् ह्रस्वाभावे सेनानीशब्दवत् (य्वौ वा) इति यकारः । ह्रस्वत्वे (नामिनः स्वरे ।) इति नुमागमः । ग्रामण्या ग्रामणिना । ग्रामणिभ्यां । ग्रामणिभिः । ग्रामण्ये ग्रामणिने । ग्रामणिभ्यां । ग्रामणिभ्यः । ग्रामण्यः । पुंवद्भावो न (य्वौ वा) ग्रामणिनः । आमि कृते (नामिनः स्वरे) विकल्पे पुँल्लिंगवद् रूपाणि स्युः । आमि पुंवद्भावे एकस्मिन्पक्षे (य्वौ वा) ग्रामण्यां । द्वितीयपक्षे (सेनान्यादीनां वामो नुट्०) इति नुटि कृते (नामि) इति दीर्घत्वम् । ग्रामणीनां । नपुंसकपक्षे (नामिनः स्वरे) इति नुमि कृते (नुडामः) इति सूत्रेण नुटो अभावे कृते (नामि) इति दीर्घत्वं न संभवति तेन नुमंतस्यामि दीर्घः । पक्षद्वयेऽपि ग्रामणीनां इत्येव रूपसिद्धिः । परं (नुडामः) इति नुटो नित्यत्वात् (नामिनः स्वरे) इति न भवति । ततो नुमंतस्यामि दीर्घ इत्यपि व्यर्थमेव पुनश्चिंत्यं । उक्तं च हैमव्याकरणे । (अनाम्स्वरे नोंऽतस्य) नाम्यंतस्य नपुंसकस्य संबंधिनि आम्वर्ज्जिते स्यादौ स्वरे परे नोंतो भवति । अनामीति किं । वारीणां कर्तॄणां त्रपूणाम् एषु नुमागमाभावे नामि सति (दीर्घो नाम्यतिसृचतसृ) इत्यादिना दीर्घः सिद्धः । ग्रामण्यां (आम्ङेः । य्वौ वा) ग्रामणिनि । ग्रामण्योः ग्रामणिनोः । ग्रामणिषु । एवं सुश्रि कुलं । तेन सुश्रिणा सुश्रिया । सुश्रिणे सुश्रिये । एवं पटुने पटवे । इत्यादि । एवं सेनानिसुधियखलुखलपुप्रमुखाः । आकारांतः सोमपाशब्दस्तस्य (नपुंसकस्य) इति सूत्रेण ह्रस्वे कृते । प्रथमाद्वितीययोः कुलशब्दवत् । १–१ (अतोम्) सोमपं । १–२ सोमपे (ईमौ) १–३ (जस्शसोः शिः । नुमयमः । नोपधायाः) सोमपानि । पुनरपि द्वितीयायां । सोमपं । सोमपे । सोमपानि । टादौ (नपुंसकस्य) इति ह्रस्वे कृते (टेन । अइए) सोमपेन ।

सोमपाभ्यां (आद्वि) सोमपैः (द्धचः) सोमपाय । सोमपाभ्यां । सोमपेभ्यः । सोमपात् । सोमपाभ्यां । सोमपेभ्यः । सोमपस्य । सोमपयोः । सोमपानाम् । सोमपे । सोमपयोः । सोमपेषु । संबोधने (नपुंसकस्य) इति ह्रस्वे कृते कुलशब्दवत् साधना । (समानाद्धेर्लोपोऽधातोः) सोमपाशब्दस्य उक्तपुंस्कत्वेपि नाम्यन्तत्वाऽभावात् तृतीयादौ स्वरादौ वा पुंवत् रूपाणि न भवंति । इकारांतो वारिशब्दः । प्रथमाद्वितीययोः अस्थिशब्दवत् । वारि वारिणी वारीणि । २ । तृतीयादौ (नामिनः स्वरे) इति नुमागमः (ष्रुन्नों०) स्वर० वारिणा । वारिभ्यां । वारिभिः । ३ । वारिणे । वारिभ्यां । वारिभ्यः । ४ । वारिणः । वारिभ्यां । वारिभ्यः । ५ । वारिणः । वारिणोः । आमि (नुडामः) इति नुट् । (नामि) इति दीर्घः । वारीणां । ६ । वारिणि । वारिणोः । वारीषु । संबोधने (य्वृणां नपुंसके धौ वा गुणः) हे वारि हे वारे । इत्यादि शेषं सुगमं । ऐकरांतः सुरैशब्दः अतिरैशब्दश्च (नपुंसकस्य) इति ह्रस्वे कृते वारिशब्दवत् । [ह्रस्वादेशे संध्यक्षराणामिकारोकारौ च वक्तव्यौ ।] सुष्ठु रा धनं यस्य तत् सुरि । सुरि । सुरिणी । सुरीणि । २ । सुरिणा सुराया । सुरिभ्यां । सुरिभिः । इत्यादि । एवं सुष्ठु नौर्यस्य तत् सुनु । सुनुनी । सुनूनि । २ । सुनुना सुनावा । सुनुने सुनावे । इत्यादि ।

उकारांतो मधुशब्दः । मधु । मधुनी । मधूनि । २ । मधुना । इत्यादि । तस्यापि स्वरे नुमागमः ॥

उकारांतो मधुशब्दः स च चैत्रमासवाची वसंतवाची मधुदैत्यवाची वा पुँल्लिंगे भवति । क्षौद्रमद्यमकरंदवाची तु नपुंसकलिंगे भवति । अत एवार्थभेदत्वादुक्तपुंस्कं न किंतु तस्य वारिशब्दवत् साधना “ पीलुर्वृक्षः फलं पीलु पीलुने न तु पीलवे । वृक्षे निमित्तं पीलुत्वं तज्जत्वं तत्फले पुनः ॥ ” एवं उकारांतो वस्तुशब्दः । वस्तु । वस्तुनी । वस्तूनि । २ । एवं वास्तु वास्तुनी वास्तूनि । २ । अंबु । अंबुनी । अंबूनि । २ । सानु । सानुनी । सानूनि । २ । जानु । जानुनी । जानूनि । २ । ऊकारांतः खलपूशब्दः (नपुंसकस्य) इति ह्रस्वः । खलपु । खलपुनी । खलपूनि । २ । इत्यादि मधुशब्दवत् ॥

ऋकारांतः कर्तृशब्दः ॥ (नपुंसकात्स्यमोर्लुक्) कर्तृ ॥ (ईमौ० ष्रुन्नों०) कर्तृणी ॥ कर्तॄणि । २ । कर्तृणा (ऋ रं) कर्त्रा । कर्तृभ्यां । कर्तृभिः । कर्तृणे कर्त्रे । कर्तृभ्यां । कर्तृभ्यः । (ऋतो ङ उः) स च डित् । (डिति टेः) कर्तुः कर्तृणः । कर्तृभ्यां । कर्तृभ्यः । कर्तुः कर्तृणः । कर्त्रोः कर्तृणोः । कर्तॄणां । कर्तरि कर्तृणि । कर्त्रोः कर्तृणोः । कर्तृषु । हे कर्तः हे कर्तृ । हे कर्तृणी ।

हे कर्तृणि । ऐकारांतः अतिरैशब्दः ॥ रायमतिक्रांतं कुलमिति विग्रहे ॥ (संध्यक्षराणामिदुतौ ह्रस्वादेशः ।) इति ह्रस्वत्वं च । अतिरि । अतिरिणी ॥ अतिरीणि । २ । शेषं वारिशब्दवत् ॥ ओकारांतो नपुंसकलिंग उपगोशब्दः । उपगता गावो यस्य तत् उपगु । उपगुनी । उपगूनि ॥ शेषं मधुशब्दवत् ॥ औकारांतो अतिनौशब्दः । नावमतिक्रांतं यज्जलं तत् । अतिनु । अतिनुनी । अतिनूनि । २ । शेषं पूर्ववत् ॥ इति स्वरांताः नपुंसकलिंगाः ॥ इति स्वरांताः समाप्ताः ॥

कर्तृशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोः अस्थिशब्दवत् साधना । कर्तृ । कर्तृणी । कर्तृणि । २ । तृतीयादौ स्वरादौ उक्तपुंस्कत्वात् रूपद्वयं । तत्र एकत्र पुंवत् तत्र (ऋ रम्) अन्यत्र (नामिनः स्वरे) इति नुमागमः । कर्त्रा कर्तृणा । ३–१ । कर्त्रे कर्तृणे । ४–१ । कर्तुः कर्तृणः । ५–१ । कर्तुः कर्तृणः । ६–१ । आमि (नुडामः) इति नुट् (नामि) इति दीर्घः । कर्तृणां । कर्तरि कर्तृणि । ७–१ । धौ वा गुणो अर् । हे कर्तः हे कर्तृ । शेषं कर्त्र्यं । ऐकारांतोऽतिरैशब्दः । (नपुंसकस्य) इति ह्रस्वे कृते इकारे वारिशब्दवत् । ओकारांत उपगोशब्दः उपगोर्ह्रस्वत्वे उपगु । उपगुनी । उपगूनि । २ । पुँल्लिंगपक्षे उपगवा इत्यादि । औकारांतो अतिनौशब्दः अतिनु । अतिनुनी । अतिनूनि । २ । इत्यादि स्वयमूह्यम् । इति स्वरांतनपुंसकलिंगसाधनम् ॥

अथ हसांताः पुँल्लिंगाः प्रदर्श्यन्ते । तत्र हकारांतो अनडुह्शब्दः । नामसंज्ञायां स्यादयः [पंचस्वनडुह आमागमो वक्तव्यः] (सावनडुहः ।) अनडुह्शब्दस्य सौ परे नुमागमो भवति । (संयोगांतस्य लोपः) संयोगांतस्य रसे पदांते च लोपो भवति (१) । (हसेपः सेर्लोपः । उ वं) इति वत्वं । लोपविधिसामर्थ्यान्न दत्वं । अनड्वान् अनड्वाहौ अनड्वाहः । (धावम्) अनडुह्शब्दस्य धौ परे अमागमो भवति । हे अनड्वन् ।

---

(१) अत्रहि ' रेफादुत्तरस्य सकारस्यैव लोपो नान्यस्य ' इति कस्मिंश्चित्पुस्तकेऽधिकः पाठो दृश्यते । स च " रात्सस्य " इति पाणिनीयसूत्रार्थविवरणरूपः युज्यते । परंतु अत्र मूलेऽस्य पाठस्य मूलादर्शनान्मूले न प्रक्षिप्त इत्यवधेयम् ।

हे अनड्वाहौ । हे अनड्वाहः । अनड्वाहं । अनड्वाहौ । अनडुहः । अनडुहा । (वसां रसे) वसु स्रंस् ध्वंस् भ्रंस अनडुह् इत्येतेषां दो भवति रसे पदांते च । अनडुद्भ्यां । अनडुद्भिः । अनडुहे । अनडुद्भ्यां । अनडुद्भ्यः । अनडुहः । अनडुद्भ्यां । अनडुद्भ्यः । अनडुहः । अनडुहोः । अनडुहां । अनडुहि । अनडुहोः । (खसे चपा झसानां) अनडुत्सु ॥

अथ हसांतपुँल्लिंगसाधनं किंचिदुच्यते । तत्र प्रथमं हांतान् दर्शयति । अत्र हकारांतो अनडुह्शब्दः । तस्य नामसंज्ञायां सत्यां स्यादयो विभक्तयो दीयंते । ततः (पंचस्वनडुह आमागमो वक्तव्यः) अनडुह्शब्दस्य स्यादिषु पंचसु वचनेषु परेषु शौ च आम् आगमो भवति । केचित्तु (अनडुहश्च) इति सूत्रेण (चतुरनडुहोराम्शौ च) इति च सूत्रेण आमागममिच्छंति, स्त्रीलिंगे च विकल्पेनामागममिच्छंति । अनड्वाही । अनडुही । इति । अनेन पंचसु आम् (मिदंत्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः) इति डु अग्रे आ (उ वं) स्वर० । अनड्वह् सि इति स्थिते सूत्रं (सावनडुहः) सि । ७–१ । (ङेरौ डित्) टिलोपः । स्वर० । अनडुहः । ६–१ स्वर० । (स्रो०) पश्चात् (औ आव् ।) सिद्धं । वृत्तिः कंड्या । अनेन सौ परे नुमागमः । हस्य पूर्वम् (हसेपः०) सूत्रं संयोगांतस्य लोपः संयोगस्य अंतः संयोगांतस्तस्य संयोगांतस्य । ६–१ (ङस्य) लोपः १–१ (स्रो०) संयोगाक्षरस्य यो अंतः संयुक्तानामक्षराणां वा यो अंत्यो वर्णस्तस्य लोपो भवति रसे पदांते चकाराद्रकारात् अग्रे संयोगांतस्य लोपो न भवति । यथा ऊर्क् ऊर्ग् । ऊर्ज्जौ । ऊर्ज्जः । अनेन सौ परे हकारस्य लोपः । अनड्वान् इति सिद्धं । अत्र नुम्विधानसामर्थ्यादेव (वसां रसे) इति दत्वं न भवति । यद्वा कृतेपि दकारे संयोगांतस्य लोपान्न रूपभेदः । अनः शकटं वहतीति अनड्वान् । वृषभः । (वहेः क्विबनसो डश्च) इति (यजां यवराणां) इति संप्रसारणं वस्य उः । स्वरादौ स्वर० । धौ तु । सूत्रं (धावम् ।) धि ७–१ (ङेरौ डित्) टिलोपः । स्वरहीनं० । अम् १–१ (हसे०)पश्चात् (औ आव्) स्वर० । अनडुह्शब्दस्य धौ परे अमागमो भवति । आमोऽपवादः । अनेन अम् [मिदंत्या० ।] (सावनडुहः ।) इति नुम् (हसे० । संयोगांतस्य लोपः) द्वित्वबहुत्वयोरामागमः (उ वं) स्वर० । द्वितीयादौ स्वरादौ स्वर० हसादौ । सूत्रं (वसां रसे०) वस् । ६–३ । स्वर० (मोनु० ।) रस ७–१ (अइ ए) सिद्धं । वसामिति बहुवचननिर्देशात् वसादयः वस् इति क्वस् प्रत्ययस्य वस् (विदेर्वा वस्) इत्यपि वस् । स्रंस ध्वंस अधःपतने । अनडुह्शब्दो गोवृषभवाची एतेषां रसे पदांते च दत्वं

भवति । [षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशोऽन्तस्य भवति] अनेन हस्य दः । भकारादौ स्वर० सुपि (खसे चपा० । दस्य तः स्वर० । अनडुत्सु । सिद्धो अनडुह्शब्दः । स्रंसुध्वंसोस्तु सकारांतावसरे । उषास्रत् । उषास्रसौ । उषास्रसः । उषास्रद्भ्यां । एवं पर्णध्वत् । पर्णध्वसौ ॥

गोदुह्शब्दस्य भेदः (दादेर्घः) दादेर्धातोर्हकारस्य घत्वं भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदांते च । गोदुह् सि इति स्थिते । (आदिजबानां झभांतस्य झभाः स्ध्वोः) धातोर्झभांतस्यादौ वर्तमानानां जबानां झभा भवंति सकारे ध्वशब्दे च परे नाम्नश्च रसे पदांते च (वावसाने) अवसाने वर्तमानानां झसानां जबा भवंति चपा वा । गोधुग् गोधुक् । गोदुहौ । गोदुहः । हे गोधुक् हे गोधुग् । हे गोदुहौ । हे गोदुहः । गोदुहं । गोदुहौ । गोदुहः । गोदुहा । भकारादौ (दादेर्घः) इति घत्वे आदिजबस्य दकारस्य झभे धकारे च कृते (झबे जबाः) गोधुग्भ्यां गोधुग्भिः । गोदुहे । गोधुग्भ्यां । गोधुग्भ्यः । गोदुहः । गोधुग्भ्यां । गोधुग्भ्यः । गोदुहः । गोदुहोः । गोदुहां । गोदुहि । गोदुहोः । गोधुक् सु इति स्थिते । (खसे चपा झसानां) इति कत्वं । (क्रिलात्षः सः कृतस्य) इति षत्वं । कषसंयोगे क्षः । गोधुक्षु ॥

हकारांतत्वेपि अनडुह्शब्दापेक्षया गोदुह्शब्दस्य भेदः कश्चिद्विशेषोऽस्ति । गां दोग्धीति गोधुक् । दुह् प्रपूरणे । गोपूर्वः क्विप्प्रत्ययांतः । सूत्रं । दो दकारः आदिर्यस्य स दादिस्तस्य दादेः । ६–१ (ङिति । ङस्य । स्त्रो०) घ १–१ (स्त्रो० । नामि०) जल० । सिद्धं द्विपदं । दादेरिति दकारादेर्धातोर्हकारस्य घत्वं भवति आख्याते झसे परे नाम्नस्तद्धिकारस्य रसे परे अथवा पदांतविषये । अनेन भकारादौ सुपि च हस्य घः । सूत्रं (आदिज०) आदौ वर्तमाना जबा आदिजबास्तेषां । ६–३ (नुडामः । नामिनः०) स्वर० (मोनु० । झभा अंते यस्य स झभांतस्तस्य । ६–१ (ङस्य) झभाः । १–३ (सवर्णे०स्त्रो०) स् च ध्व च स्ध्वौ तयोः स्ध्वोः । ७–२ स्वर० (स्त्रो०) चतुःपदमिदं सूत्रं । झभांतस्य धातोः आदौ वर्तमानानां जबानां झभा भवंति । जडदगबानां क्रमेण झढधघभा भवंति सकारे ध्वे च परे आख्याते आत्मनेपदे से ध्वे ध्वसंबंधिनि सकारे ध्वशब्दे च परे नाम्नश्च रसे पदांते च । केचित्तु जभतीति जप् जभौ जभः । इत्यादौ प्रयोगे जकारस्य झकाराऽसंभवात् 'आदिजबानां ढभांतस्य ढभाः स्ध्वौ' इत्येवं सु-

त्रं पठांति । अनेन यत्र रसप्रत्याहारस्तत्र हस्य दः । सूत्रं (वावसाने) वा ३-१ । (अव्य०) । अवसाने । ७-१ (अइए । सवर्णे०) सिद्धं द्विपदं (विरामोऽवसानं) अग्रे वर्णानामभावो अवसानं तस्मिन् अवसाने अंते वर्तमानानां झभानां जबा भवंति पक्षे विकल्पेन चपा भवंति । अनेन सौ धौ च रूपद्वयं विधाय (हसेपः सेः०) इति सिलोपे कृते एकत्र घस्य कः । अन्यत्र गः । स्वरादौ (स्वर०) भकारादौ विभक्तौ तु (दादेर्घः) इति घत्वे कृते (आदिजबानां०) इति दस्य धः (झभे जबाः) घस्य गः (स्वर०) सुपि (दादेर्घः । आदि जबानां० । खसे चपा झसानां । किलात्षः सः कृतस्य) इति षत्वं । (कषसंयोगे क्षः ।) ककारषकारसंयोगे क्षो भवति । गोधुक्षु इति सिद्धं ॥

मधुलिह्शब्दस्य विशेषः । (हो ढः) धातोर्हकारस्य ढत्वं भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदांते च (वावसाने ।) इति ढकारस्य डकारटकारौ । मधुलिट् मधुलिड् । मधुलिहौ । मधुलिहः । हेमधुलिट् हे मधुलिड् । हे मधुलिहौ । हे मधुलिहः । मधुलिहं । मधुलिहौ । मधुलिहः । मधुलिहा । मधुलिड्भ्यां । मधुलिड्भिः । इत्यादि ॥ तुरासाह्शब्दस्य भेदः । (सहेः षः साढि) साढिरूपे सहेर्धातोः सकारस्य षकारादेशो भवति । त्वरं सहतीति तुराषाट् तुराषाड् इत्यादि ॥

लिह् आस्वादने । मधुपूर्वः क्विप्प्रत्ययान्तः । मधु मकरंदं पुष्करसं लेढीति मधुलिट् भ्रमरः । मधुलिह्शब्दस्य रसे पदांते च विशेषः । सूत्रं । (हो ढः) ह ६-१ स्वर० (स्रो० । हवे । उओ ।) ढः । १-१ । (स्रो०) सिद्धं । धातुसंबंधिनो हकारस्य झसे परे ढत्वं भवति नाम्नश्च नामत्वं प्राप्तस्य रसे परे पदांते च । उभयोः १-१ रूपद्वयं उभयत्रापि हस्य ढः (हसे० वावसाने ।) एकत्र ढः अन्यत्र डः । स्वरादौ स्वर० भकारादौ (हो ढः) इति ढत्वे (झबे जबाः) ढस्य डः स्वर० सुपि (हो ढः । खसे च०) ढस्य टः । स्वर० मधुलिट्त्सु इत्यत्र क्वचिदपदांतेपि पदांतताश्रयणीयेति न्यायात् टोरंत्यादिति सूत्रेण सस्य षत्वाभावः । एवं तुराषाट् पृतनाषाट् हव्यवाट् प्रष्ठवाट् भारवाट्प्रभृतयः ॥

मित्रद्रुह्शब्दस्य भेदः । [द्रुहादीनां घत्वढत्वे वा] द्रुहादीनां धातूनां घत्वढत्वे वा भवतः रसे पदांते च । मित्रध्रुक् मित्रध्रु-

ग् मित्रध्रुट् मित्रध्रुड् । मित्रद्रुहौ । मित्रद्रुहः । धावप्येवं ॥ मित्रद्रुहं । मित्रद्रुहौ । मित्रद्रुहः । मित्रद्रुहा । (झबे जबाः) मित्रध्रुग्भ्यां मित्रध्रुड्भ्यां । मित्रध्रुक्षु मित्रध्रुट्सु ॥ इत्यादि । एवं तत्त्वमुहादयः ॥

हकारांतानामपि द्रुहादीनां वाक्यांतरे विशेषमाह । (द्रुहादीनां घत्वढत्वे वा) द्रुहादीनामिति द्रुहमुहस्नुहस्निहां रसे पदांते च घत्वढत्वे वा भवतः । विकल्पेन घत्वे कृते । द्वितीयपक्षे ढत्वं भवति । द्रुह जिघांसायां । मुह वैचित्ये । स्नुह उद्गिरणे क्षरणे । स्निह प्रीतौ उद्गिरणे च । णश अदर्शने एते द्रुहादयः । अत्र द्रुहो दकारादित्वात् (दादेर्घः) इति प्राप्तस्य घत्वस्य विकल्पः अन्येषां तु अप्राप्तस्य घत्वस्य विकल्प इत्यर्थः । मित्राय द्रुह्यतीति मित्रद्रुह् । सर्वत्रापि । १–१ । रूपद्वये (दादेर्घः) इति घः । रूपद्वये च (होढः) इति ढः । (आदिजबानां०) इति सर्वत्र द्रुस्थाने ध्रु (हसे पः० । वावसाने) घस्य यथासंख्यं कगौ । ढस्य च टडौ । मित्रध्रुक् मित्रध्रुग् मित्रध्रुट् मित्रध्रुड् । ४ । एवं सिविषये रूपचतुष्टयं । मित्रद्रुहौ । मित्रद्रुहः । भकारादौ सुपि च रूपद्वयं । तत्र एकत्र घत्वे कृते अन्यत्र ढत्वे कृते (आदिजबानां०) इति द्रु इत्यस्य ध्रु । भकारादौ (झबे जबाः ।) घस्य गः ढस्य च डः । मित्रध्रुग्भ्यां मित्रध्रुड्भ्यां । मित्रध्रुग्भिः मित्रध्रुड्भिः । सुपि च (खसे च०) इति घस्य कः । ढस्य च टः । कत्वे (क्विला०) कषसंयोगे क्षः । मित्रध्रुक्षु । टत्वे (स्वर०) मित्रध्रुट्सु । धौ सिवत् । एवं तत्त्वमुहृपुत्रस्निहक्षीरस्नुहोपि साध्याः । तत्त्वं प्रति मुह्यतीति तत्त्वमुट् । हांतानां साधनमेतत् । यकारवकारांता अप्रसिद्धाः ॥

रेफांतश्चतुर्शब्दो नित्यं बहुवचनांतः (चतुराम्शौ च) चतुर्शब्दस्य आमागमो भवति पंचसु परेषु शौ च [मिदंत्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः ।] चत्वारः । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः । २ । (रः संख्यायाः) रेफांतसंख्यायाः परस्यामो नुडागमो भवति । णत्वं द्वित्वं च । चतुर्णां । चतुर्षु ॥

रांतानाह । रेफांतश्चतुर्शब्दो नित्यं बहुवचनांतः । १–३ । सूत्रं । चतुर् । ६–१ सांके० । आम् १–१ (हसे०) । शि । ७–१ (ङेरौ० ।) टिलोपः । च १–१ (अव्य०) चतुर्० पंचसुग्रहणं समासांतत्वसूचकं । यथा प्रियाश्चत्वारो यस्यासौ प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । हे प्रियचत्वाः इत्यादि ज्ञेयं । अन्यथा बहुत्वे पंचस्विति पदं न संभवति । शौ चेति पदकथनेन नपुंसके । (जश्शसोः शिः) इति

शौ परेऽपि आम् आगमो भवतीत्यर्थः । [मिदंत्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः] रकारात्पूर्वं आ (उवं०) स्वर० (स्रो० ।) ३–३ । ४–३ । ५–३ । जल० । ६–३ । सूत्रं (रः संख्यायाः) र । ५–१ (स्वर० । स्रो०) संख्या । ५–१ (ङितां यट् । सवर्णे०) रेफांतो यः संख्यावाची चतुर्शब्दस्तस्मात्परस्यामो नुडागमः स्यात् । अनेन नुट् (ष्टुनों० । राद्यपो०) जलतुं० । चतुर्णामिति सिद्धं । ७–३ । (क्विला०) जल० चतुर्षु (दोषां रः) इति सूत्रेण कृतस्यैव रेफस्य सप्तमीबहुवचने परे विसर्गो नान्यस्येति वक्तव्यं । अतः चतुर्ष्वित्यत्र न विसर्गः । [चतुरनडुहोरम् संबुद्धौ] हे प्रियचत्वः । लञङणांता अप्रसिद्धाः ॥

नकारांतो राजन्शब्दः (नोपधायाः) इति पंचसु दीर्घः । (नाम्नो नो लोपशधौ) नाम्नो नकारस्यानागमजस्य लोपश् भवति रसे पदांते चाधौ । चकारात्क्वचित् नाम्नो नकारस्य लोपश् न भवति । सुष्ठु हिनस्ति पापमिति सुहिन् । राजा । राजानौ । राजानः । अधाविति विशेषणात् । हे राजन् । हे राजानौ । हे राजानः । राजानं । राजानौ । (अल्लोपः स्वरेऽम्वयुक्ताच्छसादौ) (स्तोः श्चुभिः श्चुः) इति चुत्वे नकारस्य ञकारः । (जञोर्ज्ञः) जकारञकारयोः संयोगे ज्ञ इत्यक्षरं भवति । राज्ञः । राज्ञा । योगानामुभयतः सबन्धः । लोपशि पुनर्न संधिरिति नियमात् (आङ्कि) इत्यात्वं न भवति । राजभ्यां । राजभिः । राज्ञे । राजभ्यां । राजभ्यः । राज्ञः । राजभ्याम् राजभ्यः । राज्ञः । राज्ञोः । राज्ञां । राज्ञि (वेङ्योः) राजनि । राज्ञोः । राजसु । अधाविति विशेषणात् । हे राजन् । हे राजानौ । हे राजानः । एवं यज्वन् आत्मन् सुधर्मन्प्रभृतयः । यज्वा । यज्वानौ । यज्वानः । यज्वानं । यज्वानौ । अम्वयुक्तादिति विशेषणादल्लोपो नास्ति । यज्वनः । यज्वना इत्यादि ॥

नांतानाह । नकारांतो राजन्शब्दः । तस्य पंचसु वचनेषु (नोपधायाः) इति सूत्रेण दीर्घः । राज दीप्तौ । राजते इति राजा । (राजादेरन्)१–१ सू । सूत्रं (नाम्नो० ।) नामन् ६–१ । (अल्लोपः स्वरे) स्वर०(स्रो०) । न्६–१ स्वर०(स्रो०) पश्चात् (हबे । उओ) लोपश् । १–१ । हसे० । पश्चात् (हबे । उओ) न धिः अधिस्तस्मिन्

अधौ । ७-१ (ङेरौ० ।) टिलोपः । पश्चात् (स्वर० ।) चतुःपदं । नाम्न इति । शब्दस्य संबंधिनो नकारस्य लोपश् वर्णविरोधरूपो भवति । परं अनागमजस्य शब्दांन्तर्भूतस्यैव परं केनापि सूत्रेणागतस्य नस्य लोपश् न भवति रसे परे पदांते च । चकारात् सुहिन् । सुहिंसौ । सुहिंसः । प्रशान् इत्यादौ नकारस्य लोपो न । धौ च लोपश् न भवति । अनेन सौ नस्य लोपः । राजा । राजानौ । राजानः । अधौ इति विशेषणात् धौ नस्य लोपश् न । हे राजन् । राजानं । राजानौ । इति । शसि (अल्लोपः स्वरे) इत्यकारलोपः (स्तोः श्चुभिः श्चुः) इति चुत्वे चवर्गे क्रियमाणे नकारस्य ञकारः । ततः (जञोर्ज्ञः) जश्च ञश्च जञौ तयोः जञोः जकारञकारयोर्योगे ज्ञो भवतीत्यर्थः । अनेन ज्ञ्योगे ज्ञः स्वर० । (स्रो०) । टाविषयेऽप्येवं । भकारादौ (नाम्नो नो लोपशधौ) ततः लोपशि पुनर्न संधिरिति कारणात् (अद्भि) इति सूत्रेण आकारो न भवति । राजभ्यां । राजभिः । राज्ञे । ङौ (वेङ्योः) सुपि (नाम्नो०) एवं यज्वन् आत्मन् सुधर्मन् सुपर्वन्प्रभृतयोपि साध्याः । परं शसादौ अम्वयुक्तादिति विशेषणात् मकारवकारयुक्तत्वात् अल्लोपो नास्ति (अल्लोपः स्वरे) इति न भवति । तेन यज्वनः । यज्वना इत्यादि । उक्षन् मूर्द्धन्शब्दौ तु राजन्वत् ॥

श्वन् युवन् मघवन् शब्दानां पंचसु राजन्शब्दवत्प्रक्रिया । शसादौ तु विशेषः (श्वादेर्वे उः) श्वादेर्वकार उत्वं प्राप्नोति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । तद्धिते स्वरे तु न भवति । अत्र नियामकं पाणिनीयसूत्रम् (श्वयुवमघोनामतद्धिते) इति । शुनः । शुना । श्वभ्यां । श्वभिः । इत्यादि । युवन्शब्दे तु वकारस्योत्वे कृते (सवर्णे दीर्घः सह) यूनः । यूना । युवभ्यां । युवभिरित्यादि । मघोनः । मघोना । मघवभ्यामित्यादि ॥

श्वन् युवन् मघवन् शब्दाः पंचसु राजन्वत्साध्याः । श्वा कुक्कुरवाची युवा तरुणवाची मघवा इंद्रवाची इत्येतेषां शब्दानां पंचसु स्यादिषु वचनेषु राजन्शब्दवत्साधना । शसादौ तु विशेषस्तमेवाह । सूत्रं (श्वादेः०) श्वा आदिर्यस्य स श्वादिस्तस्य श्वादेः ६-१ (ङिति । ङस्य । स्रो०) (श्वादेर्वे उः) इति वा सूत्रं । श्वादेरिति श्वन्युवन्मघवन्शब्दसंबंधिवकारः उत्वमुकारभावं प्राप्नोतीति भावः । शसादौ स्वरे परे तद्धिते प्रत्यये ईपि ईकारे च । ईपि प्रत्यये परे तु शुनी यूनी मघोनी इति भवति चकारेण सहितो अकारः इति सस्वरस्यापि वकारस्य स्थाने उकारः (स्वर०) शसादौ सर्वत्र उकारः । भकारादौ सुपि च (नाम्नो नो०) संबोधने राजन्शब्दवत् । श्वा । श्वानौ ।

श्वानः । श्वानं । श्वानौ । (श्वादेर्वे०) शुनः । शुना । श्वभ्यां । श्वभिः । इत्यादि । युवा । युवानौ । युवानः । युवानं । युवानौ । युवन्शब्दस्य शसादौ स्वरे (श्वादेर्व उः) इति उत्वे कृते (सवर्णे०) मघवन्शब्दे उकारे कृते (उ ओ) यूनः । यूना । मघोनः । मघोना । मघवभ्यां । मघवभिरित्यादिरूपाणि ज्ञेयानि । तकारान्तमघवच्छब्दस्य तु मघवान् । मघवन्तौ । मघवन्तः । मघवन्तं । मघवन्तौ । मघवतः । मघवता । मघवद्भ्याम् । मघवद्भिः । इत्यादिरूपाणि ॥

पथिन्शब्दस्य भेदः (इतोऽत्पंचसु) पंचसु स्यादिषु परेषु पथ्यादीनामिकारस्याकारादेशो भवति (थो नुट्) पथ्यादीनां थकारस्य नुडागमो भवति पंचसु स्यादिषु परेषु । पन्थन् सि इति स्थिते (आ सौ) पथ्यादीनां टेरात्वं भवति सौ परे । पंथाः । पंथानौ । पंथानः । आत्वविधानान्न सेर्लोपः । हे पंथाः । पंथानं । पंथानौ (पथां टेः) पथिन्शब्दादीनां टेर्लोपो भवति शसादौ स्वरे परे । पथः । पथा । पथिभ्यां । पथिभिरित्यादि । एवं मथिन्ऋभुक्षिन्शब्दौ ॥

पथिन्शब्दस्य भेदः । सूत्रं (इतोऽत्पंचसु) ६–१ स्व० (स्रो०) अत् १–१ (हसे०अतोत्युः । उओ० । एदो०) पंचन् ७–३ (नाम्नो०) सिद्धं । स्यादिषु पंचसु वचनेषु परेषु पथ्यादीनां पथिन्मथिन्ऋभुक्षिन्शब्दानामिकारस्य अकारो भवति । अनेन सिऔजस्अम्औवचनेषु थि इत्यस्य थाः । सूत्रं (थो नुट्) थः ६–१ स्वर०(स्रो०) नुट् १–१ (हसे० हवे । उओ) पथ्यादीनां पथिन्मथिन्शब्दयोः थकारस्य पंचसु वचनेषु नुडागमो भवति । टित्वादादौ थस्य पूर्वम् । पन्थन् सि इति स्थिते सति । सूत्रं (आ सौ) आ १–१ (सांके०) सि ७–१ (ङसौ०) टिलोपः । स्वर० सिद्धं । पथ्यादीनां टेः सौ परे आत्वं भवति । अनेन सौ नूसहितस्य थइत्यस्य था । टेरात्वकरणादेव सेर्लोपो न किंतु । (स्रो० । नश्चापदांते०) पंथाः । मार्गः । संबोधनेऽप्येवमेव । हे पंथाः । अग्रे द्वितीयाद्वित्वं यावत् । (नोपधायाः) इति दीर्घः । स्वर० शसादौ विशेषः । पथिन् । ३–३ । सूत्रं । (पथां टेः) । स्वर० । (मोनु०) टि । ६–१ । (ङिति । ङस्य । स्रो०) पथिन्मथिन्ऋभुक्षिन्शब्दानां टेर्लोपो भवति शसादौ स्वरे परे । अनेन शसादौ स्वरे टेः लोपः । स्वर० । भकारादौ (नाम्नो०) सुपि (नाम्नो०) नकारस्य लोपाशि कृते (क्विला०) एवं मथिन्ऋभुक्षिन्शब्दौ ज्ञेयौ । मंथाः मंथनदंडः । ऋभुक्षाः इन्द्रः । ऋभुक्षाणौ । ऋभुक्षाणः । हे ऋ-

भुक्षाः । ऋभुक्षाणं । ऋभुक्षाणौ । ऋभुक्षः । ऋभुक्षा (पथां टेः) ऋभुक्षिभ्यां । ऋभुक्षिभिः (नाम्नो०) ऋभुक्षे । इत्यादि ॥

दंडिन्शब्दस्य भेदः (इनां शौ सौ) इन्हन्पूषन्अर्य्यमन् इत्येतेषां शौसौ चाधौ परे उपधाया दीर्घो भवति । नलोपसिलोपौ । दंडी । दंडिनौ । दंडिनः । हे दंडिन् । हे दंडिनौ । हे दंडिनः । दंडिनं । दंडिनौ । दंडिनः । दंडिना । दंडिभ्यां । दंडिभिः । इत्यादि । एवं ब्रह्महन्शब्दः । ब्रह्महा । ब्रह्महणौ । ब्रह्महणः । हे ब्रह्महन् । हे ब्रह्महणौ । हे ब्रह्महणः । ब्रह्महणं । ब्रह्महणौ । शसादौ तु अल्लोपः । (हनो घ्ने) हंतेर्धातोर्हकारस्य घकारो भवति नकारे ञ्णिति च परे । घसंयोगो णत्वनिषेधार्थः । ब्रह्मघ्नः । ब्रह्मघ्ना । ब्रह्महभ्यां । ब्रह्महभिः । इत्यादि । अर्य्यम्णः । अर्यम्णा । अर्यमभ्यामित्यादि । पूषा । पूषणौ । पूषणः । हे पूषन् । हे पूषणौ । हे पूषणः । पूषणम् । पूषणौ । (ष्णोः ष्णः) षकारणकारसंय्योगे ष्णो भवति शसादौ स्वरे परे । पूषन्शब्दस्य शसादौ स्वरे परे वा टेर्लोपः । पूष्णः । पूष्णा । पूषभ्याम् । पूषभिः । पूष्णे [ङौ टिलोपो वा वक्तव्यः] पूष्णि पूषणि । पूष्णोः । पूषसु ॥

दंडिन्शब्दस्य भेदः । सूत्रं । (इनां शौ सौ ।) इन् । ६-३ । स्व० । (मोनु०) शि । ७-१ । (ङेरौ०) सिद्धं । इन्प्रत्ययान्तः इन्निरयुपलक्षणत्वाद्विन्प्रत्ययांतोपि । हन्धातुः ब्रह्मभ्रूणवृत्राद्युपपदपूर्वः क्विप्प्रत्ययांतः । पूषन् सूर्यवाची अर्यमन् सूर्यवाची । इत्येतेषां शौ नपुंसके जश्शसोः स्थाने जाते शौ च पुंल्लिंगे प्रथमैकवचने धिवर्जिते परे दीर्घो भवति । (नोपधायाः) इत्यनेन सिद्धौ सत्यां (इनां०) इति सौ परे एव दीर्घः स्यान्न तु पंचस्विति नियमार्थमुक्तं । अनेन सौ दीर्घः । (हसेपः०नाम्नो० ।) स्वरादौ सर्वत्र (स्वर०) रसे च (नाम्नो०) सुपि (क्लि०) धौ अधाविति विशेषणान्न लोपश्दीर्घौ । हे दंडिन् । शेषं सुकरं । ब्रह्मन्शब्दो दंडिन्शब्दवत् । ब्रह्महणौ । (अवकुप्वंतरेरि) इति णत्वं । ब्रह्महा । ब्रह्महणौ । ब्रह्महणः । ब्रह्महणं । ब्रह्महणौ । शसादौ तु (अल्लोपः स्वरे) इत्यल्लोपे कृते । सूत्रं (हनो घ्ने) हन् । ६-१ । स्वर० (स्त्रो०) घ । १-१ । (हबे० । ञओ) न ७-१ (अइए) सिद्धं त्रिपदं ।

हंतेरिति। हन् इत्यस्य धातोः संबंधिनो हकारस्य घत्वं भवति नकारे परे तथा ञिति णिति च परे । अनेन हस्य घः । स्वर० हस्य घत्वे कृते घसंयोगः (ष्रुनों०) इति णत्वनिषेधार्थः । हंतेरकारपूर्वस्यैव सति णत्वनिमित्ते णत्वं नतु व्यंजनपूर्वस्य इति वचनात् घकारनकारयोगे जाते सति (ष्रुन्नों० णोनंते) इति नस्य णत्वप्रतिषेधः । स्वर० रसे परे (नाम्नो०) ङौ तु (वेङ्योः) ब्रह्मघ्नि ब्रह्महणि । धौ दंडिनूवत् । हे ब्रह्महन् । एवं पूषन्अर्यमन्शब्दौ । अत्र शसादौ (अल्लोपः स्वरे) इत्यल्लोपे कृते (ष्रुन्नों०)स्वर० हसादौ (नाम्नो०) शेषं कंठ्यं । पूषा । पूषणौ । पूषणः । पूषणं । पूषणौ । पूष्णः । पूष्णा । पूषभ्यां । पूषभिरित्यादि ७–१ ङौ तु (वेङ्योः) पूष्णि पूषणि । एवं अर्यमा । अर्यमणौ । अर्यमणः । अर्यमणं । अर्यमणौ । अर्यम्णः । अर्यम्णा अर्यमभ्यां । अर्यमभिः । अर्यमणि अर्यम्णि । अर्यम्णोः । अर्यमसु । इत्यादि ॥

संख्याशब्दाः पंचन्प्रभृतयो बहुवचनांतास्त्रिषु लिंगेषु सरूपाः । पंचन् जस् इति स्थिते (जश्शसोर्लुक्) षकारनकारांतसंख्यायाः परयोर्जश्शसोर्लुग्भवति । [लुकि न तन्निमित्तं] लुकि सति तन्निमित्तं कार्यं न स्यात् । तेन (नोपधायाः) इति दीर्घत्वं न । पंच । पंच । पंचभिः । पंचभ्यः । २ । (ष्णः) षकारनकारांतसंख्यायाः परस्यामो नुडागमो भवति (नोपधायाः) इति दीर्घत्वं (नाम्नो नो लोपशधौ) पंचानां । पंचसु । एवं सप्तन्नवन्दशन्प्रभृतयः ॥

संख्यावाचकाः शब्दाः पंचन्प्रभृतयो बहुवचनांतास्त्रिषु लिंगेषु सदृशरूपाः । जसि शसि च सूत्रं (जश्शसोर्लुक्) जस् च शस् च जश्शसौ तयोर्जश्शसोः ६–२ स्वर०(स्रो०) लुक् १–१ (हसे०नामि०) वृत्तिः कंठ्या । अनेन जश्शस्इत्येतयोर्लुक् । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं न यातीति न्यायात् (नोपधायाः) इति सूत्रेण दीर्घत्वप्राप्तौ निषेधहेतुमाह। [लुकि न तन्निमित्तम्] इति । लुकि कृते तन्निमित्तं कार्यं न भवति स एव निमित्तं कारणं यस्य तत्तन्निमित्तं । यथा (नोपधायाः) इति सूत्रेण दीर्घत्वप्राप्तावपि न दीर्घता तर्हि दीर्घं विहाय लुक् कार्यः इत्यत्रोच्यते । कृताकृतप्रसंगी यो विधिः स नित्यः इति आभावरूपं तु न भवत्येव । तेन (नाम्नो नो लोपशधौ) इति भवत्येव । ३–३ । ४–३ । ५–३ । (नाम्नो० ।) आमि । सूत्रं । (ष्णः)ष् च न् च ष्ण् तस्मात् ष्णः । ५–१ । स्वर० षकारनकारांतसंख्यायाः संख्यावाचिनः शब्दात्परः य आम् तस्य नुडागमो भवति । अनेन न् आगमः । (नोपधायाः) इति दीर्घः (नाम्नो० ।) सुपि (नाम्नो०) एवं सप्तन्नवन्दशन्प्रभृतयोऽपि अष्टादशन्यावत्साध्याः ॥

अष्टन्शब्दस्य भेदः । (अष्टनो डौ वा) अष्टन्शब्दात्परयोर्जस्शसोर्वा डौ भवति । डित्वाट्टिलोपः । अष्टौ अष्ट । अष्टौ अष्ट (वासु) वा आ आसु । अष्टन्शब्दस्य आसु परासु विभक्तिषु वा टेरात्वं भवति । अष्टभिः अष्टाभिः । अष्टभ्यः२अष्टाभ्यः २ । अष्टानां । अष्टसु अष्टासु ॥

अष्टन्शब्दस्य भेदः । सूत्रं (अष्टनो डौ वा) अष्टन् । ६–१ । स्वर०(स्त्रो०)डौ १–१ सांके० (हवे । उ ओ) वा । ३–१ । (अव्य०)सिद्धमिदं सूत्रं । अष्टन्शब्दात्परयोर्जस्शसोर्वा विकल्पेन डौ भवति । गुरुत्वात्सर्वस्य जसो डौ । जसि शसि च रूपद्वयं । अनेन एकत्र डौ औ डित्वाट्टिलोपः । स्वर० अन्यत्र जश्शसोर्लुक् । (नाम्नो० ।) तृतीयादिवहुत्वेपि रूपद्वयं। सूत्रं (वासु) वा । ३–१। (अव्य०) आ१–१ सांके०इदम् ७–३ (त्यदा० । स्भ्यः । आबतः स्त्रियां । सवर्णे०) त्रिपदं । अष्टन्निति । अष्टन्शब्दस्य आसु तृतीयादिषु विभक्तिषु परासु सतीषु वा आत्वं आकारो भवति । अनेन । ३–३ । ४–३ । ५–३ । वा आकारः । उभयत्रापि (ष्णः इति नुट् । तृतीयरूपे (नोपधायाः) इति दीर्घः। नाम्नः पक्षद्वयेपि एकत्र आकारे कृते अन्यत्र (नाम्नो०) पक्षद्वयेपि सदृशं रूपम् ॥

मकारांत इदम्शब्दः (इदमोऽयं पुंसि) इदम्शब्दस्य पुंसि विषये अयमादेशो भवति सिसहितस्य । अयं। इदम् औ इति स्थिते । द्विवचनादौ (त्यदादेष्टेरः स्यादौ) इत्यकारः । इद औ इति स्थिते (दस्य मः) त्यदादीनां दकारस्य मत्वं भवति स्यादौ परे । इमौ । इमे । सर्वादित्वात् (जसी) इतीकारः। त्यदादीनां धेरभावः । इमं इमौ इमान् (अन टौसोः) इदमो अनादेशो भवति टौसोः परयोः(टेन) अनेन (स्भ्यः) इदमः सकारे भकारे च परे अकारो भवति कृत्स्नस्य (अद्धि) इत्यात्वं । आभ्यां (भिस्भिस्) इदमदसोर्भिस् भिसेव भवति न भकारस्याकारः (एस्भि बहुत्वे) एभिः। अस्मै। आभ्यां। एभ्यः। अस्मात् । आभ्यां। एभ्यः। अस्य । अनयोः[1] । एषां।

---

१ द्वितीयायां–टौसोश्च परयोः इदम्शब्दस्य ‘ एन ’ आदेशो भवतीति पाणिनीये ।

अस्मिन् । अनयोः । एषु । किम्शब्दस्य (त्यदादेष्टेर:०) इत्यकारे कृते सर्वशब्दवद्रूपं ज्ञेयं । कः । कौ । के । कं । कौ । कान् । केन । काभ्यां । कैः । कस्मै । काभ्यां । केभ्यः । कस्मात् । काभ्यां । केभ्यः । कस्य । कयोः । केषां । कस्मिन् । कयोः । केषु ॥

मकारांतानाह । मकारांत इदम्शब्दः । सौ सूत्रं (इदमोऽयं०) इदम् । ६–१ । स्वर० (स्रो० ।) अयम् । १–१ (हसे० । मोनु० । अतोत्युः । उओ । एदो०) पुंस् ७–१ स्वर० । सिद्धं । इदम्शब्दस्य पुंसि विषये पुंलिंगे एव सौ प्रथमैकवचने परे अयम् इत्यादेशो भवति ॥ गुरुत्वात्सर्वस्य । अनेन सौ परे अयम् । मांतकरणसामर्थ्यादेव (त्यदादेष्टेरः स्यादौ) इति न भवति । अन्यथा अयं इत्येवावक्ष्यत् । अनेन अयम् इत्यादेशः (हसे० मोनु०) केचित्तु सिसहितस्यैव अयमित्यादेशमिच्छंति । द्विवचनादौ तु (त्यदादेष्टेः०) इत्यकारे कृते सूत्रं (दस्य मः) द ६–१ (ङस्य) म १–१ (स्रो०) त्यदादीनां दकारस्य असंयुक्तस्य स्यादौ सर्वविभक्तौ परे मत्वं भवति । अनेन सर्वविभक्तिषु मकारः । १–२ । (ओऔऔ) १–३ (जसी । अइए) २–१ (अम्श० मोनु०) २–२ (ओऔऔ । अम्श० । सो नः पुंसः । शसि) ३–२ सूत्रं (अन टौसोः) अन १–१ सांके० । टा च ओस् च टौसौ तयोः टौसोः ७–२ स्वर० (स्रो०) इदम्शब्दस्य तृतीयैकवचने ओसि षष्ठीसप्तमीद्विवचने परे अन इत्यादेशो भवति । अनेन टावचने परे अन आदेशः (टेन । अइए) अग्रे द्वित्वे सूत्रं (स्भ्यः) स् च भ् च स्भ् तस्मिन् ७–१ स्व० अ १–१ (स्रो०) पश्चात् (इ यं स्व०) स्व० द्विपदं । इदम्शब्दस्य सकारे भकारे च परे अकारो भवति कृत्स्नस्य समग्रस्यैवेत्यर्थः । नत्वंतस्य । अनेन तृतीयाचतुर्थीपंचमीद्वित्वे इदमो अकारः (अद्वि) इत्यात्वं ३–३ । ४–३ । ५–३ (स्भ्यः) इत्यकारः । ततो भिसि सूत्रं (भिस्भिस्) भिस् १–१ (हसे०) भिस् १–१ (हसे०) द्विपदं इदम्अदस्संबंधी यो भिस् स भिस् एव भवति । अत्र भिसो भिस्करणं (स्भ्यः) इति सूत्रेण अकारनिषेधार्थं । एतदेवाह । न भकारस्याकार इति । (एस्भि बहुत्वे) परं कप्रत्ययसहितयोर्न । ततः इमकैः अमुकैः । एवं चतुर्थीपंचमीबहुत्वेऽपि । ४–१ (सर्वादेः स्मट् । स्भ्यः । एएऐ) ५–१ (ङसिरत् । स्भ्यः । सवर्णे०) ६–१ (ङस्य) ६–२ । ७–२ (अन टौसोः ।) ओसि । (एअय् ।) स्वर० आमि (नुडामः । स्भ्यः । एस्भि बहुत्वे । क्विला०) स्वर० ७–१ (ङि स्मिन् । स्भ्यः । एस्भि० । क्विला० ।) त्यदादित्वात्संबोधनाभावः । " इदमः प्रत्यक्षभवे समीपतरवर्त्ति चैतदो रूपं । अदसस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥ " किम्शब्दस्य (त्यदादेष्टेः०)

इत्यनेन अकारे कृते । सर्वशब्दवत्प्रक्रिया । त्यदादित्वाद्धेरभावः (संबोधनाभावः) इत्यादयो मांताः शब्दा ज्ञेयाः । झढघभांता अप्रसिद्धाः ॥

धकारांतस्तत्वबुधूशब्दः । तस्य रसे पदांते बकारस्य (आदिजबानां०) इति भकारः । (वावसाने०) तत्वभुद् तत्वभुत् । तत्वबुधौ । तत्वबुधः । हे तत्वभुत् हे तत्वभुद् । तत्वबुधं । तत्वबुधौ तत्वबुधः । तत्वबुधा । तत्वभुद्भ्यां । तत्वभुद्भिः । इत्यादि ॥

धकारांतानाह । धकारांतः तत्वबुधूशब्दस्तस्य रसे पदांते च (आदिजबानां झभांतस्य झभाः स्ध्वोः) इति बकारस्य भकारः । सौ धौ च सिलोपे कृते (वावसाने०) इति धकारस्य दकारतकारौ । स्वरादौ स्वर० भकारादौ (झबे जबाः) स्वर० । सुपि (खसे चपा झसानां) धस्य तः स्वर० एवं मर्माविध् ॥

जकारांतः सम्राजूशब्दः (छशषराजादेः षः) छकारांतस्य शकारांतस्य षकारांतस्य च राजूयजूसृजूमृजूभ्राजादेश्च षकारो भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदांते च आख्याते । षस्य षत्वं डत्वनिषेधार्थम् । (षो डः) षकारस्य डत्वं भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदांते च । (वावसाने) इति टकारः डकारश्च । सम्राट् सम्राड् । सम्राजौ सम्राजः । हे सम्राट् हे सम्राड् । सम्राजं सम्राजौ सम्राजः । सम्राजा । सम्राड्भ्यां । सम्राड्भिः । इत्यादि । एवं विराजादयः ॥

अथ जांताः । तत्र जकारांतः सम्राजूशब्दः । तस्य स्वरादौ । स्वर० । रसे पदांते च विशेषः । सूत्रं (छशषराजादेः षः ।) छश्च शश्च षश्च राजादिश्च छशषराजादिः तस्य । ६–१ (ङिति । ङस्य । स्रो०) ष १–१ । (स्रो०) सिद्धं । छकारांतस्य तत्वप्राच्छादेः शकारांतस्य विविशादेः षकारांतस्य द्विष् इत्यादेः तथा राजूयजूसृजूमृजूभ्राजादेश्च षकारो भवति । (षष्ठीनिर्दिष्टस्य०) इत्यंतस्य । धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदांते च । उभयोः आदिशब्दात् व्रश्चूभ्रस्जूपरिव्राजां ग्रहणं । षकारषत्वकरणं डत्वनिषेधार्थं षस्य षत्वे कृते (षो डः) इति डकारो न भवति । यत्तु षस्य षत्वं डत्वनिषेधार्थमिति तदपि द्वेष्टीत्यादावेव नतु सर्व्वत्र । यथा द्विष्धातोस्त्यादौ द्वेष्टीत्यादिरूपं । यद्वा छशषेति ग्रहणं व्यर्थमिति केचित् । प्रयोगदर्शनाभावात् । यत्तु षस्य षत्वं डत्वनिषेधार्थमिति तदपि व्यर्थं । द्विट् द्विड् । द्विषौ । द्विषः । अद्वेट्

इत्यादौ षस्य षत्वेऽपि डत्वस्य दर्शनात् । तथा द्वेष्टीत्यादावपि षस्य षत्वं न किन्तु केवलं (ष्टुभिः ष्टुः) अनेन रसे पदांते च डस्य षः । ततः सूत्रं । (षो डः) ष् ६-१ स्व० (स्त्रो०) ड १-१ (स्त्रो०) सिद्धं । षकारस्य डकारो भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदांते च । केचित्तु (वावसाने) इत्यनेनैव षकारस्य ऋटुरषा मूर्द्धन्या इति स्थानसवर्णौ मूर्द्धन्यौ टकारडकारौ स्यातामिति तथा भ्यां भिस् इत्यादौ ष (झबे जबाः) अनेन डत्वं स्यादतः (षो डः) इति सूत्रं व्यर्थमिति वदन्ति तच्चिंत्यं। सौ धौ च (हसे०) इति सिलोपे कृते षस्य डः (वावसाने) डस्य टः [समो मस्य राट्शब्दे परे अनुस्वाराभावो वक्तव्यः] सम्राट् सम्राड् । भकारादौ षस्य डत्वे कृते स्वर० सुपि डत्वे कृते (खसे०) स्वर० सम्राट्सु । क्वचित् हसादौ विभक्तौ अपदांतेऽपि पदांतताश्रयणीयेति (टोरंत्यात्) इति ष्टुत्वाभावः । शेषं कंठ्यम् । एवं विराजादयः । विराट् विराड् । विराजौ । विराजः । राट् राड् । राजौ । राजः । एवं देवान् यजतीति देवेट् देवेड् । देवेजौ । देवेजः । विश्वसृट् विश्वसृड् । विश्वसृजौ । विश्वसृजः । परिमृट् परिमृड् । परिमृजौ परिमृजः । विभ्राट् विभ्राड् । विभ्राजौ । विभ्राजः । एवं परिव्राट् परिव्राड् । परिव्राजौ । परिव्राजः । तरुवृट् तरुवृड् । तरुवृश्चौ । तरुवृश्चः । यवभृट् यवभृड् । यवभृज्जौ । यवभृज्जः । इत्यादि । अन्येऽपि । भूभुक् बलिभुक् हुतभुक् वणिक् भिषक् अश्वयुक्प्रभृतयोपि जांतास्तत्र (चोः कुः) एवं ऋत्विक् (दिशाम्) इति कत्वं । ऋतुषु ऋतुं वा यजतीति ऋत्विक् । ऋत्विजौ । ऋत्विजः । डान्ताः अप्रसिद्धाः ॥

दकारांताः त्यद्तद्यद्एतद्शब्दाः । एतेषां (त्यदादेष्टेरः स्यादौ) इत्यकारे कृते सर्वत्र सर्वशब्दवत् रूपं ज्ञेयम् (स्तः) त्यदादेस्तकारस्य सौ परे सत्वं भवति । स्यः । त्यौ । त्ये । त्यं । त्यौ । त्यान् । त्येन । त्याभ्यां । त्यैः । त्यस्मै । इत्यादि । सः । तौ । ते । यः । यौ । ये । एषः । षत्वं । एतौ । एते [एतदोऽन्वादेशे द्वितीयाटौस्स्वेनो वा वक्तव्यः] उक्तस्य पुनरुक्तिरन्वादेशः यथा अनेन बालेन व्याकरणमधीतमेनं छंदोऽध्यापय । एतं एनं । एतौ एनौ । एतान् एनान् । एतेन एनेन । एताभ्यां । एतैः । एतयोः एनयोः । एतेषां । एतस्मिन् । एतयोः एनयोः । एतेषु॥

दकारांतास्त्यदादयः शब्दास्तेषां (त्यदादेष्टेरः स्यादौ) इत्यकारे कृते सर्वत्र सर्वशब्दवत् । सौ तु विशेषः । सूत्रं (स्तः) स् १-१ । (हसे०) त् । ६-१ (स्त्रो०।)

त्यदादेस्तकारस्येति वृत्तिः सुगमा । अनेन सौ तस्य सः । शेषं सर्ववत् । न वरं । धेर-भावः । स्यः । त्यौ । त्ये । एवं तद्यद्एतद्शब्दाः । एतच्छब्दस्य सर्वत्र टेरत्वे कृते सौ च (स्तः) इति तस्य सत्वे च कृते । (किला० स्रो०) एषः । एतौ । एते । द्वितीयायां टौसोश्च विशेषः । एतद इति एतद्शब्दस्य अन्वादेशे सति उक्तस्य पुनः क-थनमन्वादेश उच्यते । यथा । एष राजा याति एनं पश्य । एष पठति एनं व्याकर-णं पाठय । अथैनं वेदमध्यापयेत्यन्वादेशः । तस्मिंश्च वाच्यमाने द्वितीयाटौस्सु द्विती-यायां वचनत्रयेपि टाइति तृतीयैकवचने ओसि षष्ठीसप्तमीद्विवचने वा विकल्पेन एना-देशस्तकारस्य वा नकार इत्यर्थः । अनेनोक्तवचनेषु वा एनादेशः । एतं एनं । एतौ एनौ । एतान् एनान् । एतेन एनेन । एतयोः एनयोः । २ । शेषं सुकरं । इति दांताः । अन्येपि बलभिद्दिविषद्सर्वविद्वेदाविद्सुहृद्प्रभृतयः । ठवखफांता अप्रसिद्धाः ॥

छकारांतस्तत्वप्राछ्शब्दः । तत्वप्राट् तत्वप्राड् । तत्वप्राछौ । तत्वप्राछः । इत्यादि ॥

छकारांतः तत्वप्राछ्शब्दः । व्याकरणांतरे तु (छ्वोः शूडनुनासिके च) इति छ-स्य शत्वं विधाय ततः (छशषराजादेः षः) इति षत्वे कृते (षो डः । वावसाने) सम्राड्वत् तत्वप्राट्शब्दः । शेषं सुकरं । छांतोऽयं ॥

थकारांतः अग्निमथ्शब्दः तस्य (वावसाने) चपा जबाश्च । अग्निमत् अग्निमद् । संबोधनेऽप्येवं । अग्निमथौ । अग्निमथः । अग्निमथं । अग्निमथौ । अग्निमथः । अग्निमथा । अग्निमद्भ्यां इत्यादि ॥

थकारांतो अग्निमथ्शब्दस्तस्य सौ धौ वा सिलोपे कृते (वावसाने) इति (वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः) इति वचनात् थकारस्य वा तकारदकारौ । भकारादौ (झबे जबाः) थस्य दः स्वर० सुपि (खसे च०) थस्य तः । स्वरादौ स्वर० । एवं थांताः ॥

चकारांतः प्रत्यच्शब्दः [अचेः पंचसु नुमागमो वक्तव्यः] प्रत्यन्च् सि इति स्थिते (स्तोः श्चुभिः श्चुः) इति चुत्वेन जकारः संयोगान्तस्य लोपः । (चोः कुः) चवर्गस्य कवर्गा-देशो भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदांते च यथासंख्ये-न । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चं । प्रत्यञ्चौ (अंचेरलोपो दीर्घश्च) अंचतेर्धातोरकारस्य लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः

शसादौ स्वरे परे तद्धिते प्रत्यये ईपि ईकारे च । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव: प्रतीचः । प्रतीचा । प्रत्यग्भ्यां । प्रत्यग्भिः । एवं तिर्यंचप्रभृतयः । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चं । तिर्यञ्चौ (तिरश्चादयः) तिरश्चादयो निपात्यंते शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । तिरश्चः । तिरश्चा । तिर्यग्भ्यां । तिर्य्यग्भिः । तिर्य्यक्षु । एवं उदङ् । उदञ्चौ । उदञ्चः । उदञ्चं । उदञ्चौ । उदच्शब्दस्य उदीच् निपात्यते शसादौ स्वरे परे तद्धित ईपि ईकारे च । उदीचः । उदीचा । समीचः । समीचा । इत्यादि ॥

चकारांतः प्रत्यच्शब्दः । अंचु गतिपूजनयोः । अंच् प्रतिपूर्वः । क्विप्प्रत्ययः [प्रतिपूर्वस्य अपूजार्थस्यांचतेर्नलोपो वक्तव्यः] यद्वा नो लोपः (इयं०) स्वर० क्विपः सर्वापहारी लोपः । प्रत्यच् इति सिद्धं । तस्य पंचसु विशेषः (अंचेः पंचसु) इति अंचु गतिपूजनयोरित्यस्य धातोः पुंल्लिंगे स्यादिषु पंचसु वचनेषु परेषु नुम् इत्यागमो भवति । प्रत्यन्च्स् इति स्थिते (स्तोः श्चुभिः श्चुः) इति नस्य ञ् (हसे०) इति सेर्लोपः (संयोगांतस्य) इति चलोपः । सूत्रं (चोः कुः) चु ६–१ (ङिति । ङस्य) इत्यकारलोपः (स्रो०) कु १–१ (स्रो०) सिद्धं । चवर्गस्य० वृत्तिः सुगमा । न वरं । यथासंख्येनेति यथाक्रमेण चस्य कः छस्य खः जस्य गः झस्य घः ञस्य ङः इत्यर्थः । अनेन ञस्य ङ् । प्रत्यङ् । केचित्त्वत्र (स्तोः श्चुभिः श्चुः) इति न आद्रियंते । यतः (संयोगांतस्य०) इति चलोपे कृते निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः इति पुनर्ञकारस्य नकारः एव ततः (चोः कुः) इत्यपि न भवति । किं तु प्रत्यन् इति सिध्यति । द्विवचनादौ नुमागमे कृते (नश्चापदां०) स्वर० । प्रत्यंचौ । यद्वा । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चं । प्रत्यञ्चौ । शसादौ तु विशेषः । सूत्रं (अंचेरलो०) अंचि ५–१ (ङिति । ङस्य) इत्यलोपः (स्रो०) अस्य अकारस्य लुक् अलुक् १–१ (हसे० नामिनो०) दीर्घः १–१ (स्रो०) च १–१ (अव्य० विसर्ज्ज० स्तो०) अंचतेर्द्धातोः शसादौ स्वरे परे तद्धितसंबंधिनि प्रत्यये ईपि प्रत्यये च (ईमौ) इति सूत्रेण कृते ईकारे च परे अकारस्य लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घो भवति । तद्धिते प्रतीचीनः । प्रतीच्यः । ईपि प्रतीची । ईकारे प्रत्यक् । प्रतीची । प्रत्यंचि । अत्र तु शसादौ स्वरे अनेन प्रति अच् इति विश्लेषे कृते अकारलोपः । इति तिइत्यस्य दीर्घः ती । भकारादौ (चोः कुः) इति ककारे कृते (झबे जबाः) कस्य गः स्वर० सुपि (चोः कुः । किलात्पः सः० । कपसंयोगे क्षः ।) शेषं कंठ्यं । पूजार्थे तु अं-

चतेर्नलोपो न । तेन प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चं । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चा । प्रत्यग्भ्यां । प्रत्यग्भिः । प्रत्यञ्चे । इत्यादि । एवं प्राङ् । प्रांचौ । प्रांचः । प्रांचं । प्रांचौ । प्रांचः । प्रांचा । प्राङ्भ्यां । प्राङ्भिः । प्रांचे । प्राङ्भ्यां । प्राङ्भ्यः । गत्यर्थस्य तु शसादौ । प्राचः । प्राचा । तिर्यच्उदच्शब्दयोः पंचसु प्रत्यच्शब्दवत् । शसादौ तु विशेषः । सूत्रं (तिरश्चादयः) तिरश्च् आदिर्येषां ते तिरश्चादयः । १-३ । (एओजसि । एअय् ।) स्वर० (स्रो०) तिरश्चादय इति तिर्यच्उदच्सध्र्यच्सम्यच्शब्दानां यथाक्रमं तिरश्च् उदीच् सध्रीच् समीच् इत्यादेशा निपात्यंते शसादौ स्वरे तद्धिते प्रत्यये ईपि ईकारे च । तद्धिते यथा तिरश्चीनः । ईपि तिरश्ची । ईकारे तिर्यक् । तिरश्ची । तिर्यंचि । अनेन शसादौ स्वरे परे तिर्यच्शब्दस्य तिरश्च् । उदच्शब्दस्य उदीच् । स्वर० । भकारादौ (चोः कुः । झबे जबाः) सुपि च (चोः कुः । झिला०) इत्यादि प्रत्यच्वत् । इत्यादयश्चांताः । टकारांताः अप्रसिद्धाः ॥

तकारांतो मरुत्शब्दः (वावसाने) मरुत् मरुद् । मरुतौ । मरुतः । मरुतं । मरुतौ । मरुतः । मरुता । मरुद्भ्यां । मरुद्भिः । इत्यादि । एवमग्निचित्प्रभृतयः । अग्निचित् अग्निचिद् । अग्निचितौ । अग्निचितः । इत्यादि ॥

तकारांतो मरुत्शब्दस्तस्य सौ धौ च सिलोपे कृते (वावसाने) तकारस्य दकारः भकारादौ (झबे जबाः) तस्य दः । स्वर० स्वरादौ (सुपि च) स्वर० एवं अग्निचित्प्रभृतयोऽपि साध्याः । अग्निं चिनोति इंधनैर्वर्द्धयतीति अग्निचित् ॥

तकारांत उकारानुबंधो महत्शब्दः (उगितो नुम्) उकारानुबंधस्य ऋकारानुबंधस्य च नुमागमो भवति पुंसि विषये पंचसु परेषु । (न्सम्महतोऽधौ दीर्घः शौ च) न्संतस्य अप्शब्दस्य च महत्शब्दस्य च दीर्घो भवति पंचसु धिवर्जितेषु शौ परे च । महान् । महांतौ । महांतः । हे महन् । महांतं । महांतौ । महतः । महता । महद्भ्यां । महद्भिः । इत्यादि ॥

तकारांत उकारानुबंधो महच्छब्दस्तस्य पंचसु विशेषः । मह पूजायां (द्रुहिमहिपृषिभ्यः शतृ) एभ्यः शतृप्रत्ययो भवति । ऋकारानुबंधित्वं तु चिंत्यं । मह्यते इति महत् । कार्यार्थमुच्चरितस्य वर्णस्यानुबंधः इति संज्ञाः । यथा उच्चरितप्रध्वंसिनो ह्यनुबंधाः । सूत्रम् (उगितः०) उश्च ऋश्च वृ वृ इत् यस्य स उगित् तस्य उगितः ६-१ । स्वर० (स्रो०) नुम् १-१ (हसे० हबे । उओ) सिद्धं । उकारानुबंधस्य वतुप्रत्ययादेः

ऋकारानुबंधस्य शतृप्रत्ययादेः नुमागमो भवति पुंसि पुँल्लिंगे पंचसु वचनेषु परेषु शौ च। इति नपुंसके जस्शसोः स्थाने जाते शौ परे अनेन पंचसु स्यादिषु तकारात् पूर्वं न। सूत्रं (न्सम्महतोऽधौ दीर्घः शौ च) न्स् च अप् च महच्च न्सम्महत्तस्य ६–१ स्वर० न्सम् अग्रे महत् (अमे अमा वा) पस्य मः। स्वर०। न धिः अधिस्तस्मिन् अधौ ७–१ (ङेरौ०) टिलोपः। स्व० (अतो० ङओ। एदो०) दीर्घ १–१ (स्रो०) शि ७–१ ङेरौ० (टिलोपः) स्वर० च १–१ (अव्य०) पंचपदं न्संतस्येति सुहिन्स्शब्दं विहाय नुमागमसहितसकारांतस्य तथा अप्शब्दस्य जलवाचिनो नित्यं बहुवचनांतस्य तथा महत्शब्दस्य उकारानुबंधस्य पुंसि पंचसु वचनेषु धिवर्जितेषु नपुंसके शौ च दीर्घो भवति ह्रस्वदीर्घप्लुता विधीयमानाः स्वरस्थाने भवंतीति न्सादीनां व्यंजनसन्निकृष्टस्य स्वरस्य दीर्घो भवतीत्यर्थः। अप्शब्दो बहुत्वे एव। तत्र असमासांतस्य जासि दीर्घो नान्यत्र समासांतस्य। पंचस्वेव इयं विवक्षा। तथा। शोभना आपो यत्र स स्वाप् देशः। स्वाब् स्वाप्। स्वापौ स्वापः। स्वापं। स्वापौ। इति नपुंसके शौ स्वप् स्वपी स्वांपि सरांसि। इति अनेन धिवर्जितेषु पंचसु दीर्घः। धौ तु नुमागम एव न दीर्घः (हसे० संयोगांतस्य०) इति सौ धौ च तकारस्य लोपः। शेषेषु (नश्चापदांते झसे) शसादौ। स्वर०। भकारादौ (झबे जबाः।) स्वर० शेषं सुगमं। भा दीप्तौ। भातेर्डवतुः। यतः भातेस्तु। भवतुः परः। भवान् पूज्ये युष्मदर्थे। इति॥

उकारानुबंधो भवच्छब्दः (अत्वसोः सौ) अत्वंतस्यासंतस्य च दीर्घो भवति धिवर्जिते सौ च परे। भवान्। भवंतौ। भवंतः। हे भवन्। भवंतं। भवंतौ। भवतः। भवता। भवद्भ्यां। भवद्भिरित्यादि। ऋकारानुबंधः पचत्शब्दः। तस्य नुमागम एव न दीर्घो भवति। पचन्। पचंतौ। पचंतः। पचंतं। पचंतौ। पचतः। पचता। पचद्भ्यामित्यादि। एवं ऋकारानुबंधो भवत्शब्दः॥

उकारानुबंधो भवतशब्दस्तस्य पंचसु (ञितो नुम्) इति नुमागमः। सूत्रं। (अत्वसोः सौ)। अतुश्च अस् च अत्वसौ तयोः अत्वसोः। ६–२ स्व०(स्रो०) सि ७–१ (ङेरौ०) सिद्धं। अत्वंतस्येति उकारानुबंधस्य असंतस्येति नुमागमरहिताऽसंत-[illegible] धिवर्जिते सौ परे दीर्घो भवति। अनेन सौ दीर्घो भवति। न धौ धिवर्जित [illegible] धौ (हसे०। संयो०) हे भवन्। पक्षे हे भोः। अन्यत्र (नश्चा- [illegible]। भकारादौ (झबे जबाः) शेषं सुकरं। एवं अष्ठीवत्चक्रीवत- [illegible]ारानुबंधो भवत्शब्दः। भू (शतृशानौ तितवक्रियायां) इति श-

शप्रत्ययः। सः अत् (अप्कर्त्तरि गुणः। ओ अव्।) स्वर० भवत् (सुपि च) इति तस्य (ऋितो नुम्) इति नुमागमे कृते एव स्यात्। परं अत्वंताभावात् (अत्वसोः सौ) इति दीर्घत्वं न। शेषं सुगमम्। एवं पचत्शब्दोपि रित् ऋकारानुबंध इत्यर्थः। एवं अन्येपि शतृप्रत्ययांता ऋकारानुबंधा ज्ञेयाः। इति तांताः। कपांता अप्रसिद्धाः॥

शकारांतो विश्शब्दः (छशषराजादेः षः) इति षत्वं डत्वं च (वावसाने) चपा जबाश्च। विट् विड्। विशौ। विशः। इत्यादि। षकारान्तः षष्शब्दः नित्यं बहुवचनांतस्त्रिषु सरूपः (जस्शसोर्लुक्। षो डः) षट् षड्। षड्भिः। षड्भ्यः। २। (ष्णः) इति नुट्। षड् नाम् इति स्थिते॥ (ड्णनः) षांतसंख्यासंबंधिनो डकारस्य णत्वं भवति नामि परे। षण्णां। षट्सु [क्वचिदपदान्ते पदांतताश्रयणीया] (दोषां रः।) दोषसजुष्आशिष्हविष्प्रभृतीनां षकारस्य रेफो भवति रसे परे पदांते च। दोः। दोषौ। दोषः। दोषं। दोषौ। [शसादौ स्वरे परे नांतता वा वक्तव्या] दोष्णः दोषः। दोष्णा दोषा। दोर्भ्यां। दोर्भिः। दोष्णे दोषे। दोर्भ्यां। दोर्भ्यः। दोष्णः दोषः। दोर्भ्यां। दोर्भ्यः। दोष्णः दोषः। दोष्णोः दोषोः। दोष्णां दोषां। दोष्णि दोषि। दोष्णोः दोषोः। दोर्षु। सजूः। सजुषौ। सजुषः। सजुषं। सजुषौ। सजुषः[सजुषाशिषो रसे पदांते दीर्घो वक्तव्यः]॥

शकारांतो विश्शब्दस्तस्य (छशषरा०) इति षत्वे कृते (षो डः। वावसाने०) स्वरादौ। स्वर०। सुपि (खसे च०) सम्राज्शब्दवत्। विट् विड्। विशौ। विशः इत्यादीनि रूपाणि। विट्मनुष्यो वैश्यश्च। इत्यादयः शांताः। षकारांतः षष्शब्दो नित्यं बहुवचनांतस्त्रिषु लिंगेषु सदृशरूपः (जश्शसोर्लुक्। षो डः। वावसाने) षट् षड् पुनरपि। षट् षड्। भकारादौ (षो डः) इति डत्वे कृते स्वर० आमि (ष्णः) इति नुडागमः (षो डः) इति डत्वं। षड् नाम् इति स्थिते सति सूत्रं (ड्णनः) ड् ६-१ (सांके०) ण् १-१ (हसे०) न् ६-१ (स्त्रो०) संख्या० वृत्तिः कंठ्या। अनेन नामि परे डकारस्य णकारः (ष्टुभिः ष्टुः।) स्वर० सुपि (षोडः। खसे च०) ततः टकारसकारयोगे (ष्टुभिः ष्टुः।) इति प्राप्तौ (टोरंत्यात्) इति सूत्रेण (ष्टुभिः ष्टुः) इति स-

स्य षत्वनिषेधः । ननु अत्र पदांतत्वाभावात् टोरंत्यादिति सूत्रं कथं संभवति तत्राह क्वचिदिति । क्वचित्प्रयोगांतरे अपदांतेपि पदांतता आश्रयणीया ग्रहणीया वक्तव्येति भावः । दोष्शब्दो भुजार्थवाचकस्तस्य भेदः । सूत्रं दोष् ६-३ स्वर० (मोनु०) एकपदमिदं सूत्रं । अथवा (दोषां रः) इति द्विपदं । दोष्सजुष्आशिष्हविष्आयुष्सर्पिष्धनुष्ज्योतिष्प्रभृतिशब्दानां षकारस्य रसे परे पदांते च रेफो भवति सकारस्थाने जातस्य षकारस्येति व्याख्येयं । अनेन रसे पदांते च रेफः । सौ धौ च (हसे० स्रो०) द्विवचनादौ । स्वर० । दोः । दोषौ । दोषः । दोषं । दोषौ । शसादौ तु विशेषः [शसादौ स्वरे परे नांतता वा वक्तव्या] अस्यार्थः । दोष्शब्दस्य शसादौ स्वरे परे नांतत्वं भवति वा विकल्पेन अंते नकारागमो भवतीत्यर्थः । दोषन् इति स्थिते (ष्रुन्नो०) स्वर० । दोष्णः दोषः । दोष्णा दोषा । भकारादौ (दोषां रः) जल० । दोर्भ्यां । दोर्भिः । यद्वा (दोषां रः । राद्यपो० झबे जबाः) स्वर० दोर्भ्यां । दोर्भिरित्यादि । केचित्तु शसादावनंतता वा वक्तव्या इत्येवं पठंति । स्वरे इति पदं न पठंति । तन्मते स्वरादौ हसादौ च सर्वत्र विकल्पेन अन् आगमे कृते स्वरादौ (अल्लोपः स्वरे । ष्रुन्नो०) स्वर० द्वितीयपक्षे केवलं । स्वर० । दोष्णः दोषः । दोष्णा दोषा । भकारादौ एकत्र अन्आगमे कृते स्वर० (नाम्नो०) दोषभ्यां । द्वितीये (दोषां रः ।) जल० दोर्भ्यां । एवं दोषभिः दोर्भिः । दोषे (स्व०) दोष्णे । शसादावनंतता । स्वर० । ततो अल्लोपः स्वर० (ष्रुनो०) स्व० । दोषभ्यां दोर्भ्यां । दोषभ्यः दोर्भ्यः । दोष्णः दोषः । दोषभ्यां दोर्भ्यां । दोषभ्यः दोर्भ्यः । दोष्णः दोषः । दोष्णोः दोषोः । दोष्णां दोषां । (वेङ्योः) दोष्णि दोषणि । दोष्णोः दोषोः । सुपि अनंतत्वे कृते (नाम्नो०) दोषसु । पक्षे (दोषां रः) इति रत्वे (क्विला०) दोर्षु । केचित्तु (दोषां रः । स्रो० । विसर्ज्ज०) दोष्षु इत्यपि साधयंति केचित्तु दोःषु इत्यपि पठंति । ततो यथासंभवं साध्यः दोष्शब्दः पुंक्लीबलिंगः । क्लीबे तु दोः । दोषी । दोंषि । जुषी प्रीतिसेवनयोः । जोषणं जुट् मिलनं प्रीतिः । सह तेन वर्त्तते इति सजूर्मित्रं [सजुषाशिषो रसे पदांते दीर्घो वक्तव्यः ।] इति केचिन्नेच्छंति । (दोषां रः) रत्वं विधाय (य्वोर्विहसे) इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । इति षांताः ॥

सकारांतः पुंस्शब्दः (पुंसोऽसुङ्) पुंस्शब्दस्य पंचसु परेषु असुङादेशो भवति । ङकारोऽत्यादेशार्थः । उकारो नुम्विधानार्थः (स्वरे मः) अनुस्वारस्य मकारो भवति स्वरे परे पुमस् सि इति स्थिते (ञितो नुम्) इति नुमागमः (न्सम्महतोऽधौ दीर्घः शौ च) संय्योगांतस्य लोपः (हसे०)

इति सेर्लोपः । संयोगांतस्य लोपः । पुमान् । पुमांसौ । पुमांसः । हे पुमन् । पुमांसं । पुमांसौ । पुंसः । पुंसा । पुंभ्यां । पुंभिः ॥

सकारांतः पुंस्शब्दः । पुनातीति पुमान् । (पुनातेः सुप् नुम् च) इति सुप्प्रत्ययो नुमागमश्च । प्रादेर्ह्रस्वः । अथवा (पातेर्डुम्सुरिमन्) इति डुम्स्प्रत्ययः । डित्त्वाट्टिलोपः । पुम्स्शब्दस्य पंचसु विशेषः । सूत्रं (पुंसोऽसुङ्) पुंस् ६-१ स्वर० (स्त्रो०) असुङ् १-१ (हसे०अतोत्युः । उओ । एदो०) पुम्स्शब्दस्य पंचसु स्यादिषु परेषु असुङ् इत्ययमादेशो भवति । ङकारोंऽत्यादेशार्थः । उकार उच्चारणार्थः । अनेनांतस्य सकारस्य अस् इत्यादेशः । पुमस् इति स्थिते (ञितो नुम्) इति नुमागमः । पंचसु (न्सम्महतः०) इति धिवर्ज्जमन्यत्र दीर्घः । सौ धौ च (हसे०) इति सिलोपः (संयोगांतस्य०) इति सलोपः । अग्रे द्वितीयाद्वित्वं यावत् (नश्चा०)स्व० । पुमान् । पुमांसौ । पुमांसः । हे पुमन् । हे पुमांसौ । हे पुमांसः । पुमांसौ । शसादौ (नश्चा०) स्व० । पुंसः । पुंसा । भकारादौ (संयोगांतस्य० नश्चा०) एवं सुपि (संयोगां० नश्चा०) पुंसु ॥

(असंभवे पुंसः कक्सौ) असंभवेर्थे वाच्ये सति पुंस्शब्दस्य कगागमो भवति सौ परे । (स्कोराद्योश्च) इति सकारलोपः । कषसंयोगे क्षः । पुंक्षु । एवं विद्वान् । विद्वांसौ । विद्वांसः । हे विद्वन् । विद्वांसं । विद्वांसौ (वसोर्व उः) वसोः संबंधी वकार उत्वं प्राप्नोति शसादौ स्वरे परे ताद्धिते ईपि ईकारे च । विदुषः । विदुषा (वसां रसे) विद्वद्भ्यां । विद्वद्भिः । विद्वत्सु । इत्यादि॥

अथ रूपांतरं साधयति । असंभवे वैदिकप्रयोगे असंभवो नाम वेदांतैकवेद्यस्यात्मनो बहुत्वाऽसंभवः । न विद्यते आत्मनो ब्रह्मणो बहुत्वसंभवो यत्रासौ असंभवः । कुतः "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन" इति वेदांतशास्त्रेण वेद्यस्य ज्ञेयस्य आत्मनो बहुत्वाऽसंभवः । अथवा नास्ति संभवो बुद्धेः सूत्रादेश्च यत्र सोऽसंभवस्तस्मिन् वाच्ये सति पुंस्शब्दस्य सौ इति सुपि परे कगागमो भवति । अनेन पुंस् अग्रे कक् । कित्त्वादंते (स्कोराद्योश्च) इति सलोपः (किला० कषसंयोगे क्षः) पुंक्षु इति सिद्धं । परमपुरुषे पुंक्षु वैदिकप्रयोगोयं लौकिकेषु पुरुषेषु पुंसु । विद्वस्शब्दस्य पंचसु पुंस्वत् (ञितो नुम् । न्सम्महतो धौ दीर्घः० । संयो०) विद्वान् । विद्वांसौ । विद्वांसः । हे विद्वन् । विद्वांसं । विद्वांसौ । शसादौ तु विशेषः । सूत्रं (वसोर्व उः) वसु ६-१ (ङिति। ङस्य । स्त्रो०) व १-१ (स्त्रो० नामि०) जल० उ १-१ (सांके० आदबे०) वसोरिति क्वसुकानौ णबेवत् । (विदेर्वा वसुः) इत्यादिसूत्रोत्पन्नो यो वसुप्रत्ययस्तस्य

संबंधी वकारः सस्वरः उत्वं प्राप्नोति शसादौ स्वरे तद्धिते यण्प्रत्यये परे ईपि ईकारे च परे । तद्धिते वैदुष्यं । ईपि च विदुषी । अत्र अनेन शसादौ स्वरे परे सर्वत्र द्व इत्यस्य दुः (क्विला०) स्व० हसादौ (वसां रसे) इति सस्य दत्वे कृते भकारादौ । स्वर० । सुपि (खसे०) दस्य तः स्वर० । एवं तस्थिवस्शब्दः । तस्थौ इति तस्थिवान् । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । (आदेः ष्णः स्नः) स्था क्वसुप्रत्ययः वस् च णबेवत् । तेन द्वित्वं ह्रस्वः (शसात् खपा०) इति पूर्वसस्य लोपः । (झभानां जबचपाः) इति थस्य तः । (स्थामि) इति आकारस्य इकारः । तास्थिवस् इति जातं । (स्यादिः) तास्थिवान् । तास्थिवांसौ । तास्थिवांसः । तास्थिवांसं । तास्थिवांसौ । शसादौ स्वरे परे (वसोर्व उः) इति वस्य उत्वे कृते निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः इति इकारस्य आकार एव । ततः (आतोऽनपि) इत्याकारलोपः स्वर० (क्विला०) तस्थुषः । तस्थुषा । तास्थिवद्भ्यामित्यादि । एवं गतः इति जाग्मिवान् । जग्मिवांसौ । जग्मिवांसः । जग्मिवांसं । जग्मिवांसौ (गमां स्वरे) जग्मुषः । जग्मुषा । जग्मिवद्भ्यामित्यादि । अथवा जगन्वस्शब्दः । गम् वसुप्रत्ययः द्वित्वं (मो नो धातोः) जगामेति जगन्वान् । शसादौ स्वरे निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः इति नकारस्य मकार एव (गमां स्वरे) जग्मुषः । जग्मुषा । जगन्वद्भ्यां । जगन्वद्भिरित्यादि । एवं पेचिवान् । पेचिवांसौ । पेचिवांसः । पेचिवांसं । पेचिवांसौ । पेचुषः । पेचुषा । पेचिवद्भ्यां । पेचिवद्भिरित्यादि । उषास्रंसपर्णध्वंसादीनां तु रसे पदांते च (वसां रसे) इति दत्वं । स्वरादौ स्वर० । उषास्रत् । उषास्रसौ । उषास्रसः । उषास्रसं । उषास्रसौ । उषास्रसः । उषास्रसा । उषास्रद्भ्यां । उषास्रद्भिः । उषास्रत्सु । एवं पर्णध्वत् । पर्णध्वसौ । पर्णध्वसः । इत्यादि ॥

सुवचस्शब्दे तु (अत्वसोः सौ) इति दीर्घः । सुवचाः । सुवचसौ । सुवचसः । हे सुवचः । सुवचसं । सुवचसौ । सुवचसः । सुवचसा (स्रोर्विसर्गः । हबे) उत्वं (उओ) सुवचोभ्यां । सुवचोभिः । इत्यादि ॥ एवं चंद्रमस्शब्दः ॥ चन्द्रमाः । चन्द्रमसौ । चन्द्रमसः । हेचन्द्रमः । चन्द्रमसं । चन्द्रमोभ्यां । चन्द्रमस्सु । इत्यादि ॥

सकारांतः सुवचस्शब्दः । वच् परिभाषणे । सुपूर्वः (वचादेरस् । स्वर०) नामत्वात्स्यादयः । ततः सौ परे (अत्वसोः सौ) इति दीर्घः (हसे० स्रो०) धौ (हसे पः० स्रो०) हे सुवचः । स्वरादौ सर्वत्र (सुपि च) स्व० । भकारादौ (स्रो० हबे० उओ) शेषं सुगमं । सुपि । स्वर० । एवं चंद्रमस्शब्दः । चंद्रमाः । चंद्रमसौ । चंद्रमसः । हे चंद्रमः । चंद्रमोभ्यां । चंद्रमस्सु । एवं वेधाः । दुर्मेधाः । इत्यादि ॥ एवं प्रचेतस्जातवेदसउच्चैःश्रवसस्सुप्रजसस्सुतेजसविडौजसप्रभृतयः साध्याः ॥

उशनसशब्दस्य विशेषः । (उशनसां) उशनस् पुरुदंसस् अनेहस् इत्येतेषां सेरधेर्डा भवति । डकारष्टिलोपार्थः । उशना । उशनसौ । उशनसः । उशनसं । उशनसौ । उशनसः । [उशनसो धौ सांतता नांतता अदंतता च वक्तव्या] हे उशनः हे उशनन् हे उशन । हे उशनसौ । हे उशनसः ॥

उशनसादीनां सौ विशेषः । सूत्रं उशनस् ६-३ स्व० (मोनु०) उशनस्पुरुदंसस् अनेहस् इत्येतेषां शब्दानां धिवर्जितस्य सेर्डा भवति अनेन सेर्डा । डकारष्टिलोपार्थः । (डिति टेः) इति टिलोपः स्वर० शेषं द्वित्वादौ सुवचस्वत् । उशनसौ । धौ विशेषमाह । [उशनसः०] इति । उशनस्शब्दस्य धिविषये नांतता अंत्यसकारस्य नकारः अदंतता अकारांतता च सकारस्य लोपो भवतीत्यर्थः । चकारात् तृतीये तु सांत एव तिष्ठतीति धौ रूपत्रयं । यतः "संबोधने तूशनसस्त्रिरूपं" इति । एकत्र (हसे० स्रो०) द्वितीयरूपे सस्य नः (हसे०) तृतीये तु अदंतता वक्तव्येति सलोपः (समाना०) इति धेर्लोपः । हे उशनः हे उशनन् हे उशन इति ज्ञेयं । उशनस् भ्यां इत्यत्र (स्रो० हबे । उओ) उशनोभ्यां उशनोभिरित्यादि । उशना शुक्रः । एवं पुरुदंसस्अनेहस्प्रभृतयः । पुरुदंसा । पुरुदंससौ । पुरुदंससः । पुरुदंसा इंद्रः । अनेहा । अनेहसौ । अनेहसः । इत्यादि । अनेहा कालः वर्षमासदिनादिः ॥

अदस्शब्दस्य भेदः (त्यदादेष्टेरः स्यादौ) इति सर्वत्राकारः । अदस् सि इति स्थिते (सौ सः) सौ परे अदसो दकारः सो भवति । (सेरौ) अदसः सेरौकारादेशो भवति । असौ । द्विवचने अद औ इति स्थिते दस्य मः (मादू) उश्च ऊश्च ऊ अदसो मकारात्परस्य ह्रस्वस्य ह्रस्वउकारो भवति दीर्घस्य च दीर्घ ऊकारो भवति । अमू । बहुवचने सर्वादित्वात् (जसी । अइए) अमे इति स्थिते (एरी बहुत्वे) बहुत्वे सत्यदस एकारस्य ईकारादेशो भवति । अमी । अमुं । अमू । अमून् । तृतीयादौ मत्वे उत्वे च कृते (टा नास्त्रियां) अमुना । द्विवचने (आद्वि) इत्यात्वं पश्चादूकारः । अमूभ्यां । अमीभिः । अमुष्मै । अमूभ्यां । अमीभ्यः । अमुष्मात् । अमूभ्यां । अमी-

भ्यः । अमुष्य । ओसि एत्वे कृते अयादेशे च कृते पश्चादु-कारः । अमुयोः । अमीषां । अमुष्मिन् । अमुयोः । अमीषु । (सामान्ये अदसः कः स्यादिवच्च) अमुकः । अमुकौ । अमु-के । पुंल्लिंगे सर्ववत् ॥ इति हसांतपुँल्लिंगप्रक्रिया ॥

अदस्शब्दस्य सकारांतस्यापि विशेषः । तस्य (त्यदादेष्टेः०) सर्वत्राकारे कृते अद सि इति स्थिते । सूत्रं (सौ सः) सि ७-१ (ङेरौ०) टिलोपः । स १-१ (स्रो०) अदसो दकारस्य सौ परे सो भवति । अनेन दस्य सः । अस इति स्थिते सूत्रं सि ६-१ (ङिति । ङस्य । स्रो०) औ १-१ (सांके० नामिनो रः ।) स्वर० अदसः संबंधिनः सेः औकारो भवति । अनेन सिस्थाने औ (ओऔ औ) असौ इति सिद्धं । द्विवचनादौ (त्यदादेष्टेः०) इति सर्वत्राकारे कृते (दस्य मः) अम औ इति स्थिते (ओऔ औ) सूत्रं म ५-१ (ङसिरत् । सवर्णे०) उश्च ऊश्च ऊ १-१ (सांके० चपा अबे०) सिद्धं । अदसो मकारात्परस्य ह्रस्वस्य स्वरस्य ह्रस्व उकारो भवति दीर्घस्य च दीर्घ ऊकारो भवति । अनेन अमौ इत्यस्य औकारस्य दीर्घत्वादूकारः । अत्र पूर्वं विभक्तिकार्यं पश्चात् (मादू) । टास्थाने तु पूर्वं (मादू) पश्चाद्विभक्तिकार्यं इति विवेकः । अमू । बहुवचने सर्वादित्वात् (जसी । अइए) अमे इति स्थिते सूत्रं ए ६-१ (स्रो०) ई १-१ सांके० (नामि०) स्व० बहुत्वे ७-१ (अइए) बहुत्वे बहुवचने सति अदस्शब्दस्य मकारात्परस्य एकारस्य ईकारो भवति । अनेन एकारस्य ईकारः । अमी । मकारात्परस्येति चेन्न व्याक्रियते तदा अमुकः । अमुकौ । अमुके । इति न सिध्यति । अमि (अम्श० मादू०) इति अकारस्य उकारः (मोनु०) अमुम् इति सिद्धं । द्विवचनं प्रथमाद्विवचनवत् । बहुत्वे (अम्श० । सो नः पुंसः । शसि । मादू) । अमून् इति सिद्धं । टाविषये (मादू) अस्य उः अमु ततः (टानास्त्रियां) अमुना । द्विवचने (अद्भि) इत्यात्वं । पश्चात् (मादू) इत्याकारस्य दीर्घत्वादूकारः । अमूभ्यामिति सिद्धं । एवं चतुर्थीपंचमीद्वित्वेऽपि । तृतीयाबहुवचने (भिस्भिस्) इति वचनात् (एस्भि बहुत्वे । एरी बहुत्वे) अमीभिः । एवं । ४-३ । ५-३ । चतुर्थ्येकवचने (सर्वादेः स्मट् । मादू । क्लिा० । एऐऐ) अमुष्मै । पंचम्येकवचने (ङसिरत् । अतः०) इति स्मडागमः (सवर्णे० । मादू । क्लिा०) अमुष्मात् । षष्ठ्येकवचने (ङस्य । मादू । क्लिा०) अमुष्य । ६-२ । ७-२ । ओसि अकारस्य एकारः (ए अय् । मादू ।) स्वर० अमुयोः । आमि (सुडामः । एस्भि० एरी बहुत्वे० क्लिा०) अमीषां । ७-१ । (ङि स्मिन् । मादू । क्लिा०) अमुष्मिन् । सुपि (एस्भि० एरी बहुत्वे । क्लिा०) अमीषु । त्यदादित्वाद्धेरभावः । संबोधनं न भवतीत्यर्थः । पुनर्विशेषमाह । सामान्य इति सामान्येऽर्थे विशेषकथने अज्ञानाद्यर्थे अदस्-

शब्दस्य कः प्रत्ययो भवति । स च स्यादिवत् ज्ञेयः । स्यादौ परे सति यत्कार्यं भवति तत्कार्यं कप्रत्यये परे भवतीत्यर्थः । तेन (त्यदा० दस्य मः । मादू) इति भवति । स्यादिवच्चेति चकारात्प्रथमैकवचने असकौ इत्यपि रूपं भवति । पुंसि स्त्रियां च अदसः कप्रत्ययः । स्यादित्वात् (त्यदादेष्टेरः स्यादौ । दस्य मः । मादू) अमुक इति सिद्धं । ततः स्यादयः । प्रक्रिया सर्वशब्दवत् ॥ इति हसांतपुंल्लिंगसाधनं समाप्तं ॥

अथ हसांताः स्त्रीलिंगाः ॥ हकारांत उपानह्शब्दः (नहो धः) नहो हकारस्य धकारादेशो भवति रसे परे पदांते च (वाव-साने) इति तत्वं दत्वं च । उपानत् उपानद् । उपानहौ । उपा-नहः । हे उपानद् । हे उपानहौ । हे उपानहः । उपानहं । उपा-नहौ । उपानहः । उपानहा । उपानद्भ्यां । उपानद्भिः । इत्यादि ॥

अथ हसांतस्त्रीलिंगे किंचिच्छब्दसाधनं लिख्यते । हकारांतः उपानह्शब्दः पादत्रा-णार्थवाचकः तस्य स्वरादौ स्वर० (हो ढः) इति ढत्वप्राप्तौ तदपवादार्थं रसे पदांते च विशेषमाह । सूत्रं । नह् ६–१ स्व० (स्त्रो० हवे । उओ) ध १–१ (स्त्रो०) सिद्धं । वृत्तिः कंठ्या । अनेन रसे पदांते च हस्य धः । सौ धौ च धत्वे कृते (हसे० वावसाने०) धकारस्य वा तकारदकारौ । भकारादौ (नहो धः । झबे ज०) धस्य दः स्व० सुपि (नहो धः । खसे०) धस्य तः स्व० शेषं कठचम् । गोधुक्प्रभृतयः पुंल्लिंगवत् ज्ञेयाः । उष्णिक् उष्णिग् । उष्णिहौ । उष्णिहः । उत् ऊर्ध्वं स्निह्यति क्षरतीति वा उष्णिक् यवागूः (दिशाम्) इति कत्वं । इति हांताः । यकारांता अप्रसिद्धाः ॥

वकारांतो दिव्शब्दः । (दिव औ) दिव्शब्दस्य औकारादे-शो भवति सौ परे । द्यौः । दिवौ । दिवः । दिव् अम् इति स्थि-ते (वाम्या) दिवो वकारस्य अमि परे वा आ भवति । द्यां दिवं । दिवौ । दिवः । दिवा (उ रसे) दिवो वकारस्य उकारो भवति रसे परे । द्युभ्यां । द्युभिः । दिवे । द्युभ्यां । द्युभ्यः । इत्यादि ॥

वकारांतो दिव्शब्दः स्वर्गआकाशार्थवाचकः तस्य नामसंज्ञायां स्यादयः । दिव् स् इति स्थिते । सूत्रं । दिव् ६–१ स्वर० (स्त्रो०) औ १–१ सांके० (आदबे०) सि ७–१ (ङेरौ०) टिलोपः स्व० दिव् इति षष्ठ्या निर्दिष्टत्वाद्दिव्शब्दसंबंधिनो वकारस्य औकारो भवति सौ परे । अनेन सौ धौ वस्य औकारः (इ यं०) स्व० (स्त्रो०) एवं हे द्यौः । वर्णविधौ नेदमिति यदादेशस्तद्वद्भवतीति सिलोपो न । द्वित्वे बहुत्वे च स्व० अमि विशेषः । सूत्रं (वाम्या) वा ३–१ (अव्य०) अम् ७–१ स्व० (सवर्णे०)

आ १-१ (सांके० इ यं०) त्रिपदं । दिवो वकारस्य अमि परे वा आत्वं भवति । अनेन अम्विषये वकारस्य आकारः (इ यं स्वरे) स्वर० द्यां । पक्षे दिवं । अग्रे स्वरादौ सर्वत्र स्वर० हसादौ तु विशेषः ॥ सूत्रं । उ १-१ (सांके०) रसे ७-१ (अइ ए) दिवो वकारस्य रसे परे उकारो भवति । यद्वा (उ रसे) उ १-१ उ ७-१ रसे ७-१ इति त्रिपदं सूत्रं पठंति । तेन रसे परे उवर्णेपि परे उकारो भवति । यथा द्यूषितः दिवि उषितः द्यूषितः । एवं दिवं ऊर्णोति आच्छादयतीति द्यूर्णुत् । अनेन भकारादौ सुपि च वस्य उकारः (इ यं स्वरे) सुपि (उ रसे) ततः (क्विलात्षः सः०) इति वांताः॥

रकारांतश्चतुरशब्दो नित्यं बहुवचनांतः [त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृवत्] स्त्रियां वर्त्तमानयोस्त्रिचतुरशब्दयोस्तिसृचतसृ इत्येतावादेशो भवतः स्यादौ विभक्तौ परतः ऋकारश्च ऋकारवत् । ततः (स्तुरार्) इत्यार् । इत्यादिसूत्रैः ऋदंतशब्दकार्यं न भवति । ऋकारत्वात् किं तु (ऋ रं) भवति । तिस्रः । तिस्रः । चतस्रः । चतस्रः । तिसृभिः । चतसृभिः । तिसृभ्यः । २ । चतसृभ्यः । २ । (न तिसृ चतसृ नामि- दीर्घत्वं) तिसृचतसृइत्येतयोर्दीर्घो न भवति नामि परे छंदसि वा । तिसृणां । चतसृणां । छन्दसि तु वा भवति । तिसॄणां । चतसॄणां । तिसृषु । चतसृषु ॥

रेफांतश्चतुरशब्दो नित्यं बहुवचनांतस्तस्य च स्त्रियां विशेषः । सूत्रं (त्रिच०)त्रिश्च चतुर्च त्रिचतुरौ तयोः ६-२ स्वर० (स्त्री०) स्त्री ७-१ (स्त्रियां योः । स्त्रीभ्रुवोः । ङितामट् ।) स्व० (सव०) तिसृ च चतसृ च तिसृचतसृ १-२ (सांके०) ऋवत् १-१ (अव्य०सवर्णे०) सिद्धमिदं सूत्रं । स्त्रियां वर्त्तमानौ यौ त्रिचतुरशब्दौ तयोस्तिसृचतसृ इत्येतावादेशौ क्रमात् भवतः त्रिशब्दस्य तिसृ चतुरशब्दस्य चतसृ ऋकारश्च ऋकारवत् ऋकारेण तुल्यो ज्ञेयः । ततो दीर्घत्वाज्जसि (स्तुरार्) इति सूत्रेण आर् न भवति (पंचसु) इत्यर् । शसि (अम्शा०) इत्यकारलोपो न । सप्तस्वपि बहुवचनेषु त्रिशब्दस्य तिसृआदेशः चतुरशब्दस्य चतसृ । जसि शसि च (ऋ रं०)स्व० (स्त्री०) आमि नुडागमे कृते विशेषः । सूत्रं । न १-१ (अव्य०) नाम् ७-१ स्व० दीर्घः १-१ (स्त्री०) तिसृचतसृ ६-२ (सांके०) छंदसि ७-१ वा ३-१ तिसृचतसृ इत्येतयोरिति । स्त्रीलिंगे वर्त्तमानयोस्त्रिचतुरशब्दयोर्नामि परे दीर्घो न भवति । छंदसि तु वा भवति । वेदे तु तिसृणां तिसॄणां । चतसृणां चतसॄणां । इति द्वे रूपे भवतः। अन्यथा तिसृणां चतसृणामित्येव । सुपि (क्विला०) ॥

गिर्शब्दस्य भेदः । (य्वोर्वि हसे) धातोरिकारोकारयोर्दीर्घो भवति रेफवकारयोर्हसपरयोः पदान्ते च । गीः । गिरौ । गिरः । हे गीः । गिरम् । गिरौ । गिरः । गिरा । गीर्भ्यां । गीर्भिः । गीर्षु । पूः । पुरौ । पुरः । हे पूः । धूः । धुरौ । धुरः । हे धूः । धकारांतः समिध्शब्दः (वावसाने) समित् समिद् । समिधौ । समिधः । हे समित् हे समिद् । समिधं । समिधौ । समिधः । समिधा । समिद्भ्यां । इत्यादि । भकारांतः ककुभ्शब्दः (वावसाने) ककुप् ककुब् । ककुभौ । ककुभः । ककुभं । ककुभौ । ककुभः । ककुभा । ककुब्भ्यां । हे ककुप् हे ककुब् । इत्यादि ॥

रेफांतो गिर्शब्दः । गिरत्यनयेति गीः । गीर्वाणी सरस्वती च । गॄ निगरणे क्विप्प्रत्ययः । क्विपः सर्वापहारी लोपः (ऋत इर्) इति गिर् इति जातं । तस्य स्वरादौ सर्वत्र स्व० हसादौ तु विशेषः । सूत्रं (य्वो०) इश्च उश्च य्वौ । तयोः य्वोः ६–२ (इ यं० उ वं) स्व० (स्रो०) र् च व् च र्व तस्मिन् र्वि ७–१ स्व० पश्चात् (नामि० रिलोपो दीर्घः) हसे ७–१ (अइए) धातुसंबंधिनोरिकारोकारयोर्दीर्घो भवति रेफवकारयोः परयोः सतोः । किंविशिष्टयोः रेफवकारयोः हसपरयोः हसः परो अग्रे वर्तमानो याभ्यां तौ हसपरौ तयोः । अनेन हसादौ दीर्घः । गि इत्यस्य गी (हसे० स्रो०) गीः । गिरौ । गिरः । हे गीः । गीर्भ्यां । ३ । गीर्भिः । गीर्भ्यः । २ । गीर्षु इत्यादि रूपमवसेयं । शेषं कण्ठ्यं । एवं पुरधुरादयः। उकारस्य दीर्घत्वे ऊकारः शेषं गिर्शब्दवत् । पूः । पुरौ । पुरः । पुरं । पुरौ । पुरः । पुरा । पूर्भ्यां पूर्भिः । इत्यादि । एवं धूः । धुरौ । धुरः । इत्यादि । धकारांतः समिध्शब्दः इंधनार्थवाचकः । तस्य सौ धौ च (हसे०)वति सिलोपे कृते (वावसाने) धस्य वा तकारदकारौ । समित् समिद् । भकारादौ (झबे जबाः) धस्य दः स्व० सुपि (खसे०) धस्य तः स्व० समित्सु । शेषं सुकरं । एवं वीरुध्क्षुद्क्रुधशब्दाः । भकारांतः ककुभ्शब्दः दिग्वाचकस्तस्य समिध्शब्दवत् प्रक्रिया । न वरं (वावसाने) इति जबत्वे वः चपत्वे तु पः । ककुप् ककुब् । ककुब्भ्यां (झबे जबाः) ककुप्सु (खसे०) इत्यादि । जकारांतः स्रज्शब्दः पुष्पमालावाचकः (दिशाम्) इति कत्वं । स्रक् स्रग् । स्रजौ । स्रजः । एवं रुक् रुग् । रुजौ । रुजः । भकारादौ(झबे जबाः)स्रग्भ्यां । स्रग्भिः । सुपि(दिशाम्)इति कत्वं । (खसे०किला०कष०) स्रक्षु । दकारांताः सरिद्संविद्संपद्आपद्विपद्परिषद्प्रतिषद्संसद्उपनिषद्मुद्प्रभृतयः ॥

दकारांताः त्यद्तद्यद्एतद्शब्दाः (स्तः) त्यदादेस्तकारस्य सौ परे सत्वं भवति (त्यदादेष्टेरः स्यादौ) इति सर्वत्राकारः (आबतः स्त्रियां) अकारांतान्नाम्नः स्त्रियां वर्त्तमानादाप्प्रत्ययो भवति। पकारः सिलोपार्थः (सवर्णे दीर्घः सह) इति दीर्घे कृते स्त्रीलिंगसर्वशब्दस्येव रूपं ज्ञेयं। स्या[1]त्ये। त्याः। त्यां। त्ये। त्याः। त्यया। त्याभ्यां। त्याभिः। त्यस्यै। त्याभ्यां। त्याभ्यः। इत्यादि। सा। ते। ताः। या। ये। याः। एषा। एते। एताः। अन्वादेशे। एतां एनां। एते एने। एताः एनाः। एतया एनया। एतयोः एनयोः। एवं किम्। का। के। काः (इयं स्त्रियां) इदमशब्दस्य स्त्रियामियम् भवति सौ परे सिसहितस्य। इयं। इमे। इमाः। इमां। इमे। इमाः। अनया। आभ्यां। आभिः। अस्यै। आभ्यां। आभ्यः। अस्याः। आभ्यां। आभ्यः। अस्याः। अनयोः। आसां। अस्यां। अनयोः। आसु॥

त्यदादीनां विशेषः। दकारांतास्त्यद्तद्यद्एतद्शब्दास्तेषां (त्यदादेष्टेः०) इत्यकारे कृते (आबतः स्त्रियाम्) इति वक्ष्यमाणसूत्रेण आप्प्रत्ययः आप् इति पकारः (आपः) इति सूत्रेण सिलोपार्थः। ततः (सवर्णे०) इति दीर्घे कृते सिविषये (स्तः) इति तस्य सः। साधना सर्वशब्दवत्। (स्तः) स्या। त्ये। त्याः। एवं तद्। सा (आपः) ते (औरी) ताः (सवर्णे० स्रो०) तां (अम्श० मोनु०) ते (औरी) ताः (अम्शसोः०स्रो०) तया (टौसोरे। ए अय्) ताभ्यां। ताभिः। तस्यै (ङितां यट् यटोच्च) इति सुट्पूर्वस्य आपो अकारः स्वर० (एऐऐ) ताभ्यां। ताभ्यः। तस्याः ५–१ (ङितां यट्। यटोश्च) इति सुट्। तस्याः ६–१ (ङितां यट्। यटो०) तयोः। (टौसोरे। एअय्।) स्वर० तासां (सुडामः)। स्वर० तस्यां (आम्ङेः। ङितां यट्। यटोच्च।) स्वर० (मोनु०) तयोः। तासु। त्यदादित्वात्संबोधनाभावः। एवं या। ये। याः। एतद्शब्दस्य एनादेशादिकं पुंवत् (स्तः। क्लिा०) एषा। एते। एताः। [एतदोन्वादेशे द्वितीयादौ एनो वा वक्तव्यः] एतां एनां। एते एने। एताः एनाः। एतया एनया।

१ त्यच्छब्दस्य प्रायश्छन्दस्येव प्रयोगो भवति। 'सच्चित्त्यच्चाभवत्' इत्याद्युपनिषत्सु प्रयोगोपलंभात्।

एतयोः एनयोः । इति विशेषः । इत्यादि ज्ञेयम् । एवं मकारांतः किम्शब्दोऽपि सर्वाशब्दवत् (त्यदादे०) त्रयादौ (आबतः स्त्रियां) का । के । काः । इदम्शब्दस्य सौ विशेषः । इदम् १-१ सूत्रं । इयम् १-१ । (हसे० मोनु०) स्त्री ७-१ (स्त्रियां योः । स्त्रीभ्रुवोः । ङितां यट् ।) स्वर० (सवर्णे) द्विपदं । इदम्शब्दस्य स्त्रीलिंगे सौ परे इयम् आदेशो भवति । गुरुत्वात्सर्वस्य । अनेन इयम् (हसे० मोनु०) इयम् । इमे । इमाः । अग्रे द्वितीयाबहुत्वं यावत् । त्यदादेष्टेरत्वे कृते (दस्य मः) इति मत्वे कृते (आबतः स्त्रियां । सवर्णे०) गंगाशब्दवत् । तृतीयादौ (त्यदादेष्टेः०) इति सर्वत्र अकारः टाविषये ओसि च (अनटौ०) इति अनादेशे कृते (आबतः स्त्रियां । टौसोरे एअय् ।) स्व०अनया । अनयोः । भकारादौ (सुपि च । स्भ्यः) इति अकारे कृते (आबतः स्त्रियां) आभ्यां । आभिः । ङेङसिङस्ङिषु (आबतः स्त्रियां । ङितां यट् । यटोच्च । स्भ्यः) अस्यै । अस्याः । आभ्यां । आमि (सुडामः । स्भ्यः । आबतः०) स्व० (मोनु०) आसां । शेषं सुगमं ॥

चकारांतः त्वच्शब्दः (चोः कुः) इति कत्वं । त्वक् त्वग् त्वचौ त्वचः । त्वचं त्वचौ त्वचः । त्वचा त्वग्भ्यां त्वग्भिः । त्वक्षु । इत्यादि । एवं ऋचवाचप्रभृतयः ॥

चकारांतस्त्वच्शब्दस्तस्य रसे पदांते च (चोः कुः) इति चस्य कः सौ धौ च (हसे०) इति सिलोपे कृते चस्य कत्वे कृते (वावसाने) इति वा कस्य गकारः । पक्षे ककार एव तिष्ठति । त्वग् त्वक् । हे त्वक् हे त्वग् । भकारादौ तु कत्वे कृते (झबे जबाः) कस्य गः स्व० । त्वग्भ्यां त्वग्भिरित्यादि । सुपि (चोः कुः । कि० कषसंयोगे क्षः) त्वक्षु । स्वरादौ सर्वत्र स्वर० त्वचौ त्वचः । इत्यादि । एवं ऋच्वाच्शुच्प्रभृतयोऽपि चकारांता ज्ञेयाः । ऋक् ऋग् ऋचौ ऋचः । वाक् वाग् वाचौ वाचः । इत्यादि । शुक् शुग् शुचौ शुचः । तकारांता योषित् सरित् तडित् विद्युत् प्रभृतयः ॥

पकारांतोऽप्शब्दो नित्यं बहुवचनांतः । अप् जस् इति स्थिते (न्सम्महतः०) इति दीर्घः । आपः द्वितीयाबहुवचने पंचस्विति विशेषणात् न दीर्घः । अपः (भि दपां) अबादीनां भकारे परे दत्वं भवति । अद्भिः । अद्भ्यः । २ । अपां । अप्सु ।

पकारांतो अप्शब्दो नित्यं बहुवचनांतः नित्यं स्त्रीलिंगे । अप् अस् इति स्थिते सति (न्सम्महतः०) इति दीर्घः (स्वर० स्रो०) आपः । शसि पंचसु इति विशेषणान्न दीर्घः किंतु (स्वर० स्रो०) अपः । भकारादौ विशेषः । सूत्रं (भि दपाम्) भ् ७-१

(स्वर०) द् १-१ (हसे०) अप् ६-३ (मोनु०) त्रिपदं । अबादीनामित्ययुक्तः पाठः। किं तु अप्शब्दस्य अप्शब्दसंबंधिनः पकारस्य स्यादौ भकारे परे दकारो भवति। सूत्रे अपामिति बहुवचनं अप्शब्दस्य बहुवचनांतत्वे ज्ञापकं । अनेन पस्य दः। अद्भिः। अद्भ्यः । २ । आमि सुपि च स्व० अपां । अप्सु ॥

शकारांतो दिश्शब्दः (दिशां कः) दिश् दृश् स्पृश् मृश् इत्यादीनां रसे पदांते च कत्वं भवति । दिक् दिग् । दिशौ । दिशः । दिशं । दिशौ । दिशः । दिशा । दिग्भ्यां । दिक्षु । इत्यादि । षकारांतः त्विष्शब्दः । (षो डः) इति डत्वं (वावसाने) इति टकारः । त्विट् त्विड् । त्विषौ । त्विषः । हे त्विट् हे त्विड् । त्विषं । त्विषौ । त्विषः । त्विषा । त्विड्भ्यामित्यादि आशिष्शब्दः सजुष्शब्दवत् । आशीः आशिषौ आशिषः इत्यादि । स्त्रीलिंगस्य अदस्शब्दस्य सौ न विशेषः । द्विवचनादौ तु टेरत्वे मत्वे च कृते अनंतरं (आबतः स्त्रियाम्) इत्याप् दीर्घत्वं विभक्तिकार्यम् । पश्चात् (मादू) इति ह्रस्वस्य ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घः उकार ऊकारश्च । असौ अमू अमूः । अमुं अमू अमूः । अमुया अमूभ्यां अमूभिः।अमुष्यै अमूभ्यां अमूभ्यः । अमुष्याः अमूभ्यां अमूभ्यः । अमुष्याः अमुयोः अमूषां । अमुष्यां अमुयोः अमूषु । (सामान्ये अदसः कः०) अमुका अमुके अमुकाः । इत्यादि स्त्रीलिंगे सर्वाशब्दवद्रूपं ज्ञेयं ॥ इति हसांताः स्त्रीलिंगाः ॥

शकारांतो दिश्शब्दस्तस्य रसे पदांते च विशेषः सूत्रं । दिश् ६-३ स्वर० (मो०) क १-१ (स्रो०) दिशदृशस्पृशमृशऋत्विजदधृषसृजउष्णिहअंचयुजक्रुंचअसृजइत्यादीनां शकारस्य अंतस्य च रसे पदांते च कत्वमित्यर्थः । शेषं कंठ्यं । अनेन रसे पदांते च शस्य कः । ततः (वावसाने) दिक् दिग् । हे दिक् हे दिग् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् (दिशां कः । झबे जबाः) दिक्षु (दिशां कः) इति कत्वं (किला० कषसं०) एवं दृक् दृग् दृशौ दृशः । मर्मस्पृक् मर्मस्पृग् मर्मस्पृशौ मर्मस्पृशः । ऋत्विक् ऋत्विग् ऋत्विजौ ऋत्विजः । इत्यादि । षकारांतस्त्विष्शब्दस्तस्य रसे पदांते च (षो डः) इति डत्वं । सौ धौ च (हसे० वावसाने) डकारटकारौ । त्विट् त्विड् । हे त्विट् हे

त्विड् । भकारादौ (षो डः ।) स्वर० त्विड्भ्यामित्यादि । सुपि । (षो डः । खसे चपा०) डस्य टः स्वर० त्विट्सु । एवं प्रावृष्विप्रुष्रुष्तृष्शब्दाः । आशिष्शब्दः सजुष्शब्दवत् ज्ञेयः । (दोषाम्०) इति षस्य रः । (सजुषाशिषो रसे पदांते च दीर्घः । स्रो०) । आशीः । स्वरादौ स्वर० आशिषौ । आशिषः । आशिषं आशिषौ आशिषः (दोषां रः । सजुषाशिषो रसे पदांते च दीर्घः ।) जल० । आशीर्भ्यां । आशीःषु । (स्रो०) इत्यादि ज्ञेयं । सकारांतस्य स्त्रीलिंगस्य अदस्शब्दस्य सौ विशेषो न । सिविषये यथा पुंल्लिंगे रूपं तथैवात्रापि (त्यदादेष्टेः०) इत्यकारः (आवतः स्त्रियां । सौ सः । सेरौ । ओ औ औ) असाविति सिद्धं । द्विवचनादौ सर्वत्र टेरत्वे कृते (दस्य मः) ततः (आवतः स्त्रियाम्) इत्यापि कृते स्त्रीलिंगे सर्वाशब्दवत् विभक्तिकार्ये कृते (औरी । अइए) पश्चात् (मादू) इति ह्रस्वस्य स्वरस्य ह्रस्व उकारः दीर्घस्य स्वरस्य दीर्घ ऊकारः । अमूः (स्वर्णे० । मादू । स्रो०) अमूं अमू अमूः । अमुया (टौसोरे) अमूभ्यां अमूभिः । (मादू) अमुष्यै (ङितां यट् । यटोच्च) इति पूर्वस्यापोऽकारः (मादू । क्रि०) स्व० (एऐऐ) अमूभ्यां (मादू) अमूभ्यः (मादू) अमुष्याः अमूभ्यां अमूभ्यः । अमुष्याः अमुयोः (टौसोरे । ए अय् ।) स्वर० (मादू) अमूषां (सुडामः । मादू । क्रि०) स्वरहीनं० । अमुष्यां (आम् ङेः । ङितां यट् । यटोच्च) पूर्वस्य चापो अकारः (मादू । किला०) स्व० । अमुयोः (टौसोरे) अमूषु (मादू । किला०) सामान्येऽर्थे वाच्ये सति अदस्शब्दात्कः प्रत्ययो भवति । अमुका अमुके अमुकाः इत्याद्या ज्ञेयाः । सुमनस्अप्सरस्भास्सुवचस्प्रभृतयो ज्ञेयाः ॥ इति हसांतस्त्रीलिंगसाधनम् ॥

अथ हसांताः नपुंसकलिंगाः । रेफांतो वार्शब्दः (नपुंसकात्स्यमोर्लुक्) वाः वारी । वारि । २ । अयम् इति विशेषणात् नुम् न भवति । वारा वार्भ्यां वार्भिः वार्षु इत्यादि । चतुर्शब्दो नित्यं बहुवचनांतः (चतुराम्शौ च) इत्याम् । चत्वारि । २ । इत्यादि ॥

अथ हसांतनपुंसके किंचित्साधनमुच्यते । अथ मुख्यवृत्त्या हकारांतः शब्दो नास्ति । गौणत्वे तु सुष्ठु अनड्वान् यस्य तत् स्वनडुह् । स्वनडुह् १-१ (नपुंसकात्स्यमोर्लुक् । वसां रसे । वावसाने०) स्वनडुत् स्वनडुद् । स्वनडुही । स्वनड्वांहि । (चतुरनडुहोराम् शौ च) इत्याम् । पुनरपि स्वनडुत् स्वनडुद् । स्वनडुही । स्वनड्वांहि । एवं गोधुक् गोधुग् । गोदुही । गोदुंहि । अनुपानत् अनुपानद् । अनुपानही अनुपानंहि । इत्यादि । अथ रेफांतो वारशब्दस्तस्य (नपुंसकात्स्यमोर्लुक् स्रो०) वाः । हे वाः । द्वित्वे

तु (ईमौ ।) स्व० वारी । हे वारी । जसि शसि च (जस्शसोः शिः) इति शौ कृते अयम् इति विशेषणात् यमप्रत्याहारांतस्य नुमागमनिषेधान्नुमागमो न भवति । तेन स्व० । वारि । हे वारि । पुनरपि द्वितीयायां । वाः । वारी । वारि । तृतीयादौ स्वरादौ । स्व० । वारा । हसादौ तु । जल० । वाभ्याम् । सुपि क्विला० जल० । वार्षु । इत्यादयः । चतुर्शब्दस्य बहुवचनांतस्य (जस्शसोः शिः) इतीकारे कृते (चतुराम् शौ च) इत्याम् (उ वं) स्व० चत्वारि ।२। चतुर्भिः । चतुर्भ्यः । चतुर्भ्यः । आमि (रः संख्यायाः) इति नुडागमः। (षरुर्णो०राद्यपो०)स्वर०(चतुर्णाम् । सुपि क्विला०) चतुर्षु । शेषं कंठ्यं । गौणत्वे तु प्रियाश्चत्वारः पुरुषा यस्य तत् । प्रियचतुः । प्रियचतुरी । प्रियचत्वारि । प्रियाः चतस्रः स्त्रियो यस्य तत् । प्रियचतसृ । प्रियचतसृणी । प्रियचतसृणि ॥

नकारांतो अहन्शब्दः । (अह्नः सः) अहन्शब्दस्य नकारस्य सकारो भवति रसे पदांते च (स्रोर्विसर्गः) अहः ॥ (ईमौ । वेङ्योः) अह्नी अहनी । अहानि । २ । अह्ना अहोभ्यां अहोभिः । अह्ने अहोभ्यां अहोभ्यः । अह्नः अहोभ्यां अहोभ्यः । अह्नः अह्नोः अह्नां । अह्नि अहनि अह्नोः अहःसु । ब्रह्मन्शब्दस्य रसे पदांते च नस्य लोपो वक्तव्यः । ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि । २ । ब्रह्मणा ब्रह्मभ्यां इत्यादि । एवं चर्मन्वर्मन्पर्वन्प्रभृतयः ॥

नकारांतो अहन्शब्दः। सूत्रं अहन् ६-१ (अल्लोपः स्वरे ।) स्व० (स्रो०) सः १-१ (स्रो०) अह प्रकाशगत्योः । अह्नातीति अहः । अन्नंतअहन्शब्दस्य संबंधिनो नकारस्य सकारो भवति षष्ठीनिर्दिष्टत्वादंत्यस्य रसे पदांते च । अनेन सौ धौ च आमि च (नपुंसकात्स्यमोर्लुक्) इति स्यमोर्लोपे कृते (अह्नः०) इति नकारस्य सकारे कृते (स्रो०) अहः ।२। हे अहः । द्विवचने तु (ईमौ) इतीकारे कृते (वेङ्योः) इति वा आकारलोपः । स्व०। अह्नी अहनी । २। जस्शस्विषये तु (जस्शसोः शिः । नोपधायाः ।) स्वर० अहानि ।२। यमप्रत्याहारांतत्वान्न नुम्। स्वरादौ सर्वत्र (अल्लोपः स्वरे) इति अल्लोपः अह्ना अह्ने इत्यादि । भकारादौ । (अन्हः सः) इति नकारस्य सकारः (स्रो० हबे० । उओ) अहोभ्यां। अहोभिरित्यादि । ङिवचने(वेङ्योः) इति वा अल्लोपः स्वरे । स्व०। अह्नि अहनि। सुपि (अह्नः सः) इति सः। स्व०। अहस्सु ब्रह्मन्शब्दस्य (नपुंसकात्स्यमोर्लुक्) इति सौ अमि च लुप्ते सति (नाम्नो०) इत्यधाविति विशेषणात् धौ नस्य लोपो न भवति । ब्रह्म । हे ब्रह्मन् । क्षेमेंद्राचार्यस्तु संबो-

धनेपि वा नकारलोपमिच्छति । तेन हे ब्रह्म इत्यपि स्यात् । प्रक्रियाकौमुद्यां च (संबुद्धौ वा नपुंसकानां नलोपो वाच्यः) इति द्विवचने तु । (ईमौ) इति ईकारे कृते अम्वयुक्तादिति विशेषणादल्लोपनिषेधः । स्वर० । ब्रह्मणी । बहुत्वे (जश्शसोः शिः । नोपधायाः । ष्रुन्नों०) स्व० । ब्रह्माणि । २ । अग्रे स्वरादौ सर्वत्र (ष्रुन्नों०) स्व० । ब्रह्मणा । रसे परे च (नाम्नो०) ब्रह्मभ्यां । ब्रह्मसु । एवं चर्मन्कर्मन्वर्मन्शर्मन्नर्मन्पर्वन्प्रभृतयः । (अल्लोपः स्वरे) इत्यकारलोपानर्हाः । दामन्सामन्नामन्लोमन्व्योमन्प्रेमन्धामन्हेमन्प्रभृतयोऽपि नांता शब्दाः साध्याः । नाम नामनी । २ । एवं दंडिन् । दंडि दांडिनी दंडीनि । २ ॥

(नांताददंताच्छंदसि । ङिश्योर्वा लोपः) परमे व्योमन् । सर्वा भूतानि । इत्यादीनां स्यमोर्लुकि कृते टेरत्वं भवति । स्यादाविति विशेषणात् द्विवचनादौ तु टेरत्वे कृते नपुंसके सर्वशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् ॥

पुनर्विशेषमाह ॥ (नांता०) छंदसि वेदे नांतात् नकारांतात् अदंतात् अकारांतात् शब्दात्परयोर्नपुंसकलिंगसंबंधिनोर्ङिश्योर्वा लोपः । ङि सप्तम्येकवचनं शि (जश्शसोः शिः) इति एतयोर्वा बहुलं लोपो भवति । यथा परमे ७–१ व्योमन् ७–१ उभयत्रापि ७–१ । ङि एकत्र (अइए) अन्यत्र ङिलोपः । छांदसिकत्वात् (नाम्नो नो०) इत्यपि न भवति । अथवा [छंदस्यागमजानागमजयोर्नकारयोर्लोपालोपौ क्वचिद्वक्तव्यौ] इति । सर्व १–३ भूत १–३ उभयत्र प्रथमाबहुवचनं (जश्शसोः शिः । नुमयमः । नोपधायाः । ष्रुन्नों०) स्वर० ततः शिलोपः छांदसिकत्वात् (नाम्नो नो लोपशधौ) इति नकारस्यापि लोपो भवति । यद्वा निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः । छांदसिकत्वादेव दीर्घत्वं तु न निवर्त्तते । भूत १–३ (जश्शसो० नुम०नोप०) स्वर परमे प्रकृष्टे व्योमन् आकाशे सर्वा भूतानि सर्वाणि भूतानि वर्त्तंते । यथा परमे व्योमन् इत्यत्र ङिलोपः सर्वाणि भूतानि इत्यत्र नुम्सहितशिलोपः । परमे व्योमन् सर्वाभूतानि इति छांदसिकप्रयोगः । असृक् । असृजी । असृंजि (दिशाम्०) इति कत्वम् ॥

दकारांतास्त्यदादयः शब्दाः । त्यदादीनां स्यमोर्लुकि कृते टेरत्वं न भवति । स्यादाविति विशेषणात् द्विवचनादौ टेरत्वे कृते सर्वशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् । त्यत् त्यद् । त्ये । त्यानि । २ । तत् तद् । ते । तानि । २ । यत् यद् । ये । यानि । २ । एतत् एतद् । एते । एतानि । २ । किं । के । कानि । २ । इदं । इमे । इमानि । २ । तृतीयादौ सर्वत्र पुंवत् ॥

अथ दकारांतास्त्यदादयः। तेषां त्यदादीनां स्यमोर्लुकि कृते टेरत्वं न भवति। स्यादौ विभक्तौ परे एव भवति न तु लुपि कृते इति विशेषणात् लुकि न तन्निमित्तमिति। अत एव (स्तः) इति सत्वमपि न भवति । तत्। द्विवचनादौ (त्यदादे०ईमौ। अइए) त्ये। त्यानि। २। तत् (त्यदादे० जश्श० नुम०नोप०) स्व० तृतीयादौ सर्वत्र (त्यदादेष्टे०टेन) तेन। ताभ्यां (अद्भि) तैः (अइए। ए ऐऐ) तस्मै (सर्वादेः स्मट्। एऐऐ) ताभ्यां (अद्भि) तेभ्यः (एस्भि०) तस्मात् (ङसिरत्) इति स्मडागमः (सवर्णे०) ताभ्यां (अद्भि) तेभ्यः (एस्भि०) तस्य (ङस्स्य) तयोः (ओसि। ए अय्) तेषां (सुडामः। एस्भि०क्लिा०) स्व० (मोनु०) तस्मिन्(ङि स्मिन्) तयोः (ओसि। ए अय्) तेषु (क्लि०) त्यदादीनां घेरभावः एवं एतत् एते एतानि। द्वितीयायां [एतदोन्वादेशे०] इत्यस्य प्राप्तौ अमि विषये वक्तव्येन विशेषमाह [नपुंसके एतदो अन्वादेशे अमि एनदिति वक्तव्यं] एतत् एनत् एते एने एतानि एनानि। शेषं पुंवत्। केचित्तु इदम्शब्दस्याप्यन्वादेशे नपुंसके अमि एनदितीच्छंति। मकारांतः किम्शब्दस्तस्य (नपुंसकात्स्यमोर्लुक्) इति लुकि कृते त्यदादेष्टेरत्वं न। किंतु (मोनु०) अन्यत्र तु त्यदादेष्टेरत्वे कृते नपुंसके सर्वशब्दवत्। किं के कानि। २। एवं इदम् इमे इमानि। २। तृतीयादौ सर्वत्र पुंवत् पुंलिंगवत्॥

चकारांत प्रत्यच्शब्दः (चोः कुः) प्रत्यक्। २। अञ्चेर्लोपो दीर्घश्च। प्रतीची। २। प्रत्यंचि। २। तकारांतः जगत्शब्दः। जगत् जगती जगंति। २। महत्शब्दे तु न्सम्महत इति विशेषणात् सिविषये दीर्घत्वं। महत् महती महांति। इत्यादि॥

चकारांतः प्रत्यच्शब्दः (नपुंसकात्स्यमोर्लुक्। चोः कुः। वावसाने) प्रत्यक् प्रत्यग्। २। द्विवचने (ईमौ। अंचेरलुग्दीर्घश्च।) स्वर०।प्रतीची। २। बहुत्वे) जश्श०नुम०नश्चा०) प्रत्यंचि। २। अत्राकारस्योपधाऽभावात् (नोपधायाः) इति न दीर्घत्वं। अग्रे तृतीयादौ पुंवत्। एवं स्वरादौ (अंचेरलुक् दीर्घश्च) भकारादौ (चोः कुः। झबे जबाः) प्रतीचा प्रत्यग्भ्यां प्रत्यग्भिरित्यादि। सुपि (चोः कुः। किला० कष०) प्रत्यक्षु। एवं तिर्यक् तिरश्ची तिर्यंचि। २। अन्वक् अनूची अन्वंचि। २। गवाक् गोची गवांचि। २। गां अंचतीति गोअक् (नो लोपः। गवादेरवर्णागमः। ओ अव्) गवाक्। गवाच् औ (अंचेरलोपो०) निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः। इत्यवर्णागमस्यापि लोपः (ओ अव्) इत्यस्यापि निषेधः। गोची। गवाच् अस् (जश्शसोः शिः। नुमयमः) इत्यादितकारांतो जगत्शब्दस्तस्य स्यमोर्लुकि जगत्। द्वित्वे (ईमौ।) स्वर०। जगती बहुत्वे (जश्श० नुम० नश्चाप०) जगंति। २। शेषं कंठ्यं। एवं यकृत् यकृती यकृन्ति। शकृत् शकृती शकृंति। महत्शब्दोऽप्येवं। न वरं।

शौ विषये (न्सम्महतो धौ दीर्घः०) इति दीर्घत्वं । महत् महती महांति । २ । महता महद्भ्यामित्यादि पुंवत् ॥

सकारांताः पयस्तेजस्वचस्प्रभृतयः । पयः पयसी पयांसि । । २ । पयसा पयोभ्यां पयोभिः । इत्यादि । अदस्शब्दस्य स्यमोर्लुकि कृते (स्रोर्विसर्गः) द्विवचनादौ टेरत्वे कृते मत्वोत्वे । अदः अमू अमूनि । २ । शेषं पूर्ववत् इति हसांता नपुंसकलिंगाः ॥ इति हसांताः समाप्ताः ॥

सकारांतः पयसशब्दः । पयः पानीयं दुग्धं वा । स्यमोर्लुकि कृते (स्रोर्वि०) पयः । २ । द्वित्वे (ईमौ ।) स्वर० । पयसी । २ । बहुत्वे (जस्शसोः शिः । नुमयमः । न्सम्महतः०) इति दीर्घः । पयांसि । २ । तृतीयादौ स्वरादौ । स्वर० । भकारादौ (स्रो० हबे । उओ) पयसा पयोभ्यां पयोभिरित्यादि । एवं तेजस् वचस् महस् यशस् वयस् शिरस् तपस् मनस् तमस् अंभस् नभस् एनस् सरस् वासस् रजस् छंदस् अनस् अयस् स्रोतस् रक्षस् श्रेयस् उषस् वर्चस् मेदस् शेफस् श्रवस् अर्चस् तरस् सरस् रहस् ऊधस् यादस् आगस् एधस् ओकस् प्रभृतयः । हविष्शब्दो हविर्द्रव्यवाची (दोषां रः । नपुंस० स्रो०) हविः हविषी (ईमौ) स्वर० हवींषि (जस्शसोः शिः । नुम० न्सम्महतो धौ दीर्घः०) इति दीर्घे कृते नुमि सकार एवास्तीति न्संतत्वं ततो नुम् । विसर्गव्यवधानेपि षत्वं । हविषा । भ्यांभिस्सुपि विषये (दोषां रः ।) जल० हविर्भ्यां हविर्भिः । हविःषु । एवं सर्पिः सर्पिषी सर्पींषि । अर्चिः अर्चिषी अर्चींषि । ज्योतिः ज्योतिषी ज्योतींषि । रोचिः रोचिषी रोचींषि । आयुः आयुषी आयूंषि । वपुः वपुषी वपूंषि । जनुः जनुषी जनूंषि । चक्षुः चक्षुषी चक्षूंषि । यजुः यजुषी यजूंषि । सर्पिः । सर्पिषी । सर्पींषि । धनुः । धनुषी । धनूंषि । इत्यादि । अदस्शब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्विशेषः । तत्रैकवचने (नपुंसकात्स्यमोर्लुक्) इति लुकि कृते सति त्यदाद्यष्टेरत्वं भवति । किंतु (स्रो०) अदः । द्वित्वे (त्यदादेष्टेरः० दस्य मः । ईमौ । अइए । मादू) एकारस्य ऊकारः । अमू । २ । अमुनी इति तु छांदसं रूपं । उक्तं च भागवते । " अमुनी भगवद्रूपे मया ते ह्यनुवर्णिते । उभे अपि न गृण्हंति मायासृष्टे विपश्चितः ॥ १ ॥ " इति । बहुत्वे (त्यदादे० दस्य मः जस्शसो० नुम० नोपधायाः । मादू) आकारस्य ऊकारः । अमूनि । २ । तृतीयादौ सर्वत्र पुंवत् । ३–१। (त्यदादेष्टेरः० । मादू । टा नास्त्रियां) अमुना । ३–२ (त्यदादे० अद्भि । मादू) अमूभ्यां । ३–३ भिस् भिस् (एस्भि० एरी ब०) अमीभिः । ४–१ (त्यदा० दस्य मः । सर्वादेः स्मट् । मादू । किला० एएऐ) अमुष्मै । ४–२। (अद्भि । मादू)

अमूभ्यां ४–३ (एस्भि० एरी०) अमीभ्यः । ५–१ (त्यदा० दस्य मः । माद्
अतः० क्लिा०) अमुष्मात् । ५–२ । (आद्रि । मादू०) अमूभ्यां ५–३ (एस्भि०
एरी०) अमीभ्यः ६–१ (त्यदा० ङस्स्य । दस्य मः । मादू । क्लिा०) अमुष्य
६–२ । (ओसि । एअय् । मादू) अमुयोः ६–३ (त्यदा० दस्य मः । सुडामः ।
एस्भि० एरी० क्लिा०) अमीषां । ७–१ । (त्यदा० । दस्य मः । ङि स्मिन् । मा-
दू । क्लिा०) अमुष्मिन् ७–२ (त्यदा० दस्य मः । ओसि । ए अय् ।) स्व०(मा-
दू) अमुयोः । ७–३ (एस्भि० एरी० क्लिा०) अमीषु ॥ इति हसांतनपुंसक-
लिंगसाधनं । इति षड्लिंगाः समाप्ताः ॥

**अथ युष्मदस्मदोः स्वरूपं निरूप्यते । तयोश्च वाच्यलिंग-
त्वात्त्रिष्वपि लिंगेषु समानं रूपं (त्वमहं सिना) युष्मदस्मदोः
सिसहितयोः त्वं अहं इत्येतावादेशौ भवतः यथासंख्येन ।
त्वं । अहं । (युवावौ द्विवचने) युष्मदस्मदोर्द्विवचने परे युव
आव इत्येतावादेशौ भवतः ॥**

अथेति संज्ञासंधिस्वरांतहसांतलिंगत्रयसाधनानंतरं युष्मदस्मदोः युष्मच्च अस्मच्च
युष्मदस्मदौ तयोः स्वरूपं मुख्यस्वरूपमेव निरूप्यते । न तु गौणत्वविशेषादिक-
मित्यर्थः । अत्राह परः । ननु यथा सर्वादयो लिंगत्रयेपि साधितास्तथा एतावपि कथं न
साधितौ तत्रोत्तरमाह । तयोर्युष्मदस्मच्छब्दयोर्वाचि वचने वाग्व्यवहारकाले अलिंगत्वा-
त् स्वविषये लिंगोद्द्योतकत्वाभावात् त्रिष्वपि पुंस्त्रीनपुंसकलिंगेषु समानं सदृशमेव रूपं
यथा त्रिषु लिंगेषु सर्वो जनः सर्वा जगती सर्वं जगत् इत्यादिरूपभेदो दृश्यते न तथै-
तयोः । तथा त्वं देवः त्वं देवी त्वं ब्रह्म इत्यादौ न कोपि रूपभेदः । अतः प्राग्रसा-
धितावित्यर्थः । अथ वा वाच्यमिति नामशब्दरूपं अभिधेयं विशेष्यपदमित्यर्थः । तस्यै-
व लिंगं विद्यते ययोस्तौ वाच्यलिंगौ यदि वा वाच्यस्य पुरुषस्त्रीकुलादेर्लिंगमेव लिंगं
ययोरिति बहुव्रीहिः । यदुक्तं । “वाच्यमित्युच्यते भेद्यं तल्लिंगं भजते तु यः । विशे-
षणत्वमापन्नो वाच्यलिंगः स उच्यते ॥ १ ॥” इति । अनयोः साधनमुच्यते । प्रथ-
मैकवचने सूत्रं । त्वं च अहं च त्वमहं १–२ (सांके०) सि ३–१ (टा नास्त्रियां)
युष्मद० वृत्तिः कंव्या । युष्मदः सिना सह त्वं इत्यादेशः । अस्मदश्च सिना सह अ-
हं इत्यादेशः । द्विवचने । युष्मद् औ अस्मद् औ इति स्थिते सति । सूत्रं (युवा-
वौ०) युवश्च आवश्च युवावौ १–२ (ओ औ औ) द्विवचने ७–१ (अइए) युष्मद०
युष्मद्शब्दस्य सर्वविभक्तिद्विवचने परे युव आदेशः अस्मदश्च आव इत्यर्थः । युव औ
आव औ इति स्थिते ॥

(आमौ) युष्मदस्मदोः परं औ आम् भवति । युवां । आवां (यूयंवयं जसा) जसा सहितयोर्युष्मदस्मदोः यूयं वयं इत्येतावादेशौ भवतः । यूयं । वयं । (त्वन्मदेकत्वे) युष्मदस्मदोः त्वत् मत् इत्येतावादेशौ भवतः एकत्वे गम्यमाने (आम्स्भौ) युष्मदष्मदोष्टेरात्वं भवति अमि सकारे भिसि च परे । त्वां । मां । युवां । आवां त्यदादेष्टेरत्वे कृते (शसि) इति दीर्घत्वं (शसो नो वक्तव्यः) युष्मान् । अस्मान् ॥

सूत्रं । आम् १–१ (हसे०) औ १–१ (सांके०) स्वर० सिद्धं । युष्मदस्मद्भ्यां परः औ आम् भवति । यदादेशस्तद्वदिति । ननु आम् किमिति क्रियते अमेव कथं न क्रियते । मात्रालाघवमपि पुत्रोत्सवं मन्यंते वैयाकरणा इति सत्यं । अमि कृते (अम्शसोरस्य) इत्यलोपः स्यादिति आमेव युक्तः अनेन औ इत्यस्य आम् (सवर्णे०) युवां आवां इति सिद्धं । बहुत्वे युष्मद् अस् अस्मद् अम् इति स्थिते । सूत्रं (यूयंवयं०) यूयं च वयं च यूयंवयं १–२ । (सांके०) जस् ३–१ स्वर० सिद्धं । जसा० अनेन जस्सहितस्य युष्मदो यूयं इत्यादेशः अस्मदश्च वयं इत्यादेशः । यूयं वयम् । अमि सूत्रं (त्वन्मत्०) त्वच्च मच्च त्वन्मत् १–२ (सांके०) एकस्य भाव एकत्वं तस्मिन्नेकत्वे ७–१ (अइए) त्वन्मत् अग्रे एकत्वे (चपा अबे जबाः ।) स्वर० सिद्धं । अग्रे वृत्तिः कंठ्या । एकवचने एकार्थवाचित्वे वा युष्मदस्त्वत् अस्मदो मत् आदेशः । त्वत् अम् मत् अम् इति स्थिते । सूत्रं आ १–१ (सांके०) अम् च शस् च भिस् च आम्भिस देशैकग्रहणेन देशीयग्रहणं तस्मिन् आम्स्भौ ७–१ (ङेरौ०) टिलोपः स्व० आ अग्रे (आम्स्भौ । सवर्णे० ।) युष्मद० अनेन त्वत् इत्यस्य त्वा मत् इत्यस्य मा (अम्श० मोनु०) त्वां । मां । द्विवचने तु प्रागवत् । शसि युष्मद् अस् अस्मद् अस् इति स्थिते । त्यदादेष्टेरकारे कृते (अम्श०) इत्यकारलोपः (शसि) इति दीर्घः । वाच्यलिंगत्वात्केवलं पुंल्लिंगत्वाभावात् (सो नः पुंसः) इति सूत्रेण सकारस्य नकारो न भवति । तेन विशेषमाह [शसो नो वक्तव्यः] शसः सकारस्य नकारो भवतीत्यर्थः । युष्मदस्मदोरेवेति विशेषः । (शसि) युष्मान् अस्मान् इति सिद्धं ॥

त्वन्मदादेशे च कृते (ए टाङ्योः) युष्मदस्मदोष्टेरेत्वं भवति टा ङि इत्येतयोः परयोः । अयादेशः । त्वया । मया । युवाभ्यां । आवाभ्यां । युष्माभिः । अस्माभिः । (तुभ्यं मह्यं ङया) ङया सहितयोः युष्मदस्मदोः तुभ्यं मह्यं एतावादेशौ

भवतः । तुभ्यं । मह्यं । युवाभ्यां । आवाभ्यां । (भ्यस्श्भ्यम्) युष्मदस्मदोः परो भ्यस् श्भ्यं भवति । शकारो भकारादित्वव्यावृत्त्यर्थः । तेनात्वैत्वे न भवतः । युष्मभ्यं । अस्मभ्यं (ङसिभ्यसोः श्तु) पंचम्यां ङसिभ्यसोः श्तुर्भवति ॥

तृतीयैकवचने त्वन्मदादेशे च कृते त्यदादेष्टेरकारः । त्व आ म आ इति स्थिते सूत्रं । ए १-१ (सांके०) टाङ्योः टा च ङिश्च टाङी तयोः ७-२ (इयं०) स्वर० सिद्धमिदं सूत्रं । युष्म० वृत्तिः कंळ्या । आदेशिवत् आदेशोऽपि भवति इति न्यायात् । अनेन यथाक्रमं त्वे मे (एअयू) स्वर० त्वया मया इति रूपद्वयं सिद्धं । द्विवचने भ्यां (युवावौ द्विवचने) युव (अद्वि) युवाभ्यां । आव (अद्वि) आवाभ्यां एवं चतुर्थीपंचमीद्वित्वेऽपि । भिसि (आम्स्भौ) इति टेराकारः। युष्माभिः । अस्माभिः। चतुर्थ्येकवचने सूत्रं (तुभ्यंमह्यं०) तुभ्यं च मह्यं च तुभ्यंमह्यं १-२ (सांके०) ङे ३-१ (ए अयू ।) स्व० सिद्धं । वृत्तिः सुबोधा । अनेन यथाक्रमं ङेसहितयोः युष्मदस्मदोः तुभ्यं मह्यं आदेशौ भवतः । तुभ्यं मह्यं । चतुर्थ्यां बहुत्वे सूत्रं । भ्यस् १-१ (सांके०) श्भ्यम् १-१ (हसे०) युष्मदस्मच्छब्दाभ्यां परं यच्चतुर्थीबहुवचनं तस्य कृत्स्नस्यापि श्भ्यं भवति । भ्यमादेशस्य गुरुत्वात्सर्वस्य प्राप्तौ शकारग्रहणं किमर्थमित्याह शकारभकारादित्वनिषेधकः उच्चारणमात्रः शकारो भकारादेर्व्यावृत्त्यर्थः भकार एव आदिर्यस्य स भकारादिस्तस्य भावो भकारादित्वं तस्य व्यावृत्त्यर्थः निषेधार्थः । भ्यम् इत्येवं चेत्क्रियतां तदा (अद्वि । एस्भि०) एतयोः सूत्रयोः प्राप्तिर्भवति भकारपरत्वात् । अतस्तन्निवारणार्थं श्भ्यम् इति क्रियते । तेन (अद्वि) इत्यात्वं (एस्भि०) इति च न भवति अनेन चतुर्थीबहुवचनस्य श्भ्यम् (त्यदादे० मोनु०) युष्मभ्यं । अस्मभ्यं । पंचम्येकवचने त्वन्मदादेशे च कृते त्वत् अस् मत् अस् इति स्थिते । सूत्रं ङसिश्च भ्यस् च ङसिभ्यसौ तयोः६-२ स्व० (स्रो०) श्तु १-१ (स्रो०) पंचम्याः एकवचनस्य बहुवचनस्य च श्तु इत्यादेशो भवति अनेन ङसिस्थाने श्तुर्भवति अनेन ङसिस्थाने श्तुर्भवति ॥

शकारः सर्वादेशार्थः । उकारः सुखोच्चारणार्थः । त्वत् । मत् । युवाभ्यां । आवाभ्यां । युष्मत् । अस्मत् । (तवमम ङसा) ङसा सहितयोर्युष्मदस्मदोः तव मम इत्येतावादेशौ भवतः । तव । मम । युवयोः । आवयोः । सर्वादित्वात्सुट् । (सामाकं) युष्मदस्मदोः परः साम् आकम् भवति । युष्माकं । अस्माकं । त्वयि। मयि । युवयोः । आवयोः । युष्मासु। अस्मासु ॥

शकारः सर्वादेशार्थः । उकार उच्चारणार्थः । त् इति स्थिते (त्यदादे०) त्वत् । मत् । युवाभ्यां । आवाभ्यां । बहुत्वे भ्यसस्थाने त् (त्यदादे०) युष्मत् । अस्मत् । षष्ठ्येकवचने सूत्रं । तव च मम च तवमम १–२ (सांके०) ङस् ३–१ स्व० ङसा० अनेन ङस्सहितस्य युष्मदस्तव अस्मदो मम इत्यादेशः । तव मम । ओसि विषये युव आव आदेशे कृते (ओसि । एअय् ।) स्व० युवयोः । आवयोः । एवं सप्तमीद्विवचने अपि । आमि (त्यदादेः० सुडामः) स्वर० । युष्म साम् अस्म साम् इति स्थिते । सूत्रं साम् १–१ (हसे०) आकम् १–१ (हसे०) स्व० युष्मदस्मद्भ्यां परस्य सुट्सहितस्य आम आकं इत्यादेशो भवति । अनेन आकं । (सवर्णे०) युष्माकं । अस्माकं । सुट्सहितस्यामः आकमादेशविधानं (एस्भि बहुत्वे) इत्येकारनिवृत्त्यर्थं न त्वाम्स्भाविति आकारस्य निवृत्त्यर्थं । कृते तस्मिन्न रूपविपर्ययः स्यादिति । सप्तम्येकवचने (त्वन्मदेकत्वे । त्यदादे०ए टाङ्योः । ए अय् ।) स्वर० त्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः । सुपि (आम्स्भौ) युष्मासु । अस्मासु । त्यदादित्वात्संबोधनाभावः । तथा समासांतत्वे प्राधान्ये च युष्मदस्मदोः सिजसूङेङस्सु एव एते पूर्वोक्ताः । त्वं अहं यूयं वयं तुभ्यं मह्यं तव मम आदेशाः स्युः नान्यत्र अन्यत्र तु सिजस्ङेङस्वर्जितेषु सप्तदशवचनेषु एकवचने एकस्यातिक्रमे त्वमौ द्वयोरतिक्रमे युवावौ बहूनामतिक्रमे युष्मास्मौ । यथा त्वां अतिक्रांतो अतित्वं अतित्वं अतियूयं अतित्वां २–१ अतित्वां २–२ अतित्वान् २–३ अतित्वया । अतित्वाभ्याम् । अतित्वाभिः । अतितुभ्यं । अतित्वाभ्यां । अतित्वभ्यं । अतित्वत् । अतित्वाभ्यां । अतित्वत् । अतितव । अतित्वयोः । अतित्वाकं । अतित्वयां । अतित्वयि । अतित्वयोः । अतित्वासु । एवं युवां अतिक्रांतः अतित्वं १–१ अतियुवां १–२ अतियूयं १–३ अतियुवां २–१ अतियुवाम् २–२ अतियुवान् २–३ अतियुवया ३–१ एवं युष्मान् अतिक्रांतः अतित्वं अतियुष्मां अतियूयं । अतियुष्मां २–१ अतियुष्मां २–२ अतियुष्मान् । उक्तं च प्रक्रियाकौमुद्यां "सुजसूङेङस्सु परत आदेशाः स्युः सदैव ते । त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि ॥" यथा प्रियस्त्वं प्रियौ युवां प्रिया यूयं वा यस्य प्रियत्वं । एवं प्रियो अहं प्रियौ आवां प्रिया वयं वा यस्य स प्रियाहं । एवं जसि प्रिययूयं प्रियवयं । ङेविषये प्रियतुभ्यं प्रियमह्यं ङसि प्रियतव प्रियमम । तथा त्वां अतिक्रांत इति विग्रहे अतित्वं । मां अतिक्रांत इति अत्यहं इत्यत्रापि सिजसूङेङस्सु प्राग्वत् एवादेशाः स्युः । तथा द्विवचने युवावादेशौ न भवतः । यथा अतित्वं १–१ अत्यहं १–१ अतित्वां १–२ अतिमां १–२ अतियूयं १–३ अतिवयं १–३ अतित्वां २–१ अतिमां २–१ द्वित्वेऽपि । अतित्वां २–२ अतिमां २–२ अतित्वान् २–३ अतिमान् २–३ अतित्वया ३–१ अतिमया ३–१ अतित्वाभ्यां ३–२ अतिमाभ्यां ३–२ अतित्वाभिः ३–३ अतिमाभिः ३–३ अतितुभ्यं ४–१ अतिमह्यं ४–१ अतित्वाभ्यां ४–२ अतिमाभ्यां ४–२ अतित्वभ्यं ४–३ अतिमभ्यं ४–३

अतित्वत् ५-१ अतिमत् ५-१ अतित्वाभ्यां ५-२ अतिमाभ्यां ५-२ अतित्वत् ५-३ अतिमत् ५-३ अतितव ६-१ अतिमम ६-१ अतित्वयोः ६-२ अतिमयोः ६-२ अतित्वाकं ६-३ अतिमाकं ६-३ । केचित्तु अतित्वयां ६-३ अतिमयामिति वदंति । अतित्वयि ७-१ अतिमयि ७-१ अतित्वयोः ७-२ अतिमयोः ७-२ अतित्वासु ७-३ अतिमासु ७-३ ॥ एवं युवां आवां वा अतिक्रांत इत्यत्रापि सिजसड्ङेङस्सु प्राग्वत् । अतित्वं । अत्यहं । अतियुवां । अत्यावां । अतियूयं । अतिवयम् । अतियुवां । अत्यावां । द्विवचनेऽपि अतियुवां । अत्यावाम् । अतियुवान् । अत्यावान् । अतियुवया । अत्यावया । अतियुवाभ्यां । अत्यावाभ्यां । इत्यादि । एवं युष्मान् अस्मान्वा अतिक्रांत इत्यत्र सिजसड्ङेङस्सु प्राग्वत् । अतित्वं । अत्यहं । अतियुष्मां अत्यस्मां । अतियूयं । अतिवयं । अतियुष्मां । अत्यस्मां । अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । अतियुष्मया । अत्यस्मया । इत्यादि । एवं परमत्वं । परमाहं । परमयूयं । परमवयम् । परमतुभ्यं । परममह्यं । परमतव । परममम इत्यादि लोकाज्ज्ञेयं ॥ इति युष्मदस्मत्साधनम् ॥

अथानयोरादेशविशेषविधिः निरूप्यते (युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिस्तेमेवांनौवस्नसः) युष्मदस्मदोर्यथासंख्येनामी आदेशा भवंति । कीदृशयोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासहितयोः तत्रैकवचनेन सह ते मे भवतः । द्विवचनेन सह वांनौ बहुवचनेन सह वस्नसौ ॥

पुनर्विशेषमाह । अथेति । अथ युष्मदस्मच्छब्दयोः साधनानंतरं कश्चित् आदेशस्य विशेषः आदेशविशेषस्तस्य विधिः । आदेशाः पूर्वं कथिताः अयं आदेशविशेषविधिः कथ्यते इत्यध्याहारः । सूत्रं । युष्मदस्मदोः ६-२ षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिः ३-३ तेमे १-२ (सांके०) वांनौ १-२ (सांके०) वस्नसौ १-२ स्व० पंचपदमिदं सूत्रं । (युष्म०) युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानां एकवचनद्विवचनबहुवचनेषु क्रमेण अमी अग्रे वक्ष्यमाणाः तेमेवांनौवस्नसआदेशा भवंति । अयं भावः । षष्ठीचतुर्थीएकवचनेन सह युष्मदस्ते अस्मदश्च मे आदेशः। द्वितीयैकवचनेन सह त्वा मा इति विशेषविधानात् ते मे न भवतः । ६-२ । ४-२ । २-२ । युष्मदो वां अस्मदश्च नौ आदेशः । ६-३ । ४-३ । २ ३ । युष्मदो वस् अस्मदश्च नस्आदेशः । द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीति वक्तव्ये व्युत्क्रमेण षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिरित्युक्तत्वात् क्वचित्त्वया मयेत्यस्मिन्नर्थे तेमे भवतः इत्यपि सूचितं। यथा। "श्रुतं ते निखिलं पार्थ" इत्यादिप्रयोगेषु। तथा च। "त्वया वृत्त्या वर्तितं बभ्रुद्भिः क्षितिमंडलं ।" तथाच रघुकाव्ये।" गेये किं न विनीतौ वां" इत्यादि प्रथमाद्विवचनेपि वां इत्यादेशार्थं । केचित्तु वामित्यव्ययं मन्यंते। "विपर्ययविधानेन नि-

यमो नेष्यते बुधैः । अतो विभक्तिष्वन्यासु भवंति वस्नसादयः ॥" यद्वा षष्ठीचतुर्थ्यो-रत्र षष्ठ्याः अल्पस्वरत्वात् पूर्वं निपातः । द्वितीयापेक्षया चतुर्थ्याश्चाल्पस्वरत्वात्पूर्वनिपातः इति द्वंद्वः ॥

उक्तं च । "स्वामी ते स समायातः स्वामी मे सांप्रतं गतः ॥ नमस्ते भगवन्भूयो देहि मे मोक्षमव्ययं ॥ १ ॥ स्वामी वां स जहासोच्चैर्दृष्ट्वा नौ दानयाचनां ॥ राजा वां दास्यते दानं ज्ञानं नौ मधुसूदनः ॥ २ ॥ देवो वामवताद्विष्णुर्नरकान्नो जनार्दनः ॥ स्वामी वो बलवान्राजा स्वामी नोऽसौ जनार्दनः ॥ ॥ ३ ॥ नमो वो ब्रह्मविज्ञेभ्यो ज्ञानं नो दीयतां धनं ॥ सानंदान्वः प्रपश्यामः पश्यामो नः सुदुःखिनः ॥ ४ ॥" (त्वामामा) अमा सहितयोर्युष्मदस्मदोः त्वा मा इत्येतावादेशौ भवतः । "पश्यामि त्वा मदालीढं पश्य मा मदभेदकं ॥ पश्यामि त्वा जगत्पूज्यं पश्य मा जगतां पते ॥"

तत्रोदाहरणानि श्लोकैर्व्यंजयति । यथा स्वामी० स ते तव स्वामी समायातः मे मम स्वामी सांप्रतं गतः । अत्र स्वामित्वे षष्ठी तस्या एकत्वे तेमे इत्यादेशौ दर्शितौ । चतुर्थ्येकवचने दर्शयति नमस्ते० भगो ज्ञानमस्यास्तीति भगवान् तस्यामंत्रणं हे भगवन्भूयः पुनरपि वारंवारं ते तुभ्यं नमः । अत्र नमःशब्दयोगे चतुर्थी । तत्र युष्मदस्तेआदेशः । मे मह्यं अक्षयं मोक्षं देहि प्रयच्छ । अत्र दानार्थे चतुर्थी । अस्मदो मे आदेश एकवचनत्वात् । द्विवचनत्वात् द्विवचनादेशं दर्शयति । स्वामी वां० स वां युवयोः स्वामी उच्चैरतिशयेन जहास अहसत् । किं कृत्वा । नौ आवयोर्दानयाचनां दानपीडां दृष्ट्वा अत्र षष्ठीद्विवचने युष्मदो वां अस्मदो नौआदेशः । अथ चतुर्थीद्विवचने । वां युवाभ्यां राजा भूपतिर्दानं दास्यते मधुसूदनः कृष्णः नौ आवाभ्यां ज्ञानं तत्त्वावबोधं दास्यते । अत्र चतुर्थीद्विवचनं । द्वितीयाद्विवचने । वां युवां विष्णुर्देवो अवतात् पातु । जनार्दनः कृष्णो नौ आवां नरकाद्रक्षतु । अत्र द्वितीयाद्विवचनं । बहुत्वे दर्शयति । स्वामी वो० वो युष्माकं स्वामी राजा बलवान् बलयुक्तः । नो अस्माकं असौ जनार्दनः कृष्णः स्वामी । षष्ठीबहुत्वे रूपमिदं । युष्मदो वस् अस्मदो नस् । ४–३ । वो युष्मभ्यं नमः । किंविशिष्टेभ्यो वः ब्रह्मविज्ञेभ्यः ब्रह्म विशेषेण जानंतीति ब्रह्मविज्ञास्तेभ्यो ब्रह्मविज्ञेभ्यः । ज्ञानज्ञातृभ्य इत्यर्थः । नो अस्मभ्यं ज्ञानधनं ज्ञानमेव धनं भवद्भिः दीयतां । चतुर्थीबहुत्वे रूपमिदम् । २–३ । सानंदान् वः० युष्मान् वयं सानंदान् सह आनंदेन

वर्तमानान्प्रपश्यामः । नो अस्मान्सुदुःखिनो दुःखयुक्तान् पश्यामः।'पश्य त्वं नः सुखान्वितान्' इति पाठः । द्वितीयाबहुवचने रूपमिदं । अमि विशेषमाह । सूत्रं । त्वामा १-२ (सांके०) अम् ३-१ स्वर० (सवर्णे०) द्विपदं । अमा० युष्मदो अम्सहितस्य त्वा अस्मदश्च माआदेशः । अत्रोदाहरणं । पश्यामि त्वा० त्वा त्वां अहं मदालीढं मद०यास्तं गर्वयुक्तं पश्यामि । मा मां मदभेदकं मदोत्तारकं पश्य ॥

(नादौ) पादादौ वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्नैते आदेशा भवंति । "तव ये शत्रवो राजन्मम तेऽप्यतिशत्रवः ॥ तव मित्राणि यानि स्युर्मम मित्राणि तान्यपि ॥ १ ॥ रुद्रो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता ॥ स एव भगवान्नाथो अस्माकं पापनाशनं ॥ २ ॥" पादादाविति किं । "पांतु वो नरसिंहस्य नखलांगलकोटयः । हिरण्यकशिपोर्वक्षःक्षेत्रासृक्कर्दमारुणाः ॥ ३ ॥" इति कालापके ॥

पुनरादेशनिषेधमाह । सूत्रं । न १-१ (अव्य०) आदि ७-१ (ङेरौ०) टिलोपः। पश्चात् स्व० सिद्धं । पादः श्लोकचतुर्थांशस्तस्यादौ तेमेवांनौवस्नस् इत्येते आदेशा न भवंति । अत्रोदाहरणं ।"तव ये शत्रवो राजन्मम तेऽप्यतिशत्रवः । तव मित्राणि यानि स्युर्मम मित्राणि तान्यपि॥ युष्माकं भगवान्देवश्चास्माकं पापनाशनः।" अत्र पादादित्वात्तेमेआदेशौ वः नः आदेशौ च न जातौ । संबोधनमामंत्रणं तदंतं यत्पदं तदग्रेपि वस्नसादयः आदेशाः प्रायो बाहुल्येन न भवंति । यथा । राजन् मम इत्युदाहरणं । अथ वा हे देव तव दासोऽस्मि । देव तुभ्यं नमः । पादादाविति किं । पादादावेव एतेषामादेशानां निषेधो न तु पादमध्ये। तत्रोदाहरणं । श्लोकः । पांतु वो० नरसिंहस्य नरसिंहावतारस्य कृष्णस्य नखलांगलकोटयः नखा एव लांगला हलास्तेषां कोटयो अग्रभागाः वो युष्मान् पांतु रक्षन्तु । कथंभूताः नखलांगलकोटयः हिरण्यकशिपोरेतन्नाम्नो दैत्यस्य यद्वक्षो हृदयं तदेव क्षेत्रं तत्र योऽसौ असृजो रुधिरस्य कर्दमः पंकस्तेन अरुणा आरक्ताः । एवंविधा नरसिंहरूपधारिणो विष्णोर्नखरूपहलाग्रभागाः वो रक्षंतु इत्यर्थः । पांतु व इत्यत्र पादाद्यभावान्न प्रतिषेधः ॥

(चादिभिश्च) चादिभिरपि योगे नैते आदेशा भवंति ।"तव चायं प्रभुर्विष्णुर्मम चायं तथैव च । तव ये शत्रवो राजन् मम तेप्यतिशत्रवः ॥" (चादिर्निपातः) चादिर्गणो निपातसंज्ञको भवति । च वा ह अह एव इह एवं नूनं पृथक् विना ना-

ना स्वस्ति अस्ति दोषा मृषा मिथ्या मिथस् वृथा अथ अथो ह्यस् श्वस् उच्चैस् नीचैस् स्वर् अंतर् प्रातर् पुनर् भूयस् आहोस्वित् उत स्वित् सह ऋते अन्तरेण अंतरा नमस् अलं कृतं । अमानोनाः प्रतिषेधे ॥ ईषत् किल खलु वै आरात् दूरात् भृशं यत् तत् स्वराश्च इत्येवमादिर्गणो निपातसंज्ञो भवति ॥ तत्रादौ विभक्त्यर्थो निपात्यते ॥ तस्मिन्निति तत्र । यस्मिन्निति यत्र । कस्मिन्निति कुह कुत्र क्व । तस्मिन्काले तदा । यस्मिन्काले यदा । कस्मिन्काले कदा । तेन प्रकारेण तथा । केन प्रकारेण कथं । अनेन प्रकारेण इत्थं । तस्मादिति ततः । कुतः । अतः । इतः । यतः । सार्वविभक्तिकस्तस् इत्येके । पूर्वस्मिन्निति पुरस्तात् । परस्तात् । परस्मिन्निति परेण । दक्षिणाहि वसंति चांडालाः ॥

पुनर्निषेधांतरमाह । सूत्रं (चादिभिः०) च आदिर्येषां ते चादयस्तैश्चादिभिः ३—३ (स्त्री०) च १—१ (अव्य० विसर्ज० स्तोः श्चुभिः श्चुः) सिद्धमिदं । चादिभिरपि सह योगे । च वा ह अह एव एतेषां पंचानामव्ययानां योगेऽपि समीपवर्तित्वे सति एते तेमेवांनौवस्नसरूपाः आदेशाः प्रायो न भवंति । यथा " तव मम च समागमस्तदासीत्तव मम वा न किमप्यसाध्यमस्ति । तव ममेह महच्चकास्ति सख्यं न तव ममाह क्वचिद्वद्विवियोगः । सदा तवैव भक्तोस्मि । भवतु तव ममैव सर्वदा सन्निधानं । " इत्यादि द्विवचनादावपि प्रयोगवशाच्च ज्ञेयं । अथ चादिनिपातानाह । सूत्रं । चादिः १—१ (स्त्री०) निपतन्त्यनेकेष्वर्थेष्विति निपातः १—१ (स्त्री०) सिद्धं । चवाह इत्यारभ्य यावत्स्वराश्च इत्येवमादिर्गणो निपातसंज्ञो भवति एते निपाताः उच्यंते ॥ अथैतेषां किंचिद्विवरणं लिख्यते । च पुनरर्थे समुच्चयादिषु च । वा विकल्पार्थे औपमानार्थे च । ह अह इति द्वौ खेदार्थौ पादपूरणार्थौ च अह इत्यपि खेदे आश्चर्ये च । एव निश्चयार्थे अवधारणे औपम्ये वा । एवं अमुना प्रकारेण अंगीकरणे च पूर्वोक्तस्मरणे च उपमायां च । नूनं निश्चये । पृथक् भिन्नार्थे । विना अभावार्थे वर्जनार्थे च । नाना बहुप्रकारवाची । स्वस्ति कल्याणार्थे । अस्ति सत्तार्थे । दोषा रात्र्यर्थे । मृषा मिथ्या एतौ द्वौ असत्यार्थौ । मिथस् परस्परार्थे । अथ अथो एतौ आनंतर्यार्थे मंगलारंभयोश्च अर्थांतरकथने च । ह्यस्शब्दो गतदिनार्थे । श्वस् आगामि दिनार्थे उच्चैस् उच्चत्ववाचकः अतिशयार्थवाचकश्च ।

एवं उच्चकैरपि । एवं नीचैः नीचकैर्नीचत्वार्थः अल्पार्थश्च हीनत्वार्थश्च । स्वर् स्वर्गार्थः। अंतर् मध्ये । प्रातः प्रभाते । पुनर् भूयस् एतौ द्वौ पौनःपुन्ये द्वितीयवारार्थे । आहोस्वित् वितर्के संबोधने च । उत अथवार्थे । स्वित् इत्यपि वितर्के । सह सहार्थे । ऋते विनार्थे । अंतरेण विनार्थे । अंतरा मध्येऽर्थे । नमस् नमस्कारे । अलं भूषायां निवारणे च पर्याप्तै सामर्थ्ये च । कृतं निवारणे पूरणार्थे च । अमानोना इमे चत्वारः प्रतिषेधार्थे च । ईषत् स्तोकार्थे इत्यर्थः । किल खलु वै एते त्रयोपि निश्चयार्थे स्मरणार्थे च । आरात् निकटार्थे च । दूरात् दूरार्थे च । भृशं अत्यर्थे । यत् यस्मात्कारणात् तत् तस्मात्कारणात् । स्वराश्च अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ एते निपाताः । एते चतुर्दश स्वरा अपि अर्थांतरवाचकत्वे निपातसंज्ञका भवंति । तत्र अ संबोधने निर्भर्त्सने च । आ वाक्यस्मरणे च । इ संबोधने । इ दुःखचिंतने च । उ रोषोक्तौ निवारणे च । ऊ प्रश्ने निश्चये रोषे च । ऋकारऌकारौ क्षोभवाचकौ लोभवाचकौ च लोभो दोषवृद्धिः । विश्रामवाचकौ वा । ए संबोधने । ऐ आश्चर्ये । ओ अनुनये । औ भवत्यर्थे । अं अंगीकारे । अः भये आश्चर्ये च । इत्यादिर्गणो निपातसंज्ञो भवति । आदिशब्दादन्येऽपि ज्ञेयाः । सह साकं सार्धं सत्रा अमा एते सहार्थे । कच्चित् इष्टपरिप्रश्ने । अयि अये एतौ द्वौ कोमलामंत्रणे । ननु निश्चये वितर्के च । तु वितर्के । नक्तं रात्रिवाचकं स्यात् । अनेकार्त्यपर्यायाः । अनेकांतार्थवाचका इत्यर्थः । इति समाप्त्यर्थे । नाम इति कोमलामंत्रणे । मन्ये इति तर्के विचारणे च एतेषु च केचिद्वाचकाः । केचित्सूचकाः । तत्र वाचकाः पृथगादयः । तेह्यर्थं वदंति सूचकाश्चादयः ते किल सूचयंत्यतः सूचका उच्यंते । " केप्येषां द्योतकाः केपि वाचकाः केप्यनर्थकाः । आगमा इव केऽपि स्युः संभूयार्थस्य साधकाः ॥ १ ॥"

अथ विभक्त्यर्थसूचकान्निपातानाह । तत्रादिगणो विभक्त्यर्थे निपात्यते । तत्र सप्तम्यर्थे यथा ७-१ तस्मिन्नित्यस्यार्थे तत्रेति निपातः । एवं तयोः तेषु तस्यां तयोः तासु एतेष्वपि तत्रेति निपातः एवं सप्तम्यर्थे वर्तमानात्तच्छब्दात् त्रप्रत्ययः दलोपश्च । एवं सप्तम्यर्थे वर्त्तमानाद्यच्छब्दात् त्रप्रत्ययो दलोपः । यस्मिन्नित्यस्य यत्र । किम्शब्दात् त्रप्रत्ययः किमः कुआदेशश्च । कुत्र । एवं सप्तम्यर्थे । किम्शब्दात् अप्रत्ययः कुआदेशः (उ वं) स्वर० । क्व । कस्मिन्नित्यस्य कुत्र कुह क्व । एवं द्वि भवत् युष्मदस्मदौ वर्जयित्वा सर्वादिगणात् सप्तम्यर्थे त्र इति भवति । सर्वत्र उभयत्र अन्यत्र एकत्र पूर्वत्र परत्र इत्यादि । तस्मिन्काले तदा । यस्मिन्काले यदा । कस्मिन्काले कदा । एवं एकदा । सर्वदा । पक्षे सर्वस्य सः । सदा । अन्यदा । तेन प्रकारेण तथा । येन प्रकारेण यथा । केन प्रकारेण कथं । अनेन प्रकारेण इत्थं । सर्वेण प्रकारेण सर्वथा । एवं अन्यथा इतरथा अपरथा । तस्प्रत्ययांतानाह । पंचम्यर्थे तस् । तस्मादित्यर्थे ततः अस्मादित्यर्थे इतः । अमुष्मादित्यर्थे अमुतः । एवं ग्रामतः । लोकतः । सर्वतः । (सार्व०) एके आचार्या इत्याहुः । तस्प्रत्ययः सार्वविभक्तिकः सर्वविभक्तिषु भवति । स-

र्वासां विभक्तीनामर्थे भवतीत्यर्थः। स्वमते तु पंचम्यर्थे एव अयं इति भावः। अयं इति अतः। क इति कुतः। पार्श्वे इति पार्श्वतः। पूर्वस्यामिति पूर्वतः। एवं सर्वतः इत इत्यादयः अवसेयाः। पूर्वस्मिन्नित्यस्य पुरस्तात्। पूर्वस्मिन्काले देशे च पूर्वस्यां दिशि वेत्यर्थः। तथा च कालापके। पूर्वशब्दात् दिग्देशकालार्थात्ससमीपञ्चमीप्रथमांतात् अस्तातिः पूर्वस्य पुर इति निपातः अनद्यतने काले। एवं अधः इति अधस्तात् अधः। एवं उपरिष्टात्। उपरि इत्यर्थः। परस्मान्निति परस्मिन् देशे काले। परस्यां दिशि वेति परेण। दक्षिणस्यां दिशि दूरे दक्षिणाहि चांडालाः वसंति। दक्षिणस्यां दिशि दूरे वसंतीत्यर्थः। एवं उत्तराहि वसंति कौरवाः। उत्तरस्यां दिशि दूरे वसंतीत्यर्थः॥

(किमः सामान्ये चिदादिः) कश्चित् कौचित् काचित् केचित् कश्चन कचित् कचन (तदधीनकात्स्न्र्ययोर्वा सात्) राजाधीनं राजसात्। भस्मसात्। (ऊर्युर्य्यंगीकरणे) ऊरीकृत्य। उररीकृत्य। (सद्यादिः काले निपात्यते) सद्यः। अद्य। सपदि। अधुना। इदानीं। सांप्रतं। संप्रति। आशु। शीघ्रं। झटिति। तूर्णं। पूर्वेद्युः। यर्हि। तर्हि॥

(किमः सामा०) त्रिषु लिंगेषु सिद्धादेव किम्शब्दात् सामान्ये अज्ञातार्थे अनिर्धारणेऽर्थे सप्तसु विभक्तिषु चिदादिरिति। चित्चनप्रत्ययौ भवत इत्यर्थः। सार्वविभक्तिकात्पुरत इति भावः। अज्ञातः कः कश्चित्। कौचित्। केचित्। किंचित्। कुत्रचित्। कचित्। कश्चन। काचन। किंचन। कचन। एवं सप्तस्वपि विभक्तिषु। पुनर्निपातांतरमाह। (तदधीन०) इति। यद्यस्याधीनमायत्तं तत्तदधीनं। कृत्स्नस्य समग्रस्य भावः कात्स्न्र्यं समग्रत्वं तदधीनं च कात्स्न्र्यं च तदधीनकात्स्न्र्ये तयोः। ततः एतयोरर्थे नाम्नः पुरतः सात्प्रत्ययो निपात्यते। राजन्भस्मन्। राज्ञः अधीनं राजसात्। सर्वं भस्म भवति इति भस्मसात् (तदधीनकात्स्न्र्ययोः०) इति सात्प्रत्ययः। (नाम्नो०) राजसात् भस्मसात्। सात्प्रत्ययस्य षत्वं नेच्छंति। यथा अग्निसात्। (ऊर्यु०)। अंगीकरणेऽर्थे ऊरीउररीशब्दौ निपात्येते। ऊरीकृत्य। उररीकृत्य। अंगीकृत्येत्यर्थः। उरीकृतं उररीकरोति। (सद्यादिः०) काले अर्थे कालविशेषे सद्यादिर्निपात्यते। सद्यस्तत्कालं। अद्य सांप्रतदिने। सपदि शीघ्रं। अधुना इदानीं एतौ वर्त्तमानक्षणार्थे। अक्षिपक्ष्मावच्छिन्नकालः क्षणः। एवं संप्रति सांप्रतमपि। झटिति आशु शीघ्रं तूर्णं एते चत्वारः औत्सुक्यार्थाः। पूर्वस्मिन् इति पूर्वदिवसे। पूर्वेद्युरिति गतदिवसार्थवाचकं। परेद्युः दिवसांतरवाचकं। यर्हि। तर्हि। कदा। आदिशब्दात् परुत् परारि ऐषमः अपरे द्यवि अपरेद्युः अन्येद्युः उत्तरेद्युः उभयेद्युः इत्यादयो ज्ञेयाः॥

(प्रादिरुपसर्गः) प्र परा अप सम् अनु अव निर् दुर् अभि वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् प्रति परि उप श्रत् अंतर् प्रादुः आविः अयं गण उपसर्गसंज्ञकः ॥

सूत्रं । (प्रादिः०) प्र आदिर्यस्य स प्रादिः १–१ (स्रो०) उपसृज्यते धातोः समीपे क्रियते इत्युपसर्गः १–१ (स्रो०) प्रादि० अग्रे उपसर्गः (नामि०) द्विपदं सिद्धं सूत्रं । प्रआरभ्य यावत्आविः । प्र १ परा २ अप ३ सम् ४ अनु ५ अव ६ निर् ७ दुर् ८ अभि ९ वि १० आङ् ११ नि १२ अधि १३ अपि १४ अति १५ सु १६ उत् १७ प्रति १८ परि १९ उप २०॥ अत्र अभियुक्तोक्तिः । यथा । " प्रपरापसमन्ववनिर्दुरभिव्यधिसूदतिनिःप्रतिपर्यपयः । उप आङिति विंशतिरेष सखे उपसर्गगणः कथितः कविना ॥ १ ॥ " अयं प्रादिः आविः पर्यवसानो गणः उपसर्गसंज्ञकः । तत्र प्रशब्दः प्रकर्षार्थः । यथा प्रणम्य प्रवादः । प्रादिकर्मणि दीर्घे च सामर्थ्ये भृशसंभवे । वियोगशुद्धिशक्तीच्छाशांतिपूजाग्रदर्शने ॥ १ ॥ आदिकर्मणि प्रारब्धं प्रकृतं । आयामे प्रलंबः । सामर्थ्ये प्रभुः । भृशार्थे प्रतपति । संभवे प्रभवति । प्रीणने प्रतुष्यति । गमने प्रयाति प्रतिष्ठते प्रविशति । इच्छायां प्रार्थयते । शांतौ प्रशांतः । मुख्ये प्रवरः । अवलोकने प्रपश्यति । शुद्धौ प्रसन्नाः आपः । प्रसन्नेंद्रियः । प्रीतौ प्रसीदति राजा । पूजायां प्रांजलिः प्रह्वः । तत्परे पितामहात्परः प्रपितामहः । एवं प्रपौत्रः प्रशिष्यः इत्याद्यर्थेषु प्रइत्युपसर्गो ज्ञेयः ।१। परा इति विपरीतार्थे पराजयार्थे विमुखार्थे दुःखार्थे दूरीकरणे च । यथा । पराजितः पराभूतः पराकृतः पराङ्मुखः परावृत्तः पराक्रमः परामर्शः । २ । अप असत्यार्थविकारवर्ज्जनस्तेनकर्षणादौ । यथा । अपकर्षति अपचरति अपशब्दः अपनयति । पूजायां अपचितिः । निह्नवे अपजानीते अपलापः अपकृतः अपहरति । ३ । सम् संभवसम्यक्प्रकारादौ । यथा संभवति । मिलने संगच्छति । समवाये संकरः । एवं संधिः संकेतः संस्कृतः संशयः संरंभः संवृतं । ४ । अनुज्ञापश्चाद्भावादौ सादृश्याऽभिमुख्यहीनसामीप्यवीप्सादौ पश्चात्सादृश्ययोरनु । अनुजानाति अनुवदति अनुगच्छति अनुकरोति अनुहरति वत्सा मातरमनुधावन्ति अन्वर्जुनं योद्धारः अनुमेघं अनुगृहं अनुग्रहः अनुशयः अनुबंधः अनुकूलः । ५ । अव अवज्ञावलंबनज्ञानशुद्धिव्याप्त्यादौ । अवगणयति अवजानाति यष्टिमवष्टभ्य तिष्ठति अवगतोऽर्थः अवदातं अवकीर्णः । ६ । निर्निश्चयगमनातिशयनिर्णयादौ । निर्णयति निर्गतः निरुपमः निष्पन्नः निश्चयः निर्मांक्षिकं । ७ । दुरिति दुष्टे दुःखकष्टाद्यर्थे । दुर्ज्जनः दुष्करं दुर्लभं दुर्ज्ञेयः दुर्गंधिः । ८ । वि इति नानार्थवियोगविदीर्णवैषम्यवैमनस्याविशेषणाद्यर्थे । विविधं वियुक्तः विदारितः विकटः विमनाः विराजते । विशेषणादौ यथा । विशिनष्टि विरूपः विलोमः विस्मितः विषण्णः विप्रकृतः विमुखः विनम्रः । ९ । आङ् इति

मर्यादाभिविधिईषत्समंतात्आशंसनोपदेशआगमादौ । यतः । आङ् सीमायामभिविधौ क्रियायोगेषदर्थयोः ॥ आसमुद्राक्षितीशानां आजन्मशुद्धानां । आगच्छति आरोहति आशास्ते आलभते आलिंगते आरभते आदत्ते आताम्रा आसन्नः आसादितः आशयः । १० । निर् निरंतरनिक्षेपणादौ । निपीय निहितं निक्षिपति । दर्शनेन निध्यायति निशामयते निवर्त्तते निष्णातः निपुणः निर्द्रव्यः निहितः निकरः नियुक्तः निमंत्रणं निकटः निपातः नियोगः ।११। अधि इति अध्ययनाधीनाधिपत्याधिकाधिष्ठानादौ । यथा अधीतः अधीनः अधिपतिः अधिगुणः अधितिष्ठति अधिरोहति । स्मरणे मातुरध्येति । अधिकृतो ग्रामे अध्याहारः । १२ । अपि आच्छादनादौ । आपिदधाति । यतः । अपि संभावनाप्रश्नशंकागर्हासमुच्चये । अपिहितं द्वारं अपिनद्धः अपिवेत्ति । अपि ते कुशलं किमपि अपि च भवान् सावद्यं सेवते । इन्द्रादयोऽपि । १३ । अति अतिशयादौ । अतिशब्दः प्रशंसायां प्रकर्षे लंघनेऽप्यति । यथा अतिरथः अतितरं अतिक्रामति अतिशेते पूजितो राजा अतिराजा अतिगः भृशार्थे अतिसारः अतिरिक्तं अतीतं । १४ । सु इति पूजाप्रशंसनातिशयसुखशोभनशुभादौ । सुसाधुः सुरूपः सुतरं शुद्धस्वरं सुकरः सुगंधः सुपूजितो राजा सुराजा सुगौः सुकृतं सूक्तं । १५ । उत् प्राबल्यऊर्ध्वक्रियाउत्कर्षादौ । उत् प्राबल्यवियोगे च प्रकाशे चोर्ध्वकर्मणि । उन्मादना । उत्तिष्ठति शयनात् । उन्मीलितं उद्गच्छति उदंचाति उत्पन्नः उच्चरति उत्कर्षति उत्सुकः उन्मत्तः उत्सृष्टः उत्सवः उत्साहः ।१६। अभि अभिवादनेच्छारूपसम्मुखपराभवादौ । यथा । अभिवंदते गुरुं नमस्करोतीत्यर्थः । अभिवादयति द्विजो द्विजं । अभीष्टं अभीप्सितं अभिरूपः अभिगच्छति अभिभवति अभिजातः अभिधेहि अभ्यासः अभितः अभिप्रायः ।१७। प्रति प्रतिष्ठाप्रतिज्ञासादृश्यांगीकारग्रहणाभिमुख्यसमीपहिंसाप्रतिषेधादौ । यथा । प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः । प्रतिष्ठा । प्रतिजानीते प्रतिमः प्रतिपन्नं प्रतिसूर्यं प्रतिशुक्रं प्रतिग्रामं प्रतिषिद्धं प्रत्यादिष्टं प्रतिदानं प्रतिक्रिया प्रतीकारः प्रत्युत्तरं प्रतिलोमं प्रातिकूलं प्रतिपत्तिः प्रत्ययः प्रत्यक्षं वृक्षं प्रति । १८ । परि सामस्त्यदोषकथनालिंगनपरिभवादौ । परिश्रमाति परिलापयति परीवादः परिरिप्सते परिष्वंगः परिभूतः। परिचरति गुरुं । परिगतेभ्यः परिभवति परिच्छेत्तुं परिधत्ते परिधानं परिषत् परिधिः पर्यंकः परिणामः परिवारः परिसरः ।१९। उप इति समीपव्याप्तउपरमप्रतिक्रियाअध्ययनपुष्टादौ । उपतिष्ठते उपकुंभं उपरतः उपवासः । एधो दकस्योपस्कुरुते । उपस्कृतः उपेक्षा उपपन्नं रहसि उपकरः उपांशु उपमा उपालंभः उपाध्यायः उपनयः उपकारः उपचारः उपहारः उपज्ञा उपमा उपदेशः । २० । श्रत् श्रद्धायां आस्तिक्यबुद्धौ च । श्रद्धत्ते । २१ । अंतर्मध्ये तिरोधाने च । अंतर्विशतु अंतर्दधे । २२ । प्रादुः प्राकट्ये । आविः प्राकट्ये । आविःकरोति आविर्भवति । २३ । अन्ये अर्थाः शास्त्रांतरेभ्यो ज्ञेयाः । अयं प्रादिर्गणः उपसर्गसंज्ञकः । एतेपि बाधकानुवर्त्तकाविशेषानिरर्थकभेदाच्चतुर्धा । यतः

"धात्वर्थं बाधते कश्चित्कश्चित्तमनुवर्त्तते । तमेव निशिनष्ट्यन्य उपसर्गगतिस्त्रिधा॥१॥" यथा । पराजयते वितरति । "उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते" इति वचनात् तं धात्वर्थं अनुवर्तते । यथा । विजयते । विशिनष्टि । विशेषयति । यथा प्रभवति । निरर्थकस्तु अशोभनार्थः । यथा प्रलोकते ॥

(प्राग्धातोः) उपसर्गाः धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः ॥

अथैतेषां प्रयोजनमाह । सूत्रं । प्राक् १–१ (अव्य०) धातु ६–१ (ङिति ङस्य । स्रो०) सिद्धं । उपसर्गाः धातोः भ्वादेः क्रियायोगे प्राक् पूर्वं आदौ प्रयोक्तव्याः । यथा प्रभवतीत्यादि ॥

(तदव्ययं) तदिदं चादिशब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति क्त्वाद्यंतं च । क्त्वा । क्यप् । तुम् । णम् । च्वि । डा । धा । वतु । आम् । कृत्वस् शस् (अव्ययाद्विभक्तेर्लुक्) अव्ययात्परस्या विभक्तेर्लुग्भवति न शब्दनिर्देशे । अव्ययानां न च लिंगादिनियमः । उक्तं च । "सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥१॥" उक्तान्यलिंगान्यव्ययानि ॥

अथ चादीनां प्रादीनां च संज्ञामाह । सूत्रं तद् १–१ (नपुंसकात्स्यमो०) अव्ययं । न व्येति न क्षयं यातीत्यव्ययं १–१ (अतोम् । अम्श०मोनु०) पश्चात् स्वर० द्विपदं । तदिदं पूर्वोक्तं चादि चवाहेत्यारभ्य आविःपर्यंतं यत् शब्दरूपं तत् अव्ययसंज्ञं भवति । च पुनः क्त्वा इति (पूर्वकाले क्त्वा) इति सूत्रोत्पन्नः क्त्वा आदौ यस्य स क्त्वादिः (भुवो भावे क्यप्) इति सूत्रोत्पन्नक्यप्प्रत्ययं यावत् । स अंते यस्य तत् क्त्वाद्यंतं क्त्वातुम्क्यप्थाकृत्वसुणम्वत्आम्शस्प्रत्ययांतः शब्दः सोपि अव्ययसंज्ञक इत्यर्थः । यथा कृत्वा दत्त्वा कर्तुं भोक्तुं प्रणम्य प्रणिपत्य द्विधा त्रिधा चतुर्धा चतुःकृत्वः सप्तकृत्वः कारंकारं पायंपायं घटवत् पटवत् बहुशः द्विः त्रिः इत्यादि ततः किं कार्यमित्याह । सूत्रं । अव्यय ५–१ (ङसिरत् । सवर्णे०) विभक्ति ६–१ (ङिति ङस्य । चपा अबे०) लुक् १–१ (हसे० नामिं०) सिद्धं त्रिपदं । अव्ययात्परा या विभक्तिस्तस्या लुग्भवति । तत्रापि विशेषः । न तु शब्दनिर्देशे तु परं शब्दनिर्देशे विभक्तेर्लुक् न भवति शब्दस्वरूपत्वेन प्रतिपादनं शब्दनिर्देशः । अव्ययस्य नामग्रहणं न तु तदर्थवाचकत्वमित्यर्थः । यथा अवाप्योरुपसर्गयोरिति तथा द्वितीयवृत्तौ (क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च । समवप्रविभ्यः स्थः । उद्भ्यां तपः ।) इत्यादौ शब्दनिर्देशत्वादव्ययात्परस्या अपि विभक्तेर्न लुक् । च पुनः अव्ययानां लिङ्गादिनियमो नास्ति लिङ्गविभक्तिवचनभ-

दो न। उक्तं च शास्त्रांतरे। सदृशं० यत्त्रिषु लिंगेषु पुंस्त्रीनपुंसके सदृशं समानरूपं च पुनः सर्वासु प्रथमाद्वितीयादिषु सप्तम्यंतासु विभक्तिषु सदृशं समानरूपं सर्वेषु च एकत्वद्वित्वबहुत्वेषु सदृशं समानरूपं यन्न व्येति व्ययं न याति रूपांतरं न भजति तदव्ययं इत्युच्यते। अव्ययोपसंहारं अग्रेतनसूत्रसंबंधं च व्याचिकीर्षुः फक्किकामाह। उक्ता०अव्ययानि उक्तानि कथितानि किंभूतानि अव्ययानि अलिंगानि पुंस्त्र्यादिलिंगभेदरहितानि॥

अधुना लिंगविशेषविजिज्ञापयिषया स्त्रीप्रत्ययाः प्रस्तूयंते (आबतः स्त्रियां) आकारांतान्नाम्नः स्त्रियां वर्तमानादाप् प्रत्ययो भवति। जाया माया मेधा श्रद्धा धारा इत्यादि [अजादेश्चाप् वक्तव्यः] अजा एडका कोकिला बाला शूद्रा गणिका। अत्र (काप्यतः) कापि इ अतः। कापि परे पूर्वस्य आकारस्य इकारो भवति। कारिका। पाचिका। पाठिका " वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः। आपं चैव हसांतानां यथा वाचा निशा दिशा॥" अवगाहः। वगाहः। अपिधानं। पिधानं (ह्रस्वो वा) स्त्रियां कापि परे तरादौ च पूर्वस्य ह्रस्वो वा भवति। वेणिका वेणीका नदिका नदीका श्रेयसितरा श्रेयसीतरा श्रेयसितमा श्रेयसीतमा। नौकादौ ह्रस्वो न भवति। वाग्रहणादेव इयं विवक्षा॥ निश्चयेन पतंत्यनेकेष्वर्थेष्विति निपातानामनेकार्थत्वात्॥

अधुना वक्ष्यमाणसूत्रे लिंगविशेषविजिज्ञापयिषया लिंगरूपो विशेषस्तस्य विशेषेण ज्ञापयितुमिच्छया स्त्रीलिंगभेदज्ञापनाय स्त्रीप्रत्ययाः स्त्रीत्वसूचकाः स्त्रीलिंगज्ञापका ये प्रत्ययास्ते प्रस्तूयंते प्रारभ्यंते इत्यर्थः। सूत्रं (आबतः०) आप् १-१ (हसे०) अत् ५-१ स्वर० (स्रो० चपा०) स्त्री ७-१ (स्त्रियां योः। स्त्रीभ्रुवोः। वेयुवः।) स्व० सिद्धं त्रिपदं। अकारांतं स्त्रियां वर्त्तमानं स्त्रीलिंगत्वेन निर्दिष्टं विवक्षितं टित्षित्नदादिवर्जितं यन्नाम तस्मात्पुरतः आप्प्रत्ययो भवति। पकारः सिलोपार्थः। उदाहरणं। जाया माया मेधा श्रद्धा धारा। अनेन आप्प्रत्ययः। सर्वत्र (सवर्णे०) १-१ (आपः) इति सेर्लोपः। अग्रे गंगावत्। पुनर्विशेषमाह। आबतः स्त्रियामित्याप्सिद्धौ पुनरजादेरिति (नोपधात्। जातेरयोपधात्) इतीपो निषेधार्थं पठ्यते। अजादेरिति। अजादेः शब्दगणाज्जातिवाचित्वेपि आप्प्रत्ययो भवति। यथा। अजा एडका कोकिला बाला

शूद्रा गणिका। अत्र शूद्रा आभीरजातिः। एवं अश्वा चटका मूषिका बलाका मत्स्या इत्यजादयः। अत्र अजादेरित्याप् (सवर्णे०) [प्रथमवयोवाचिनः अत ईप् वक्तव्यः।] सूत्रं। काप् ककारेण सहित आप् काप् तास्मिन् कापि ७-१ अग्रे इ १-१ (सांके०) अग्रे अतः ६-१ स्व०। (स्तो०) कापि अग्रे इ (सवर्णे०) अग्रे अतः (इ यं स्वरे।) स्वर० त्रिपदं सिद्धं स्त्रियामिति स्त्रीलिंगे कसहिते आप् प्रत्यये परे आकारस्य इकारो भवति उदाहरणं च। डुकृञ् करणे कृ डुपचष् पाके पच्। पठ व्यक्तायां वाचि पठ्। करोतीति कारकः पचतीति पाचकः पठतीति पाठकः। (तृवुणौ) इति। वुण्प्रत्ययः। कृधातोः (नामिनः) इति वृद्धिः। कृइत्यस्य कार्। पच् पठ् इत्यत्र (अत उपधायाः) इति पइत्यस्य पा (युवोरनाकौ) इति वुइत्यस्य अकादेशः। स्व० कारकः पाचकः पाठकः इति सिद्धं। ततः (आबतः स्त्रियां। सवर्णे०) ततः (काप्यतः) इत्यनेन अकारस्य इकारो भवति १-१ सु (आपः०) इति सेर्लोपः। कारिका पाचिका पाठिका इति रूपत्रयम्। "कारिका तु स्वल्पवृत्तौ बहोरर्थस्य सूचिका।" एवमन्यान्यप्यवसेयानि। वाटिका। शाटिका। कन्यायाः कापि परे ह्रस्वतैव न त्विकारः कन्यका इत्यादि। क्वचिन्न भवत्यपि। यथा बहुपरिव्राजका बहुपाठका। अथ आप्प्रत्ययाधिकारे व्यंजनेभ्योपि तत्कारणसूचकं श्लोकमाह। वष्टि० भागुरिराचार्यः अतो अकारस्य लोपं वष्टि अभिलषति वांछति। कयोः। अव अपि इत्येतयोर्द्वयोरुपसर्गयोः। यथा। पिदधाति मुखं। अपिधानं पिधानं। अवगाहः वगाहः। विमलगिरिरवतंसः विमलगिरिर्वतंसः। तोयनिधौ अवगाह्य तोयनिधौ वगाह्येत्यादिषु। च पुनः एव अवधारणे। केषांचित् हसांतानां व्यंजनांतानां शब्दानामपि आपं आप्प्रत्ययं वष्टि। यथेत्युदाहरणोपन्यासे। वाच् निश् दिश्। सर्वत्र आप्प्रत्ययः स्व० १-१ (आपः०) इति श्लोकव्याख्या। सीमन्शब्दस्य वा आप् टिलोपश्च। सीमा। "अज्ञाते कुत्सिते चैव संज्ञायामनुकंपने। तद्युक्तनीतावप्यऽल्पे ह्रस्वे स्वार्थे च कः स्मृतः॥" अज्ञाते अमुकः। कुत्सिते अश्वकः। संज्ञायां देवदत्तकः। तद्युक्तनीतौ गुडेन धानाः गुडधानकाः। अल्पे अल्पं तैलं तैलकं। ह्रस्वत्वे ह्रस्वा वृक्षाः वृक्षकाः। च पुनः स्वार्थेऽपि चौर एव चौरकः। अथ कावधिकारकात् कापि परे अन्यकृत्यमाह। सूत्रं (ह्रस्वो वा) ह्रस्व १-१ (स्तो०) वा १-१ (अव्य०। हवे। उ ओ) द्विपदं। स्त्रियामित्यादि वृत्तिः सुगमा। न वरं। तरादाविति तरतमौ तद्धितप्रत्ययौ। (तरतमेयस्विष्ठाः प्रकर्षे) इति सूत्रोत्पन्नौ। उदा० वेणी २ नदी २ वेण्येव वेणीका वेणिका वा। नद्येव नदीका नदिका वा। (स्वार्थेपि) इति कप्रत्ययः। यद्वा ह्रस्वा वेणी वेणीका वेणिका वा। ह्रस्वा नदी नदीका नदिका वा। ह्रस्वात्कप्रत्ययः सर्वत्र। (आबतः स्त्रियां) इत्याप्। अनेन सूत्रेण एकत्र वेणीइत्येतस्य वेणि। नदी इत्यस्य नदि। सर्वत्र १-१ स (आपः) "सेतौ च वरणे वेणी नदीवाहे कचोच्चये।" अग्रे श्रेयसी २। अतिशयेन श्रेयसी श्रेयसीत-

रा श्रेयसितरा वा। (तरतमेयःस्विष्ठाः०)इति तरप्रत्ययः। (ह्रस्वो वा)इति सीइत्यस्य वा सिः । एवं श्रेयसीतमा श्रेयसितमा । प्रयोगांतरे ह्रस्वनिषेधमाह । नौकादौ तु ह्रस्वो न भवति । ह्रस्वा नौनौका । इत्यादौ शब्दे तु का इति पदं न भवति । एवं सुरौका सुग्लौका द्यौः।एवमन्येपि यथासंभवमवसेयाः । कुतो ह्रस्वनिषेध इत्याह । वाग्रहणादेवेति । सुगमं । अत्राह परः । ननु विकल्पसूचको वाशब्दः कथं निषेधार्थं सूचयति तत्राह । निपातानामनेकार्थत्वात् । निपतंति निश्चयेन नितरां वा पतंति प्रवर्त्तंते अनेकेषु बहुष्वर्थेष्विति निपाताः । यथा चशब्दः पुनरर्थे समुच्चयार्थे चाएवं वाशब्दो विकल्पार्थे निषेधार्थे चेति । कुत्रचिद्विकल्पं कुत्रचिन्निषेधं सूचयतीति न दोषः ॥

(न्रण ईप्) नकारांतादृकारांतादण्णंताच्च स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । दंडिनी । दंतिनी । करिणी । मालिनी [ईपि राज्ञो अल्लोपो वक्तव्यः] राज्ञी । शुनी । कर्त्री । हर्त्री । औपगवी । (यस्य लोपः) इश्च अश्च यः तस्य लोपो भवति स्वरे यकारे च परे ॥

स्त्रीप्रत्ययाधिकारादाप्प्रत्ययमुक्त्वा ईप्प्रत्ययमाह । सूत्रं (न्रण०) न् च ऋ च अण् च न्रण् तस्मात् न्रणः ५-१ स्व० (ऋ रं) स्व०(स्रो०) ईप् १-१ (हसे०) द्विपदं । नकारांता इन्प्रत्ययान्तादयः ऋकारांतास्तृप्रत्ययांतादयः अण्णंता औपगवादयः एतेभ्यः शब्देभ्यः स्त्रियां स्त्रीलिंगे ईप्प्रत्ययो भवति । उदा० दंडदंतकरमाला । दंडो अस्त्यस्या इति दंडिनी । दंतौ स्तः अस्या इति दंतिनी । करः शुंडा अस्त्यस्याः इति करिणी । माला अस्ति अस्या इति मालिनी । (मांतोपधात्०) इति इन्प्रत्ययः।(यस्य लोपः) इति अवर्णलोपः । स्व० अग्रे (न्रण ईप्) इति सूत्रेण ईप्प्रत्ययः स्वर० १-१ (हसे०) करिणी इत्यत्र (रुरन्नो०) इति सूत्रेण नस्य णः । एवं राजन् अग्रे ईप्प्रत्ययः [ईपि प्रत्यये परे राज्ञो राजन्शब्दसंबंधिनो अकारस्य लोपो वक्तव्यः]अनेन उपधाया अकारस्य लोपः । (स्तोः श्चुभिः श्चुः) इति नस्य ञः । जञोर्ज्ञः ।) स्व०राज्ञी । अन्येपि । श्वन् (न्रण ईप् । श्वादेः० ।) स्व० शुनी मघोनी इत्यादयो नांताः । युवन्शब्दस्य तु युवतिरिति वक्ष्यति । ओणृ अपनये । (अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।)इति वन् । (विड्वनोरनुनासिकस्यात्) इति णस्य अकारः । अवावा । विधवा स्त्री (वनोर च) वन्नन्तात्स्त्रियां ङीप् स्यात् रश्चान्तादेशः । अतिधीवरी । शर्वरी । अथ ऋकारांताः । हृञ् हरणे । डुकृञ् करणे । हरतीति हर्त्री । करोतीति कर्त्री । शीले तृन्प्रत्ययः गुणः । करः हरः । (राद्य०) जल० ऋकारांतत्वात् (न्रण ईप्) इतीप् । (ऋ रं०) स्व० । अथ अण्णांताः उपगु । उपगोरपत्यं औप-

गवी । (अपत्ये अण् । आदिस्वरस्य ञ्णिति वृद्धिः) उइत्यस्य औ (वो अव् स्वरे) इति उकारस्य अव् स्व० अण्णंतत्त्वादीप् । औपगव ई इति स्थिते । सूत्रं (यस्य लोपः) इअ । इश्च अश्च यस्तस्य ६-१ (ङस्स्य) लोपः १-१ (स्त्रो०) सिद्धं । यद्वा इश्च ई च ई (सवर्णे०) अश्च आ च आ । ततः ईश्च आश्च या ६-१ (नपुंसकस्य०) इति ह्रस्वः । (ङस्स्य) लोपः १-१ (स्त्रो०) इवर्णस्य अवर्णस्य च इति इकारस्य ईकारस्य च अकारस्य आकारस्य च लोपो भवति । वृत्तिः कंठ्या । न वरं । यस्येति इवर्णस्य अवर्णस्य च लोपो भवति ईपि प्रत्यये परे तद्धिते स्वरे परे यकारे च परे । अनेन वकारस्य अलोपः स्व० औपगवीति सिद्धं । अण्णंताच्चेति चकारात्पंचादीनां नकारांतत्वेपि स्वस्रादिशब्दानां ऋकारांतत्वेऽपि ईप् न स्यात् । पंच सप्त स्वसा दुहिता ननांदा माता याता तिस्रः चतस्रः इत्यादि ॥

(ष्ट्वितः) षकारटकारउकारऋकारानुबंधात् स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । ष वराकी । ट कुरुचरी । उ गोमती । ऋ पचंती । इत्यादि ॥

सूत्रं । (ष्ट्वितः) ष् च ट् च उ च ऋश्च ष्ट्वृ ते इतो यस्य स ष्ट्वित् तस्मात् ष्ट्वितः । ५-१ अत् मध्ये (उ वं । ऋरं ।) स्व० (स्त्रो०) इत् इति पदं शकारादिषु प्रत्येकं योज्यं । तेन षकारानुबंधाः षाकप्रत्ययांतादयः । उकारानुबंधाः मत्वंतादयः ऋकारानुबंधाः शतृप्रत्ययांतादयस्तत एभ्यः स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । षानुबंधमाह । वर् निवारणे । वर् (षाकोकण्) इति षाकप्रत्ययः । षकारस्येत्संज्ञत्वाल्लोपः । आक स्व० षकारानुबंधत्वात् (ष्ट्वितः) अनेन ईप्प्रत्ययः । (यस्य लोपः ।) स्व०(हसे०) टानुबंधो यथा । चर गतिभक्षणयोः । चर कुरुपूर्वः । कुरुषु देशेषु चरतीति कुरुचरी । (अटौ) इति टप्रत्ययः । टकार इत् । अ इति स्व० ईप्प्रत्ययादिकं प्राग्वत् । उकारानुबंधो यथा । गौरस्या अस्तीति गोमती । अस्त्यर्थे मतुः । मत् । उकारानुबंधत्वादीप्प्रत्ययः । शेषं प्राग्वत् । ऋकारानुबंधो यथा । डुपचष् पाके पच् । पठ व्यक्तायां वाचि पठ् । (शतृशानौ) इति शतृप्रत्ययः । ऋकारः शकारश्च इत् । (अप् कर्त्तरि) इति अप्प्रत्ययः । स्वर० (अदे०) इत्यप्प्रत्ययाकारस्य लोपः स्वः ऋकारानुबंधत्वादीप्प्रत्ययः। (अप्ययोरान्नित्यं) इति नुमागमः (नश्चा०) स्व० शेषं प्राग्वत् (ष्ट्वितः) इति केवलात् (ष्ट्वितः) इति केवलं धातोर्न भवति । तेन त्रपूष् लज्जायां त्रपा । क्षमूष् सहने क्षमा । धेट् पाने इत्यस्य तु ईप् भवति । स्तनंधयी ॥

(नदादेः) नदादेर्गणात्स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । नदी । गौरी । गौतमी ॥

सूत्रं । (नदादेः) नद आदिर्यस्य स नदादिस्तस्मात् ५-१ (ङिति) इति इकारस्य एकारः । (ङस्स्य) इत्यकारलोपः (स्त्री०) नदादिर्योसौ गणस्तस्मात्स्त्रीलिंगे ईप्प्रत्ययो भवति । नद गौर गौतम देव । अनेन ईप्प्रत्ययः (यस्य लोपः) स्व० १-१ नदादिराकृतिगणो द्रष्टव्यः । यथा नर्त्तकी तैषी पौषी मत्स्यी अनडुही अनड्वाही मातामही पितामही महिषी सूकरी आगस्ती त्रिदशी ॥

(इंद्रादेरानीप्) इंद्रादेर्गणात्स्त्रियामानीप्प्रत्ययो भवति । इंद्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानीप्प्रत्ययो भवति ॥ इंद्राणी भवानी । (मातुलोपाध्यायक्षत्रियाचार्यसूर्याद्वा) मातुली मातुलानी । उपाध्यायी उपाध्यायानी । क्षत्रियी क्षत्रियाणी । आचार्यी आचार्यानी । [हिमारण्ययोराधिक्ये आनीप्प्रत्ययो भवति] महद्धिमं हिमानी । महदरण्यं अरण्यानी ॥

सूत्रं । इंद्रादि ५-१ (ङिति । ङस्य । स्त्री०) आनीप् १-१ (हसे०) पश्चात् (नामिनो रः ।) स्व० केचित्तु इंद्रादेः आन् ईप् इति त्रिपदं मन्यंते । तन्मते इंद्रादेः ईप्प्रत्ययः आन् आगमश्चेति । इंद्रादेर्गणात् स्त्रियां आनीप्प्रत्ययो भवति । इंद्रभवशर्वमृडवरुणब्रह्मरुद्र० । अनेन सूत्रेण आनीप्प्रत्ययो भवति । यथासंभवं नकारस्य णकारः (यस्य०) इंद्रस्य स्त्री इंद्राणी स्व० १-१ (हसे०) सूत्रं । मातुलश्च उपाध्यायश्च क्षत्रियश्च आचार्यश्च सूर्यश्च मातुलोपाध्यायक्षत्रियाचार्यसूर्य तस्मात् एतस्माच्छब्दपंचकाद्वा आनीप्प्रत्ययो भवति । आचार्यक्षत्रियाभ्यां तु चार्थे एव वा आनीप् । मातुल २ एकत्र आनीप् । अन्यत्र ईप् (यस्य०) शेषं सुकरं । एवं च उपाध्याय २ एकत्र आनीप् प्रत्ययः अन्यत्र (पुंयोगे च) इति ईप् । उपाध्यायानी उपाध्यायी । एवं क्षत्रियसूर्ययोः (रूवर्णो०) भवति । (आचार्यादणत्वं) इति । आचार्यानी आचार्या । क्षत्रियाणी क्षत्रिया । सूर्याणी सूर्या । अर्याणी अर्या । पुंयोगे तु ईप् । एवं क्षत्रियी अर्यी उपाध्यायी । स्वयं व्याख्यात्री तु उपाध्याया । अत्र आप् [हिमारण्ययोर्महत्त्वे आनीप् ।] महत् हिमं हिमानी । महत् अरण्यं अरण्यानी । यवनशब्दाल्लिप्यामानीप् । यवनानां तुरुष्काणां लिपिर्यवनानी । यव दोषे वा आनीप् । दुष्टा यवा यवानी ॥

(ईप्समाहारे गुणश्च) त्रयी (पुंयोगे च) शूद्री । गणकी ॥

(ईप्समाहारे गुणश्च) समाहारः एकीभावस्तत्रार्थे ईप्प्रत्ययो भवति नामिनो गुणश्च । त्रयाणां समाहारस्त्रयी । समाहारत्वात् ईप् । इकारस्य च एकारो गुणः । (ए अय् ।) स्व० १-१ (हसे०) केचित्तु (ईप्समाहारे गुणश्च) इति न मन्यंते । त-

न्मते (तयायडौ संख्यायां) इति त्रिशब्दादयटि कृते (यस्य०) इतीकारलोपः । टित्वात् (ष्ट्रित्तः) इतीप् । पुनः (यस्य लोपः ।) स्व० त्रयो अवयवा अस्या इति त्रयी । सूत्रं (पुंयोगे च) पुमान् पुरुषः तस्य योगे च ईप्प्रत्ययो भवति । शूद्रगणके । शूद्रस्य भार्या शूद्री । जात्यां या काचिद्भवतु परं शूद्रस्य पुरुषस्य स्त्रीत्वात् शूद्री । गणकस्य भार्या गणकी । ईप्प्रत्ययः (यस्य०) शेषं सुगमं ॥

(जातेरयोपधात् ।) जातिवाचिनो यकारोपधादकारांतात् स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । मेषी । सूकरी । हंसी । कुक्कुटी । ब्राह्मणी । अयकारोपधग्रहणात् । क्षत्रिया । वैश्या ॥

सूत्रं (जाते०) जाति ५-१ (ङिति) इति इकारस्य एकारः (ङस्य) इत्यकारलोपः (स्रो०) यो यकारः उपधा यस्य स योपधः न योपधः अयोपधः तस्य ५-१ (ङसिरत् । सवर्णे०) पश्चात् (नामिनो रः) स्व० सिद्धं । जातिर्मेषादिकानां तां वक्तीति जातिवाची तस्मात् । स जातिवाची शब्दो यकारोपधोपि स्यादत आह । अयकारोपधादिति । यकारोपधवर्जितादित्यर्थः । यकारोपधवर्जिता अपरेपि स्वराः स्युरत आह अकारांतादिति । सुगमं । जातिलक्षणमाह । "आकृतिग्रहणा जातिर्लिंगानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥" इति । आकृतिः आकारं ग्रहणं व्यंजकं यस्याः सा । च पुनः लिंगानां सर्वभाक् न । सर्वलिंगानि न भजते इत्यर्थः । यथा ब्राह्मणः । पुंसि स्त्रियां च पुनः सकृदुपदिष्टा सती निर्ग्राह्या निश्चेतुं शक्या सा जातिः । अपत्यप्रत्ययांतस्य चरणसंज्ञा । गोत्रं अपत्यप्रत्ययांतः शब्दोऽपि जातिः । चरणैः अपत्यैः सह गोत्रं जातिरुच्यते । यद्वा नित्या एका अनेकसमवेता सामान्यरूपा जातिः यदि नित्या न तर्हि पिंडे नष्टे सैव नश्यति । यद्येका न तर्हि अनेकष्वप्येका जातिर्न स्यात् । यद्यनेकसमवेता न तर्हि यस्मिन् पिंडे उक्ता तस्मिन्नष्टे अन्यतरे पिंडे न प्रतीयते इति । तस्माज्जातिवाचकशब्दादीप्प्रत्ययो भवति । उदा० मेषसूकरहंसकुक्कुटब्राह्मण । अनेन जातित्वादीप्प्रत्ययो भवति । (यस्य०) १-१ (हसे०) शेषं सुगमं । मेषस्य जातिः मेषी । क्षत्रिया । वैश्या । अत्र जातिवाचिनोऽपि यकारोपधत्वादीप्प्रतिषेधः । ततः आप्प्रत्ययः । मत्स्यमनुष्यहयगवयानां यकारोपधत्वेऽपि ईप्निषेधो न । मत्स्य ईप्प्रत्ययः (यस्य०) यलोपश्च स्व० मत्स्यी इत्यादि । जातेः किं । मुंडा । अकारांतात्किं । गौः ॥

(प्रथमवयोवाचिनोऽत ईप् वक्तव्यः) कुमारी । किशोरी । कलभी इत्यादयः । प्रथमवयोग्रहणात् किम् । वृद्धा स्थविरा इत्यादौ न ईप् अद्ग्रहणात् किं शिशुः ॥

(प्रथम०) कालकृता शरीरावस्था वयः प्रथमवयो बाल्यं तद्वक्तीत्येवंशीलादका-रांताच्छब्दादीप्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । कुमारकिशोरकलभ । अनेन ईप्प्रत्ययः (यस्य०) स्व० १–१ (हसे०) वृद्धा स्थविरा । अत्र प्रथमवयोवर्जितत्वादाप्प्रत्यय एव नत्वीप् । इयं स्त्री शिशुः अत्र प्रथमवयोवाचित्वे सत्यपि अकारांतत्वाभावात् ईप्प्रत्य-यनिषेधः १–१ (स्त्रो०) ॥

(स्वांगाद्वा) "स्वांगं स्यादद्रवन्मूर्त्तं प्राणिस्थमविकारजं ॥ तत्र दृष्टमतत्स्थं चेत् स्थितं तद्वच्च तादृशि ॥१॥" स्वांगवा-चिनो वा स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । सुमुखी । मृगाक्षी । त-न्वंगी । वाग्रहणात् । पद्मवदना । कमलनयना[2] । इत्यादौ न ईप् ॥

सूत्रं (स्वांगाद्वा) स्वं स्वकीयमंगं स्वांगं तद्वाची शब्दोपि स्वांग इत्युच्यते । य-द्वा सुष्ठु शोभनमंगं स्वंगं स्वंगमेव स्वांगं । यद्वा सुष्ठु शोभनं आसमंतात् अंगं स्वांगं । स्वस्य प्राणिनो वा अंगं स्वांगं तस्मात् ५–१ (ङसिरत् । सवर्णे०) वा ३–१ (अ-व्य० चपा अबे०) स्व० सिद्धं स्वांगमिति । "प्राणिस्थमद्रवन्मूर्त्तं स्वांगं स्यादविकार-जं । तत्र दृष्टमतत्स्थं चेत् स्थितं तद्वच्च तादृशि ॥" प्राणिस्थं चेतनशरीरे वर्त्तमानं पुनः अद्रवत्प्रस्वेदादिरहितं पुनर्मूर्त्तं आकारसहितं पुनः अविकारजं शोफादिविकाररहितं तत् स्वांगं उच्यते । पुनः पूर्वं तत्र प्राणिनि दृष्टं पश्चात् यदि अतत्स्थं अप्राणिस्थं भवति तदपि वा स्वांगं । च पुनः तद्वत् प्राणिवत् तादृशि प्राणिसदृशे अप्राणिन्यपि स्थितं भ-वति तदपि वा स्वांगं । यत्तु अप्राणिस्थं द्रवरूपं अमूर्त्तं अरूपं विकाराज्जातं तत्स्वांगं न । यथा सुमुखा शाला । अत्र अप्राणिस्थत्वात् ईप् न । बहुस्वेदा । अत्र द्रवत्वात् ईप् न । सुज्ञाना । अत्र अमूर्त्तत्वात् नेप् । बहुशोफा अत्र विकारजत्वात् नेप् । सु-केशी सुकेशा वा रथ्या । प्राणिस्थस्य अप्राणिनि दृष्टत्वात् । वाग्रहणादेवात्र वा ईप् । सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा । प्राणिवत् प्राणिसदृशे स्थितत्वात् । इत्यादौ विकल्पेनेप् । स्वांगं मुखकर्णादि तद्वाचिनः शब्दात् स्त्रियां ईप्प्रत्ययो भवति । वाशब्दः प्रयोगांतरे निषेधार्थो न विकल्पार्थः । सुमुख मृगाक्ष तन्वंग । सुष्ठु मुखं यस्याः सा सुमुखी । मृ-गवत् अक्षिणी यस्याः सा मृगाक्षी । अथवा मृगस्य अक्षिणी इव अक्षिणी यस्याः सा मृगाक्षी । तनु कृशं अंगं यस्याः सा तन्वंगी । (स्वांगाद्वा०) इतीप् (यस्य०) स्व० १–१ (हसे०) वाशब्दस्य निषेधार्थत्वात् पद्मवदना कमलनयना किसलयकरा सुजघना इत्यादौ ईप्प्रत्ययो न भवति ॥

---

१ अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तेन चेत्तत्तथा युतम्–इत्यन्यत्र पाठः । स एव भट्टोजिकृतसिद्धांत-कौमुद्यां दृश्यते । २ कमलवदना–इ० पा० ।

(क्तिकारादक्तेरीव्वा वक्तव्यः) अंगुलिः अंगुली । धूलिः धूली । आजिः आजी । अक्तेरिति विशेषणात् कृतिः भूतिः (ऐ च मन्वादेः) मन्वादेर्गणात्स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ऐकारादेशश्च मनायी । आदिशब्दात् अग्नेर्भार्या स्वधा अग्नायी । कुसितस्य भार्या कुसितायी । पूतक्रतोर्भार्या पूतक्रतायी । अन्यथा पूताः क्रतवो यस्याः सा पूतक्रतुः । चकारात् (मनोरौ वा) मनावी । मनुः । वृषाकपायी ॥

(क्तिकारा०) क्तः इकारः क्तिदिकारस्तस्मात् क्तिदिकारात् । क्तिदिति तृतीयवृत्तिप्रत्ययोत्पन्नो योऽसौ इकारस्तस्मात् ईप्प्रत्ययो वा भवति । किंविशिष्टात् क्तिदिकारादक्तेः क्तिप्रत्ययवर्जितादिकारादित्यर्थः । उदा०अगि रगि लगि गत्यर्थाः । अग् (ध्वादेरुलिः) इति उलिप्रत्ययः (इदितः०) इति नुमागमः । (नश्चा०) स्व० अंगुलिः । धूञ् कंपने । धू (ध्वादेरुलिः) इति उणादित्वादुलिप्रत्ययः (सवर्णे०) धूलिः । अज गतौ क्षेपणे च । अज् । उणादौ इण्प्रत्ययः । णित्त्वात् (अत उपधायाः) इति वृद्धिः स्व० आजिः । अनेन वा ईप्प्रत्ययः । (यस्य लो०) स्व० १-१ (हसे०) अन्यत्र १-१ (स्रो०) अक्तेरिति किं । डुकृञ् करणे कृ । मनु ज्ञाने मन् । भू सत्तायां भू (क्तिः) इति क्तिप्रत्ययः ति । मनइत्यत्र (लोपस्त्वनुदात्ततनाम्) इति नलोपः । अक्तेरिति विशेषणादीप्प्रत्ययनिषेधः । सूत्रं ऐ १-१ (सांके०) च १-१ (अव्य०) मनुरादिर्यस्य स मन्वादिस्तस्मात् ५-१ (ङिति । ङस्य । स्रो०) मन्वादेरित्यादिवृत्तिः सुकरा । अंत्यस्वरस्य च ऐकारादेशो भवति । उदा० मनु वृषाकपि । मनोर्भार्या मनायी । वृषस्य धर्मस्य आसमंतात् कं जलं पिबतीति वृषाकपिस्तस्य वृषाकपेः भार्या वृषाकपायी । उकारेकारयोश्च अंत्यस्वरस्य वा ऐकारः (ऐ आय्) स्व० १-१ (हसे०) "वृषाकपायी श्रीगौर्योरि" त्यमरः । चकारात् मनुशब्दसंबंधिनः उकारस्यौकारो वा भवति । ततः (औ आव्) स्व० मनावी । एवं अग्नायी पूतक्रतायी कुसितायी । कुसिद ऋषिस्तस्य भार्या कुसिदायी । कुसीदो वृद्धिजीविकस्तस्य भार्या कुसीदायी । पूताः क्रतवो येन स पूतक्रतुस्तस्य स्त्री पूतक्रतायी ॥

(पत्न्यादयः) पत्न्यादयः शब्दाः ईप्प्रत्ययांताः निपातात्साधवः । (समानैकवीरपिंडपुत्रभ्रातृदासेभ्यो बहुव्रीहौ पत्युर्नादेश ईप् च) पत्नी । समानः पतिरस्याः सा सपत्नी । एकः पतिरस्याः सा एकपत्नी । वीरः पतिर्यस्याः सा वीरपत्नी । पिंडः

पतिर्यस्याः सा पिंडपत्नी । एवं । पुत्रपत्नी । भ्रातृपत्नी । दासपत्नी । इत्यादि । अंतर्वत्नी । सखी । अशिश्वी । अर्धजरती । युवती । प्रतीची । प्राची । समीची । उदीची । इत्यादयः । दारशब्दो नित्यं बहुवचनांतः पुंलिंगः । दाराः । दारान् ॥

सूत्रं (पत्न्यादयः) पत्नी आदिर्येषां ते पत्न्यादयः १-३ जस् (ए ओ जसि । ए अय्) स्वर० । (स्त्रो०) पत्न्यादयः शब्दाः ईप्प्रत्ययांताः निपात्यंते । वरं । पत्नी भार्या । अंतर्वत्नी गुर्विणी । नारी स्त्री । सखी प्रसिद्धा । पतिवत्नी जीवद्भर्तृका । अशिश्वी अप्रसूता स्त्री । अर्धजरती अर्धवृद्धा स्त्री । युवती स्त्री । प्राची पूर्वा दिक् । प्रतीची पश्चिमा दिक् । एवमन्येऽप्यूह्याः । सपत्नी एकपत्नी वीरपत्नी इत्यादय ईप्प्रत्ययांता निपातसिद्धा इत्यर्थः । कुशी लोहविकारः । कामुकी वृषस्यंती । मैथुनेच्छावतीति यावत् कबरी केशवेशे । इत्यादयोपि निपात्यन्ते । तथा उदीची मत्स्यी मानुषी आगस्ती पाणिगृहीती असिक्री पलिक्री पितामही स्थली कुंडी गोणी कबरी नारी नागी कुशी कामुकी इत्यादयः पत्न्यादिषु ज्ञेयाः । अकारांतो दारशब्दो नित्यं बहुवचनांतः [1]पुंलिंगे कलत्रवाची तस्मात् आप्प्रत्ययः ईप्प्रत्ययोऽपि न भवतीति । किंतु दाराः । दारान् । दारैः । दारेभ्यः । दारेभ्यः । दाराणां । दारेषु । देवशब्दस्य बहुवचनवत्साध्यः ॥

(वौगुणात्) " सत्त्वे निवसतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥१॥ " उकारांताद्गुणवाचिनो वा स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । पट्वी पटुः । मृद्वी मृदुः । तन्वी तनुः । ऋज्वी ऋजुः ॥

सूत्रं० (वौ०) वा १-१ (अव्य०) उ ६-१ (ङिति । ङस्य) इत्यकारलोपः (स्त्रो० ओ औ औ) अग्रे गुण ५-१ (ङसिरत् । सवर्णे० नामि०) जल० गुणा रूपादयश्चतुर्विंशतिः । " सत्त्वे निवसतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥ १ ॥" बुधैः स गुणः उच्यते । स कः । यः सत्त्वे द्रव्ये एव निवसते वर्त्तते इत्यर्थः । पुनस्तस्मात् द्रव्यात् अपैति याति । च पुनः पृथग्जातिषु द्रव्यत्वावांतरजातिषु दृश्यते । च पुनः आधेयः उत्पाद्यः । यथा कस्तूरिकासंयोगाद्वस्त्रे गंधः । पुनः अक्रियाजः अनुत्पाद्यः । यथा आकाशादौ महत्त्वादि । पुनः असत्त्वप्रकृतिः अद्रव्यस्वभावः स गुणस्तद्वाची उकारांतो यः शब्दस्तस्मात् स्त्रियां स्त्रीलिंगे वा ईप्प्रत्ययो भवति । पटुः । अनेन वा ईप्प्रत्ययः (उ वं) स्व० । १-१ (हसे०) अन्यत्र

---

१ पुँल्लिंगः-इति पाठोऽन्यत्र । सोऽपि साधुः ।

(स्त्रो०) एवं मृद्वी मृदुः । तन्वी तनुः । बह्वी बहुः । ऋज्वी ऋजुः । लघ्वी लघुः । वाग्रहणादेव त्सरुः पांडुः इत्यादौ नेप् । गुणग्रहणात् धेनुः रज्जुः अणुः इत्यादौ नेप् ॥

(उत ऊः) उकारांतान्मनुष्यजातेः स्त्रियामूप्रत्ययो वा भवति । पंगूः पंगुः । वामोरूः वामोरुः ॥

सूत्रं । (उतऊः) उत् ५-१ स्व० (स्त्रो०) ऊ १-१ (स्त्रो०) मध्ये (आदवे०) वृत्तिः कंठ्या । न वरं । गुणवाचिनोऽगुणवाचिनोऽपि मनुष्यजातिवाचिनः उकारान्तात्स्त्रियां ऊप्रत्ययो वा भवति । उदा० पंगु । अनेन ऊप्रत्ययः (सवर्णे०) १-१ (स्त्रो०) पंगूः । एवं वामोरूः । ऊप्रत्ययः (सवर्णे०) करभोरूः । पुरुषश्चेत् पंगुः । स्त्री चेत् पंगूः ॥

(यूनस्तिः) युवन्शब्दात् स्त्रियां तिप्रत्ययो भवति । नाम्नो नो लोपः । युवतिः । एभ्यो नामत्वात्स्यादयः । आबंतात् (आपः) इति सेर्लोपः । ईबंतात् (हसेपः सेर्लोपः) पूर्ववत्प्रक्रिया ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः समाप्ताः ॥

(यूनस्तिः) युवन्शब्दात् तिप्रत्ययो भवति स्त्रियां । ईप्निषेधः । युवन् अग्रे तिप्रत्ययः (नाम्नो०) १-१ (स्त्रो०) पक्षे पत्न्यादिषु पाठात् युवती इत्यपि । एवं स्त्रीप्रत्यया ज्ञेयाः । अथैतेषां विभक्तिकार्यमाह । एभ्यः इति । एभ्यः पूर्वोक्तस्त्रीप्रत्ययांतेभ्यः शब्देभ्यो (अविभक्ति नाम) इति सूत्रोक्तलक्षणनामत्वात्स्यादयो विभक्तयो दीयंते । तत आबंतात् आप्प्रत्ययांतात् (आपः) इति सूत्रेण सिलोपः । ईबंतात् (हसेपः सेर्लोपः) इति सिलोपः । तत्र आबंता गंगाशब्दवत्साध्याः । ईबंताः नदीशब्दवत् । इकारोकारांता बुद्धिरज्जुवत् । ऊकारांता वधूवत् । इति स्त्रीप्रत्ययाः समाप्ताः ॥

अथ विभक्त्यर्थो निरूप्यते । (लिंगार्थे प्रथमा) धातुप्रत्ययातिरिक्तमर्थवच्छब्दरूपं लिंगं तस्यैवार्थे सन्मात्रे प्रथमाविभक्तिर्भवति । लिंगादयोऽपि प्रथमार्था इति केचित् । तत्सद्भुत्म । रविरिव राजते राजा । रोषात्कुमारी रोरूयते । बोभुज्यते भुवं भूपालः । प्रागास्तां रामलक्ष्मणौ । मनसि वचसि कृत्ये पुण्यपीयूषपूर्णास्त्रिभुवनमुपकारं श्रेणिभिः प्रीणयंतः । परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यं निजहृदि विकसंतः संति संतः कियंतः ॥ १ ॥ कुमाराः शेरते स्वैरं रोरूयंते च ना-

रकाः। जेगीयंते च गीतज्ञा म्रेम्रीयंते रुजा जिताः ॥ २ ॥

एवं पुंल्लिंगादयः स्त्रीप्रत्ययांता उक्तास्ते विभक्तिमंतरा न शब्दतां प्राप्नुवंतीति विभक्तिकार्यसंबंधमाह। अथेति। संज्ञासंधिकार्यस्वरांतहसांतलिंगत्रयप्रक्रियायुष्मदस्मत्स्त्रीप्रत्ययकथनानंतरं विभक्तीनां कर्तृत्वादिसूचिकानां प्रथमादीनां अर्था अभिधेया निरूप्यन्ते। तत्र प्रथमाविभक्तेः कार्यमाह। सूत्रं (लिंगा०) लिंगार्थे लिंगस्य अर्थो लिंगार्थस्तस्मिन् ७–१ (अइ ए) प्रथमा १–१ (आपः) सिद्धं सूत्रं। लिंग्यंते चिन्ह्यंते ज्ञायंते पुंस्त्रीनपुंसकतया शब्दा अनेनेति लिंगं तत् किंविशिष्टं धातुप्रत्ययातिरिक्तमिति। धातुः भ्वादिः प्रत्ययाः कृदादयस्तेभ्यो अतिरिक्तं अधिकं अन्यत् पृथक् यत् पुंस्त्रीनपुंसकलिंगभेदज्ञापकं तल्लिंगं। "नामैव लिंगम्" इति कौमाराः। "संस्त्यानप्रसवे लिंगम्" इति महाभाष्यकारः। संस्त्यानं स्त्रीत्वं। प्रसवः उपचयः। क्रमादुपचयापचयस्थितिरूपो वस्तुधर्मः। उपचये यथा। हरिः रविः। अपचये यथा। गंगा शाला। क्वचिदुपचयापचयाभावः। यथा। कुलं ज्ञानं। तस्य लिंगस्य एवार्थे अभिधेये सन्मात्रे सत्तामात्रे विद्यमानमात्रे वाच्यमाने प्रथमा सिऔजसूरूपा विभक्तिर्भवति। लिंगादयोपि प्रथमार्था इति मतांतरवाचकं पदं लिंगं पुंल्लिगस्त्रीलिंगनपुंसकलिंगं। आदिशब्दात्परिमाणवचनप्रभृतयः प्रथमैव अर्थो येषां ते प्रथमार्थाः। लिंगवचनपरिमाणानां त्रयाणामप्यर्थे प्रथमा विभक्तिर्भवतीत्यर्थः। यथा। देवः श्रीः ज्ञानं खारी द्रोणः आढकं एकः द्वौ बहवः इति। उदा०। तत्सद्ब्रह्म। तदिति ज्ञानदृष्टिगोचरं। सदिति वर्तमानं अविनाशि प्रधानं वा। एवंविधं ब्रह्म ज्ञानस्वरूपं परब्रह्म वर्त्तते। तत्सत्ब्रह्म इति त्रिष्वपि स्थानेषु नपुंसकलिंगस्य प्रथमाया उदाहरणं। रविरिव०। राजा राजते। क इव रविः इव सूर्य इव। राजा। अत्र। पुंल्लिगे प्रथमैकवचने उदाहरणं। पुनः कुमारी रोरूयते। अतिशयेन रोदिति। कस्माद्रोषात्। कुमारी। अत्र स्त्रीलिंगे प्रथमैकवचनोदाहरणं। भूपालो राजा भुवं पृथ्वीं बोभुज्यते। अतिशयेन पालयतीत्यर्थः। भूपालः। अत्रापि पुंल्लिगे प्रथमैकवचनोदाहरणम्। रामलक्ष्मणौ प्राक्पूर्वं आस्तां अभूतां। रामलक्ष्मणौ इति पुंल्लिगे प्रथमाद्विवचनस्योदाहरणं। १। संतः सज्जनाः कियंतः संति। पुनः श्लोकेन उदाहरति। कुमाराः० कुमाराः बालकाः स्वैरं स्वेच्छया शेरते। तु पुनः नारकाः नरकस्था जना रोरूयंते अतिशयेन फूत्कुर्वंति। पाठांतरे तु रोरूयंते कुमारिकाः इति। गीतज्ञा जेगीयंते अत्यर्थं गायंति। रुजा रोगेण जिता ग्रस्ताः पुरुषाः मेम्रीयंते अतिशयेन म्रियंते। संतः कुमाराः नारकाः गीतज्ञाः रुजा जिताः। अत्र सर्वत्रापि पुंल्लिगे प्रथमाबहुवचनस्योदाहरणानि ॥

(आमंत्रणे च) अभिमुखीकरणेपि प्रथमाविभक्तिर्भवति।

---

१ रुजार्दिताः–इ०पा०। २ च–इ०पा०।

प्रसीद परमेश्वर ।
"मां समुद्धर गोविंद प्रसीद परमेश्वर । भोस्तपस्विनः ॥ १ ॥"
कुमारौ स्वैरमासाथां क्षमध्वं भोस्तपस्विनः ॥ १ ॥ ”
सूत्रं (आमंत्रणे च) आमंत्र्यते आहूयते पुरुषो ऽनेनेति आमंत्रणं संबोधनं तस्मि-
न् ७-१ (अइ ए) च १-१ (अव्य०) आमं ,णं अभिमुखीकरणमित्यादि सुगमं ।
उदा० श्लोकेन । मां समुद्धर० व्याख्या । हे गोविंद त्वं मां समुद्धर । भवसमुद्रादिति
गम्यं । हे परमेश्वर त्वं प्रसीद प्रसन्नो भव । हे कुमारौ युवां स्वैरं स्वेच्छया सुखेन
आसाथां उपविशतं । भोः तपस्विनो यूयं क्षमध्वं क्षमां कुरुध्वं । अत्र गोविंद १-१ परमे-
श्वर १-१ कुमारौ १-२ तपस्विनः १-३ इत्यत्र यथाक्रमं प्रथमाया एकद्विबहुवचनानि ॥

(भोसः) भोस् भगोस् अघोस् एते शब्दा निपात्यंते धिवि-
षये । "क्षमस्व भो दुराराध्य भगोस्तुभ्यं नमोऽस्तु ते । अ-
धीष्व भो महाप्राज्ञ घातयाघोः स्वघस्मरम् ॥ १ ॥"
सूत्रं । भोस् १-३ स्व० । (स्रो०) एकस्य ग्रहणे तज्जातीयान्यशब्दस्य ग्रहण-
मिति न्यायाद्भोस इत्यनेन भोः भगोः अघोः इति त्रयाणामपि ग्रहणं । सूत्रपाठे तु भो-
भगो अघोस् इत्येवंरूपं सूत्रं दृश्यते । तेन भवन्नित्यस्य भो इति निपातः । यतः भवद्भगवदघवतां
स्य भगो इति निपातः । अघवन्नित्यस्य अघो इति निपातः । संबोधने इत्यर्थः । भो इत्यामं
भोः भगोः अघोः एते शब्दाः वा निपात्यंते धौ विषये । संबोधनविषये । एते शब्दा निपा-
त्रणे भगो इति पूज्यामंत्रणे अघो इति पापजनवाचिसंबोधनाविषये । दुराराध्यस्तस्यामंत्रणे भो
त्यंते । उदा० भो दुराराध्य दुःखेन आराध्यते सेव्यते इति स्तुतिर्वचनगोचरा यस्य सः अस्तुतिस्त-
दुराराध्य त्वं क्षमस्व क्षमां कुरु । न विद्यते संबोधनपदं । यद्वा न स्तौति अ-
स्यामंत्रणे हे अस्तुते वचनागोचर श्रवणातीत इति चतुर्थ्यंतं । एवंविध हे भगो हे भगवन्
न्यं कंचन इति अस्तुत् तस्मै अस्तुते तुभ्यं इति पाठे सुगमं । भो महाप्राज्ञ महांश्चासौ
तुभ्यं नमः । अथवा भगोस्तुभ्यं नमो नमः इति अधीष्व हे अघो पापिष्ठ स्वघस्मरं स्वभ
प्राज्ञश्च महाप्राज्ञस्तस्यामंत्रणे भो महाप्राज्ञ त्वं विनाशयेति श्लोकार्थः ॥
क्षकं अर्थात् स्वपापं कालं वा घातय

(शेषाः कार्ये कर्तृसाधनयोर्दानपात्रे विश्लेषावधौ संबंधाधा-
रभावयोः) शेषा विभक्तयो द्वितीयाद्या एष्वर्थेषु भवंति ।
"कर्त्ता कर्म्म च करणं संप्रदानं तथैव च । अपादानाऽधि-
करणमित्याहुः कारकाणि षट् ॥१॥" कार्ये कर्मकारके उत्पाद्ये
आप्ये संस्कार्ये विकार्ये च द्वितीया विभक्तिर्भवति । "कटं

करोति कारूको रूपं पश्यति चाक्षुषः । राज्यं प्राप्नोति धर्मिष्ठः सोमं सुनोति सोमपाः ॥ १ ॥"

इत्थं प्रथमार्थमुक्त्वा इदानीं द्वितीयादिविशेषविभक्त्यर्थसूचकं सूत्रमाह । (शेषाः०) इति शेषाः १-३ (सवर्णे० स्रो०) कार्यं क्रियते यत्तत्कार्यं तस्मिन् ७-१ (अ इ ए) कर्तृसाधनयोः । करोतीति कर्त्ता । साध्यते छिदादिक्रिया अनेनेति साधनं । कर्त्ता च साधनं च कर्तृसाधने तयोः ७-२ (ओसि । ए अय् ।) स्व० । दानार्थं पात्रं दानपात्रं तस्मिन् ७-१ (अ इ ए) पश्चात् (नामि०जल०) अग्रे विश्लेषावधिविश्लेषे विश्लेषं प्रति वा अवधिराश्रयः विश्लेषावधिः तस्मिन् ७-१ (ङेरौ०) टिलोपः । स्व० अग्रे संबंध्यते भृत्यस्वाम्यादिरनेनेति संबंधस्तस्मिन् ७-१ (अ इ ए) आधारभावः आध्रियते स्थाप्यते वस्तु यत्र स आधारः भूयते क्रियालक्षणतया अनेनेति भावः ततः आधारश्च भावश्च आधारभावौ तयोः ७-२ (ओसि । ए अय् ।) स्व० (स्रो०) पश्चात् (ए अय् । य्वोर्लोपश्) सिद्धं सूत्रं सप्तपदं । शेषाः प्रथमा उक्ता अतः शेषा द्वितीयाद्याः षट् विभक्तय इत्यादिवृत्तिः । तत्र कार्ये द्वितीया । कर्तृसाधनयोस्तृतीया । दानपात्रे चतुर्थी । विश्लेषावधौ पंचमी । संबंधे षष्ठी । आधारभावयोः सप्तमी । इति संक्षेपार्थः । अथ विस्तरार्थः । कार्ये इत्यादि । कार्ये द्वितीयाविभक्तिर्भवतीति योगः। कार्ये इति कोऽर्थः। कर्मकारके। क्रियते यत्तत् कर्म नाम यत्कारकं कर्म तस्मिन्कर्तुः कर्मतापन्ने वस्तुनीत्यर्थः। यद्वा कार्यं कर्म तत्कारकसंज्ञत्वात्कारकं कर्मकारकं षष्ठीं विना अन्या विभक्तयः कारकसंज्ञकाः । क्रियाहेतुः कारकं । षष्ठ्यास्तु क्रियाहेतुत्वाभावेन कारकसंज्ञा न । यतः "कर्त्ता १ कर्म २ च करणं ३ संप्रदानं ४ तथैव च । अपादाना ५ धिकरणे ६ इत्याहुः कारकाणि षट् ॥१॥" इति तस्मिन्कर्मकारके कथंभूते इत्याह । उत्पाद्ये १ आप्ये २ संस्कार्ये ३ विकार्ये च ४ एवं चतुर्विधे तत्र उत्पाद्यते यन्नवीनं क्रियते तदुत्पाद्यं । यदाप्यते सिद्धमेव प्राप्यते तदाप्यं । संस्क्रियते इति संस्कार्यं । संस्कारो नाम कश्चिदतिशयस्तदर्हं संस्कार्यं । संस्कारो द्विधा गुणाधानं मलापकर्षो वा । पूर्वजन्मकृतः शुभाशुभो वा संस्कारः तस्माद्भवं संस्कार्यं । सिद्धमेव रूपं पश्यतीति गुणाधानं । यद्वा रूपमिति चक्षुर्ग्राह्यत्वादाप्यमिति केचित् । राज्यमिति राज्ञः संस्कारात् संस्कार्यं । विकार्ये । इति विक्रियते अवस्थांतरं भजते इति विकार्यं तस्मिन् विकार्ये ततः एवं चतुर्विधेऽपि कर्मकारके द्वितीयाविभक्तिर्भवति । उदा० कटमित्यादि श्लोकः । कारूकः पुमान् कटं करोतीत्यत्र कटस्य उत्पाद्यकार्यत्वात् द्वितीयांतत्वं । एवं चाक्षुषो नेत्रवान् जनो रूपं पश्यतीति रूपं आप्यं कर्म तत्र द्वितीया । केचित्तु रूपस्य नेत्रेंद्रियेण स्थापने संस्कार्ये द्वितीया । अतिधर्मिष्ठः पुमान् राज्यं प्राप्नोति । अत्र राज्यं संस्कार्यं तत्र द्वितीया । केचित्तु राज्यं आप्यमिति । सोमं अमृतवल्लीरसं पिबतीति सोमपाः ब्राह्मणः । सोमं अमृतवल्लीं सुनोति खंडयति इ-

त्यर्थः । अत्र सोमस्यामृतवल्ल्याः खंडनरूपो विकारस्तत्र द्वितीया । अवस्थांतरापादनं विकार इति ॥

"अभिसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाम्रेडितांतेषु ततोऽन्यत्रादि दृश्यते ॥ " अभितो ग्रामं नदी वहति । सर्वतो ग्रामं वनानि संति । धिग् देवदत्तं । उपर्युपरि ग्रामं मेघाः पतन्ति । अधोधो वृक्षं याति । अध्यधि व्याधं मृगाः पतंति । समया निकषा हा कृते प्रति अनु एषां योगेपि । समया ग्रामं तीर्थं । निकषा ग्रामं निहतः शत्रुः । प्रति ग्रामं सुलभं भैक्ष्यं । समया ग्रामं । निकषा ग्रामं । प्रति ग्रामं । अभितो ग्रामं । सर्वतो ग्रामं । धिग्देवदत्तं । उपर्युपरि ग्रामं । अधोधो ग्रामं । अध्यधि ग्रामं । (कालाध्वनोर्नैरंतर्ये) मासमधीते । क्रोशं पर्वतः ॥

एवं द्वितीयार्थमाख्यायाधुना तदधिकारात्पुनर्वृत्तिकारः उपपदद्वितीयार्थमाह । अभिसर्वतसोरित्यादि श्लोकः । तम् च तस् च तसौ अभिश्च सर्वश्च अभिसर्वौ ताभ्यां सहितौ तसौ अभिसर्वतसौ अभितस्सर्वतसावित्यर्थः । अथवा द्वंद्वांते श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकं संबध्यते इति तयोरर्थे योगे षष्ठ्यर्थे द्वितीया विभक्तिः कार्या प्रयोक्तव्या । पुनर्धिगिति धिगर्थेपि धिक्छब्दयोगेऽपि द्वितीया कार्या प्रयोक्तव्या ॥ धिक् निर्भर्त्सननिंदयोः । पुनस्त्रिषु उपर्यादिषु इति परि अधः अधि इत्येवं त्रिष्वव्ययेषु प्रयुज्यमानेषु द्वितीया विधेया । कथंभूतेषु उपर्यादिषु आम्रेडितांतेषु आम्रेडितमिति द्वितीयभाषणं तदंते येषां ते आम्रेडितांताः । द्विवारमुच्चरिता इत्यर्थः । यथा उपर्युपरि अधोधः अध्यधिरूपास्तेषु तत इति अभितस्सर्वतसादिव्यतिरिक्ते अन्यत्र उपपदयोगेपि शब्दार्थे द्वितीया दृश्यते रूढिवशादिति तत्रोदाहरणमाह । अभितो० अभितो ग्रामं ग्रामं ग्रामं अभितो अभितो ग्रामं अनेन द्वितीया । अभितो ग्राममिति ग्रामस्य समीपे चतुर्दिक्षु वा नदी वहति । एवं सर्वतो ग्रामं वनानि दृश्यंते । ग्रामस्य सर्वतः चतुर्दिक्षु वनानीत्यर्थः । एवं समया ग्रामं तीर्थं वर्तते । ग्रामस्य समीपे इत्यर्थः । निकषा ग्रामं निहतः शत्रुः । ग्रामस्य समीपे इत्यर्थः । धिग्देवदत्तमित्यत्र धिग्योगे द्वितीया । " धिक् तां च तं च मदनं च इमां च मां च" । उपर्युपरि ग्रामं पक्षिणो गच्छंति । उपर्युपरि ग्रामं मेघो वर्षति । ग्रामस्य उपरि इत्यर्थः । अधोऽधो ग्रामं निधानं दृश्यते । ग्रामस्य अध इत्यर्थः । अध्यधि ग्रामं तापसास्तिष्ठंति । ग्रामे ग्रामे इत्यर्थः । एवमत्र त्रिष्वाम्रेडितांतेषु द्वितीया । 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति वचनात् उभयतः परितः समया निकषा हा कृते प्र-

ति अनु एषां योगेऽपि द्वितीया । समया ग्रामं तीर्थं वर्त्तते । ग्रामस्य समीपे तीर्थम् । निकषा ग्रामं शत्रुर्निहतः । ग्रामस्य निकषा समीप इत्यर्थः । अनु ग्रामं ग्रामस्य अनु पश्चात्सीमा वर्त्तते । एवं ग्रामं ग्रामं प्रति प्रतिग्रामं जिनालयाः संति । हा स्वामिनं । इत्यादि । कालाध्वनोरितीयं फक्किका । अंतरेण रहितत्वं नैरंतर्यं तस्मिन् नैरंतर्ये वाच्यमाने । तथा कालो दिवसमासादिः अध्वा मार्गः क्रोशयोजनादिस्तत एतयोर्विषये द्वितीया कार्या नैरंतर्ये कालवाचकशब्दात् । अध्ववाचकशब्दाच्च नैरंतर्ये निरंतरार्थे द्वितीया भवतीत्यर्थः । तत्रोदाहरणम् । काले । मासं यावत् निरंतरं अधीते पठति । अत्र नैरंतर्ये द्वितीया । अन्यथा मासस्य द्विरधीते मासे वा दशदिवसानधीते इति भवति । एवं मार्गे क्रोशं पर्वतः । क्रोशं यावन्निरंतरं पर्वत इत्यर्थः । क्रोशप्रमाणलंब इत्यर्थः । अन्यथा क्रोशस्यैकभागे पर्वत इति द्वितीयार्थः । अन्यत्रापीति ग्रहणात् अंतर्ग्राममुपग्राममित्यादयः शब्दाः ज्ञेयाः । इति द्वितीयार्थः ॥ २ ॥

(कर्त्तरि प्रधाने क्रियाश्रये साधने च) क्रियासिद्ध्युपकारके करणेर्थे तृतीया विभक्तिर्भवति । "भिन्नः शरेण रामेण रावणो लोकरावणः । कराग्रेण विदीर्णोऽपि वानरैर्युद्ध्यते पुनः ॥ १ ॥

अथ तृतीयार्थसूचकं कर्तृसाधनयोरिति पदं व्याचिख्यासुराह । (कर्त्तरि०) इति । कर्तरि कर्तुर्विषये तृतीया विभक्तिर्भवति । कर्त्रुक्तौ इति शेषः । कथंभूते कर्त्तरि । प्रधाने मुख्यक्रियायाः आश्रये मुख्यवृत्त्या कार्यस्य कारके च उत्पादके ईदृशे कर्त्तरि तृतीया वा च पुनः साधनेपि तृतीया । कथंभूते साधने । क्रियासिद्धेः उपकारके कार्यस्य साहाय्यकारके । पुनः करणनामकारके साधनेऽपि तृतीया । यः प्रधानभूतः सन् क्रियायाः आश्रयभूतः स्वातंत्र्येण क्रियां कार्यं कर्तुं प्रवृत्तः स कर्त्ता तस्यार्थे तृतीया भवति । च पुनः क्रियासिद्धेरुपकारके करणे प्रकृष्टकारणभूते साधनेपि तृतीया भवति । करोतीति कर्त्ता । स कर्त्ता उच्यते इत्याह । क्रियाश्रयः क्रियायाः कार्यस्य आश्रयः क्रियाश्रयः क्रियाया आश्रयोऽप्रधानोपि भवति पटोत्पत्तौ तुरीवेमादिवत्त्राह । प्रधान इति । सकलकारकप्रयोक्तृत्वे सति इतरकारकाप्रयोज्यत्वमत्र प्रधानत्वं तस्मिन् । किंविशिष्टे साधने । क्रियासिद्ध्युपकारके क्रियायाः सिद्धिं उपकरोतीति क्रियासिद्ध्युपकारकं । क्रियार्थसिद्धेः साहाय्यदायकभेदनादिक्रियासिद्धौ उपसंनिहितत्वेन कारकं तस्मिन् । पुनः कीदृशे साधने । करणे । साधकतमं करणं क्रियासिद्धेः प्रकृष्टं कारणं । यद्वा करणं नाम कारकं तस्मिन् । एवं कर्तृसाधनयोर्द्वयोरर्थे तृतीया भवति । उदाहरणम् । भिन्नः शरेण०इत्यादि श्लोकः । रामेण रावणो भिन्नः । केन कृत्वा

१ क्रियां करोतीति कर्त्ता स स्वतंत्र, प्रयोजक, कर्मकर्ता चेति भेदात्त्रिविधः इति तत्त्वदीपिकायां ।

शरेण। रामेण इति कर्त्तरि तृतीया। शरेणेति साधने तृतीया। कथंभूतो रावणः लोकरावणः लोकान् रावयति क्रंदयति इति लोकरावणः। उदाहरणांतरमाह। तथा रावणो वानरैः कराग्रेण नखेन विदीर्णोऽपि विदारितोपि पुनःपुनरपि युध्यते। अत्र वानरैरिति कर्तृपदं। कराग्रेणेति साधनपदं। उभयत्रापि तृतीया। कराग्रेणेत्यत्र जातावेकवचनं। पुनस्तृतीयार्थं विना सहेत्यादिना अग्रे वक्ष्यति। इति तृतीयार्थः॥ ३॥

(दानपात्रे चतुर्थी) दानपात्रे संप्रदानकारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति। सम्यक् श्रेयो बुद्ध्या प्रदीयते तत्संप्रदानं। "ददाति दण्डं पुरुषो महीपतेर्न चातिभक्तिर्न च दानकामना॥ यद्दीयते वासनया सुपात्रे तत्सम्प्रदानं कथितं मुनीन्द्रैः॥" वेदविदे गां ददाति। अन्यत्र राज्ञो दण्डं ददाति। रजकस्य वस्त्रं ददाति इति चतुर्थी॥

अथ चतुर्थ्यर्थमाह। (दानपात्रे०)। इति। दीयते इति दानं दानाय पात्रं दानपात्रं दत्तवस्तुनः स्वामी भवतीति यावत् तस्मिन् दानपात्रे। कीदृशे। संप्रदाननामकारके। सम्यक्श्रेयोबुद्ध्या यस्मै प्रदीयते तत्संप्रदानं। यस्मै दत्ते सति आमुष्मिकफलप्राप्तिर्भवति तत्संप्रदानमुच्यते। संप्रदानं च तत्कारकं च संप्रदानकारकं तस्मिन्। यदुक्तम् "ददाति दंडं पुरुषो महीपतेर्न चात्र भक्तिर्न च दानकामना॥ यद्दीयते वासनया सुपात्रे तत्संप्रदानं कथितं मुनींद्रैः॥ १॥" तत्रोदाहरणं। वेदं वेत्तीति वेदवित् तस्मै वेदविदे वेदज्ञाय ब्राह्मणाय कश्चित्पुरुषो गां ददाति इत्यत्र वेदवित्त्वे सति दानपात्रत्वं संगतमेव। एवं साधवे अन्नं प्रतिलाभयति। अन्यथा दानपात्राभावे राज्ञो दंडं ददाति इत्यत्र चतुर्थ्यभावः। इति चतुर्थ्यर्थः॥ ४॥

(विश्लेषावधावपादानकारके पंचमी) विश्लेषो विभागस्तत्र योऽवधिश्चलतया अचलतया वा विवक्षितस्तत्रापादाने पंचमी॥ धावतोऽश्वादपतत्। भूभृतोऽवतरति गंगा॥ इति पञ्चमी॥

पंचम्यर्थं व्याचिख्यासुः (विश्लेषावधौ०) इति पदं व्याकरोति। अश्वादपतत् इत्यत्र विश्लेष इति। कोऽर्थः। विभागो विरहः पृथग्भावः। बुद्ध्या स्वरूपेण वा एकाश्रयात् पृथग्भवनमित्यर्थः। तत्र विश्लेषे योऽवधिराश्रयो यस्मात्

---

१ दानं त्रिविधम्-अनिराकर्तृ-प्रेरकम्-अनुमंतृ चेति तल्लक्षणानि च प्रसादे। गीतासु च "दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे। देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम्॥" इत्यादिलक्षणैः सात्त्विकराजसतामसभेदैस्त्रिविधं ज्ञेयम्।

विभागो जायते स चलतया अश्वकरभादिभावेन अचलतया वा पर्वतशिखरादिभावेन विवक्षितो वक्तुमिष्टः वाञ्छितः तत्र विश्लेषावधावपादाननामकारके अपादीयते पृथक्क्रियते यस्मात्तदपादानं अपादानं च तत्कारकं च अपादानकारकं तस्मिन् पंचमीविभक्तिर्भवति । तत्रोदाहरणं । कश्चित्पुरुषो धावतोऽश्वादपतदित्यत्र अपतदिति विश्लेषः । अश्वादिति तस्य अवधिः आश्रयः । धावत इत्यश्वस्य चलनाक्रियाकारित्वाच्चलतया विवक्षितावधित्वं । एवं भूभृतः पर्वताद्गङ्गा पुरुषो वा अवतरतीत्यत्र अवतरणात्मको विश्लेषः भूभृत इति स्थिरावधिः । एवमन्येऽप्यवसेयाः ॥ इति पञ्चम्यर्थः ॥ ५ ॥

(संबंधे षष्ठी) संबंधिनोर्मध्ये योऽप्रधानस्तत्र षष्ठी।[1] "भेद्यभेदकयोः श्लिष्टः संबंधोऽन्योन्यमुच्यते । द्विष्ठो यद्यपि संबंधः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात् ॥" एकक्रियातः परस्पराऽपेक्षारूपः संबंधः "राज्ञः स पुरुषो ज्ञेयः पित्रोरेतत्प्रपूजनं ॥ गुरूणां वचनं पथ्यं कवीनां रसवद्वचः ॥ १ ॥

अथ षष्ठ्यर्थमाह । संबंध इति संबध्यते स्वजनादिरनेनेति संबंधो जन्यजनकादिः स्वस्वामित्वादिः । यथा लिंगार्थकारकव्यतिरिक्तः स्वस्वामित्वादिलक्षणः संबंधः स चोभयनिष्ठश्च भवति तस्मिन्नर्थे षष्ठी विभक्तिर्भवति । यतः । " भेद्यभेदकयोः श्लिष्टः संबंधोऽन्योन्यमिष्यते ॥ द्विष्ठो यद्यपि संबंधः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात् ॥ १ ॥ भेद्यं विशेष्यमित्याहुर्भेदकं च विशेषणं ॥ प्रधानं च विशेष्यं स्यादप्रधानं विशेषणं ॥ २ ॥ " उदाहरणं श्लोकेनाह । राज्ञः० इति । स पुमान्राज्ञो राजसंबंधी ज्ञेय इत्येवं स्वामिसेवकसंबंधः । एतत्समीपतरवर्त्ति प्रपूजनं पूजनोपकरणं पूजासामग्री पित्रोरिति । माता च पिता च पितरौ तयोः पितृमातृसंबंधि गुरूणां गुरुसंबंधि वचनं जाड्यज्वरविमुक्तानां पथ्यवत् पथ्यतुल्यं हितकारकं । तथ्यं इति वा पाठः । कवीनां वचो वचनं रससंयुक्तं मिष्टं । एवमन्येऽप्यूह्याः । इति षष्ठ्यर्थः ॥ ६ ॥

(आधारे सप्तमी) तदाधारोऽधिकरणम् तत् षड्विधम् । औपश्लेषिकं १ सामीप्यकं २ अभिव्यापकं ३ वैषयिकं ४ नैमित्तिकं ५ औपचारिकं ६ चेति । " कटे शेते कुमारोऽसौ वटे गावः सुशेरते । तिलेषु विद्यते तैलं हृदि ब्रह्मामृतं परं ॥ १ ॥ युद्धे संनह्यते धीरोऽगुल्यग्रे करिणां शतं । " (भावः क्रियालक्षणं तत्रापि सप्तमी) प्रसिद्धक्रिययाऽप्रसिद्धक्रियाबोधनं

---

१ संबंधः । सामान्य–विशेषणात् द्विविधः । इति तत्वदीपिकायां ।

भावः । वर्षति देवे चौर आयातः । पतत्यंशुमालिनि पतितो-ऽरातिः । काले शरदि पुष्प्यंति सतच्छदाः ॥

आधारभावयोरिरिति पदं व्याचिख्यासुः प्रथमं आधारं प्रकटमाह । (आधारे सप्तमी) इति । सुगमार्थः । आध्रियते स्थाप्यते षट्प्रकारा क्रिया अस्मिन्नित्याधारः । क्रियाश्रयस्य कर्त्तुः क्रियाया आश्रयस्तत्र सप्तमी विभक्तिर्भवति । आधाराधिकरणौ एकपर्यायौ आधारशब्देन अधिकरणमेवोच्यते । अतः अधिकरणस्याधारस्य भेदानाह । षड्विधमिति । अधिक्रियते आधारतया तदधिकरणं गुणानां गुणिवत् । तत् षड्विधमिति षडिति षट्संख्याका विधाः प्रकारा यस्य तत् षड्विधं षोढेत्यर्थः । तानेव षड्भेदानाह । औपश्लेषिकमित्यादि । उप सामीप्येन श्लिषनं संघट्टनं उपश्लेषः । एकदेशमात्रसंयोगो वा उपश्लेषः । यथा कटे शेते कटस्यैकदेशे इत्यर्थस्तेन निर्वृत्तमौपश्लेषिकं ॥१॥ सामीपकमिति । समीपेन निर्वृत्तं सामीपकं यदाधेयसमीपमात्रेण क्रियाहेतुः । यथा वटे वटसमीपे गावः सुशेरते । गंगायां घोषः गंगासमीपे घोषो व्रजं गोकुलं वर्त्तते इति ॥ २ ॥ अभि समंताद्व्याप्नोतीत्यभिव्यापकं । आधेयेन समस्तावयवसंयोगो अभिव्यापकः । अपृथग्भूतयोराधाराधेययोर्यः सकलावयवसंबंधः सो अभिव्यापकः । यथा तैलं तिलेषु ॥ ३ ॥ विषये भवं वैषयिकं । अन्यत्र संभवो वा विषयः । स यथा । नभसि तारकाः । आकाशे वायुः । हृदि ब्रह्मेत्यादि हृदि विषये ब्रह्म । एवं परं प्रकृष्टं अमूर्तं अस्ति । नहि सर्वाधारस्य परब्रह्मणो हृदयमाधारो भवितुमर्हति विषयमात्रं ॥ ४ ॥ निमित्तेन भवं नैमित्तिकं । यथा युद्धे युद्धनिमित्तमित्यादि ॥ ५ ॥ अविद्यमानस्यारोपणमुपचारः उपचारे भवं औपचारिकं ॥ ६ ॥ एवं षड्विधेप्यधिकरणे सप्तमीविभक्तिर्भवतीति शेषः । अथ सार्धश्लोकेन षडप्याधारभेदोदाहरणान्याह । कटे शेते इत्यादि । असौ कुमारः कटे शेत इति कटमुपश्लिष्य शेते इत्यत्र औपश्लेषिकमधिकरणं । अत्र शयनक्रियाश्रयः कर्त्ता कुमारस्तदाधारः कटस्तत्रोपश्लेषः ॥ गावो धेनवः वटे इति वटसमीपे शेरते शयनं कुर्वते इति सामीपकाधिकरणं । नहि वटस्योपरि गावः शेरते किंतु समीपे । एवं गंगायां घोषः । गंगासमीपे घोषो गोकुलं ॥ तिलेषु तैलं विद्यते । तिलेष्वभिव्याप्य सर्वत्र स्थितमित्यर्थः । अभिव्यापकमेतदिति ॥ हृदीति । हृदिविषये ब्रह्म परममृतमित्येतत् वैषयिकाधिकरणं ॥ युद्धे युद्धनिमित्तं धीरः संनह्यते संनाहं परिदधाति इति नैमित्तिकमाधिकरणम् ॥ अंगुल्यग्रेण प्रदर्श्यमानं इत्यर्थः । करिणां हस्तिनां शतमित्युपचारमात्रत्वादौपचारिकं नतु साक्षाद्वर्तमानमिति ॥ इत्थमाधारमाख्यायेदानीं भावपदस्यार्थमाह । (भावः क्रियालक्षणम्०) इति । क्रिया गमनस्थानोत्थानादिका तस्या यल्लक्षणं चिह्नं स भाव इति कथ्यते । प्रसिद्धक्रियया कृत्वा अप्रसिद्धक्रियायाः लक्षणं बोधनं भावः इति तत्रापीति तस्मिन्नर्थेपि सप्तमीविभक्तिर्भवति ॥ उ-

दा० देवे मेघे वर्षति चौरस्तस्करः आयातः आगतः । अत्र मेघवर्षणरूपा प्रसिद्धा क्रिया तया चौरागमनरूपा अप्रसिद्धक्रिया लक्षिता । देवे मेघे वर्षतीति प्रसिद्धेन मेघवर्षणेन अप्रसिद्धं चौरागमनं लक्ष्यते इति तत्र सप्तमी ॥ "राज्ञि मेघे सुरे देवः" इति कोशः । एवं अंशुमालिनि सूर्ये पतति अस्तं गच्छति सति अरातिः शत्रुः पतित इति । युद्धार्थमागत्य पतित इत्यर्थः । यद्वा पतितो मृत इत्यर्थः । अत्र प्रसिद्धेन सूर्यस्यास्तगमनेन अप्रसिद्धं शत्रोः पतनं लक्ष्यते । एवं गुरौ धर्ममुपदिशति शिष्यः आगत इत्येवमादयो अवसेयाः । एवं द्वितीयादिविभक्तीनामर्थाः ॥

अथोपपदविभक्त्यर्थो निपात्यते (विनासहनमऋतेनिर्धारणेस्वाम्यादिभिश्च) एतैरपि योगे द्वितीयाद्या विभक्तयो भवंति । विना पापं सर्वं फलति । "विना वातं विना वर्षं विद्युतः पतनं विना । विना हस्तिकृतं दोषं केनेमौ पतितौ द्रुमौ ॥१॥" अंतरेणाक्षिणी किं जीवितेन । अंतरा त्वां मां हरिरित्यादिपदाद् ग्राह्यं सह सदृशं साकं समं सार्धमित्यादियोगे तृतीयाविभक्तिर्भवति । सह शिष्येणागतो गुरुः । सदृशश्चैत्रो मैत्रेण । साकं नयनाभ्यां श्लक्ष्णा दंताः । समं चन्द्रेणोदितो गुरुः । सार्धं धनिभिर्धूतः साधुः । [नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगे चतुर्थी] नमो नारायणाय । स्वस्ति राज्ञे । सोमाय स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलं मल्लो मल्लाय । वषडिंद्राय । ऋतेआदियोगे पञ्चमी । ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः । अन्यो गृहाद्विहारः । ऋतेयोगे द्वितीयापि । ज्ञानमृते । विनायोगेपि तृतीया । ज्ञानेन विना । दिग्योगे पञ्चमी । पूर्वो ग्रीष्माद्वसंतः । निर्द्धारणे षष्ठीसप्तम्यौ । निर्धारणं क्रियागुणजातिभिः समुदायात् पृथक्करणं तत्र षष्ठी सप्तमी च । क्रियापराणां भगवदाराधकः श्रेष्ठः क्रियापरेषु वा । गवां कृष्णा गौः संपन्नक्षीरा गोषु वा । एतेषां क्षत्रियः शूरतमः एतेषु वा ॥

अयं पुनस्तासामुपपदविभक्तीनामर्थान् प्रकारांतरेणाह । सूत्रं विना २ सह ३ नमस् ४ ऋते ५ निर्धारणे ६ स्वाम्यादि ७ भिश्च ततो विना सह चेत्यादिषट्कस्य द्वंद्वः ।

ते आदौ येषां ते तथा तैः ३-३ (स्रो०) च १-१ (अव्य०) सिद्धं सूत्रं । एतैर्विनादिभिरपि शब्दैर्योगे सति द्वितीयाद्याः षट् विभक्तयः षट्स्वप्यर्थेषु यथाक्रमं भवंति । द्वंद्वान्ते[1] श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यत इति आदिशब्दो विनादिषु प्रत्येकं योज्यः । विनादिवाचके शब्दे प्रयुज्यमाने द्वितीयाविभक्तिर्भवतीति विनादियोगे द्वितीया । सहादियोगे तृतीया । नमआदियोगे चतुर्थी । ऋतेआदियोगे पंचमी । निर्द्धारणाद्यर्थे षष्ठी । स्वाम्याद्यर्थे सप्तमी । तत्रोदाहरणेन द्वितीयां व्यंजयति । विना पापमिति । पापं विना । पापाभावेन सर्वमपि धर्मकृत्यादि फलमावहति सफलं भवति । एवमत्र विनार्थे वाच्यमाने विनाशब्दयोगे पापमिति द्वितीया । चकारात्पापेन विना पापाद्विना इति तृतीयापंचम्यावपि । यथा वृद्धत्वं जरसा विना । अक्षिणी इति । नेत्रे अंतरेण विना जीवितेन जीवनेन किं । न किमपीति भावः । अक्षिणी इदमत्र द्वितीयाद्विवचनं नपुंसकांतं । अंतरेत्यादि । त्वां मां अंतरा मध्ये विचाले मधु क्षौद्रं मद्यं वा वर्त्तते । अथवा यथा भीम इत्युक्ते भीमसेनः भामा इत्युक्ते सत्यभामा । तथा मधु इत्युक्तौ मधुसूदनः । कृष्णः त्वां मां अंतरा मध्ये विचाले वर्त्तते त्वामिति युष्मदस्मदोर्द्वितीयैकवचनांतत्वं । आदिशब्दादंतरेण अंतरा इत्यर्थद्वयेऽपि द्वितीयाविभक्तिर्भवति । एतदेवाह । इत्यादिपदाद्ग्राह्यमिति इत्युदाहरणद्वयं आदिपदाद्विनादियोगे द्वितीयेत्यादिशब्दाद्ग्राह्यमवसेयमिति भावः । इति द्वितीयार्थः ॥ १ ॥ अथ तृतीया । तत्र द्रव्यगुणक्रियाभिस्तुल्ययोग्यतायां विद्यमानायां सहार्थे तृतीयाविभक्तिर्भवति इति वृद्धाम्नायः । सह शिष्येणेति । गुरुः शिष्येण सह आगतः । अत्र आगमनक्रियायाः शिष्यशब्दस्य गुरुणा तुल्ययोग्यतायां सत्यां तृतीयांतत्वं । सह पुत्रेण पिता धनी इत्यत्र धनद्रव्येण तुल्ययोग्यत्वे पुत्रस्य तृतीयांतत्वं । सदृशश्चैत्रो मैत्रेण । चैत्रनामा कश्चित्पुरुषः मैत्रेण मैत्रनाम्ना पुरुषेण सदृशः तुल्यः । साकं नयनाभ्यामिति । नयनाभ्यां साकं सहिता दंताः श्लक्ष्णा मनोज्ञाः । अत्र गुणेन तुल्यत्वे तृतीया । एवं आदिशब्दात्साधुः पुरुषः धनिभिः धनवद्भिः पुरुषैः सार्द्धं धृतो गृहीतः । बद्ध इत्यर्थः । वारणार्थालंयोगे तृतीया समर्थार्थालंयोगे चतुर्थी इत्यर्थः । एतावता अलं । अलं विवादेन । धर्म्मेण अर्थः । गुडेन मिश्रः । शस्त्रेण कलहः । कर्मणा विना । पुण्येन हीनः इत्यादयोपिशब्दात् अवसेयाः । प्रक्रियामते तु तुल्यार्थे तृतीयाषष्ठ्यौ स्तः । कृष्णेन कृष्णस्य वा तुल्यः । यदुक्तं रघुकाव्ये "धृतेश्च धीरः सदृशीर्व्यधत्त सः ।" इति तृतीया ॥ २ ॥ अथ चतुर्थीं व्याचष्टे । नमआदियोगे चतुर्थी । [नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधा अलं वषट् एतेषामव्ययानां योगे चतुर्थी वक्तव्या] इति सुगमं । तत्र नमः नमस्कारार्थः स्वस्ति इति कल्याणवाचकमव्ययं । स्वाहा इति होमावसरे मंत्रावसाने अक्षरद्वयोच्चारणं हव्यवस्तुवाचकं । स्वधा इति पितृकल्पं । अलमिति सा-

१ द्वंद्वात्परतः श्रूयमाणमित्यन्यत्र ।

मर्थ्यार्थः । वषट् होतव्यं वस्तु । नमो नारायणायेति नमः नमस्कारार्थे । स्वस्ति राज्ञे । राज्ञे नृपाय स्वस्ति कल्याणं भवतु अत्र स्वस्त्यर्थे । सोमाय चंद्राय स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । तत्संतानकल्पितं वस्तु अलमिति मल्लो मल्लाय अलं समर्थः । इन्द्राय वषट् होतव्यं वस्तु । इत्यादिष्वर्थेषु चतुर्थी । बृहट्टीकासु च अन्यान्यप्युदाहरणानि दृश्यन्ते तानि त्वत्र ग्रंथगौरवभयान्न व्याख्यायन्ते ॥ ४ ॥ अथ पंचमी । ऋते इति ज्ञानात् ऋते विना मुक्तिर्न भवतीति शेषः । अत्र ऋतेशब्दयोगे पंचमी ज्ञानादत्र आदिशब्दात् गृहादन्यो विहारः विचरणं । विनापृथग्योगेऽपि पंचमी । विना कामात् । पृथक् ग्रामात् । एवं भिन्नो ग्रामात् इतरो ग्रामात् प्राक् ग्रामात् दक्षिणाहि ग्रामात् गृहाद्बहिः आरात् ग्रामादित्यादि ॥ ५ ॥ अथ षष्ठ्यर्थसूचकं निर्धारणं व्याचष्टे । निर्धारणमिति । निर्ध्रियते पृथक्क्रियते अनेनेति निर्धारणं । काभिः क्रिया १ गुण २ जातिभिः ३ क्रिया करणात्मिका गमनस्थानादिका । गुणो रूपादिर्जातिर्ब्राह्मणादिः । ततः क्रिया च गुणश्च जातिश्चेत्यादिना द्वंद्वस्ततस्ताभिः कृत्वा यत्समुदायात् बहूनां समूहात् पृथक्करणं एकस्य तन्निर्धारणमुच्यते तत्र षष्ठीविभक्तिर्भवति । तत्रोदाहरणं । क्रियासु पराः क्रियापराः क्रियासु निष्ठाः तत्परा इत्यर्थः । तेषां मध्ये यो भगवतश्चिदानन्दस्य आराधकः स एव श्रेष्ठः प्रशस्तः । अत्र सामान्यक्रियापरेषु भगवदाराधकत्वरूपया क्रियया पृथक्करणे परशब्दस्य षष्ठी । गवां धेनूनां मध्ये या कृष्णा गौः सा संपन्नक्षीरा बहुदुग्धा । अत्र गोशब्दस्य कृष्णत्वगुणेन निर्धारणे षष्ठी । एतेषां क्षत्रियः शूरतम इति । एतेषां सर्वजातीयानां पुरुषाणां मध्ये क्षत्रियो अतिशयेन शूरः शूरतमः । अत्र जात्या निर्द्धारणे षष्ठी । व्याकरणांतरमते तु निर्द्धारणे षष्ठीसप्तम्यौ द्वे अपि भवतः ॥

(स्वामित्वे षष्ठीसप्तम्यौ) स्वामित्वयोगे षष्ठीसप्तम्यौ भवतः । गवां स्वामी गोषु स्वामी । गवामधिपतिः गोष्वधिपतिः (कर्तृकार्ययोरक्तादौ कृति षष्ठी) कर्त्तरि कार्ये च षष्ठी विभक्तिर्भवति क्तादिवर्जिते कृदंते शब्दे प्रयुज्यमाने । व्यासस्य कृतिः भारतस्य श्रवणं ॥

(स्वामित्वे षष्ठीसप्तम्यौ) स्वामिनो भावः स्वामित्वं तस्मिन्स्वामित्वे षष्ठीसप्तम्यौ भवतः । गवां स्वामी गोषु स्वामी । एवं गवामधिपतिः गोष्वधिपतिरित्येतदपि ज्ञेयं । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतआयुक्तकुशलप्रभुशब्दयोगे षष्ठीसप्तम्यौ भवतः । पुनः षष्ठ्यर्थांतरमाह । सूत्रं (कर्तृकार्ययोः०) इति । कर्त्ता च कार्यं च कर्तृकार्ये तयोः ७–२ (ओसि० । ए अय्) स्वर०(स्रो०)अग्रे अक्तादिः क-

प्रत्ययः आदिर्यस्य सः क्तादिर्न क्तादिरक्तादिः तास्मिन् ७–१ (ङेरौ०।) टिलोपः पश्चात् (नामि०।) स्व० कृत् ७–१ स्व० । अग्रे षष्ठी षण्णां संख्यापूरणी षष्ठी १–१ (हसे०) सिद्धं। कर्त्तरीति। प्रागुक्तलक्षणे प्रधाने क्रियाश्रये अर्थे तथा कार्ये कर्मणि चार्थे षष्ठीविभक्तिर्भवति क्व सति कृति इति कृदंत इति कृत् तृतीयावृत्तिप्रोक्तः प्रत्ययसमूहः सो अंते यस्य स कृदन्तस्तस्मिन्कृदंते शब्दे प्रयुज्यमाने वाच्यमाने सतीति भावः । कथंभूते कृदन्ते शब्दे क्तादिवर्जिते क्तप्रत्ययादिरहिते। क्तादीत्यादिशब्दात् क्तक्तवतुईषद्दुःसुषुखल्शतृशानौ क्वसुकानौ पूर्वकाले क्त्वासमासे क्यप् तुम् इष्णु त इत्यादि कृत्प्रत्ययांतान् विहाय अन्येषु कृत्प्रत्ययांतेषु परेषु सत्सु इत्यर्थः। तत्रोदा० व्यासस्य कृतिः । व्यासेन क्रियते स्म इति। अत्र व्यासः कृतेः कर्ता ततः कृतिरिति कृत्प्रत्ययांते शब्दे प्रयुज्यमाने व्यासशब्दस्य कर्त्तरि षष्ठी एवं भारतस्य श्रवणं। भारतं शृणोतीति श्रवणमिति युक्ते कृदंते प्रयुंक्ते भारतस्येति कर्मणि षष्ठी। अत्रोभयत्रापि कृद्योगलक्षणा षष्ठी। अक्तादाविति किं। त्वया कृतं। ग्रामं प्राप्तः। अत्र यथाक्रमं कर्त्तरि कर्मणि च तृतीया द्वितीया क्तप्रत्ययांतत्वात् षष्ठी न। आदिशब्दात् शतृशानक्वसुकानइष्णुश्रुक्रुक्त्वातुमुक्यप्इत्याद्यंतेष्वपि शब्देषु परेषु षष्ठी न भवति । किंतु द्वितीयैव । ग्रामं गच्छन्। अन्नं पचमानः अन्नं पेचिवान्। शुभं चक्राणः। देवं दिदृक्षुः। आत्मानमलंकरिष्णुः। दैत्यान् घातुकः। दानवान् जिष्णुः। देवं नत्वा। गुरुं प्रणम्य। कार्यं कर्त्तुं। ग्रामं गंतुं उत्कंठिता इत्यादीन्युदाहरणान्यवसेयानि। द्विषेः शतुर्वा षष्ठी। मुरस्य मुरं वा द्विषन्॥

(स्मरतौ च कार्ये) स्मरतौ धातौ प्रयुज्यमाने कार्ये कर्मणि षष्ठी भवति। मातुः स्मरति। मातरं स्मरति॥

किंच (स्मरतौ च कार्ये) स्मरतावर्थे स्मरणार्थे स्मृङ् स्मरणे धातुयोगे कार्ये कर्मणि विषये षष्ठीविभक्तिर्भवति। उदा० पुत्रः मातुः स्मरति। मातुः स्मर्त्तव्यत्वे षष्ठी। चकाराद्द्वितीयापि । कर्मापि भवति । मातरं स्मरति। तृप्त्यर्थानां करणे वा षष्ठी। फलैः फलानां वा तृप्तः। अद्भिः अपां वा तृप्तः॥

[हेतौ तृतीया पंचमी च वक्तव्या] अनित्यः शब्दः कृतकत्वेन कृतकत्वात् वा॥

[हेतौ०] इति। हेतौ साधके तृतीयापंचम्यौ भवतः। इह किल प्रतिज्ञा१ हेतु२ दृष्टांत ३ उपनयन ४ निगमन ५ भेदादनुमानस्य पंचावयवाः। तत्र पक्षवचनं प्रतिज्ञा प्रतिज्ञास्थापको हेतुः। यथा पर्वतोऽयं वह्निमान् कस्मात् धूमवत्त्वात्। अयं पर्वतो वह्निमान् इति प्रतिज्ञा सा च धूमवत्त्वेन हेतुना स्थाप्यते इति। तत्र [हेतौ०] इति। द्वितीयानुमानावयवे तृतीया पंचमी च भवतः। तत्रोदाहरणं अनित्यः शब्दः इति प्रति-

ज्ञा १ केन कस्माद्वा कृतकत्वेन कृतकत्वाद्वेति हेतुस्तत्र तृतीया विकल्पेन तु पंचम्या वा प्रयोगः । हेतुत्वादिति २ । प्रस्तावाच्छेषा अपि त्रयो अवयवाः व्यज्यंते ते चामी । यो यः कृतकः स स अनित्यः यथा घट इति दृष्टांतः३ । कृतकोपमितिरुपनयः ४ । तस्मादानित्यश्चायमिति निगमनं ५ ॥

(भयहेतौ पंचमी) चौराद्बिभेति । व्याघ्रात्त्रस्यति । विद्युत्पाताच्चकितः (षष्ठी हेतुप्रयोगे च) कस्य हेतोरियं कन्या ॥

सूत्रं (भय०) इति । भयहेतौ भयस्य कारणे पंचमी भयस्य हेतुः य पशुपुरुषादिजनितः कारणवर्गस्तस्मिन्नर्थे पंचमी विभक्तिर्भवति चौराद्बिभेति व्याघ्रात्त्रस्यति । विद्युत्पाताच्चकितः अत्र भयहेतौ भयोत्पादकार्थे पंचमी । (षष्ठी हेतुप्रयोगे च ।) हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतु इति शब्दे प्रयुज्यमाने षष्ठी भवति । कस्य हेतोरियं कन्या । कस्य निमित्तमित्यर्थः । चकारात्सर्वादेः हेतुप्रयोगे तृतीयाषष्ठ्यौ स्तः । केन हेतुना कस्य हेतोः । निमित्तकारणे हेत्वर्थप्रयोगे सर्वादेः सर्वा विभक्तयो भवंति । को हेतुः कं हेतुं वसति केन हेतुना कस्मै हेतवे कस्मात् हेतोः कस्य हेतोः कस्मिन् हेतौ इत्यादि ॥

(इत्थंभावे तृतीया) शिष्यं पुत्रेण पश्यति । पश्यति संसारमसारेण । पुष्करिणीं नद्या पश्यति ॥

सूत्रं (इत्थंभावे तृतीया) इति । असावयमिति इत्थंभावस्तस्मिन्नर्थे तृतीया विभक्तिर्भवति । उदा० गुरुः शिष्यं पुत्रेण पश्यति । पुत्रसदृशं पश्यति पुत्रमिवेति भावः । यद्वा अयं प्रकारः इत्थं तस्य भावः इत्थंभावः सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः किंचित्प्रकारांतरं प्राप्तः इत्थंभावः । यथा मनुष्यत्वसामान्यभेदको विशेषः । शिष्यत्वं तल्लक्षणं पुत्र इति न भवति किं तु तद्गतस्नेहः पुत्रशब्देनोच्यते इति । आचार्यः शिष्यं पुत्रेण पश्यति पुत्रमिव पश्यतीत्यर्थः । एवं साधुः संसारमसारेणेत्यपि ज्ञेयं । साधुः संसारं असारमिव पश्यति असारतया पश्यति इत्यर्थः ॥

(येनांगविकारः) येन विकृतेनांगेनांगिनोऽगविकारो लक्ष्यते तस्मादंगात्तृतीया विभक्तिर्भवति ॥ देवदत्तः अक्ष्णा काणः । पादेन खंजः । कर्णेन बधिरः । शिरसा खल्वाटः । करेण कुणिः ॥

सूत्रं (येनां०) यत् ३–१ (त्यदा० टेन । अइए) अंगविकारे अंगं विक्रियते अनेनेत्यंगविकारः १–१ (स्रो०) पश्चात् (सवर्णे०) सिद्धं द्विपदं सूत्रं । येन विकृतेनांगेन अक्ष्यादिना अंगिनः शरीरिणोः अंगविकारः शरीरविकृतिर्लक्ष्यते ज्ञायते तस्माद्विकृतादंगात् तृतीया विभक्तिर्भवतीति । तत्र विकृतत्वं द्विविधं न्यूनत्वेन१आधिक्येन २ चेति न्यूनत्वं व्याचष्टे । अक्ष्णा नेत्रेण काणः पादेन खंजः । शिरसा मस्तकेन

खल्वाटः । केशरहितः इत्यर्थः । करेण कुणिः । न्यूनत्वविकृतादिदमुदाहरणचतुष्टयं । एवं मुखेन त्रिलोचनः । वपुषा चतुर्भुजः । इत्येतदुदाहरणद्वयमाधिक्यविकृतौ ज्ञेयं । अथ पंचम्या अर्थांतरमाह ॥

(जनिकर्तुः प्रकृतिः) जायमानस्य कार्यस्योपादानमपादानसंज्ञं भवति । तत्रापादाने पंचमी । "यस्मात्प्रजाः प्रजायंते तद्ब्रह्मेति[1] विदुर्बुधाः ।" (आङादियोगे च) आङ्योगे लिंगात्पंचमी भवति । आपाटलिपुत्राद् वृष्टो देवः ॥

सूत्रं (जनिकर्तुः ०) जनेर्जन्मनः कर्त्ता जनिकर्त्ता क्रियापदस्य कर्त्ता उत्पाद्यमानवस्तुजननकर्त्ता तस्य ६–१ (ऋतो ङ उः) अस्य उः ङित्वाट्टिलोपः स्व० (स्रो०) सिद्धं सूत्रं । (जनिकर्तुः प्रकृतिरपादानं) । इत्थं वा सूत्रं । अथ वृत्तिः जनिकर्तुरिति कोर्थः जायमानस्य जायमानमुत्पद्यमानं यत्कार्यं तस्य प्रकृतिः उपादानं मूलकारणं तदपादानसंज्ञं भवति तत्रापादाने पंचमी विभक्तिर्भवतीति शेषः । अर्थाज्जनेर्धातोर्जनिक्रियायाः जननं जनिरुद्भवः इति जनेरुत्पत्तेर्यः कर्त्ता स जायमानः सन्कार्यं भवति तस्य प्रकृतिः कारणं तदपादानं तत्र पंचमी । उदा० " यस्मात्प्रजाः प्रजायंते तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते । " प्रजायंते इति जनिधातुः क्रियापदं । प्रजा इति जनिकर्तृपदं जायमानकार्यत्वात्तस्य प्रकृतिर्यच्छब्दनिर्दिष्टं ब्रह्म ततो यस्मादिति मूलकारणत्वात्प्रकृतिपदात्पंचमी आङुपसर्गादियोगेपि पंचमी । आदिशब्दात् आङ्अपपरियोगे । आङ् उपसर्गो मर्यादायां अभिविधौ च वर्तते । तत्र तेन विनेति मर्यादा तेन सहेत्यभिविधिरिति भेदः । तत्रोदाहरणं आपाटलिपुत्रं पाटलिपुत्रं नगरं मर्यादीकृत्य तस्मादर्वाक् अभिव्याप्य देवो मेघः वृष्ट इत्यर्थः । पर्यपयोरवर्जने पंचमी अपपरी वर्जनार्थे । परि त्रिगर्तेभ्यो देवो वृष्टः । अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । त्रिगर्तदेशान् वर्जयित्वा वृष्ट इत्यर्थः । " राज्ञि मेघे सुरे देवः " इत्यनेकार्थः। विद्यास्वीकारं आख्यातुः पंचमी स्यात् । उपाध्यायादधीते ॥

[तादर्थ्ये चतुर्थी च वक्तव्या] " संयमाय श्रुतं धत्ते नरो धर्माय संयमं ॥ धर्मं मोक्षाय मेधावी धनं दानाय भुक्तये ॥१॥"

अथ पुनश्चतुर्थीमाह । तादर्थ्ये इति । स अर्थो यस्य तत्तदर्थं तस्य भावः तादर्थ्यं । यद्वा स एव अर्थस्तदर्थस्तस्य भावस्तादर्थ्यं । यद्वा तस्मै कार्याय इदं कारणं तदर्थः तस्य भावस्तादर्थ्यं तस्मिंस्तादर्थ्ये अर्थे वाच्यमाने चतुर्थीविभक्तिर्भवति । तत्रोदाहरणं श्लोकेन । संयमायेति । नरो मनुष्यः श्रुतं शास्त्रं धत्ते धारयति कस्मै संयमाय संयमा-

---

१. तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते इत्यपि पाठः ।

र्थमित्यर्थः। धर्माय धर्मार्थं संयमं धत्ते। मेधावी बुद्धिमान् मोक्षाय मोक्षार्थं धर्मं धत्ते। नरो दानाय दानार्थं तथा भुक्तये भोगाय धनं धत्ते अत्र संयमादिभ्यस्तादर्थ्ये चतुर्थी॥

(क्रुध्यादियोगे च) क्रूराय क्रुध्यति। विप्राय द्रुह्यति। पुत्राय कुप्यति। गुणवते असूयति॥

क्रुध्यादिधातुयोगेपि चतुर्थी। क्रुधि द्रुहि ईर्ष्या असूया श्लाघ हुङ् स्था शपू धारि स्पृहि एते क्रुध्यादयः। क्रूराय क्रुध्यति। मित्राय द्रुह्यति क्रूरं प्रति क्रोधः इत्यस्मिन्नर्थे क्रुधधातुयोगे क्रूरायेत्यत्र चतुर्थी। आदिशब्दात् मित्राय द्रुह्यतीति गुणवते पुरुषाय असूयतीत्यादिरोषवाचकधातुयोगेपि चतुर्थी। पुत्राय कुप्यति। दुष्टायेर्ष्यतीत्येवमादयः। गुणेषु दोषारोपो असूया परसंपत्त्यसहनं ईर्ष्या इति भेदः। [सोपसर्गयोश्च क्रुधद्रुहो-र्योगे चतुर्थीप्रतिषेधो वक्तव्यः] क्रूरमभिक्रुध्यति। मित्रमभिद्रुह्यति। चकारात् श्लाघ्-शप्स्थाधृञ्स्पृहादीनां रुच्यर्थानां च तृप्यमाणात् चतुर्थीति सूचितं। भगवते श्लाघते। मदनाय शपते। मित्राय तिष्ठति। पन्त्यै धारयति भूषणानि पतिः। कृष्णाय स्पृहयति गोपी। क्षुधिताय रोचते अन्नं इत्यादि ज्ञेयं। लोकानां शुभाशुभसूचको भूतादिविकारः उत्पातस्तत्रापि चतुर्थी। वाताय कपिला विद्युत् वातोत्पातज्ञापिका इत्यर्थः। तुमंतलोपे चतुर्थी। फलेभ्यो याति। फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः। तुमर्थाच्च भाववचनात्। यागाय याति। यष्टुं यातीत्यर्थः। मन्यतः कर्मण्यनादरे वा चतुर्थी। न त्वां तृणाय मन्ये इत्यर्थः। कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ। व्रजाय व्रजति व्रजं वा॥

[ल्यब्लोपे पंचमी च वक्तव्या।] हर्म्यात्प्रेक्षते। हर्म्यमारुह्य प्रेक्षते इत्यर्थः। आसनाद्वदति आसने उपविश्य वदतीत्यर्थः [निमित्तात्कर्मयोगे सप्तमी च वक्तव्या] "चर्मणि द्वीपिनं हंति दंतयोर्हंति कुंजरं॥ केशेषु चमरीं हंति सीम्नि पुष्कलको हतः॥ १॥" विषये च। तर्के चतुरः (षष्ठीसप्तम्यौ चानादरे) बहूनां क्रोशतां गतश्चोरः। बहुष्वसाधुषु निवारयत्स्वपि स्वयमार्यो याति साधुमार्गेण। बहुषु साधुषु निवारयत्स्वपि स्वयमनार्यो यात्यसाधुमार्गेण। मातापित्रो रुदतोः प्रव्रजति पुत्रः॥

[ल्यब्लोपे०] इति। ल्यबर्थो वाच्यमानः। ल्यपश्च अप्रयोगः स ल्यब्लोपस्तस्मि-

१ वसत्स्वपि-इत्यपि पाठः।

न्नर्थे पंचमी वक्तव्या । यतः "क्यबर्थो दृश्यते यत्र क्यबंतं न प्रयुज्यते । स एव च क्यब्लोपः स्यादिति प्रोक्तं मनीषिभिः ॥ १ ॥ " [क्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च पंचमी वक्तव्या ।] उदा॰ हर्म्यात्प्रेक्षते इति । कोर्थः हर्म्यं गृहमारुह्य प्रेक्षते पश्यतीत्यर्थः । अत्र आरुह्येति क्यप्प्रत्ययांतं पदं तस्य लोपे हर्म्यादिति पंचमी । एवं आसनात् वदति आसने उपविश्य वदतीत्यर्थः । सप्तमीमाह निमित्तादिति निमित्तं नाम पंचमोधिकरणभेदस्तस्मान्निमित्तात् यद्वा निमित्तात्प्रयोजनवाचिनः शब्दात्कर्मयोगे सति सप्तमी वक्तव्या । तत्रोदा॰ चर्मणि॰ चर्मणीति चर्मनिमित्तं द्वीपिनं चित्रकं हंति विनाशयति । दंतयोर्दन्तानिमित्तं कुंजरं हस्तिनं हंति । केशेषु केशनिमित्तं चमरीं गां हंति । सीम्नि सीमायां सीमानिमित्तं केनापि पुरुषेण पुष्कलको नामा क्षुद्रग्रामाधिपतिः हतो मारितः । पुष्कलकः कीलको वा हतः निखातः । कीलः पुष्कलकः शिवः । "पुष्कलकः स्याद्गंधमृगः सीमा तन्नाभिरुच्यते ॥" कस्तूरिकानिमित्तं गंधमृगो हतः इति भावार्थः । (विषये च) इति । विषये विषयार्थे ग्राह्येर्थे वाच्यमाने सप्तमी विभक्तिर्भवति । उदा॰ तर्के तर्कविषये चतुरो निपुणः । अत्र तर्कः क्रियाश्रयत्वाभावान्नाधिकरणं ततो विषये सप्तमी । षष्ठी॰ अनादरे क्रियमाणे सति षष्ठी सप्तमी च भवति । तत्रोदा॰ बहूनां जनानां क्रोशतां सतां फूत्कारं कुर्वतां सतां स चौरो गतः । बहून् जनानाक्रुशत अवज्ञाय अनादृत्येत्यर्थः । बहुषु साधुषु निवारयत्सु सत्स्वपि निषेधयत्स्वपि अनार्योऽसाधुः स्वयमात्मना असाधुमार्गेण असमीचीनमार्गेण अधर्ममार्गेण दुराचारे याति । बहुषु साधुजनेष्वनादरं कृत्वा व्रजतीत्यर्थः । एवं मातापित्रो रुदतोः सतोः प्रव्रजति पुत्रः इत्यपि ज्ञेयं । मातृपित्रोः अनादरं कृत्वा दीक्षां गृण्हाति इत्यर्थः । इन्नंते कर्मण्यपि सप्तमी । अधीती व्याकरणे ॥

(अन्योक्ते प्रथमा) यदिदं कार्यत्वात् अन्येनाख्यातेन कृता चोक्तं भवति तदा प्रथमा प्रयोक्तव्या । घटः क्रियते । पटः कार्यः ॥

सूत्रं (अन्योक्ते) अन्येनोक्तं अन्योक्तं तस्मिन् ७–१ (अइए) प्रथमा १–१ (आपः॰) इति सेर्लोपः । सिद्धं सूत्रं द्विपदं । अन्योक्त इति पदं व्याचष्टे यदिति । यत् इदं कार्यादि कर्मकारकं अन्येनेति कोऽर्थः अन्येन कर्मोक्तिभावोक्तिसंबंधिआख्यातेन द्वितीयवृत्त्युक्तसूत्रनिष्पन्नेन यक्प्रत्ययान्तधातुरूपेण कृता कृदंतप्रत्ययेन तृतीयवृत्तिप्रत्ययसाधितशब्देन चशब्दात्समासेन तद्धितेन च सह यदुक्तं भवति यत् उच्यते तदा तस्मिन्कर्मणि प्रथमा विभक्तिर्भवति । अर्थात् यत्र तृतीयांतः कर्ता तत्र कर्मणि प्रथमा भवतीति भावः । उदा॰ कुंभकारेण घटः क्रियते । इत्यत्र घटस्य कार्यत्वात्क्रियते इत्याख्यातोक्तत्वेन कर्मणि प्रथमा । एवं कारुकेण पटः कार्यः । इत्यत्र कृतोक्तत्वात् कर्मणि प्रथमा ॥

(छन्दसि स्यादिः सर्वत्र) दध्ना जुहोति । पुनंतु ब्रह्मणस्पतिः । व्रजतीर्विरेजुः ॥ इति कारकप्रक्रिया ॥

छन्दसि कारकानियममाह । (छंद०) छंदसि वेदविषये स्यादिर्विभक्तिः सर्वत्र सर्वेष्वर्थेषु व्यत्ययो न भवति । सर्वा विभक्तयः सर्वविभक्तीनामर्थे भवंतीत्यर्थः । तत्रार्थत्वान्न विभक्तिनियम इत्यर्थः । उदा० । दध्ना जुहोतीति दधि जुहोति द्वितीयासंभवे छांदसत्वात् द्वितीयास्थाने तृतीया ब्रह्मणस्पतिः पुनंतु ब्राह्मणाः प्रक्षालयंतु इति द्वितीयार्थे प्रथमा । यद्वा एवं ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मा पुनंतु अत्रैकवचनसंभवे बहुवचनं । उक्तं च भागवते दशमस्कंधे पंचमाध्याये कृष्णजन्माधिकारे " नंदालयं सवलया व्रजतीर्विरेजुः" इति । एवमन्यान्यपि छांदसोदाहरणान्यवसेयानि । ग्रंथगौरवभयान्न लिख्यंते । अथ विभक्तीनां कांश्चिदर्थान् समाहृत्याह सामान्यलिंगवचनपरिमाणकर्तृसंबोधनान्योक्तेषु प्रथमा तृतीया कर्त्तरि सति कर्मणि प्रथमा १ स्यात् इत्यर्थः कर्मण्यभितः सर्वतः उभयतः परितः प्रति समया निकषा हा अनु धिग् उपर्युपरि अधोधः अध्यधि विना अंतरेणांतरा स्मरति कालाध्वनोर्नैरंतर्ये शतृ शान क्वसु कान इष्णु स्नुक्यनुम् क्यप्रयोगे क्रियाविशेषणे च द्वितीया २ कर्तृसाधनयोः सह सदृश साकं सार्द्धं विना इत्थं तद्भावे येनांगविकारणार्थालंयोगनिषेधार्थकृतादियोगहेतुतुल्यार्थादिषु तृतीया ३ दानपात्रे नमः स्वस्तिस्वाहास्वधावषट्तादर्थ्यक्रुध्यादिरुच्यर्थादिधातुयोगसमर्थार्थालंयोगेषु बलिरक्षितहितशब्दयोगोत्पातज्ञातिषु चतुर्थी ४ विश्लेषावधौ ऋते अन्यादिविना पृथक्भिन्नेतरप्रभृत्यारभ्य बहिःशब्दयोगेहेत्वर्थजनिकर्तृमर्यादाङादियोगक्यब्लोपभयहेतुविद्याख्यातृप्रभृत्यर्थेषु पंचमी ५ संबंधनिर्द्धारणस्वामित्वकर्तृकार्यस्मरणार्थधातुहेतुशब्दप्रयोगतुल्यार्थअनादरादिषु षष्ठी ६ आधारभावस्वामित्वनिमित्तविषयानादराधीत्यादिष्वर्थेषु सप्तमी ७ छंदसि सर्वा विभक्तयः सर्वेष्वर्थेषु व्यत्ययेन च भवंति । जातावेकवचनं बहुवचनवद्भवति । एको द्वौ वास्मदो विशेषणे बहुवद्भवतः गुरौ च एको द्वौ बहुवद्भवतः । इत्यादि ज्ञेयं । तथात्र देशे प्रचुरो यवो विद्यते तथा अहं आवां एतयोरर्थे वयमिति भवति तथा एकास्मिन्नपि गुरौ एते गुरव इति बहुवचनं भवति । इति कारकअधिकारप्रक्रियाविवरणं संक्षेपतः समाप्तमिति ॥

अथार्थवद्विभक्तिविशिष्टानां पदानां समासो निरूप्यते (समासश्चान्वये नाम्नां) नाम्नामन्वययोग्यत्वे सत्येव समासो भवति चशब्दात्तद्धितोऽपि भवति । ततो भार्या पुरुषस्येत्यादौ न भवति ॥

अथ समासप्रारंभः । अत्र प्रथमं परिभाषामाह । अथार्थेत्यादि । अथ व्याख्या

अथेति कारककथनानंतरं समासो निरूप्यते स्थाप्यते इति संबंधः तत्र समसनं अनेकेषां पदानामेकपदमित्यादि यत्संक्षेपणं समासो निरूप्यते कथ्यते केषां पदानां स्यादिविभक्त्यंतानां एवंविधानां पदानां समासो निरूप्यते कथ्यत इति योगः। कथंभूतानां पदानां अर्थवदित्यादि। अर्थः प्रथमादीनां लिंगादिः स आसामस्तीति अर्थवत्य एवं ताश्च विभक्तयश्च अर्थवद्विभक्तयः ताभिर्विशिष्टानि युक्तानि अर्थवद्विभक्तिविशिष्टानि तथा तेषां। यद्वा अर्थवंति च तानि विभक्तिविशिष्टानि च अर्थवद्विभक्तिविशिष्टानि तेषां। अथ समासस्य याथातथ्यमाह। सूत्रं (समासः०) समास १-१ (स्त्रो०) च १-१ (अव्य०) पश्चात् (विसर्ज०स्तोः श्चुः।)स्व०अन्वयेति पदानामर्थमित्यन्वयस्तास्मिन् ७-१ (अइए) पश्चात् (सवर्णे०) नामन् ६-३ (अल्लोपः स्वरे० मोनु०) सिद्धं सूत्रं। नाम्नामन्वयेत्यादिवृत्तिः सुगमा कंठचा परमत्र नामशब्देन पदमेव विवक्षितं। अन्यथा अविभक्ति नामेत्युक्ते (समासप्रत्यययोः०) इति सूत्रं व्यर्थं स्यादिति द्विवचनस्य बव्हर्थांतःपातित्वात् द्वयोरपि नाम्नोः समासः स्यात् यद्वा नाम्नी च नामानि च नामानि तेषां नाम्नां एकशेषः समासः तेन द्वयोर्नाम्नोर्बहूनां च नाम्नां समासो भवति। न वरं। अन्वययोग्यत्वे सत्येवेति परस्परमर्थानुगमनमन्वयः बाधकप्रमाणाभावो योग्यता यत्र नाम्नां पदानां शब्दानां अन्वययोग्यत्वं संभवति तत्रैव समासो भवति नान्यत्रेति भावः। चशब्दात्तद्धितोपि तद्धितप्रत्ययसंधिविग्रहोऽप्यन्वययोग्यत्वे सत्येव भवति। तत इति तस्मात्कारणात् भार्या पुरुषस्येत्यादौ विपरीतान्वये समासो न भवति यथा देवदत्तस्य भार्या पुरुषस्य वस्त्रमित्यत्र चतुर्णां पदानां मध्यात् आदिमं अंतिमं च पदं शब्दं विहाय मध्यस्थशब्दद्वयग्रहणादन्वययोग्यत्वं नास्ति ततः समासो न भवति। अन्वययोग्यत्वादिति पुरुषस्य भार्येत्यादौ तु न भवति॥

स च षड्विधो अव्ययीभावस्तत्पुरुषो द्वंद्वो बहुव्रीहिः कर्मधारयो द्विगुश्चेति। तत्र पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः। द्विगुतत्पुरुषौ परपदप्रधानौ द्वंद्वकर्मधारयौ चोभयपदप्रधानौ बहुव्रीहिरन्यपदप्रधानः। तस्य क्रियाभिसंबंधादुभयपदप्रधानो बलवान्॥

अथ समासः कतिविध इति नामाभिस्तद्भेदानाह। स चेति। स समासः षड्विधः षट्प्रकारः षट्संख्याक इत्यर्थः। तत्राद्य अव्ययीभावो द्वितीयस्तत्पुरुषस्तृतीयो द्वंद्वश्चतुर्थो बहुव्रीहिः पंचमः कर्मधारयः षष्ठो द्विगुरिति। एवं समासः षड्विधो ज्ञेयः सांप्रतं समासेषु पदानां प्राधान्यमाह। पूर्वपदप्रधानो अव्ययीभावः। पूर्वपदमव्ययं परपदमनव्ययं तद्वशेन अनव्ययस्य अव्ययभवनं अव्ययीभावः। द्विगुतत्पुरुषौ समासौ परपदप्रधानौ पूर्वोत्तरयोः पदयोर्मध्ये यत्परं अग्रेतनं पदं तस्यार्थः प्रधानो ययोस्तौ द्वंद्व-

कर्मधारयौ चोभयपदप्रधानौ उभे पूर्वापरे पदे प्रधाने मुख्ये ययोस्तौ । बहुव्रीहिरन्यपदप्रधानः पूर्वोत्तराभ्यां पदाभ्यां अन्यत्किंचिद्बहिःस्थितं पदं प्रधानं यस्मिन् सः । कस्मात् तस्य क्रियाभिसंबंधात् । अस्य व्याख्या यथा । तस्य क्रियाभिसंबंधादिति पदं सर्वत्रापि योज्यते तत्र तत्र तस्य पदस्य क्रियाभिः सह अभिसंबंधात् क्रियायां मुख्याधिकारित्वात् क्रियायोगित्वेन प्राधान्यादित्यर्थः । अव्ययीभावः पूर्वपदप्रधानो यथा अधिस्त्रि स्त्रियं स्त्रियां वा अधिकृत्य भवतीत्यत्र पूर्वपदस्य अधिशब्दस्य क्रियायां मुख्यत्वात् अव्ययीभावः पूर्वपदप्रधानः । तथा तस्य अग्रेतनपदस्य क्रियाभिसंबंधात् द्विगुस्तत्पुरुषश्च एतौ द्वौ परपदप्रधानौ यथा पंचानां गवां समाहारः पंचगु इत्यत्र पंचन्शब्दस्य संख्याभूतस्य विशेषणत्वं गोशब्दस्य विशेष्यत्वं विशेष्यविशेषणयोर्विशेष्यस्य मुख्यत्वमिति गोशब्दस्य परपदस्य द्विगुसमासे प्रधानत्वं यथा ग्रामं प्राप्तस्तथा पुरं गृहं धनं सुखं प्राप्त इत्यादिषु पूर्वपदस्य परावृत्तिमद्विग्रहत्वात्परपदस्य च परावृत्त्यसहत्वात्तत्पुरुषे परपदस्य प्राधान्यं एवं द्विगुतत्पुरुषयोः परपदस्य क्रियाभिसंबंधात् द्विगुतत्पुरुषौ परपदप्रधानौ । तथा द्वंद्वे कर्मधारये च उभयपदयोः क्रियाभिसंबंधाद्द्वंद्वकर्मधारयौ उभयपदप्रधानौ । यथा अग्निश्च सोमश्च अग्नीषोमौ वर्तेते इत्यादिषु परपदस्य द्वयस्यापि क्रियायां अधिकारित्वाद्द्वंद्वे उभयपदयोः प्राधान्यं । तथा कर्मधारये नीलं च तदुत्पलं चेत्यत्र विशेषणविशेष्ययोरेकार्थनिष्ठत्वादन्योन्याश्रयभूतत्वाच्च पदद्वयस्य प्राधान्यं । बहुव्रीहौ चान्यपदस्य प्राधान्यं । यथा बहु धनं यस्येत्यत्र बहुधनस्य वस्तुभूतत्वं यच्छब्दस्य तु स्वामित्वमिति अन्यपदस्य प्राधान्यं तस्यान्यपदस्य क्रियाभिसंबंधादिति । अथ बलाबलत्वमाह । उभयपदप्रधानो बलवानिति समासद्वयस्य संभवे यः उभयपदप्रधानः समासः स बलवान्भवति । यथा निषादस्थपतिरित्यत्र निषादानां स्थपतिरित्यत्र तत्पुरुषे क्रियमाणे परपदप्रधानत्वं । तथा निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारये क्रियमाणे उभयपदप्रधानत्वं ततः अत्र कर्मधारय एवोभयपदप्रधानत्वाद्बलवान् । अतोत्र बलवत्त्वात्कर्मधारय एव स्यात् नतु तत्पुरुषः ॥

ऐकपद्यमैकस्वर्यमैकविभक्तिकत्वं च समासप्रयोजनं । अधि स्त्री इति स्थिते स्त्रीशब्दात् द्वितीयैकवचनं अम् (स्त्रीभ्रुवोः) स्त्रियमधिकृत्य भवतीति विग्रहे अन्वययोग्यार्थसमर्पकः पदसमुदायो विग्रहो वाक्यमिति यावत् [कृते समासे अव्ययस्य पूर्वनिपातो वक्तव्यः] ॥

ननु विभक्तान्येव पदानि प्रयोक्तव्यानि किं समासेनेत्यतः समासस्य प्रयोजनमाह । ऐकपद्यमैकस्वर्यमैकविभक्तिकत्वं च समासप्रयोजनमिति अनेकेषां पदानामेकपदमिति तस्य भाव ऐकपद्यं बहूनि पदानि द्वे वा पदे उच्चार्य विभक्तिलोपं कृत्वा समासत्वात्

या विभक्तिः क्रियते तस्यां कृतायामेकपदभावो भवति तदैकपद्यं । यद्वा एकशेषः द्वे त्रीणि वा पदान्युच्चार्य एकं पदमवशिष्यते तदैकपद्यं । देवश्च देवश्च देवश्च देवाः । तथा अनेकेषां स्वराणामेकस्वरस्तस्य भावः ऐकस्वर्यं । यथा स्त्रियमधिकृत्य भवतीति विभागोच्चारणे प्रयत्नगौरवं स्यात् समासे तु कृते उच्चारणप्रयत्नं लाघवं स्यात् इदमेकं प्रयोजनं ऐकपद्यात् । श्रवणादौ णत्वमपि प्रयोजनं तथा वैदिकप्रक्रियाप्रसिद्धो दात्तादिस्वराणां ऐकस्वर्यं च प्रयोजनं । अनेकासां विभक्तीनामेकविभक्तिः तस्या भाव ऐकविभक्तिकत्वं समासस्य प्रयोजनमिति । यथा शशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च इत्यत्र समासकरणे पदत्रयम् । विभक्तिलोपानंतरं त्रयाणामपि पदानामेकपदं । तथा समासे किंचित्पदमुदात्तस्वरेणोच्चार्यते किंचिदनुदात्तस्वरेण किंचित्स्वरितपदेनोच्चार्यते । ततः समासे कृते एकस्वरेणैवोच्चारणं । तथा विभक्तित्रयस्याप्येकपदत्वे एकैव विभक्तिरित्येकविभक्तिकत्वमिति समासेन तत्त्रयं साध्यत इत्यर्थः । यतः " विभक्तिर्लुप्यते यत्र तदर्थस्तु प्रतीयते । ऐकपद्यं पदानां च स समासोऽभिधीयते ॥ १ ॥" अथ पूर्वमुद्दिष्टत्वादव्ययीभावोदाहरणमाह ॥ अधि स्त्री इति तावल्लिख्यते अत्राधिरुपसर्गो अधिकृत्येत्यर्थस्य वाचकः स्वपदैरन्यपदैर्वा कथनं विग्रहस्तेनाव्ययीभावस्य स्वपदविग्रहत्वात् अधिशब्दो नोच्चार्यते किंतु तदर्थवाचकोधिकृत्येति शब्दोऽलिखित एवाग्रे उच्चार्यते अतः केवलस्त्रीशब्दस्याग्रे द्वितीयाया एकवचनं अम् प्रदीयते (स्त्रीभ्रुवोः) इति (वाम्शसि) इति वा इय् । स्व० । स्त्रियमिति सिद्धं । ततः स्त्रियमधिकृत्येति विग्रहो भवति । यद्वा स्त्रियां अधिकृत्य इति सप्तमी । अधिरुपसर्गः सप्तम्यर्थे इति । अथ विग्रहपदस्यार्थमाह । अन्वयेति । परस्परसापेक्षपदैकार्थभावोऽन्वयस्तस्यान्वयस्य योग्यो योऽसावर्थस्तस्य समर्पकः प्रापकः समर्थको वा दृढकरः यः पदसमुदायः पदसमूहः स विग्रहस्तस्यापरं नाम वाक्यमित्यर्थः । समासार्थबोधकवाक्यं विग्रहः इति वा । ततः अधिस्त्रियमिति पदं स्त्रियमधिकृत्य भवतीति विग्रहे । यद्वा स्त्रियमधिकृत्य उच्चार्ये कृते विग्रहे अव्ययस्य पूर्वनिपातः कार्यः अन्यच्च यत्प्रतिपदं प्रधानं तस्य पदस्य सर्वत्र समासे पूर्वनिपातो वक्तव्य इति ॥

(पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावः) अव्यये पूर्वपदे सति योऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति । समाससंज्ञायां । (समासप्रत्यययोः) समासे वर्तमानाया विभक्तेः प्रत्यये च परे लुग्भवति । इत्यमो लुक् । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः नामसंज्ञायां स्यादिर्विभक्तिः । अधिस्त्री सि इति स्थिते (स नपुंसकं) सोऽव्ययीभावः समासो नपुंसकलिंगो भवति । नपुं-

सकत्वाद्ध्रस्वत्वं । अधिस्त्रि ॥ (अव्ययीभावात्) अव्ययीभावात्परस्या विभक्तेर्लुग्भवति । अधिस्त्रि गृहकार्यं । रायमतिक्रांतं अतिरि कुलं । नावमतिक्रांतं अतिनु जलं । [ह्रस्वादेशे संध्यक्षराणामिकारोकारौ च वक्तव्यौ] ॥

अथाव्ययीभावस्य लक्षणमाह । पूर्व ७-१ (अ इ ए) अव्यय ७-१ (अ इ ए) अव्ययीभावः १-१ (स्रो०) अकारद्वयस्यापि (एदो०) इति लोपः । त्रिपदमिदं सूत्रं । अव्यये पूर्वपदे सति प्राधान्येन पूर्वपदवर्तिनि सति योऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति अत्र अधि इत्युपसर्गस्य (तदव्ययं) इति सूत्रेण अव्ययसंज्ञा । ततो अव्यये पूर्वपदे अस्यान्वयस्य अव्ययीभाव इति समाससंज्ञा । ततः समाससंज्ञायां सिद्धायां किं कृत्यमिति सूत्रेणाह (समास०) इति । समासप्रत्यययोः समासश्च प्रत्ययश्च समासप्रत्ययौ तयोः समासप्रत्यययोः ७-२ (ओसि) इति अकारस्यैकारः (ए अय् ।) स्व० (स्रो०) समासे अव्ययीभावादौ वर्तमानाया विभक्तेस्तथा प्रत्यये कृत्तद्धितलक्षणे परे च विभक्तेर्लुग्भवति । समासे वर्तमानत्वं प्रस्तुतमेव तद्धितप्रत्यये परे यथा उपगोरपत्यमत्र षष्ठीलोपः कृत्प्रत्यये यथा कुंभं करोतीत्यत्र द्वितीयावर्तमानार्थयोर्लोपः । इति सूत्रेण अमो लुक् । ततो निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति वचनात् इयोपि निषेधः । स्त्रीशब्दः प्रकृत एव तिष्ठति । अधिस्त्री इति जातं । ततः (कृत्तद्धितसमासाश्च) इति समासस्य नामसंज्ञा । अग्रे नामत्वात्स्यादयः इति सामान्येन १-१ सु अधिस्त्री स् इति स्थिते लिंगव्यवस्थां सूत्रेणाह (स नपुंसकं) इति । तद् १-१ (त्यदादेः स्तः) इति तस्य सः (स्रो०) नपुंसक १-१ (अतोम् । अमृशसोरस्य । मोनु० सैषाद्धसे) इति विसर्गलोपः । द्विपदमिदं सूत्रं । सोऽव्ययीभावो नपुंसकलिंगो भवतीति नपुंसकलिंगता । ततो नपुंसकत्वात् (नपुंसकस्य०) इति सूत्रेण ह्रस्वत्वमेव नान्यत्सेरमादिकार्यं । (नपुंसकात्स्यमोर्लुक्) इति सूत्रेण स्यमोर्लुकि प्राप्ते । सर्वविभक्तिलुगर्थं सूत्रांतरमाह (अव्य०) अव्ययीभाव ५-१ (ङसिरत् । सवर्णे०) अव्ययीभावसमासात्परस्याः सर्वस्या अपि विभक्तेर्लुग्भवति न शब्दनिर्दिष्ट इति सर्वविभक्तीनां लुगेव न तु (अतो अम् । औरी । जस्शसोः शिः) इत्यादिसूत्रप्राप्तिः इति सेर्लुक् । अधिस्त्रि इति सिद्धम् । स्त्रियमधिकृत्य आश्रित्येत्यर्थः । इदं गृहकार्यं स्त्रीस्वामिकं स्त्र्याधारमित्यर्थः । स्त्रिया अधिकारे भवति । सप्तस्वपि विभक्तिषु सर्ववचनेषु अधिस्त्रि ईदृशमेव रूपं स्यात् । एवं हरौ अधिकृत्य प्रवृत्ता कथा अधिहरि । एवं अतिरै अतिनौ इत्यत्र २-१ अम् ततो रायमतिक्रांतं नावमतिक्रांतमिति विग्रहे कृते अव्ययीभावः समासः । ततः (समासप्रत्यययोः) इति विभक्तिलोपः । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः । इत्यम-

भावे (ऐ आयू) इत्येतस्याप्यभावः । ततो नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वं क्रियत इति ह्रस्वकरणविधिमाह [ह्रस्वादेशे०] इति । संध्यक्षराणामेकारैकारादीनां एऐ ओऔ एतेषां ह्रस्वादेशे क्रियमाणे सति एकारैकारयोरिकारः ओकारौकारयोः उकारादेश इति अतिरै इत्यत्र ऐकारस्य इकारः । अतिनौ इत्यत्र औकारस्य उकारः ततः १–१ (अव्ययीभावात्) इति सेर्लोपः । अतिरि इति सिद्धं । एतत्कुलं अतिरि । द्रव्यपूर्णमित्यर्थः । एवं एतज्जलं अतिनु । नावापि तरीतुमशक्यमित्यर्थः । अन्ये त्वत्राव्ययीभावं नेच्छंति । किंतु । अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीयया सह समस्यंते समासश्च तत्पुरुषो भवति इति तत्पुरुषसमासमिच्छंति । अत्र तु अव्ययीभावस्ताच्चिंत्यं । एवं उपनदि उपबंधु उपकर्तृ अभ्यग्नि प्रत्यग्नि साग्नि अनुगिरि अनुवनं अनुज्येष्ठं प्रत्यक्षं परोक्षं समक्षं नायं निद्राकाल इति अतिनिद्रं । पारेमध्येशब्दौ षष्ठ्या वा समस्येते सोऽव्ययीभावः । एदंतत्वं चानयोर्निपात्यते । पारे गंगायाः पारेगंगं । मध्ये गंगायाः मध्येगंगं । समुद्रस्य मध्ये मध्येसमुद्रं । पक्षे गंगापारं इत्यादि लोकात् ज्ञेयं । तत उक्तं प्रक्रियाकौमुद्यां । (अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाऽभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यांतवचनेष्वव्ययीभावः) इति । विभक्तौ हरौ अधि प्रवृत्ता कथा इत्यधिहरि । समीपे कुंभस्य समीपमुपकुंभं । समृद्धौ मद्राणां देशानां समृद्धिः सुमद्रं । वृद्धेर्व्यपगमो व्यृद्धिः । यवनानां वृद्धेर्निर्गमः दुर्यवनं । अर्थाभावे मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकं । अत्यये अतीतानि हिमानि अतिहिमं । असंप्रति नासौ निद्राकाल इति अतिनिद्रं । शब्दप्रादुर्भावे इतिहरि । हरिशब्दप्रकाशः इत्यर्थः । पश्चात् विष्णोः पश्चादनुविष्णु । आनुपूर्व्ये ज्येष्ठं ज्येष्ठं अनुक्राम्य अनुज्येष्ठं । यौगपद्ये चक्रेण युगपदेहि इति सचक्रं । सादृश्ये सदृशः सख्या इति ससखि । संपत्तौ क्षत्राणां संपत्तिः सक्षत्रं । साकल्ये तृणेन सकलं अत्ति इति सतृणं । अंतवचने अग्निग्रंथपर्यंतं अधीते इति साग्नि ॥

(यथाऽसादृश्ये) यथाशब्दोऽसादृश्ये वर्तमानः समस्यते । शक्तिमनतिक्रम्य करोतीति यथाशक्ति ॥

पुनरव्ययीभावसंभवमाह । यथाशब्दः सादृश्यार्थे असादृश्यार्थे वा वर्तते तत्र सादृश्यार्थे उपमार्थे यथाशब्देन सह समासो न भवतीत्यर्थः । यद्वा योग्यता १ वीप्सा २ पदार्थानतिवृत्ति ३ सादृश्यानि ४ इति यथाशब्दस्य चत्वारोऽर्थास्तत्र सादृश्यार्थं विहायाऽन्येष्वर्थेषु वर्तमानस्य यथाशब्दस्यान्वितेन पदेन सह समासो भवतीत्यर्थः । बाधाभावो योग्यता । पदार्थानां व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । उदाहरणं । यथारूपं चेष्टते । रूपस्य योग्यं यथारूपं इति योग्यता १ । यथावृद्धं प्रणमति ये ये वृद्धास्तांस्तान् यथाक्रमं प्रणमति इति यथावृद्धमिति वीप्सा २ । शक्तिमनतिक्रम्य करोतीति यथाश-

क्ति । एवं सूत्रं अनतिक्रम्येति यथासूत्रम् इति पदार्थानतिवृत्तिः ३ । सादृश्ये तु न समासः । यथा विष्णुस्तथा शिवः । यथाशक्ति । शक्तिः २–१ अम् (अम्श०) अग्रे अनतिक्रम्येति उच्चारणमात्रं तमनुसृत्येत्यर्थः । अनतिक्रम्य अनुल्लंघ्येत्यर्थः । पूर्वं यथाशब्दः । असादृश्यार्थत्वात्समासः स चाव्ययीभाव इति समाससंज्ञायां विभक्तेरमो लोपः । नामसंज्ञायां स्यादिर्विभक्तिः १–१ अव्ययीभावादिति सेर्लोपः । यथाशक्ति शक्त्यनुसारेण करोतीत्यर्थः सादृश्ये यथा विष्णुस्तथा शिवः । अत्र न समासः । एतच्चाव्ययीभावादिति सूत्रं सामान्यसूचकम् ॥

(अतोऽमनतः) अकारांतादव्ययीभावात्परस्या विभक्तेरम् भवति अतं वर्जयित्वा । कुंभस्य समीपे उपकुंभं वर्तते । उपकुंभं पश्य ॥

अथाऽकारांतात्परतो विभक्तीनां विशेषमाह । (अतोऽमनतः) अत् ५–१ स्व० (स्रो०) अम् १–१ (हसे०) न अत् अनत् तस्मात् अनतः ५–१ स्व० (स्रो०) पश्चात् (अतोत्युः । उओ । एदो०) मकारस्य अकारेण सह स्व० त्रिपदमिदं सूत्रं । अकारांतो योव्ययीभावस्तस्मात् परस्याः सर्वस्याः विभक्तेः सप्तानामपि विभक्तीनां अमादेशो भवति परं अतमिति पंचम्या आदेशं त्यक्त्वा अत आदेशग्रहणादादेशिनं ङसिं वर्जयित्वेर्थः पंचम्या अम् न भवतीति तात्पर्यार्थः । अत्रोदाहरणं । कुंभस्य समीपमिति विग्रहे कुंभ ६–१ (ङस्स्य) कुंभस्य इति सिद्धं । समीपार्थे उप इति पूर्वमुपसर्गरूपमव्ययं । उपशब्देन समीपार्थस्योक्तत्वादुक्तार्थानामप्रयोग इति समीपशब्दस्याप्रयोजनं । ततोऽव्ययीभावसमाससंज्ञा (समासप्रत्यययोः) इति षष्ठीलोपः । उपकुंभ इति समासपदस्य नामसंज्ञा । तत्र (लिंगार्थे प्रथमा) इति १–१ (अतोमनतः) इति । सेरम् (अम्शसो०मोनु०) प्रथमायां । उपकुंभं वर्तते इति । अग्रे उपकुंभशब्दात् द्वितीयाद्याः सप्तमीपर्यंता विभक्तयो यथार्थं योज्याः । तत्र द्वितीयायामुपकुंभं पश्य ॥

(वा टाङ्योः) अकारांतादव्ययीभावात्परयोष्टाङि इत्येतयोर्वा अम् भवति । उपकुंभेन कृतं उपकुंभं कृतं । उपकुंभे देहि । उपकुंभादानय । अनत इति विशेषणात्पंचम्या अम् न भवति । उपकुंभं देशः । उपकुंभे निधेहि उपकुंभं निधेहि ॥

सूत्रं (वा टाङ्योः) इति । वा ३–१ (अव्य०) टाच ङिश्च टाङी तयोः ६–२ (इयं०) स्व० द्विपदमिदं सूत्रं । टा ङि इत्येतयोर्वचनयोर्वा अम् भवति । उ० कुंभ द्विस्थाने उभयत्रापि ३–१ टा एकत्र अम् आदेशः । अन्यत्र वाशब्दस्य बहुलार्थत्वाल्लुकू न किंतु (टेन । अ इ ए) उपकुंभेन वा कर्त्रा कृतं । कुंभस्य समीपेन कृतमित्य-

र्थः । चतुर्थ्यां तु उपकुंभं देहि कुंभस्य समीपाय देहि इत्यर्थः । पंचम्यां अनत इति विशेषणात्पंचम्या अम् न भवति । अतः उपकुंभात् कुंभस्य समीपादानय । षष्ठ्यां उपकुंभं देशः । कुंभसंबंधिनः समीपस्य देशः प्रदेश इत्यर्थः । सप्तम्यां तु (वा टाङ्योः) इति विकल्पेन अम् । पक्षे (अ इ ए) उपकुंभं उपकुंभे इति रूपद्वयं । कुंभस्य समीपे निधेहि स्थापयेत्यर्थः ॥

(अवधारणार्थे यावति च) अवधारणार्थे यावच्छब्दे पूर्वपदे सति अव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति । यावंत्यमत्राणि संभवंति तावतो ब्राह्मणानामन्त्रयस्वेति यावदमत्रमामंत्रयस्व । मक्षिकाणामभावो वर्तत इति निर्मक्षिकं वनं वर्तते ॥

पुनरव्ययीभावं वक्तव्यरूपया फक्किकया निरूपयति । न केवलं अव्यये पूर्वपदे एवाव्ययीभावः । किंत्ववधारणार्थे यावच्छब्देपि पूर्वपदे सति अव्ययीभावः । अवधारणार्थे परिमाणे यावच्छब्दः । ततो अवधारणेऽर्थे यावच्छब्दे पूर्वपदे प्रयुज्यमाने योन्वयो विग्रहः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति । चशब्दादभावार्थेपि अव्ययपूर्वकत्वे अव्ययीभावः समासः । इति समाससंज्ञायां यावत् १-३ (जश्शसोः०नुमय० । नश्चा०) स्व० अग्रे अमत्र १-३ (जश्शसो०नुम०नोप० ष्रनों०) स्व० । यावंति यावत्संख्याकान्यमत्राणि पात्राणि भाजनानि संभवंति तावतस्तावत्संख्याकान् ब्राह्मणान् आमंत्रयस्व भोजनार्थं निमंत्रयस्वेति विग्रहं कृत्वा पदद्वयेऽपि (समासप्रत्यययोः) इति विभक्तिलोपः । यावत् अमत्र इति स्थिते ब्राह्मणानित्यत्र विशेषस्य द्वितीयाबहुवचनांतत्वात् द्वितीयाबहुवचनं शस् (अतोऽमनतः) इति शसो अम् आदेशः (अम्श० चपा०) तस्य दः । यावदमत्रमिति पात्रसंख्यया ब्राह्मणानामंत्रयस्वेत्यर्थः । तथा मक्षिका ६-३ (नुडामः । ष्रनों०) स्व० मक्षिकाणामभावः इति विग्रहे अभावार्थे पूर्वं निरःप्रयोगः । अत्राभावेपि अव्ययीभावसमासः (समासप्रत्यययोः) इति षष्ठीलोपः । नामसंज्ञायां स्यादिः १-१ अव्ययीभावस्य नपुंसकलिंगत्वात् (नपुंसकस्य०) इति ह्रस्वत्वं (अतोऽमनतः) इति । सेरम् (अम्श० मोनु०) निर्मक्षिकं वर्तते अग्रे निर्मक्षिकं पश्य निर्मक्षिकं कृतमित्यादीनि द्वितीयादिषूदाहरणानि ज्ञेयानि ॥ इत्यव्ययीभावः समासः ॥

(अमादौ तत्पुरुषः) द्वितीयाद्यंते पूर्वपदे सति योन्वयः स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति । ग्रामं प्राप्तो ग्रामप्राप्तः । दात्रेण छिन्नं दात्रच्छिन्नं । यूपाय दारु यूपदारु । वृकेभ्यो भयं

वृकभयं । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । अक्षेषु शौंडः अक्षशौंडः ॥ क्वचिदमाद्यंतस्य परत्वं आहिताग्निः । भूतपूर्वः ॥

अथ तत्पुरुषसमासमाह । सूत्रं (अमादौ०) इति । अम् आदिर्यस्याः सा अमादिः तस्यां अमादौ ७-१ (ङेरौ०) डित्त्वाट्टिलोपः अग्रे तत्पुरुषः १-१ (स्रो०) अमादावित्यत्र जातावेकवचनम् । तेन अमाद्या द्वितीयाद्याः सप्तमीपर्यंताः षड्विभक्तयो ग्राह्या इति यस्य पदस्यांते द्वितीयाद्या विभक्तयो भवंति तस्मिन्पदे पूर्वपदे सति योन्वयो विग्रहः स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति । अत्रान्वयशब्देनान्वयप्रतिपादको विग्रहो ग्राह्यः । तत्र प्रथमं द्वितीयांतस्य पूर्वपदस्योदाहरणं । ग्राम २-१ अम् (अम्शसो० मोनु०) प्राप्त १-१ (स्रो०) ग्रामं प्राप्त इति द्वितीयांते पूर्वपदे तत्पुरुषः (समासप्रत्यययोः) अम्स्योर्लोपः । नामसंज्ञायां १-१ (स्रो०) ग्रामप्राप्तः इति सिद्धं । अत्र द्वितीयातत्पुरुषः । दात्र साधने तृतीया ३-१ (टेन । अइ ए । रुर्नो०) छिन्न १-१ (अतोम् । अम्श० । मोनु०) दात्रेण छिन्नमिति । साधने तृतीयांते पूर्वपदे तत्पुरुषः । पूर्ववद्विभक्तिलोपः । पुनरपि नामसंज्ञायां स्यादिः १-१ (अतोऽम् । अम्श० मोनु०) दात्रेण छिन्नमिति दात्रछिन्नं क्षेत्रं इति । अत्र तृतीयातत्पुरुषः । एवं यूपाय यज्ञस्तंभाय दारु काष्ठं यूप ४-१ (ङेरक् । एअय् । सवर्णे०) स्वर० तादर्थ्ये चतुर्थी । यूपाय दारु यूपदारु काष्ठं १-१ (नपुंसकात्स्य०) इति लुक् । (समासप्रत्यययोः) इति विभक्तिलोपः । अत्र चतुर्थीतत्पुरुषः । वृक ५-३ भ्यस् (एस्भि बहुत्वे) भय १-१ (अतोम्) भयहेतौ पञ्चमी इति ५-३ वृकेभ्यो भयमिति विग्रहे (समासप्रत्यययोः) इति विभक्तिलोपादि पूर्ववत् । ततस्तत्पुरुषस्य परपदप्रधानत्वात् । भयशब्दः क्लीबलिंगे १-१ (अतोऽम् । अम्श० मोनु० ।) अत्र पंचमीतत्पुरुषः । तथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजन्शब्दात् संबंधे षष्ठी । राजन् ६-१ (अल्लोप०) स्वर० । (स्तोः श्चुभिः श्चुः । जञोर्ज्ञः ।) स्व० अग्रे पुरुषः १-१ (स्रो०) राज्ञः पुरुष इति विग्रहे (समासप्रत्यययोः) इति विभक्तेर्लोपः । (नाम्नो नो लोपशधौ) इति राजन् इत्यत्र नकारलोपः । ततो नामसंज्ञायां स्यादिः १-१ (स्रो०) अत्र षष्ठीतत्पुरुषः । अक्ष ७-३ सुप् (एस्भि० किला०) अग्रे शौंडः १-१ (स्रो०) अक्षेषु पाशकेषु शौंडश्चतुरः । अत्र विषयार्थे सप्तमी (समासप्रत्यययोः) १-१ (स्रो०) अक्षशौंडः इति सिद्धं । सांप्रतं विशेषमाह (क्वचिदमाद्यंतस्य) इति । तत्पुरुषसमासे वर्तमानस्य द्वितीयादिविभक्त्यंतस्य प्रथमांतस्य च पूर्वपदस्य परत्वमिति उत्तरपदत्वं अग्रेवर्तित्वं भवति क्वचित्प्रयोगांतरे नतु सर्वत्रेत्यर्थः । उदाहरणमाह । अग्निपदात् ७-१ (ङेरौ०) डित्त्वाट्टिलोपः स्व० आहितः १-१ (स्रो०)अग्नौ आहित इति विग्रहे तत्पुरुषसमासे विभक्तिलोपे कृते अग्निपदमाहितपदस्याग्रे प्रयुज्यते (सवर्णे० स्रो०) आहिताग्निरिति

अग्निविषये तत्पर इत्यर्थः। एवं पूर्वस्मिन्काले भूत इति विग्रहे सप्तमीप्रथमयोर्लोपे (क्वचिदमाद्यंतस्य परत्वं) इति भूतइति पदस्याग्रे पूर्वइति पदं लिख्यते १-१ (स्रो०)भूतपूर्व इति सिध्यति। क्वचिदित्युक्तत्वात् अग्न्याहित इत्यपि भवति॥

समासे क्वचिदैकपद्यं णत्वहेतुः शरवणं। आम्रवणं। त्रिणयनः। पानस्य वा सुराणां पानं सुरापाणं सुरापानं॥

अथ समासे पुनः ऐकपद्यस्य कार्यांतरमाह। (समासे क्वचिदैकपद्यं णत्वहेतुः।) समासविषये क्वचित्प्रयोगे पूर्वपदं स्यात् षकाररेफऋवर्णरूपान्निमित्तादुत्तरपदस्य नकारस्य णत्वकारणैकपद्यहेतुः कारणं भवतीत्यर्थः। यथा आम्राणां वनं आम्रवणं शराणां वनं शरवणमित्युभयत्रापि षष्ठीतत्पुरुषसमासः। (समासप्रत्यययोः) इति विभक्तेर्लोपः। एकपदत्वे (ष्रुनों०) इति पूर्वपदस्थात् व्यवहितं रेफान्निमित्तादुत्तरपदवनसंबंधिनोपि नस्य णत्वं १-१ (अतोऽम्। अम्श०) अत्र णत्वसंभवः। एवं शरवणं प्लक्षवणं खादिरवणं। तथा त्रीणि नयनानि यस्य स त्रिनयन इत्यत्र क्वचिदिति कथनादेकपदेपि न णत्वं। केचित्तु त्रिणयनः। अत्रापि विकल्पेन णत्वमिच्छंति णत्वप्रसंगाद्बहुव्रीहेरुदाहरणमिदं। (पानस्य वा) इति पानसंबंधिनो नकारस्य वा णत्वं भवति। सुरायाः पानं सुरापाणं सुरापानं इति विकल्पेन णत्वं। एवं क्षीरपानं क्षीरपाणं। क्वचिदिति शब्दप्रयोगानुसारेण णत्वे नित्यत्वं विकल्पोऽपवादश्च ज्ञेयाः। प्रवणं अंतर्वणं पूर्वाह्णः अपराह्णः खुरणाः खुरणसः शूर्पणखा इत्यादौ नित्यं णत्वं। दूर्वावनं दूर्वावणं गिरिनदी गिरिणदी चक्रनितंबा चक्रणितंबा। इत्यादौ विकल्पेन णत्वं। इंद्रवाहना हरिभामिनी प्रिययूना परिपक्वानि। इत्यादौ ऐकपद्यात्प्राप्तस्यापि णत्वस्याऽपवादः। एवं लौकिकप्रयोगवशाज्ज्ञेयं॥

(नञ् नञ्) पूर्वपदे सति योन्वयः स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति। न ब्राह्मणोऽब्राह्मणः॥ (ना) समासे सति नञो अकारादेशो भवति नाकादिवर्जं॥

अथ पुनस्तत्पुरुषं सूत्रेणाह। सूत्रं नञ् ७-१ स्व० एकपदमिदं सूत्रं। यत्र नञ् इति निषेधवाचकमव्ययं पूर्वपदं भवति स नाम्नामन्वयो विग्रहस्तत्पुरुषः समासो भवति। न १-१ (अव्य०) सिलोपः। ब्राह्मण १-१ (स्रो०) न ब्राह्मण इति स्थिते। सूत्रं न ६-१ (अव्य०) अग्रे अ १-१ (सांके०) पश्चात् (संयोगां०। सवर्णे दीर्घः सह) ना इति सिद्धं द्विपदं सूत्रं। समासे सति नञो अकारादेशो भवति तत्रापि नाकादीन्वर्जयित्वा। नास्ति अकं दुःखं यस्मिन् स नाकः नागः नमुचिः नखं नक्षत्रं नपुंसकं नकुलः नगः नक्रः नभ्राट् नासत्यः नाराचः नाचिकेताः नापितः नमेरुः ननांद नभस्वान् नारंगः नास्तिकः नग्नः नभोगः नपान्नवेदा नातिविस्तरा इत्यादयः श-

न्दा नाकादौ द्रष्टव्याः । एषु नञो अकारादेशो न । अनेन नकारस्याकारः । अ-
ब्राह्मण १-१ (स्त्रो०) अब्राह्मणः । ब्राह्मणादन्य इत्यर्थः ॥

**(अन्स्वरे) नञो अनादेशो भवति स्वरे परे । अश्वादन्योऽ-
नश्वः । धर्माद्विरुद्धो अधर्मः । ग्रहणाभावो अग्रहणं । तदन्य-
तद्विरुद्धतदभावेषु नञ् वर्तते ॥**

सूत्रं । अन् १-१ (हसे०) स्वर० ७-१ (अ इ ए) समासे कृते सति नञ्
इत्यस्याव्ययस्य अन्यविरुद्धाभाववाचिनः स्वरे परे अन् आदेशो भवति । अत्रापि ना-
कादिवर्जमिति योज्यं । तदुदाहरणमाह । अश्व । ५-१ (ङसिरत् । सवर्णे०) अन्य
१-१ (स्त्रो०) धर्म ५-१ (ङसिरत् । सवर्णे०) विरुद्ध १-१ (स्त्रो०) ग्रहण ६-१
(ङस्स्य) अभावः १-१ (स्त्रो०) अश्वादन्यः धर्माद्विरुद्धः ग्रहणस्याभावः इ-
ति विग्रहत्रयं । त्रिष्वापि पूर्वं नञ्प्रयोगः । उक्तार्थानामप्रयोगः इति अन्यविरुद्धाभावा-
नां लोपः (समासप्रत्यययोः) इति पंचमीषष्ठीलोपः । अश्वशब्दे परे परत्वात् (अन्
स्वरे) इति नञोऽनादेशः स्व० शेषोदाहरणद्वयं प्राक् स्वरत्वाभावे (ना) इति सूत्रे-
ण नञः केवलो अकारादेशः १-१ सर्वत्र उदाहरणद्वयं पुंल्लिंगे तृतीयं नपुंसकेष्वर्थेषु
नञ् प्रयुज्यत इत्याह (तदन्य०) इति । तस्मादन्यस्तदन्यः तस्माद्विरुद्धस्ताद्विरुद्धः
तस्याभावस्तदभाव एषु अर्थेषु नञ् प्रवर्त्तते । नञ्शब्दः पूर्वं प्रयुज्यत इति भावः ।
तदन्य इति अश्वादन्यः ताद्विरुद्ध इति धर्माद्विरुद्धः । तदभाव इति ग्रहणस्याभावः ।
एष्वर्थेषु उपसर्गरूपो नञ् भवति । तस्मिन्नञि पूर्वपदे तत्पुरुषसमासो भवतीत्यर्थः ॥
इति तत्पुरुषः ॥

**(चार्थे द्वंद्वः) समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः ।
तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति प्रत्येकमेकक्रियासंबंधे समुच्चये
समासो नास्ति । बटो भिक्षामट गां चानयेति क्रमेण क्रिया-
द्वयसंबंधेन्वाचये च समासो नास्ति । परस्परमसंबंधात् । इ-
तरेतरयोगे समाहारे च चार्थे द्वंद्वः समासो भवति ॥**

सांप्रतं द्वंद्वसमासो निरूप्यते । (चार्थे द्वंद्वः) चस्य अर्थश्चार्थः तस्मिन् ७-१ (अ इ
ए) द्वंद्वः १-१ (स्त्रो०) द्विपदमिदं सूत्रं । अथैतत्सूत्रं व्याचिख्यासुश्चार्थान् चार्थे-
षु समाससंभवासंभवं चाह । समुच्चयः १ अन्वाचयः २ इतरेतरयोगः ३ समाहार ४ श्चे-
ति चत्वारश्चार्थाः । तत्र कर्मद्वयस्य एकक्रियानिष्ठत्वं समुच्चयः १ कर्मद्वयेऽपि प्रत्येकं
क्रियाद्वयेन संबंधोऽन्वाचयः २ पदद्वयेन संबंधो नास्तीति दर्शयति । तत्र ईश्वरं गुरुं च

भजस्वेत्यत्र कर्मद्वयस्यैकक्रियानिष्ठत्वे समुच्चये समासो नास्ति। अत्र चकारो भजनक्रियाया ईश्वरेण गुरुणा च संबंधं द्योतयति। इति एकक्रियाभिसंबंधश्चार्थस्तस्मिन्। तथा हे बटो भिक्षामट गां चानयेति अटनक्रियाया भिक्षा कर्म आनयनक्रियाया गौः कर्म। अत्र चकारः एकस्य बटोः अटने आनयने च क्रियाद्वये संबंधं द्योतयति। एवमेकस्य कर्तुः कर्मद्वयसंबंधेऽन्वाचये च चार्थे समासो नास्ति। कुतः परस्परमसंबंधात्। अन्वययोग्यत्वाऽभावात्। नाम्नामन्वययोग्यतायामेव समासविधानात्। अत्र क्रियानिरोधात् नाम्नां परस्परसंबंधाभावात् समासो नास्तीत्यर्थः। यतः ईश्वरस्य गुरोश्च युगपद्भजनेऽसंबंधः तथान्वाचये भिक्षाटनस्य गवामानयनस्य च परस्परमसंबंधात् समासो नास्ति। इतरेतरयोगे समाहारे च चार्थे संबंधसंभवात् द्वंद्वः समासो भवति। अन्योन्यं सापेक्षं द्वयोर्योगः एकक्रियाभिसंबंधः स इतरेतरयोगः। बहूनां समुदायः समाहारः॥

[द्वंद्वेऽल्पस्वरप्रधानेकारोकारांतानां पूर्वनिपातो वक्तव्यः] पटुश्च गुप्तश्च पटुगुप्तौ। उक्तार्थानामप्रयोगः। अग्निश्च मारुतश्च अग्निमारुतौ। भोक्ता च भोग्यश्च भोक्तृभोग्यौ। धवश्च खादिरश्च धवखादिरौ। स्त्री च पुरुषश्च स्त्रीपुरुषौ॥

अथ द्वंद्वसमासे पदानां समानत्वात् कः शब्दः पूर्वं प्रयोज्यः कः पश्चात् प्रयोज्य इत्याशंक्याह॥ [द्वंद्वे अल्पस्वर०] इति। द्वंद्वे द्वंद्वसमासे प्रस्तावादितरेतरयोगे यदल्पस्वरं पदं समस्वरं वा पदं समस्वरे वा यत्प्रधानं पदं तथा इकारांतं उकारांतं यत्पदं भवति तस्य पूर्वनिपातः प्राक्प्रयोगः कर्तव्यः। परं बहुष्वनियमः। अथ उकारांतोदाहरणमाह। पटु १-१ (स्रो०) च १-१ (अव्य० विसर्ज० स्तोः श्चु०) गुप्त १-१ (स्रो०) च १-१ (अव्य० विसर्ज० स्रो०) पटुश्च गुप्तश्चेत्यत्र समस्वरत्वेपि उकारांतस्य पूर्वनिपातः (समासप्र०) इति प्रथमायाः सिलोपः। ततः उक्तार्थानामप्रयोगः। उक्ता अर्था यैस्ते उक्तार्थाश्चकारादयस्तेषामप्रयोगोऽभावो लोप इत्यर्थः। इति चकारलोपः। पटुगुप्त इति स्थिते नामसंज्ञायां स्यादिः। इतरेतरयोगात् प्रथमाद्विवचन (ओ औ औ) पटुगुप्तौ कार्यं कुरुत इत्युक्तौ पटुः सहायो गुप्तस्य गुप्तः सहायः पटोरिति गम्यते। इत्यन्योन्यापेक्षास्ति। एकस्याभावे तन्न क्रियते। एवमन्यत्रापि ज्ञेयम्। पटुगुप्तौ इत्यत्र पटुशब्दस्य उकारांतत्वात्पूर्वनिपातः। परं गुप्तपटुः इति न भवति। एवमेव अग्निश्च मारुतश्चेति अग्निशब्दस्याल्पस्वरत्वादिकारांतत्वात्पूर्वप्रयोगः। पूर्ववद्विभक्तेश्चकारस्य च लोपः। ततः १-२ (ओ औ औ) तथा भोक्तृ १-१ (स्तुरार्) भोक्ता। यदादेशस्तद्वद्भवति इति न्यायात् (सेरा) ङित्त्वाट्टिलोपः। इत्यार्लोपः स्व०च १-१ (अव्य०) भोग्य १-१ (स्रो०) च १-१ (अव्य०) पश्चात् (विसर्ज०स्तोः श्चु०) भोक्ता च भोग्यश्चेति विग्रहे भोक्तुः प्रधानभू-

तत्वाद्भोक्तृशब्दस्य प्रथमं प्रयोगः । भोक्ता पुरुषः भोग्यः विषयादिः भोक्तुः भोगे स्वस्वामित्वात् प्रधानत्वं ततः प्राग्वद्विभक्त्यादिलोपः । भोक्तृभोग्य १-२ (ओ औ औ) एवं धवश्च खदिरश्च धवखदिरौ । इत्यत्र धवशब्दस्याल्पस्वरत्वात्प्रथमं प्रयोगः । स्त्री च पुरुषश्च स्त्रीपुरुषौ । अत्र पुरुषस्य प्रधानत्वेपि अल्पस्वरत्वात्स्त्रीशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥

[देवताद्वंद्वे पूर्वपदस्य दीर्घो वक्तव्यः] अग्नीषोमौ । इंद्राबृहस्पती [अग्न्यादेः सोमादीनां षत्वं वक्तव्यं] इतरेतरयोगे द्विवचनं । "यत्र द्वित्वं बहुत्वं च स द्वंद्व इतरेतरः ॥ समाहारः स विज्ञेयो यत्रैकत्वं नपुंसकं ॥ १ ॥" [एकवद्भावो वा समाहारे वक्तव्यः] शशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च शशकुशपलाशाः शशकुशपलाशं । (स नपुंसकं) यस्यैकवद्भावः स नपुंसकं भवति । [अन्यादीनां विभक्तिलोपे कृते पूर्वस्य सगागमो वक्तव्यः] अन्यश्च अन्यश्च अन्योन्यं । परश्च परश्च परस्परं ॥

अथ द्वंद्व एव विशेषमाह [देवताद्वंद्वे०] इति देवतावाचकशब्दभवे द्वंद्वे समासे पूर्वपदसंबंधिनोऽन्त्यस्वरस्य वा दीर्घो वक्तव्यः । इति विग्रहणात्प्रयोगांतरे न भवत्यपि। अथ देवतार्थोदाहरणमाह । अग्निश्च सोमश्चेति विग्रहे विभक्तिलोपे उक्तार्थानामप्रयोगे च अग्निसोम इति स्थिते देवताद्वंद्वे इति अग्निशब्दस्य ह्स्वरस्य दीर्घे ईकारः द्वयोरपि देवतात्वात् । अग्नीसोम इति स्थिते [अग्न्यादेः सोमादीनां०] इत्यादि । अग्न्यादेर्दीर्घाणामंत्यात्परेषां सोमादीनामाद्यसकारस्य षकारो भवति (क्लिा०) इत्यस्य सूत्रस्य न प्राप्तिः । सकारस्य अकृतत्वात् ॥ अग्नीसोम १-२ (ओ औ औ) अग्नीषोमौ इति सिद्धं । अत्र इकारांतस्य पूर्वत्वं अग्न्यादेरित्यादिशब्दात् अग्निष्टोमः अग्निष्टुत् ज्योतिष्टोमः अयष्टोमः अंगुलिषंगः भीरुष्ठानं मातृष्वसा पितृष्वसा इत्यादौ षत्वं । एवं इंद्रश्च बृहस्पतिश्चेत्यत्र इंद्रशब्दस्याल्पस्वरत्वात् पूर्वनिपातः । विभक्तिलोपे उक्तार्थानामप्रयोगे च देवताद्वंद्वे इति इंद्रस्य दीर्घः १-२ (औ यू) इतीकारः (सवर्णे०) इंद्राबृहस्पती । एवं सूर्याचंद्रमसौ मित्रावरुणौ । उदाहरणान्युक्त्वा अग्न्यादेरिति वक्तव्यं दृश्यते तच्च प्रागेव व्याख्यातं । सांप्रतमितरेतरयोगद्वंद्वस्य वचननियममाह । इतरेतरयोगे द्विवचनमिति । इतरेतरयोगे द्वन्द्वे द्विवचनं भवति पदद्वयात्मकत्वात् लिंगनियमस्तु उभयपदप्रधानत्वेपि उत्तरपदलिंगप्रयोगो भवति । सांप्रतं समाहारद्वंद्वविशेषमाह

[एकवद्भावो वा समाहारे वक्तव्यः] समाहारे द्वंद्वे पदानां समासे कृते एकवद्भाव एकवचनं वा भवति । पक्षे बहुवचनं न भवति [एकवद्भावो वा समाहारे वक्तव्यः] इत्यत्र समुदायार्थप्राधान्यविवक्षायामेकवचनं । अवयवार्थप्राधान्यविवक्षायां पदे बहुवचनमपि भवति । वाग्रहणात् एकमिव एकवत् एकवचनं तस्य भावः । पक्षे पदानां समाहारत्वात् । बहुत्वाद्बहुवचनमपि निपातानामनेकार्थत्वात् । वाग्रहणादेव क्वचिदितरेतरयोगेप्येकवद्भावो भवतीति विशेषः । द्वित्वमतंत्रमिति वचनाद्वा । समाहारोदाहरणं यथा । शश १–३ (सव०स्रो०) च १–१ (अव्य०) एवं कुश १–३ (सव० स्रो०) च १–१ (अव्य०) पलाश १–३ (सव० स्रो०) च १–१ (अव्य०) शशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च इति विग्रहे अत्र पदद्वयाधिकपदात्मकत्वात्समाहारद्वंद्वः (समासप्रत्यययोः) इति विभक्तिलोपे उक्तार्थानां वा प्रयोगः । शशकुशपलाशस्थाने एकत्र समाहारबहुत्वं १–३ पलाशशब्दस्य वृक्षवाचित्वात् । पुंल्लिंगत्वं १–३ (सवर्णे०स्रो०) द्वितीयरूपे (एकवद्भावो वा) इत्येकवचनम् । १–१ सत्यपि पुंस्त्वे (एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ) इति वक्ष्यमाणसूत्रेण क्लीबलिंगता (अतोऽम् । अम्शसोः० मोनुस्वा०) सांप्रतं इतरेतरयोगेपि एकवद्भावोदाहरणमाह । अन्यश्च अन्यश्च इति विग्रहे तथा परश्च परश्चेति विग्रहे (समासप्रत्यययोः) इति उभयत्रापि विभक्तिलोपे उक्तार्थानां वा प्रयोगे अन्यअन्यः इति परपर इति स्थिते सति अन्यादीनां शब्दानां समासे वर्तमानानां पूर्वपदवर्तिनां सगागम इति सकार आगमो वक्तव्यः । इति आदिभूतयोरन्यपरशब्दयोः सगागमः कित्त्वादंते । अन्यस् इति स्थिते (स्रो० अतोरुः । उओ० एदो०) अन्योन्य १–१ (अतोम्) अत्र पदांतताश्रयणीया (स्रो० एदो०) तयो अप्रधानभूतत्वात् (श्त्वन्यादिः) इत्यपि न भवति । अन्योन्यं इति सिद्धं । पर अग्रे पर मध्ये सकारागमः । (स्व०) परस्पर इत्यत्र वाचस्पत्यादित्वान्न विसर्गोपध्मानीयकार्यं (स्व०) परस्परं । उभयत्रापि पूर्वोक्तवाशब्देन एकवद्भाव इति १–१ (एकत्वे द्विगुद्वंद्वौ) इति क्लीबत्वात् (अतोम्० अम्श० मोनु०) अन्योन्यं परस्परमिति सिद्धम् । एवमादिशब्देन हरिश्चन्द्रादीन्युदाहरणानि । अन्योन्यादयः सहादिमध्ये पठिता इत्यनेन तेषां एकशेषो नेष्यते । केचित्तु अन्योन्यामित्यत्र अन्यश्च अन्यश्चेत्येकशेषात्समासं नेच्छंति किंतु (कर्मव्यतिहारेऽन्यादीनां द्वित्वं वक्तव्यं समासवच्च बहुलं) तत्र पूर्वपदे प्रथमैकवचनं उत्तरपदे द्वितीयैकवचनं इति । अन्योन्यं परस्परं नमंति साधवः । क्षेमेंद्राचार्यस्तु [अन्यादीनां विभक्तिलोपे सक् कर्मव्यतिहारे वक्तव्यः] कर्मव्यतिहाराभावे तु अन्यश्च अन्यश्च अन्यौ इत्येकशेषसमासः इति व्याख्याति । प्रक्रियाकौमुद्यां तु कर्मव्यतिहारे सर्वमाम्नो द्वे स्तः समासवच्च बहुलं । यदा तु समासवत्तदा प्रथमैकवचनं पूर्वपदस्य द्वितीयाद्येकवचनांतत्वं । परपदस्य अन्योन्यं विप्रा नमंति अन्योन्येन कृतं अन्योन्यस्मै ददाति अन्योन्यस्मात् गृह्णंति अन्योन्यस्य अन्योन्यास्मिन् । एवं परस्परं ॥

(एकत्वे द्विगुद्वंद्वौ) एकत्वे वर्तमानौ द्विगुद्वंद्वौ नपुंसकलिंगौ भवतः ॥

सांप्रतं लिंगविशेषमाह। (एकत्वे) इत्यादि सूत्रं । एकस्य भावः एकत्वं तस्मिन् ७-१ (अ इ ए) द्विगुश्च द्वंद्वश्च द्विगुद्वंद्व १-२ (ओ औ औ) द्विपदं सूत्रं। एकत्वे इति। एकवचने वर्तमानौ द्विगुद्वंद्वसमासौ नपुंसकलिंगौ भवतः । तत्र द्विगुसमासे नित्यमेकत्वमेव । तत्र अकारांतान्नित्यमीप्प्रत्ययस्तत्र स्त्रीलिंगत्वमेव। अकारांतवर्जितानां तु नपुंसकलिंगत्वमेव। द्वंद्वे तु इतरेतरयोगे द्विवचनमेव । पक्षे कुत्रचिदेकवचनमपि । तत्र यत्रैकवचनं तत्र नपुंसकलिंगमेव द्विवचनं बहुवचनं तु यथासंभवं त्रिष्वापि लिंगेषु भवतीति भावः ॥

(संख्यापूर्वो द्विगुः) संख्यापूर्वः समासो द्विगुर्निगद्यते । (समाहारेऽत ईप् द्विगुः) समाहारेऽर्थे द्विगुः समासो भवति ततोऽकारांतादीप्प्रत्ययो भवति । दशानां ग्रामाणां समाहारो दशग्रामी । अकारान्तो दिगुः स्त्रियां भाष्यते । पंचाग्नयः समाहृता इति पंचाग्नि। पंचाना गवां समाहारः पंचगु। नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वं । त्रिफलेति रूढितः ॥

द्वंद्वस्यैकत्वे नपुंसकत्वं पूर्वं दर्शितं । अथ क्रमाभावेपि प्रस्तुतत्वाद्द्विगुलक्षणमाह। सूत्रं (संख्यापूर्वः०) संख्या द्वित्रिचतुरादिका पूर्वा पूर्वपदवर्तिनी यस्य स संख्यापूर्वः १-१ (स्रो०) द्विगुः १-१ (स्रो०) संख्यावाची शब्दो यत्र पूर्वपदे भवीत अग्रे समाहारवाचकत्वं च भवति स द्विगुरिति समासो भवति। तदेव सूत्रेणाह। सूत्रं (समाहारेऽत ईप् द्विगुः) समाहार ७-१ (अ इ ए) अत् ५-१ स्व० (स्रो० एदो०) अतः अग्रे ईप् १-१ (सांके०) पश्चात् (आदबे०) अग्रे द्विगुः १-१ (स्रो०) चतुःपदमिदं सूत्रं । समाहारेर्थे एकत्र करणेर्थे द्विगुः समासो भवति। यत्र पूर्वपदे संख्यावाचि पदं भवति तच्च समाहारार्थवाचकमेकीकरणार्थसूचकं च पदं भवति स द्विगुः समास इत्यर्थः। ततः इति तस्माद्द्विगुसमासात् अकारांतात् ईप्प्रत्ययो भवति पात्रादिवर्जं। यद्यपि द्विगुसमासस्य प्राक् क्लीबलिंगत्वं प्रतिपादितं तथापि अकारांतात्परत ईप्रत्यये कृते स्त्रीत्वमेव। तत्र हि अदंतवर्जितानां क्लीबलिंगता उदा० दशन् ६-३ (ष्णः) इति नुडागमः। दशन् नाम् (नोपधायाः) इति शकारस्याकारस्य दीर्घः (नाम्नो०) स्व० (मोनु०) ग्राम ६-३ (नुडामः । नामि) इति दीर्घः (ष्टुनो० मोनु०) दशानां ग्रामाणां समाहार इति विग्रहे अत्र दश इति संख्या पूर्वपदं समाहारवाचकत्वात्। अतो द्विगुसमाससंज्ञायामुभयत्रापि (समासप्रत्यय-

योः) इति आमो लोपः । दशन्ग्राम इति स्थिते ततो अकारांतत्वादीप् (यस्य लोपः) स्व० दशग्रामी १-१ (हसे०) एवं त्रिलोकी पंचबली । पंचन् १-३ (जस्शसोर्लुक् । नाम्नो०) अग्नि १-३ (ए ओ जसि । ए अय् ।) स्व० (स्रो०) पंचाग्नयः समाहृता एकत्र कृताः इति विग्रहे विभक्तिलोपे (नाम्नो० सवर्णे०) पंचाग्नि । अत्र अदंतत्वाभावान्न ईप् । ततः समाहारस्यैकत्वात् (एकत्वे द्विगुद्वंद्वौ) इति वा क्लीबत्वे १-१ (नपुंसकात्स्यमोर्लुक्) पंचाग्नि इति सिद्धम् । तथा पंचानां गवां समाहार इति विग्रहे (समासप्रत्यययोः) इति उभयत्रापि आमो लोपः । पंचन्गो १-१ (नाम्नो० नपुंसकस्य) इति ह्रस्वः । ओकारस्य उकारः ह्रस्वादेशः । (संध्यक्ष०नपुंसकात्स्यमो०) अत्राप्यकारांतवर्जितत्वान्नेप् पंचगु इति सिद्धं त्रि ६-३ (नुडामः । त्रेरयङ् । ष्र्नो०) स्व० (मोनु०) फल ६-३ (नुडामः । नामिनः० मोनु०) अग्रे समाहार इति पदं । त्रयाणां फलानां समाहारः इति विग्रहे (समासप्रत्यय० उक्तार्थानां० आबतः स्त्रि०आपः) त्रिफला । ननु त्रिफला इत्यत्र संख्यापूर्वकत्वेपि द्विगुसमासो फलशब्दस्य अकारांतादीप्प्रत्ययः किं न क्रियते इत्याशंकायामाह । त्रिफला इति पदं । रूढितो लोकप्रसिद्धितः सिद्धलक्षणानुपपन्नस्य कथंचन बहुशिष्टादृतत्वं हि रूढेरित्यभिधीयते । नतु नियतलक्षणोपपन्नं इति द्विगुसमासः । पात्रादिवर्जितत्वात् पंचानां पात्राणां समाहारः पंचपात्रं । त्रयाणां भुवनानां समाहारास्त्रिभुवनं । एवं चतुर्युगं चतुःपथं इत्यादावकारांतत्वेऽपि ईप् न भवति । त्रिलोकं त्रिलोकी । अत्र विकल्पेन ईप् ॥ इति द्विगुसमासः ॥

(बहुव्रीहिरन्यार्थे) अन्यपदार्थे प्रधाने यः समासः स बहुव्रीहिसंज्ञको भवति । बहु धनं यस्य स बहुधनः । अस्ति धनं यस्य स अस्तिधनः । तस्य प्रधानस्यैकदेशो विशेषणतया यत्र ज्ञायते स तद्गुणसंविज्ञानः । लंबौ कर्णौ यस्य स लंबकर्णः ॥

सांप्रतं बहुव्रीहिसमासं निरूपयति । सूत्रं (बहुव्रीहिरन्यार्थे) बहुव्रीहि १-१ (स्रो०) अन्यार्थे अन्यस्य अर्थो अन्यार्थस्तस्मिन् ७-१ (अ इ ए) पश्चात् (नामिनो रः) द्विपदमिदं सूत्रं । समासमध्यवर्तिपदापेक्षया अन्यपदस्य बाह्यपदस्यैवार्थः प्रधानो यः अर्थात् अन्यदेव पदं प्रधानं यत्र स बहुव्रीहिसंज्ञकः समासो भवति । बहु १-१ (नपुंसक०) धन १-१ (अतोम् । अम्श० मोनु०) बहु प्रचुरं धनं यस्य इति विग्रहे अत्र समासस्थौ बहुधनशब्दौ ताभ्यां यस्येति पदं अन्यत्पदं प्रधानं ततो बहुव्रीहिसमासः । समाससंज्ञायामुभयत्रापि विभक्तिलोपः । यस्येत्यस्योक्तार्थानामप्रयोगः । बहुध-

न इति स्थिते बहुव्रीहेर्वाच्यलिंगता । इति बहुव्रीहेरन्यपदप्रधानत्वात्परलिंगस्य नरशब्दस्य पुंल्लिंगत्वात् पुंस्त्वे १–१ (स्त्रो०) बहुधनः इति सिद्धं । एवमस्थीन्येव धनं यस्य सोऽस्थिधनः । यदि वा अस्तीत्यव्ययं सत्तार्थवाचकं ततोऽस्ति विद्यमानं धनं यस्येत्यस्तिधनः १–१ (स्त्रो०) अस्त्यर्थे बहुव्रीहिः । एवं तपोधनः सधनः । द्वितीयाद्यंतान्यपदेषु प्रधानेषु बहुव्रीहिर्भवति । यथा प्राप्तो राजा यं स प्राप्तराजा । ऊढा कन्या येन स ऊढकन्यः । दत्तं वस्त्रं यस्मै स दत्तवस्त्रः । उद्धृतः शल्यो यस्मात्तदुद्धृतशल्यं क्षतं । वीतो गतो रागो यस्मात्स वीतरागः । बहु धनं यस्य स बहुधनः । धार्मिणो लोका यस्मिन्स धार्मिलोको ग्रामः । इत्यादि । इह बहुव्रीहिर्द्विधा तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञानश्च बहुव्रीहिसमासः । तस्य लक्षणं ग्रन्थकार एवाह । तस्येति । तस्य प्रधानभूतस्य पुरुषादेः एकदेशोऽवयवभूतो यत्र विशेषणतया विशेषणत्वेन ज्ञायते स तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । तस्योदाहरणं । लंबौ कर्णौ यस्य स लंबकर्ण इत्यत्र कर्ण इति नरस्य एकदेशः स एव समस्यमानविशेष्यभूतस्य नरादेर्विशेषणत्वेन ज्ञातोऽतस्तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । चित्रा गावो यस्य स चित्रगुः दीर्घकायः । अत्र कायस्य नरादेश्च एकत्वात् एवं दीर्घग्रीवो महाभुज इत्यादयस्तद्गुणसंविज्ञाने शब्दाः ॥

[बहुव्रीहौ विशेषणसप्तम्यंतयोः पूर्वनिपातो वक्तव्यः]
चक्रपाणिः ॥

ननु लंबकर्ण इत्युदाहरणे लंब इत्यत्र अन्यपदार्थप्रधानत्वात्पदसाम्ये कर्ण इत्यत्र अन्यपदार्थप्रधानत्वात्पदसाम्ये कर्णलंब इति कथं न प्रयुज्यते इत्याह । [बहुव्रीहौ०] इति । बहुव्रीहिसमासे यदि विशेषणीभूतं पदं भवति यच्च सप्तम्यंतं पदं भवति एतयोः पदयोः पूर्वनिपातः प्रथमं प्रयोगो भवति । बहुव्रीहेरुपलक्षणत्वात्कर्मधारयेऽपि विशेषणस्यैव पूर्वनिपातो भवति । रक्तलतेत्यादौ संबंधं सत् व्यावर्तकं विशेषणं । "विशेष्यं तु प्रधानं स्यात् स्वार्थस्यैव प्रकाशनात्" । यथा लंबकर्णः दीर्घग्रीव इत्यादि । सप्तम्यंतं यथा । ब्रह्मणि योनिरस्य स ब्रह्मयोनिः । अप्सु योनिरस्येत्यप्सुयोनिः । भाले लोचनं यस्य स भाललोचनः । भुवने कीर्तिर्यस्य स भुवनकीर्तिः । पद्मं नाभौ यस्य स पद्मनाभः (टाडकाः) इति डप्रत्ययः । चंद्रमौलिः । शूलपाणिः । चक्रपाणिः । कपिध्वजः इत्यादौ सप्तम्यंतं पदम् ॥

(प्रजामेधयोरसुक्) सुप्रजाः । सुमेधाः । दुर्मेधाः । (धर्मादन्) सुष्ठु धर्मो यस्य स सुधर्मा । रूपवती भार्या यस्य स रूपवद्भार्यः ॥

सुष्ठु प्रजा यस्येति विग्रहे तथा दुष्टा मेधा यस्येति विग्रहे विभक्तिलोपः सुप्रजा दुर्मेधा इति स्थिते (प्रजामेधयोः०) इति बहुव्रीहौ नञ्सुदुर्पूर्वयोः प्रजामेधाशब्द-

दस्य तः । सहस्रपात् सुपात् व्याघ्रपात् । सहस्रपादौ । सहस्रपादः । सहस्रपादं । सहस्रपादौ । द्वौ पादौ यस्य द्विपात् द्विपाद् । द्विपादौ । द्विपादः । द्विपादं । द्विपादौ । शसादौ विशेषमाह । [शसादौ स्वरे परे पादशब्दस्य पदादेशो वक्तव्यः] अनेन शसादौ स्वरादौ विभक्तौ परे पद् इति आदेशः । चकारादन्यत्रापि नपुंसके स्त्रीलिंगे ईपि परे तद्धिते च पद्आदेशः । कुंभपदी शतपदी सहस्रपदी एकपदी द्विपदी स्त्री नदादित्वादीप् । द्विपदो अपत्यं द्वैपदः इत्यादौ पदादेशः । प्रकृते द्विपदः । द्विपदा द्विपाद्भ्यामित्यादिशब्दाः । सहस्रपदः सहस्रपदा सहस्रपाद्भ्यां सहस्रपाद्भिः भ्यांभिस्इत्यादौ स्वरादित्वाभावान्न पदादेशः । [संख्यासुव्याघ्रादि०] इत्यादिशब्दात्कचिदन्यत्रापि पादशब्दस्याकारलोपः । गूढपात् । अपात् ॥

(टाडकाः) समासे सति ट अ ड क इत्येते प्रत्यया भवंति । "टकारस्तत्पुरुषे च स्यादकारो द्वंद्व एव च । डकारश्च बहुव्रीहौ ककारोऽनियमो मतः ॥" अचिंत्यो महिमा यस्यासावचिंत्यमहिमः (नो वा) नांतस्य पदस्य टेर्लोपो वा भवति यकारे स्वरे च परे । वाग्रहणात्कचिन्न भवति उपधालोपश्च । अह्नो मध्यं मध्याह्नः । कवीनां राजा कविराजः । टकारानुबंध ईबर्थः । कविराजी । राज्ञां पूः राजपुरं । वाक्च मनश्च वाङ्मनसं । दक्षिणस्यां दिशि पंथाः दक्षिणापथः । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रं । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । बहवो राजानो यस्यां सा बहुराजा नगरी । अत्र टिलोपे कृते (आबतः स्त्रियां) बहवः कर्तारो यस्य स बहुकर्तृकः ॥

अथ सर्वसमाससाधारणान्प्रत्ययानाह । सूत्रं (टाडकाः) टश्च अश्च डश्च कश्च टाडकाः १–३ (सवर्णे० स्रो०) सिद्धं एकपदं । समासे सति बहुव्रीहौ तत्पुरुषे द्वंद्वे कर्मधारये च नाम्नः यथासंभवं ट अ ड क एते चत्वारः प्रत्यया भवंति । यथासंभवं टकार ईबर्थः । डकारश्च टिलोपार्थः । अकारः ककारश्च यथास्थित एव । तत्र प्रथमं टप्रत्ययोदाहरणमाह । अचिंत्य १–१ (स्रो०) महिमन् १–१ (नोपधायाः । नाम्नो०) पश्चात् (हबे० उओ०) अचिंत्यो महिमा यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे विभक्तिलोपे अचिंत्यमहिमन् इति स्थिते (टाडकाः) इति टप्रत्ययः अत्र । सूत्रं न ६–१ स्व० (स्रो०) वा ३–१ (अव्य०) द्विपदं । नकारांतस्य पदस्य टेर्लोपो भ-

वति यकारे स्वरे च परे । यथा राज्यं । तथा स्वरे इति प्रस्तुतमेव । ततो महिमन् इ-त्यत्र आकारनकारयोर्लोपः स्वर० १-१ (स्रो०) अचिंत्यमाहिमः इति सिद्धं । परं न बहुसंमतोयं प्रयोगः । किंतु अचिंत्यमहिमा इत्येव संमतः । वाग्रहणात्क्वचिट्टेर्लोपो न भवति । च पुनः यत्र टेर्लोपो न भवति तत्र उपधाया लोपो भवति । तस्योदाहरणं य-था । अहन् ६-१ (अल्लोपः स्वरे) स्व० (स्रो०) मध्य १-१ (अतोऽम्० ह-बे० । उओ०) अह्नो मध्यमिति विग्रहे षष्ठीतत्पुरुषसमासः (समासप्रत्यययोः०) इ-ति विभक्तिलोपे अहन् मध्य इति स्थिते । क्वचिदमाद्यंतस्य परतामिति । मध्यअहन् इति स्थिते (सवर्णे०) वाग्रहणादुपधाया लोपः स्वर० १-१ (स्रो०) मध्याह्नः । एवं सायाह्नः । टप्रत्यये तु तत्पुरुषः । कवीनां ६-३ राजा १-१ इति विग्रहे तत्पुरु-षे विभक्तिलोपे कविराजन् टप्रत्ययः (नो वा) इति टिलोपः स्वर० (स्रो०) कवि-राजः तथा टकारानुबंध ईबर्थ ईप्प्रत्ययार्थस्ततः (ष्ट्वितः) इतीप् (यस्य लोपः ।) स्व० १-१ (हसे०) कविराजी । एवं महाराजः । राज्ञां ६-३ पूः १-१ तत्पुरुषे (समासप्रत्यययोः०) इति विभक्तिलोपः । राजन् पुर् इति स्थिते अत्र अप्प्रत्ययः स्व० (अतोऽम् । सवर्णे० मोनु०) राजपुरं । पूःशब्दस्य अदंतत्वे नपुंसकत्वात् (चोः कुः । हसे पः० स्रो०) च १-१ (अव्य०) मनस् नपुंसकत्वे (नपुंसकात्स्यमो-र्लुक् । स्रो०) च (अव्य०) वाक् च मनश्च इति विग्रहे द्वंद्वसमासे विभक्तिलोपः (चोः कुः) चस्य कः । वाक्मनस् (ञमे ञमा वा) कस्य ङः (टाडकाः) इति अप्र-त्ययः स्व० १-१ (अतोऽम् । अम्श०) वाङ्मनस इति सिद्धं । वाङ्मनसे इति वा । दक्षिणा ७-१ (आम्ङेः) इति ङेराम् । (ङितां यट् । यटोचि) इति सक् आगमः । पूर्वाकारस्य च अकारः स्व० (सवर्णे०) पथिन् १-१ (इतोत्पंचसु । थो नुट्) पन्थन् (आ सौ । नश्चापदांते० स्रो०) दक्षिणस्याः पंथाः इति विग्रहे तत्पु-रुषे (समासप्र०) इति विभक्तिलोपे पथिन् अप्रत्ययः (नो वा) इति टिलोपः इ-न्लोपः । स्वर० १-१ (स्रो०) दक्षिणापथः इति सिद्धं । केचित् त्वत्र डप्रत्यय-मेवेच्छंति । अहन् १-१ (हसे० अह्नः० स्रो०) च १-१ (अव्य० विसर्जे० स्तोः श्चु०) रात्रि १-१ (स्रो०) च १-१ (अव्य०) अहश्च रात्रिश्चेति विग्रहे द्वंद्वे (समासप्रत्यययोः०) अहन्रात्रि इति स्थिते (अह्नः सः । स्रो०) राञ्यादिवर्जित-त्वात् न रेफः किंतु (हबे । उओ । टाडकाः) इति डप्रत्ययः डित्त्वाट्टिलोपः स्व० १-१ (अतोऽम्० मोनु० अम्श०) अहोरात्रं इति सिद्धं । द्वि १-२ (त्यदा० ओ औ औ) त्रि १-३ (ए ओ जसि । ए अय् ।) स्व० (स्रो०) द्वौ च त्रयश्च इति विग्रहे द्वंद्वे विभक्तिलोपः (टाडकाः) इति डप्रत्ययः । टिलोपः स्व० १-३ (सवर्णे० । स्रो०) द्वित्राः । पंचन् १-३ अस् (जस्शसोर्लुक् । नाम्नो०) षष् १-३ (जस्शसोः० षो डः । वावसाने) डस्य टः । पंच च षट् च इति विग्रहे द्वंद्वे

विभक्तिलोपे पंचन्पष् (टाडकाः) इति डप्रत्ययः । डित्त्वाट्टिलोपः स्व० १–३ (सवर्णे० स्रो० नाम्नो०) पंचषाः । एवं एकश्च द्वौ च एकद्वौ । बहु १–३ (ए ओ जसि । ओ अव) स्व० (स्रो०) राजन् १–३ (नोपधायाः ।) स्व० (स्रो०) पश्चात् (हवे । उओ) बहवो राजानो यस्यामिति विग्रहे बहुव्रीहौ विभक्तिलोपे (टाडकाः) इति डप्रत्ययः टिलोपः । स्व० अत्र टिलोपे कृते (आबतः स्त्रियां) इत्याप् (सवर्णे०) १–१ (आपः) इति सेर्लोपः । बहुराजा एषा नगरी । बहवः कर्त्तारो यस्य स बहुकर्तृकः । बहु १–३ पूर्ववत् । कर्तृ १–३ (स्तुरार्) स्व० (स्रो०) बहवः कर्त्तारो यस्य इति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे विभक्तिलोपे बहुकर्तृकः । (टाडकाः) इति कप्रत्ययः (स्रो०) बहुकर्तृकः प्रासादः ग्रंथो वा । अधातुस्त्रीलिंगइकारांतउकारांतऋकारांतेभ्यः उरस्शब्दाच्च नित्य एव कप्रत्यय इति ज्ञातव्यम् । सपत्नीकः । प्रियसीमंतिनीकः । सवधूकः । फलितजंबूकः आरामः । नदीमातृको देशः । जीवत्पितृकः । व्यूढोरस्कः । ननु सपत्नी सवधूः जीवत्पिता व्यूढोरा इत्यादिप्रयोगा अर्हाः । एवमन्येपि प्रयोगाः । मैत्रस्य सखा मैत्रसखः । कंकणस्रजं मांसत्वचं वाक्त्विषं छत्रोपानहं द्विनावं द्विखारं ग्रामतक्षः पूर्वरात्रः अपररात्रः पुण्यरात्रः कृष्णभूमः पांडुभूमः द्विभूमः । उपदशाः । आसन्नविंशाः । बहुदायकाः । बहुलक्ष्मीकः इत्यादयो यथासंभवं ज्ञेयाः ॥ इति बहुव्रीहिसमासः ॥

(कर्मधारयस्तुल्यार्थे) पदद्वये तुल्यार्थे एकार्थनिष्ठे सति कर्मधारयः समासो भवति । नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलं । रक्ता चासौ लता चेति रक्तलता । पुमांश्चासौ कोकिलश्चेति पुंस्कोकिलः । पुंसः ख्यातः [पुंसः ख्ये संयोगांतस्य लोपो वक्तव्यः] (नाम्नश्च कृता समासः) प्रादेरुपसर्गस्य नाम्नश्च कृदंतेन सह समासस्तत्पुरुषो भवति । प्रकर्षेण वादः प्रवादः । कुंभं करोतीति कुंभकारः । अपकृष्टो वादः अपवादः । (सहादेः सादिः) समासे सति सहादीनां सादिर्भवति ॥ पुत्रेण सह वर्तते इति सपुत्रः । सहसंतिरसां सध्रिसमितिरयः । सहस्य सध्रि सध्र्यङ् । समः सामि सम्यङ् । तिरसस्तिरि तिर्यङ् ॥

सांप्रतं कर्मधारयं निरूपयति ॥ सूत्रं (कर्मधारयस्तुल्यार्थे) कर्मधारयः १–१ (स्रो०) तुल्यः सदृशो अर्थादेक एव अर्थोऽभिधेयो वाच्यं प्रयोजनं यस्य स तुल्या-

र्थः तस्मिन् ७-१ (अ इ ए) पदद्वये इति पूर्वपदे उत्तरपदे चैकार्थनिष्ठे एकार्थसंबंधे पदद्वये एकवस्तुवाचके सति योऽन्वयः स कर्मधारयनामा समासो भवति । एकस्मिन्नर्थे निष्ठा स्थैर्यं प्रवृत्तिर्वा यस्य तत् एकार्थनिष्ठं तस्मिन् । उदा० नीलं १-१ (अतोऽम् । अम्श० मोनु०) च १-१ (अव्य०) तद् १-१ (नपुंसकात्स्य०वावसाने) उत्पलं १-१ (अतोऽम् । अम्श० मोनु०) च १-१ (अव्य०) एकार्थताद्योतनाय चकारस्तच्छब्दश्च अथवा असौशब्दः आनीयते । नीलं च तदुत्पलं च इति विग्रहे अत्र नीलशब्दो विशेषणभूतः उत्पलशब्दश्च विशेष्यभूतः नीलं चेति विशेषणत्वात् पूर्वनिपातः । गुणद्रव्ययोराधाराधेयसंबंधित्वात् । एकार्थनिष्ठत्वं ततः कर्मधारयसमासः (समासप्रत्यययोः०) इति विभक्तिलोपः उक्तार्थानामप्रयोगः । नील उत्पल इति स्थिते (उओ) १-१ (अतोम् । अम्श० मोनु०) नीलोत्पलम् । रक्ता चासौ लता च इति विग्रहे । रक्ता १-१ (आपः०) च १-१ (अव्य०) अदस् १-१ (त्यदा० । सौ सः । सेरौ । ओ औ०) लता १-१ (आपः०) च १-१ (अव्य०) पुंस् १-१ (पुंसोऽसुङ्) सकारस्य अस् (त्रितो नुम्) पुमन्स् (न्सम्महतोऽधौ०) इति दीर्घः (हसे० संयोगांतस्य०) इति सलोपः पुमान् । च १-१ (अव्य०) पश्चात् (नः सक् छते) इति सकारागमः (स्तोः श्चुभिः० नश्चाप०) अदस् १-१ (त्यदा० सौ सः । सेरौ । ओ औ औ) पश्चात् (सवर्णे०) कोकिल १-१ (स्नो०) च १-१ (अव्य०) पुमांश्चासौ कोकिलश्चेति विग्रहे पूर्ववत्कर्मधारयः समासः । विभक्तिलोपः । ततः उक्तार्थानामप्रयोगः । पुम्स्कोकिल इति स्थिते ननु (संयोगांतस्य०) इति सकारलोपोऽत्र क्रियतां तत्राह । (पुंसः खपे०) इति पुंस्शब्दस्य खपप्रत्याहारे परे अलोपो भवति न संयोगांतस्य सकारस्य अलोपो भवति । न लोपः अलोपः तेन लोपो न भवतीत्यर्थः । ततो (नश्चा०) स्व० पुंस्कोकिल इति सिद्धं । एवं परमश्चासौ ईश्वरश्च परमेश्वरः । एवं महेश्वरः । महावीरः । महादेवः । पुनः विशेषमाह । सूत्रं (नाम्नश्च कृता०) नामन् ६-१ (अल्लोपः स्वरे) स्व० (स्नोर्विं०) च १-१ (अव्य०) पश्चात् (विसर्ज० स्तोः श्चु०) कृत् ३-१ स्व० समासः १-१ (स्नो०) चतुःपदं सूत्रं । प्रादेरुपसर्गस्य तथा नाम्नश्च ततः प्राक् प्रयुक्तस्य कृदंतेन कृत्प्रत्ययांतशब्देन सह तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति । चकारात् सहादयो गतिसंज्ञकाश्च ग्राह्याः । अथोदाहरणं । वद व्यक्तायां वाचि वद प्रपूर्वः प्रवदनं प्रवादः प्रकृष्टो वादः प्रवादः (घञ् भावे) इति घञ्प्रत्ययः । ञित्वात् (अत उपधायाः) इति वृद्धिः स्व० (स्नो०) प्रवादः १-१ अत्र प्रोपसर्गस्य कृदंतेन तत्पुरुषः । तथा डुकृञ् करणे कृ कुंभपूर्वः कुंभ अग्रे २-१ अम् (अम्श० मोनु०) कृ (वर्तमाने तिप् । तनादेरुप्) गुणः । करउ इति स्थिते उकारस्य गुणः ओ ।

स्वर० । कुंभं करोतीति विग्रहे पश्चात् (कार्येऽण् । समासप्रत्यययोः) उभयत्रापि विभक्तिलोपः । कुंभक अ इति स्थिते णित्त्वाद्वृद्धिः । कार स्व० १-१ (स्रो०) अत्र कुंभशब्दस्य कृदंतेन सह तत्पुरुषः कुंभकारः । सूत्रं (सहादेः०) सह आदिर्यस्य स सहादिस्तस्य ६-१ (ङिति । ङस्य) इत्यकारलोपः (स्रो०) सादिः स आदौ यस्य स सादिः १-१ (स्रो०) द्विपदं समासे कृते सति सहादीनां सह सम् तिरस् इत्यादीनां पूर्वपदानां क्रमेण सामि सध्रि तिरि इत्यादय आदेशा भवंति । आदिशब्दादन्येऽप्यादेशा यथासंभवं भवंतीति भावः ॥ तत्रोदाहरणं । सह १-१ (अव्य०) पुत्र ३-१ (टेन । अ इ ए । ष्रुनों०) सह पुत्रेण अत्र (नाम्नश्च) इति चशब्दात्तत्पुरुषः । प्रक्रियामते तु बहुव्रीहिः।(स तेन सहेति तुल्ययोगे) तुल्ययोगे सहेत्येतत्तृतीयांतेन समस्यते स बहुव्रीहिः । विभक्तिलोपे सहस्य स आदेशः १-१ (स्रो०) आदिशब्दात्समानस्यापि सो भवतीति सूचितं । तेन ज्योतिर्जनपदपिंडबंधुलोहितनाभिवेणीरात्रिगंधकुक्षिब्रह्मचारितीर्थ्यपत्नीपक्षेषु समानशब्दस्य सआदेशः । समानं ज्योतिर्यस्य स सज्योतिः । सजनपदः सपिंडः सबंधुः सलोहितः सनाभिः सवेणी सरात्रिः सगंधः सकुक्षिः सब्रह्मचारी सतीर्थ्यः समाना पत्नी सपत्नी सपक्षः समानपक्षः । रूपादिषु विकल्पेन समानशब्दस्य सआदेशः । समानं रूपं यस्य स सरूपः । समानरूप इति वा । सवर्णः समानवर्णः सजातीयः समानजातीयः सगोत्रः समानगोत्रः सस्थानं समानस्थानं सधर्मा समानधर्मा सवयाः समानवयाः सनामा समाननामा इति यथाप्रयोगमूहनीयाः । अंचु गतिपूजनयोः । अंच् सहपूर्वः । सह १-१ (अव्य०) अंचति (अप् कर्तरि) इति क्विप् । सह अंचतीति विग्रहे कृदंतेन क्विप्प्रत्ययेन तत्पुरुषसमासः क्विपः सर्वापहारी लोपः अंच् इत्यत्र (नो लोपः) इति नकारादेशरूपस्य अनुस्वारस्य लोपः (सहादेः सादिः) इति सहस्य सध्रिआदेशः (इ यं०) सध्र्यच् १-१ (अंचेः पंचसु नुम्) इति नुमागमः (स्तोः श्चुः) नस्य ञ् (हसे० संयोगांतस्य०) इति । चलोपे (चोः कुः) ञस्य ङ् । सध्र्यङ् अग्रे प्रत्यच्शब्दवत् । एवं सम्पूर्वः अंच् समः समि आदेशः अग्रे क्विप्प्रत्ययादिकं पूर्ववत् सम्यगंचति सम्यक् प्रकारेण अंचतीति सम्यङ् । एवं तिरस्पूर्वः अंच् तिरसः तिरिआदेशः । (इ यं स्वरे) तिर्यक् । द्वितीयाद्वित्वं यावत् प्रत्यच्वत् । शसादौ स्वरे तु तिरश्चादय आदेशा निपात्यंते । उदच्शब्दस्य उदीच् इति निपातः शसादौ स्वरे इति । तिरश्चः तिरश्चा । पूर्ववत् । एवं विष्वक् सर्वतः अंचतीति विष्वद्र्यङ् (सहादेः सादिः) इति विष्वक्स्थाने विष्वद्रिआदेशः । देवं अंचतीति देवद्र्यङ् (सहादेः सादिः) इति देवस्य देवद्रिआदेशः । अमुं अंचतीति अदद्र्यङ् अमुं इत्यस्य अदद्रिआदेश इत्यादयो यथासंभवं ज्ञेयाः ॥

(कोः कत्[1]) कुशब्दस्य कुत्सितेषदर्थयोः वर्तमानस्य तत्पुरुषे कदादेशो भवति। कुत्सितं अन्नं कदन्नं (ईषदर्थे कोः का कव कदुष्णे) कोष्णं कवोष्णं कदुष्णं। कालवणं (पुरुषे वा) कापुरुषः। कुपुरुषः। (पथ्यक्षयोः) कोः कादेशः स्यात्॥ कुपथः। कापथः। क्वक्षः। काक्षः। ईषदर्थे च। ईषज्जलं काजलं दधोर्डढौ स्यातां षड्भिः अधिका दश षोडश षट् प्रकारैः षोढा। संख्याया प्रकारे धा। [षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च वा भवतीति वक्तव्यम्] षोढा। षड्धा। षोढा षट् दंता यस्य सः षोडन् षष् दन्त इति स्थिते दंतस्य दतृ ऋ इत्। षस्य डत्वम्। दस्य डः ञितो नुम् षोडन्॥ बृहच्छब्दस्य सुडागमे तलोपश्च। बृहतां पतिः बृहस्पतिः महच्छब्दस्य टेराकारः समानाधिकरणे। महादेवः। महेश्वरः। द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूमी। द्योशब्दस्य द्यावादेशः। जायाया जंभावो दंभावो निपात्यते। दंपती–जंपती चित् जायापती (बृहस्पतिर्देवतायां) महेश्वरः। द्यावाभूमी। आकृतिगणोयम्॥

(कुत्सितेषदर्थयोः कोः कुशब्दस्य कदादयो वक्तव्याः) कु १–१ (अव्य०) अन्न १–१ (अतोऽम्) कुत्सितमन्नं इति विग्रहे अत्र व्याकरणांतरमते तत्पुरुषः। स्वमते तु कर्मधारयः। कुशब्दस्य कत् (चपा अबे०) तस्य दः स्वर० कदन्न १–१ (अतोम्। अम्श० मोनु०) एवं कदशनं कदध्वा सर्वत्र कुपूर्वः। कु १–१ (अव्य०) उष्ण १–१ (अतोऽम्) ईषदर्थे उष्णशब्दे परे कोः कु इत्यस्य कत् का कव एते त्रयः आदेशा भवंति। कु ईषदुष्णमिति विग्रहे एकत्र कत्। द्वितीये का तृतीये कव। कदुष्णम् कोष्णं कवोष्णम् १–१ सर्वत्र कुशब्दवत् लवणः कुपूर्वः। कु ईषल्लवणमिति विग्रहे ईषदर्थे का कालवणं (पुरुषे वा) पुरुषशब्दे परे कु इत्यस्य वा कादेशो भवति कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः कापुरुषः एवं कत्तृणं कद्रथः कद्वदः कदध्वा कापथः काक्षः काग्निः कदग्निः इत्यादयः प्रयोगानुसारेण ज्ञेयाः। षष्दशन् उभयत्रापि १–३ (जस्श० षो डः। वावसाने। समासप्रत्यययोः। ष्टुभिः ष्टुः) दस्य डः (सहादेः०) इत्यनेन षृइत्यस्य उः षोडश १–३ (जस्श० नाम्नो०) षड्भिरधिका दश

---

१ (कोः कदादिः) इत्यन्यत्र पुस्तके पाठः। २ षढेत्यपि क्वचित्।

षोडश । यद्वा षट् च दश चेति विग्रहे विभक्तिलोपे (सहादेः सादिः) इति षकारस्योकारो दस्य डः । इति वर्णविकारो जातः । यदि वा षोडशानां संख्यापूरणः षोडशः (एकादशादेर्डः) डित्त्वाट्टिलोपः स्वर० १–१ देवशब्दवत् षट् दंता अस्य स षोडन् (वयसि दंतस्य दतृ) इति पूर्वं दंतस्य दतृ इति आदेशः । ऋकारो नुमागमार्थः । ततः (ष्टुभिः ष्टुः) दस्य डः षषः षोडन् १–१ म् (ऋितो नुम् । हसे० संयोगांत० षो डः) । यद्वा (सहादेः सादिः) इति षस्य उः (टाडकाः) इति डप्रत्ययः । टिलोपः स्वर० (स्तो० षो डः) यद्वा षट् ददातीति षोडः । (नाम्नः०) इति डप्रत्ययः विभक्तिलोपः । (सहादेः सादिः) इति षस्य उत्वं । दस्य डः । (उओ० षो डः) तथा षष् संख्यायाः प्रकारे धाप्रत्ययः । षड्भिः प्रकारैः षोढा । यद्वा षट् धा प्रकारा यस्य षोढा (ष्टुभिः ष्टुः) इति धस्य ढः (सहादेः सादिः) इति षोढा इत्यव्ययं । तथोक्तं [षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च धासु वेति वक्तव्यं] इति बृहतां पतिः बृहत्पतिः बृहस्पतिः अत्र (सहादेः सादिः) इति तकारस्य सकारः । केचिदत्र बृहस्पतिरिति न पठंति । वाचस्पत्यादिषु असाधितत्वात् । अथवा बृहत्याः पतिः बृहतां पतिः बृहस्पतिः (सहादेः सादिः) अनेन बृहती इत्यस्य बृहस् आदेशः । महांश्चासौ ईश्वरश्च अत्र (सहादेः सादिः) इति महच्छब्दस्य महा इत्यादेशः (अ इ ए) महेश्वरः । महादेवः । महामाया । महात्मा । द्यौभूमि (औरी) द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूमी । अत्र (सहादेः०) इति द्यौ इत्यस्य द्यावा इत्यादेशः । ततः १–२ (औ यू) ई (सवर्णे०) एवं दयितापतिः जायापतिः । दयिता च पतिश्च दंपती जाया च पतिश्च जंपती दयिताजाययोः क्रमेण दंजं इत्येतावादेशौ भवतः । उभयत्रापि १–२ (ओ यू । सवर्णे०) दंपति २दंपतिभ्यां ३ दंपत्योः २ एवं जंपति । प्रक्रियामते तु जायाया जंभावदंभावौ वा निपात्यौ । ननु स्वच्छंदमादेशः क्रियते इत्याशंकायामाह । आकृतिगणोयं यादृशी आकृतिः आकारः प्रयोगस्य दृश्यते तादृश एव प्रयोगो निपात्यते तादृश एवादेशः क्रियते अस्मिन्गणे इति आकृतिगणः कथ्यते । लक्ष्यानुसारेण सूत्रस्य प्रवृत्तिः सिद्धं शब्दाकारमुपलभ्य तदनुसारेणादेशविधानमित्यर्थः ॥

(अलुक् क्वचित्) क्वचित्समासे कृते तद्धितेऽपि विभक्तेरलुग्भवति । कृच्छ्रान्मुक्तः । स्तोकान्मुक्तः । अप्सु योनिरस्येति अप्सुयोनिः । उरसि लोमानि यस्यासौ उरसिलोमा । हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक् । कंठे कालो यस्यासौ कंठेकालः । वाचोयुक्तिः । दिशोदंडः । पश्यतोहरः । वनेचरः इत्यादि [स-

मानाधिकरणे शाकपार्थिवादीनां मध्यमपदलोपो वक्तव्यः] शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । देवपूजको ब्राह्मणो देवब्राह्मणः ॥

पुनर्विशेषमाह । सूत्रं । अलुक् १-१ (हसे०) क्वचित् १-१ (अव्य०) क्वचिदिति । समासे कृते तद्धितप्रत्ययेऽपि परे पूर्वपदविभक्तेर्लुक् लोपो न भवतीत्यर्थः । तद्धितप्रत्यये यथा आमुष्यायणः । इत्यादौ विभक्तेरलुक् । समासे तु दर्शयति । कृच्छ्र ५-१ (ङसिरत् । सवर्णे०) मुक्त १-१ (स्रो० अमे अमा वा) तस्य नः । कृच्छ्रान्मुक्त इति विग्रहे अत्र तत्पुरुषसमासः । अत्र पूर्वपदविभक्तेरलुक् । उत्तरपदविभक्तेस्तु (समासप्रत्यययोः) इति लुक् । पुनः १-१ (स्रो०) कृच्छ्रात मुक्तः कृच्छ्रान्मुक्तः इति । एवं स्तोकान्मुक्तः तथा अप्सुयोनिः अप् ७-३ स्व० योनि १-१ (स्रो०) अप्सु पानीयेषु योनिर्यस्येति बहुव्रीहिः । अत्र सप्तमीबहुवचनस्य अलुक् केवलमुत्तरपदस्य सेर्लुक् । उरस् ७-१ स्व० लोमन् १-३ (जश्शसोः० नोपधायाः मो० स्व०) उरसि लोमानि यस्येति विग्रहे पूर्वपदसप्तम्या अलुक् उत्तरपदस्य जसो लुक् । पुनः १-१ (नोप० हसे० नाम्नो०) उरसिलोमा एवं हृद् ७-१ स्व० स्पृश् संस्पर्शने । हृदुपृशं । हृदि स्पृशतीति विग्रहे तत्पुरुषसमासः । क्विपः सर्वापहारी लोपः १-१ (दिशाम्) इति शस्य कः (हसे पः०) अत्र क्वचिदिति वचनात् कृदन्तेऽपि हृदि इति सप्तम्या विभक्तेरलुक् । एवं कंठे ७-१ कालः १-१ वाचो ६-१ युक्तिः १-१ दिशो ६-१ दंडः १-१ पश्यतो ६-१ हरः १-१ दस्योः ६-१ पुत्रः १-१ एतेषु यथासंभवं विभक्तेरलुक् । कंठे इत्यत्र सप्तमी अन्यत्र षष्ठी । एवं स्तंबेरमः । कर्णेजपः । युधिष्ठिरः । (अग्न्यादेः०) इति षत्वं आत्मनेपदं । परस्मैपदं । देवानांप्रियः । दिवस्पतिः । वास्तोःपतिः इत्यादावलुक् । एकविभक्त्यंतानां पदानां विशेषणविशेष्यभावेन एकार्थनिष्ठत्वं समानाधिकरणं । तत्र वर्तमानानां शाकपार्थिवादीनां शब्दानां मध्यमपदस्य द्वयोः पदयोर्मध्यवर्तिनः पदस्य लोपो वक्तव्यः । केचित्तु उत्तरपदलोप इति पठंति ते पूर्वपदात् उत्तरपदस्य लोपमिति व्याचक्षते । अथवा प्रथमसमासापेक्षया उत्तरपदस्येति व्याख्यंति । परं शाकपार्थिवादीनामित्यशेषस्यापि पदस्यानिरूपितत्वात्तन्न संगतं । पुनश्चेत्थं । शाकप्रियपार्थिव इति स्थिते शाकः प्रियो यस्य स शाकप्रियः शाकप्रियश्चासौ पार्थिवश्चेति विग्रहे अत्र एकविभक्तिकत्वेन समानाधिकरणं ततो मध्यमपदस्य प्रियशब्दस्य लोपः । शाकपार्थिव इति स्थिते १-१ (स्रो०) तथा देवपूजको ब्राह्मणः देवान्पूजयतीति देवपूजकः देवपूजकश्चासौ ब्राह्मणश्चेति विग्रहे पूर्ववद्विभक्तिलोपे मध्यमपदस्य पूजकस्य लोपः देवब्राह्मणः १-१ (स्रो०) प्राग्वत् ॥

[आदेश्च द्वंद्वे] द्वंद्वे समासे पूर्वपदस्य लोपो वक्तव्यः। चकारग्रहणाद्विकल्पेन। माता च पिता च पितरौ। शिष्यमाणो लुप्यमानार्थाभिधायी। श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ। दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ॥

पुनराह [आदेश्च द्वंद्वे] इति। आदिशब्दस्य जहल्लिंगत्वात् पदविशेषणत्वेपि पुंस्त्वं द्वंद्वे द्वंद्वसमासे इतरेतरयोगे आदिपदस्य लोपो भवति। चकारात् कुत्रचिन्न तु सर्वत्र। मातृ १-१ (सेरा०) ङित्वाट्टिलोपः। ऋलोपः०। स्व० च १-१ (अव्य०) पितृ १-१ पूर्ववत् (स्त्रो०) च १-१ (अव्यया०) माता च पिता च इति विग्रहे द्वंद्वसमासे (समासप्रत्यययोः०) इति विभक्तिलोपे उक्तार्थानामिति च लोपे मातृपितृ [आदेश्च द्वंद्वे] इति मातृशब्दस्य लोपः। इतरेतरयोगे द्विवचनं। १-२ (पंचसु अर्) स्व० पितरौ। एवं श्वश्रूश्वशुरौ श्वश्रूश्च श्वशुरश्च इति विग्रहे विभक्तिलोपे [आदेश्च द्वंद्वे] इति श्वश्रूपदलोपः श्वशुर १-२ (ओ औ औ) एवं दुहितृपुत्रौ दुहिता च पुत्रश्चेति विग्रहे विभक्तिलोपे आदिभूतस्य दुहितृशब्दस्य लोपः। पुत्र १-२ (ओ औ औ) चकारो बहुलार्थस्तेन कुत्रचिन्न तु सर्वत्र। यथा धवखदिरौ इत्यादौ लोपो न। चकारात्पक्षे मातापितरौ श्वश्रूश्वशुरौ इत्यपि भवति॥

[ऋतां द्वंद्वे] द्वंद्वे समासे पूर्वपदस्य ऋकारस्य वाकारो वक्तव्यः। माता च पिता च मातापितरौ॥

पुनर्विशेषमाह (ऋतां०) इति ऋत् ६-३ स्व० द्वंद्वे ७-१ (अ इ ए) ऋतामिति। ऋकारांतशब्दानां द्वंद्वे पूर्वं यत्पदं तत्संबंधिनः ऋकारस्य आकारो भवति। माता च पिता च अत्र विभक्तिलोपे मातृशब्दस्य ऋकारस्य आ मातापितृ १-२ (पंचसु अर्।) स्व० मातापितरौ। एवं पितापुत्रौ दुहितापुत्रौ होतापोतारौ। इत्यादि। पक्षे पूर्वपदलोपे पितरौ। वाग्रहणादेव मातरपितरावित्यपि॥

(द्वंद्वे सर्वादित्वं वा) द्वंद्वे समासे सर्वादित्वं वा भवति। वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरे च वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः। वैयधिकरण्ये बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपश्च। कुमुदस्य गंध इव गंधो यस्य स कुमुदगंधिः। (उपमानाच्च) उपमानात्परस्य गंधशब्दस्याकारस्येकारो भवति। हंसस्य गमनमिव गमनं यस्याः सा हंसगमना॥

(द्वंद्वे सर्वादित्वं वा) द्वंद्वे समासे सर्वादीनां शब्दानां सर्वादित्वं सर्वादिकार्यं वा भवति । भवति वा न भवतीत्यर्थः । उदा० वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः । द्विस्थाने । वर्णा ब्राह्मणादयः । आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः । इतरे शूद्रवृषलादयः । ततो वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरे च समाहारद्वंद्वस्ततो विभक्तिलोपे उभयत्रापि १-३ एकत्र सर्वादित्वात् (जसी० अ इ ए) आदौ (सवर्णे०) आश्रम अग्रे इतर (अ इ ए) यत्र सर्वादित्वं न तत्र १-३(सवर्णे० स्रो०)वैयधिकरण्ये इति भिन्नविभक्त्यंतानां पदानां भिन्नार्थनिष्ठत्वं वैयधिकरण्यं यद्वा भिन्नविभक्त्यंतत्वे सति भिन्नार्थप्रतिपादकद्वारा अन्यस्मिन्नर्थे वृत्तिर्व्यधिकरणं तस्य भावो वैयधिकरण्यं तस्मिन् वर्तमाने सति बहुव्रीहिसमासे मध्यमपदलोपो वक्तव्यः । कुमुद ६-१ (ङस्स्य) गंध १-१ (स्रो०) इव १-१ स्व०(अव्य०) गंध १-१(स्रो०)कुमुदस्य गंध इव गंधो यस्येति विग्रहे अत्र कुमुदस्येति षष्ठ्यंतं शेषाणि प्रथमांतानि (समासप्रत्यययोः) इति विभक्तिलोपे (उक्तार्थानां०) इति इवलोपे कुमुदगंध इति स्थिते अत्र मध्यमपदस्य गंधस्य लोपः । पश्चान्मध्यमपदलोपश्चेति चकाराद्गंधादेः इप्रत्ययः (यस्य लोपः ।) स्व० १-१ (स्रो०) कुमुदगंधिः । तथैव हंसस्य ६-१ (ङस्स्य) गमनं १-१ (अतोम् । अम्श०। मोनु०) इव १-१ (अव्य०) गमनं १-१ पूर्ववत् । हंसस्य गमनमिव गमनं यस्या इति विग्रहे बहुव्रीहिः (समास०) उक्तार्थानामप्रयोगः । हंसगमनगमन इति स्थिते मध्यमपदस्य गमनस्य लोपः । पश्चात् (आबतः स्त्रियां) १-१ (आपः) हंसगमना । समासश्चतुर्द्धा । नित्य १ अनित्य २ लुक् ३ अलुक् ४ भेदात् ॥

(दिक्संख्ये संज्ञायां) दिग्वाचकसंख्यावाचकशब्दौ संज्ञायां विषये परपदतुल्यार्थे समस्येते समासस्तत्पुरुषो भवति । अविग्रहो नित्यसमासः । अन्यस्तु स्वपदविग्रहोऽपि । दक्षिणाग्निः । सप्तग्रामः । इति समासप्रक्रिया समाप्ता ॥

अथ नित्यसमासमाह । (दिक्संख्ये०) इति दिक्संख्ये १-२ संज्ञायां ७-१ दिग्वाचकं संख्यावाचकं च पदं संज्ञायां वाच्यमानायां तुल्यार्थेन उत्तरपदेन सह अविग्रहं रहितं समस्यते समासश्च तत्पुरुषो भवति । तत्र समासश्च नित्यो भवति । अथ नित्यानित्यसमासस्वरूपमाह । अविग्रहो नित्यसमासः । यो नित्यसमासः स विग्रहरहितः आदिः समस्यमानपदाविग्रहो भवति । परपदाविग्रहोऽप्यपिशब्दात् स्वपदविग्रहोऽपि भवति । अस्वपदविग्रहो यथा स्त्रियमधिकृत्य अत्राधिकृत्येति परपदेन विग्रहः । न त्वस्वपदत्वादस्वपदम् । अथवा बहु धनं यस्य सः अत्र यस्येति परपदे विग्रहोपि भवति । अस्वपदविग्रहो यथा । अश्वादन्यः इत्यप्यस्वपदविग्रहः । तथा ग्रामं प्राप्त इत्यादौ स्वाभ्यां विग्रहः मध्यवर्तिभ्यां पदाभ्यां विग्रहः । अथ नित्यसमासोदाहरणं

यथा । दक्षिणाग्निभेदः । दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः । इति दिग्वाची दक्षिणाशब्दः । एकार्थेन अग्निना परपदेन समसितः समासश्च तत्पुरुषः । नित्यत्वाद्विग्रहो न क्रियते । तथा सप्तग्राम इत्यत्र सप्तन्शब्दः संख्यावाचकः एकार्थेन ग्रामपदेन समसितः । अत्र विग्रहं विनापि नित्यस्तत्पुरुषसमासः नित्यं पदद्वयात्मकत्वात्समासरूपमेव पदमित्यर्थः । दक्षिणाग्निरिति । अग्निरिति अग्निभेदनामवाची शब्दः । सप्तग्राम इति । " पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावोऽमादौ तत्पुरुषः स्मृतः । चकारबहुलो द्वंद्वः संख्यापूर्वो द्विगुः स्मृतः ॥ १ ॥ यस्य येन बहुव्रीहिः स चासौ कर्मधारयः । इति किंचित्समासानां षण्णां लक्षणमीरितम् ॥ २ ॥ " इति सुबोधिकायां समासदीपिका समाप्ता ॥

अथ तद्धितो निरूप्यते ॥ ॥ (अपत्येऽण्) नाम्नोऽपत्येर्थेऽण्प्रत्ययो भवति । उपगोरपत्यमिति वाक्ये उपगोः अण् इति स्थिते (समासप्रत्यययोः) इति षष्ठीलोपः । णकारो वृद्ध्यर्थः ॥(आदिस्वरस्य ञ्णिति च वृद्धिः) स्वराणां मध्ये य आदिस्वरस्तस्य वृद्धिर्भवति ञिति णिति च तद्धिते परतः । उकारस्य औकारो वृद्धिः ॥

अथ तद्धितो निरूप्यते । अथेति । समासकथनानंतरं तद्धितस्तद्धितसंज्ञकः प्रत्ययो निरूप्यते कथ्यत इत्यर्थः । तस्य समासस्य हितो यदि वा तेषां पूर्वोक्तानां नामादीनामर्थांतरप्रकाशनेन हितस्तद्धितः स निरूप्यते कथ्यत इत्यर्थः । यद्यपि तद्धितसंज्ञकाः प्रत्यया बहवः संति तथापि जात्यभिप्रायेणैकवचनं । सूत्रं । न पतति पिता यस्मात्तदपत्यं तस्मिन् अपत्ये ७–१ (अ इ ए) अण् १–१ (हसे० नाम्नो०) इति अपत्ये पुत्रपौत्रादिसंताने शिष्यप्रशिष्यादिसंताने वा वाच्ये सति नाम्नः अण प्रत्ययो भवति । अत्रापि नामशब्देन पदमेव विवक्षितं । अन्यथा अविभक्ति नामेत्युच्यमाने उपगोरिति षष्ठ्यंतात् अण् प्रत्ययो न स्यात् । यद्वा उपगुशब्दात्प्रथमं अण् प्रत्ययः । ततः षष्ठीं दत्त्वा विग्रहः कार्यः । उदा० उपगुशब्दात् अपत्यर्थे अण् प्रत्ययः । ततः उपगु ६–१ (ङिति । ङस्य) इत्यकारलोपः (स्रो०) उपगोरपत्यमिति वाक्ये विग्रहे सति तद्धितेपि विग्रहो अन्वययोग्यत्वे सत्येव भवति । तेन वस्त्रमुपगोरत्रेत्यादौ न उपगुनाम्नः तापसस्यापत्यं संतानः पुत्रादिरिति विग्रहे कृते (समासप्रत्यययोः) इति विभक्तिलोपे उक्तार्थानामिति अपत्यशब्दे लुप्ते उपगु अण् इति स्थिते णकारो वृद्ध्यर्थः । ईबर्थश्च । वृद्धिकरणे सूत्रं । आदिश्चासौ स्वरश्च आदिस्वरस्तस्य ६–१ (ङस्य) ञ्णिति ञ् च ण् च ञ्णौ तौ इतौ यस्य स ञ्णित् त-

स्मिन् ञ्णिति ७–१ स्व० वृद्धि १–१ (स्रो०) त्रिपदमिदं सूत्रं । स्वराणां तद्धितप्रत्ययांतपदसंबंधिनां सर्वस्वराणां मध्ये य आदिस्वरस्तस्य ञ्णाति ञिति णिति च तद्धिते प्रत्यये परे वृद्धिर्भवति । अनेन उकारस्य औकारो वृद्धिः (आरै औ वृद्धिः) इत्युक्तत्वात् । औपगु इति स्थिते ॥

(वोऽव्यस्वरे) उकारस्य ओकारस्य वाव् भवति यकारे स्वरे च परे । औपगवः । वासिष्ठः । गौतमः ॥

सूत्रं । उश्च औश्च वो वौ ६–२ (सांके०) अव् १–१ (हसे०) यश्च स्वरश्च यस्वरं तस्मिन् ७–१ (अ इ ए) त्रिपदं सूत्रं । अंत्यउवर्णस्य ओकारस्य च अव् भवति तद्धितसंबंधियकारे स्वरे च परे । अत्र स्वरे परे उकारस्य अव् गव् स्व० औपगव (कृत्तद्धितसमासाश्च) इति नामसंज्ञायां १–१ (स्रो०) उपगुर्नाम कश्चिन्मुनिस्तस्य अपत्यं औपगवः स्त्री अपत्यं चेत्तर्हि औपगवी । एवं वसिष्ठस्यापत्यं वासिष्ठः । अण्प्रत्ययः । अत्र वकारे स्थिताकारस्यादिस्वरस्य वृद्धिराकारः (यस्य०) स्व० एवं गोतमस्यापत्यं गौतमः । इत्यत्राणनिमित्ता वृद्धिः । ओकारस्य औकारः १–१ (स्रो०) सर्वत्र तद्धिते विकल्पानुवृत्तिर्ज्ञेया इति । स्वायंभुवः इत्यादौ अवादेशो न ॥

(ऋ उरणि) ऋकारस्य उर् भवति अणि परे [षषो णो वाच्यो मातरि] षाण्मातुरः ॥ द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः ॥

सूत्रं । ६–१ (सांके०) उर् १–१ (हसे०) अण् ७–१ स्व० अण्प्रत्यये परे मातृशब्दसंबंधिन ऋकारस्य उर् भवति । षष् मातृ षष् ६–३ (ष्णः) इति नुट् (षो डः । ष्टुभिः ष्टुः) । स्वः (मोनु०) मातृ ६–३ (नुडामः । नामि) षण्णां मातृणामपत्यमिति विग्रहे अथवा षट् च ताः मातरश्चेति विग्रहे (समासप्रत्यययोः) इति विभक्तिलोपः । षष् मातृ इति स्थिते (आदिस्वरस्य०) इति वृद्धिः (षो डः । वावसाने) डस्य टः (ञमे ञमा वा) टस्य णः । यद्वा (षषो णो वाच्यो मातरि) इति केचित् । यथा क्वचित् (जबानामपि ञमा एष्टव्याः) इति केचित् (ऋ उरणि) इति उर् स्व० । (स्रो०) षाण्मातुरः । कार्तिकेय इत्यर्थः । एवं द्वयोः मात्रोरपत्यमिति विग्रहे उभयत्रापि द्वि ६–२ (त्यदादेः०आवतः० टौसोरे । ए अय् ।) स्व० मातृ ६–२ (ऋ रं । स्रो० अपत्येऽण्) ञ्णित्त्वाद्वृद्धिः । द्विइत्यस्य द्वै (ऋ उरणि) इति उर् स्व० १–१ (स्रो०) द्वैमातुरः गणेशः । एवं भाद्रमातुरः द्वावपि सतीसुतवाचकौ । सत्यास्तु तनयषाण्मातुरवद्भाद्रमातुरः । इत्यादि अणंताः । अन्यत्रापि अण्प्रत्ययो भवति । " यतः रागान्नक्षत्रयोगाच्च समूहात्सोस्य देवता । तद्वेत्त्यधीते तस्येदमेवमादिष्वणिष्यते ॥ १ ॥ " रागाद्यथा । कुंकुमेन रक्तं वस्त्रं कौंकुमं । नक्षत्र-

योगात् पुष्येण शुक्तः कालः पौषः । समूहात् । नराणां समूहो नारः । स्त्रीणां समूहः स्त्रैणं । सोस्य देवतार्थे । इन्द्रो देवतास्येति ऐंद्रं । तद्वेत्ति वा अधीते इत्यस्यार्थे । व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः तस्येदमित्यस्यार्थे । देवदत्तस्येदं दैवदत्तं । सुवर्णस्येदं सौवर्णं । इत्याद्यर्थेष्वप्यण्प्रत्ययः स्यात् । तदग्रे यथास्थाने साधयिष्यति ॥

(अत इञनृषेः) आकारांतान्नाम्नोऽनृषिशब्दादपत्येर्थे इञ्प्रत्ययो भवति (यस्य लोपः) देवदत्तस्यापत्यं दैवदत्तिः । श्रीधरस्यापत्यं श्रैधरिः । दशरथस्यापत्यं दाशरथिः । पुरंदरस्यापत्यं पौरंदरिः । रावणस्यापत्यं रावणिः ॥

अथ अपत्यार्थे प्रत्ययांतरमाह । सूत्रं । अत् ५–१ स्व० । (स्तो०) इञ् १–१ (हसे०) पश्चात् (आदबे०) अनृषिः न ऋषिः अनृषिः तस्मात् ५–१ (ङिति) इतीकारस्य एकारः (ङस्य) इत्यकारलोपः (स्तो०) पूर्वं स्व० त्रिपदं ऋषिवाचकशब्दवर्जितादकारांतान्नाम्नो अपत्येर्थे इञ् प्रत्ययो भवति अणोऽपवादः । अत्र ञकारो वृद्ध्यर्थः । उदा० देवदत्तस्यापत्यं इञ्प्रत्ययः ञकारो वृद्ध्यर्थः । देवदत्त (आदिस्वरस्य०) इति वृद्धिः । दै (यस्य लोपः) स्व० १–१ (स्तो०) दैवदत्तिः । एवं श्रीधरस्यापत्यं श्रैधरिः । अत्र इञ्प्रत्यये श्री इत्यस्य श्रै इति वृद्धिः । तथा दशरथस्यापत्यं दाशरथिः । अत्र वृद्धिकार्ये दस्य दा । पुरंदरस्यापत्यं पौरंदरिः । अत्र उकारस्य औकारो वृद्धिः । एवं रावणिः [बाह्वादेश्च] बाह्वादेस्तु अकारांतत्वाऽभावेऽपि इञ्वक्तव्यः । बाहविः द्वापरिः आग्निः शार्म्मिः सर्वत्र तद्धिते विकल्पानुवृत्तिरस्त्येव । तेन वासुदेवः शैवः वैदेहः इत्यादौ इञ् न स्यात् [व्यासवरुडसुधातृनिषादबिंबचंडालादंतस्य वा कः] एभ्योऽपत्ये इञ् तद्योगे चैषामंतस्य अक आदेशः । वैयासकिः । वारुडकिः । सौधातकिः । नैषादकिः । बैंबाकिः । चांडालकिः ॥

(ण्यायनणेयणीया गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वस्त्रादेश्च) गर्गादेर्नडादेरत्र्यादेः स्त्रीलिंगात्पितृष्वस्त्रादेश्च ण्य आयनण् ण्येय णीय इत्येते प्रत्यया भवंति अपत्येऽर्थे । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः वत्सस्यापत्यं वात्स्यः नडस्यापत्यं नाडायनः चरस्यापत्यं चारायणः अमुष्यापत्यं आमुष्यायणः अत्रेरपत्यं आत्रेयः कपेरपत्यं कापेयः । गंगाया अपत्यं गांगेयः मह्या अपत्यं माहेयः पैतृष्वस्त्रीयः मातृष्वस्त्रीयः ॥

सूत्रं । (ण्यायनणेयणीयाः०)ण्यश्च आयनण् च एयण् च णीयश्च ण्यायनणेयणीयाः

१–३ (सवर्णे० गर्गश्च नडश्च अत्रिश्च स्त्री च पितृष्वसा च गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वसारस्ते आदौ यस्य स गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वस्रादिस्तस्मात् ५–१ (ङिति । डस्य) इत्यकारलोपः (स्तो०) द्विपदमिदं सूत्रं । द्वंद्वांते श्रूयमाणः प्रत्येकं संबध्यत इत्यादिशब्दस्य प्रत्येकं योगस्तेनापत्येर्थे गर्गादेर्ण्यः नडादेरायनण् अत्र्यादेः स्त्रीलिंगाच्च ण्यण् पितृष्वस्रादेः णीयः । सर्वत्र णकारो वृद्ध्यर्थः ण्यणीययोर्वृद्ध्यर्थमादौ प्रयुक्तो णकारोऽणंतत्वनिरासस्सूचकः अणंतत्वाभावादीप्निषेधः । गर्ग वत्स । गर्गस्यापत्यं वत्सस्यापत्यमिति विग्रहे ण्यण् णित्वाद्वृद्धिः गार्ग वात्स (यस्य लोपः) उभयत्रापि स्व०(स्तो०) गार्ग्यः वात्स्यः । स्त्र्यपत्यं चेत् गार्ग्या । वात्स्या । नडस्यापत्यं नाडायनः । आयनण् प्रत्ययः णित्वाद्वृद्धिः (यस्य लोपः) । स्व० १–१ एवं चरस्यापत्यं चारायणः स्त्रियां नाडायणी चारायणी । अदस् ६–१ (त्यदा० दस्य मः । ङस्य । मादू । क्वि०)अमुष्यापत्यमिति विग्रहे आयनण्प्रत्ययः णित्वाद्वृद्धिः। आ (अलुक् क्वचित्) इति षष्ठ्या विभक्तेर्न लोपः (यस्य लोपः) स्व० १–१ (स्तो०) आमुष्यायणः । अस्यार्थः । "स्यादामुष्यायणो मुख्यपुत्रः प्रख्यातपुत्रकः ।" इति । अत्रेरपत्यं आत्रेयः । ण्यण्प्रत्ययः आदिवृद्धिः (यस्य०) स्व० १–१ (स्तो०) एवं कपेरपत्यं कापेयः । अणंतत्वादीप् । आत्रेयी । कापेयी । गंगायाः अपत्यं गांगेयः । मह्याः अपत्यं माहेयः एवं वैनतेयः सैंहिकेयः काद्रवेयः पितुः स्वसा पितृष्वसा । मातुः स्वसा मातृष्वसा [मातृपितृभ्यां स्वसुः सकारस्य षत्वं वक्तव्यं] पितृष्वसृ ६–१ (ऋतो ङ उः) डित्वाट्टिलोपः । अग्रे अपत्य१–१ (अतोऽम्) पितृष्वसुरपत्यं पैतृष्वस्रीयः । एवं मातृष्वस्रीयः उभयत्रापि णीयः प्रत्ययः । पितृशब्दस्य इकारस्य ऐकारो वृद्धिः मातृशब्दे न वृद्धिः वृद्धेरेव सद्भावात् । एवं स्वसुरपत्यं स्वस्रीयः अत्र (णितो वा) इति विकल्पान्न वृद्धिः ॥

(लुग्बहुत्वे क्वचित्) अपत्येर्थे उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य बहुत्वे सति क्वचिदृष्यनृषिविषये लुग् भवति । गर्गाः । वसिष्ठाः । अत्रयः । विदेहाः ॥

अथ स्यादौ विषये तद्धितप्रत्ययांतानां बहुवचने साधनविधिमाह। लुक् १–१(हसे०) बहुत्व ७–१ (अ इ ए) क्वचित् १–१ (अव्य०) त्रिपदं । अपत्येर्थे उत्पन्नस्य अणादेः प्रत्ययस्य बहुवचने सति क्वचिदिति ऋषिवाचकशब्दविषये अनृषिवाचकविषये वा लुग्भवति न स्त्रियां । तत्र ण्यप्रत्ययस्य यथा गार्ग्यः गार्ग्यौ । बहुवचने गार्ग्य अस् इति स्थिते (लुक् बहुत्वे०) इति ण्यप्रत्ययस्य लुक् निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति वृद्धेरभावः । गर्ग अस् इति स्थिते (सवर्णे० स्तो०) गर्गाः अग्रेपि गार्ग्यं गार्ग्यौ गर्गान् । गार्ग्येण गार्ग्याभ्यां गर्गैः । एवं सर्वत्र बहुवचने ण्यप्रत्ययलुक् । एवं वासिष्ठः

---

१ गरुडः ।

वासिष्ठौ । बहुवचने वासिष्ठ १–३ अत्र अणो लोपः । निमित्ताभावे० इति वृद्धेरप्यभावः वसिष्ठ अस् (सव० स्रो०) वासिष्ठाः । आत्रेय । १–३ एयण् लोपः । अत्रि अस् (ए-ओ ज० ए अय् ।) स्व० (स्रो०) आत्रेयः । आत्रेयौ अत्रयः । आत्रेयं आत्रेयौ अत्रीन् इत्यादि रूपाणि । वैदेह १–३ अणो लोपः वृद्धेरप्यभावः । विदेह अस् (सव० स्रो०) विदेहाः । एवं राघवः राघवो रघवः ॥

(देवतेदमर्थे) देवतार्थे इदमर्थे चोक्ताः प्रत्यया भवंति । इंद्रो देवतास्येति ऐंद्रं हविः । सोमो देवतास्येति सौम्यम् । देवदत्तार्थमिदं वस्त्रं दैवदत्तम् ॥

सूत्रं (देवतेदमर्थे) देवता च इदं च देवतेदमौ तयोरर्थो देवतदमर्थस्तस्मिन् ७–१ (अ इ ए) एकपदमिदं सूत्रं । देवतास्वामित्वेन अधिष्ठापकः तस्यार्थे इदमर्थेति अस्येदं वस्तु अस्मिन्नर्थेपि उक्ता अणादयः प्रत्यया भवंति। इंद्रो देवताऽस्येति वाक्ये अत्र देवतार्थे अण् प्रत्ययः । णित्त्वाद्वृद्धिः । ऐंद्र (यस्य०) स्व० १–१ (अतोऽम् । अम्श०) ऐंद्रं हविः इंद्रार्थे कल्पितं घृतमित्यर्थः । सोमो देवता अस्येति वाक्ये अत्र देवतार्थे ण्यप्रत्ययः (आदिस्वरस्य०) इति वृद्धिः । सौ (यस्य०) स्व० १–१ कुलशब्दवत्सौम्यं । देवदत्तार्थमिदं देवदत्तस्य इदं अग्रे इदमर्थे अण् । वृद्धिः । दैवदत्त (यस्य०) स्व० १–१ कुलशब्दवत् । एवं आग्नेयं वायव्यं पित्र्यम् इति देवतार्थे। अथ इदमर्थे नद्या अयं नादेयः । इत्यादि । देवतेदमा इत्युक्तेपि सिद्धौ अर्थग्रहणादन्यत्राप्यर्थे च उक्ताः प्रत्यया भवंति यथा उदुंबराणि संत्यस्मिन्देशे उदुंबरो देशः । एवं बादरः इत्यादि ज्ञेयम् ॥

(क्वचिद्द्वयोः) पूर्वपदोत्तरपदयोः क्वचिद्वृद्धिर्भवति । आग्निमारुतं कर्म । सुहृदो भावः सौहार्दं । अत्र [भावे अण् वक्तव्यः]॥

अथ वृद्धिविशेषमाह । क्वचित् १–१ (अव्य०) द्वि १–२ (त्यदा० ओसि । ए अय् ।) स्व० (स्रो०) पूर्व (चपा अ०) क्वचिदिति क्वचित्प्रयोगांतरे पूर्वपदादेः स्वरस्य उत्तरपदादेः स्वरस्य च द्वयोरपि वृद्धिर्भवति । यथा अग्निमरुत् अग्निश्च मरुच्च अग्निमरुतौ तयोरिदं कर्म । इदमर्थेऽण् यद्वा [कर्मण्यप्यण् वक्तव्यः](क्वचिद्द्वयोः) इति अग्निमरुतोरुभयोरप्याद्यस्वरस्य वृद्धिः स्व० १–१ कुलशब्दवत् । आग्निमारुतं एतत्कर्म । सुहृद् सु शोभनं हृत् हृदयं यस्य स सुहृद् । सुहृदो भावः अत्र [भावेऽण् वक्तव्यः] पश्चात् (क्वचिद्द्वयोः) इति सुहृद् इत्यत्र उकारऋकारयोरपि वृद्धिः । सौहार्द (राद्य०) जल० स्व० १–१ कुलशब्दवत् । सौहार्दं । अत्र [भावेण् वक्तव्यः]

इति वक्तव्यबलादनुक्तोपि अण् एवं सुभगस्य भावः सौभाग्यं । एवं परस्त्रिया अपत्यं पारस्त्रैणेयः ॥

(णितो वा) उक्ताः प्रत्यया विषयांतरे णितो वा भवंति । अजो गौर्यस्यासौ अजगुः शिवः । तस्येदं धनुराजगवं अजगवं वा । कुमुदस्य गंध इव गंधोऽस्येति कुमुदगंधिः । तस्यापत्यं स्त्री कौमुदगंध्या ॥ (आवतः स्त्रियाम्) इत्याप्प्रत्ययः । श्वशुरस्यायं ग्रामः श्वाशुर्यः । विष्णोरिदं वैष्णवं । गव्यं । कुल्यं । (चतुरश्चलोपः) चतुरशब्दस्य चकारलोपो भवति ण्यणीययोः परतः । तुर्यः । तुरीयः । (अन्यस्य दुक्) अन्यशब्दस्य दुक् आगमो भवति ईयप्रत्यये परतः । अन्यदीयं । अर्धजरतीयं ॥

अथ प्रयोगानुसारेण वृद्धेरभावमाह । सूत्रं । णित् १–३ स्व० (स्त्रो०) वा ३–१ (अव्य० हवे० उओ०) उक्ता अणादयः प्रत्यया विषयांतरे कार्यांतरे अर्थांतरे वा णितो णकारानुबंधा णित्संज्ञका वा भवंति । वा भवंतीत्यत्र वाशब्दो व्यवस्थावाचकः बहुलार्थः । तेन एतेषु परेष्वादिस्वरस्य क्वचिन्नित्यं वृद्धिः । क्वचिद्वृद्धेरभावोऽपीत्यर्थः। क्वचिद्विकल्पः । उदा० अजगु अजो अजन्मा गौर्वृषभो यस्य स अजगुः शिवः । (गोः) इति गोशब्दस्य ह्रस्वः । अजगु द्विस्थाने । अजगोरिदं धनुः । अत्र (इदमर्थे अण्) इत्यण् प्रत्ययः । उभयत्र अपि एकत्र वृद्धिः आ । अन्यत्र न वृद्धिः । (वोऽव्यस्वरे०) अव् स्वर० १–१ कुलवत् । आजगवमजगवं वा धनुः । अत्र वा वृद्धिः । कुमुदस्य गंध इव गंधो यस्य स कुमुदगंधिः । वैयधिकरण्ये बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपः (गंधादेरिः । यस्य०) स्व० कुमुदगंधिस्तस्य अपत्यमिति वाक्ये (ण्यायनणेयणीयाः) इति अपत्यर्थे ण्यः । अत्राद्यस्य उकारस्य नित्यं वृद्धिः । कौ (यस्य०) स्व० १–१ स्त्रीत्वात् (आवतः स्त्रियाम्) इत्याप् । अत्र नित्यं वृद्धिः । कौमुदगंध्या । एवं श्वशुरस्यायमिति वाक्ये इदमर्थे ण्यप्रत्ययः । वृद्धिः (यस्य०) स्वर० १–१ श्वाशुर्यो ग्रामः । विष्णु विष्णोरिदमिति वाक्ये अण् प्रत्ययः । वृद्धिः वै (वोऽव्यस्वरे ।) स्व० १–१ कुलवत् । केचित् विष्णोः स्वरूपं वैष्णवमिति पठंति इदमर्थस्य पूर्वं प्रणीतत्वाद्विष्णोरिदमिति न पठंति। एवं गोरिदं घृतादि गव्यं । इदमर्थे ण्यप्रत्ययः । (वोऽव्य०) गव्यं । कुलवत् । कुले भवं कुल्यं (कारकात्) इति ण्यप्रत्ययः । य अत्र प्रयोगद्वये वृद्धेरभावः (यस्य०) युष्मद् अस्मद् । तवेदं ममेदमिति विग्रहे इदमर्थे णीयः (त्वन्मदेकत्वे) त्वत् मत् । क्वचिदपदांतेपि पदांतताश्रयणात्

(चपा अ०) स्व० १-१ (अतोऽम्) तवेदं त्वदीयं । ममेदं मदीयं । अत्रापि न वृद्धिः । एवं तस्येदं तदीयं । यस्येदं यदीयं । एतस्येदं एतदीयं । अत्र णीयप्रत्ययो न णित् । (चतुरश्चलोपश्च) इति । चतुरशब्दसंबंधिनश्चकारश्च लोपो भवति ण्यणीयप्रत्यययोः परयोः । इत्यनेनोभयत्रापि चलोपः । चतुर्णां संख्यापूरणः अयं तुर्यः तुरीयः । अत्र पूरणार्थस्य इदमर्थांतःपातित्वात् इदमर्थे ण्यणीयप्रत्यययोः अत्रापि न णित्त्वं । (अन्यस्य दक्) अन्यशब्दस्य णीयप्रत्यये परे दगागमो भवति । ककारः स्थाननियमार्थः । अकार उच्चारणार्थः । अन्यः । अन्यस्येदमिति विग्रहे इदमर्थे णीयप्रत्ययः ईय दगागमः स्व० अन्यदीयं । अन्यत्रापि दगागममिच्छंति । अन्यदर्थः अन्यद्रागः अन्यदाशीः अन्यदुत्सुकः अन्यद्भाविः अन्यदाशाः अन्यदास्था । इत्यादि । अर्द्धजरती अर्द्धजरत्याः अर्द्धवृद्धायाः स्त्रियाः इदं वस्त्रादि अर्द्धजरतीयं । इदमर्थे णीयप्रत्ययः । (यस्य०) स्व० १-१ कुलवत् । गव्यमित्यारभ्योक्तप्रयोगेषु न वृद्धिः ॥

(कारकात्क्रियायुक्ते) कारकादप्येते प्रत्यया भवंति क्रियायुक्ते कर्तरि कर्मणि चाभिधेये ॥ कुंकुमेन रक्तं वस्त्रं कौंकुमं । कौसुंभं । मथुराया आगतस्तत्र जातो वा माथुरः । ग्रामे भवो ग्राम्यः । धुरं वहतीति धुर्यः धौरेयः ॥

सूत्रं । कारक ५-१ (ङसिरत् । सवर्णे०) क्रियायुक्ते क्रियया युक्तं क्रियायुक्तं तस्मिन् ७-१ (अ इ ए) द्विपदं । कारकात् कर्तृकर्मकरणसंप्रदानापादानाधारलक्षणादपि एतेऽणादय प्रत्यया भवंति क्रियासहिते कर्तरि कर्मणि च वाच्ये सति । षट् कारकाणि संति । ततः कारकेभ्यः इति वक्तव्ये कारकादित्येकवचनं जात्यभिप्रायेण । कुंकुम ३-१ (टेन । अ इ ए) कुंकुमेन रक्तं वस्त्रमिति विग्रहे अत्र कुंकुमेनेत्यत्र करणं कारकं । तथा रंजनरूपक्रियासहितं वस्त्रं कर्म । तच्चात्राभिधेयं । अतोऽण् (समासप्रत्यययोः) इति तृतीयालोपः । उक्तार्थानामप्रयोगः । णित्त्वात् वृद्धिः (यस्य०) कौंकुमं । कुसुंभेन रक्तं वस्त्रं कौसुंभं मांजिष्ठं । मथुरा ५-१ (ङितां यट् । सवर्णे०) मथुराया आगतस्तत्र जातो वा इति वाक्ये अत्र अपादानं कारकं (विश्लेषावधौ) इति पंचमी । आगमनक्रियायुक्तो नरः कर्ता अभिधेयस्ततोऽणप्रत्ययः । (आदिस्व० यस्य०) स्व० माथुरः । एवं ग्रामे भवो ग्राम्यः । अत्र भवनक्रियायुक्ते कर्तरि अभिधेये ग्रामे इत्यधिकरणकारकात् ण्यप्रत्ययः । (यस्य०) स्व० १-१ (स्रो०) धुर् २-१ द्विस्थाने धुरं वहतीति धुर्यो धौरेयो वा । एकत्र ण्यप्रत्ययः । तत्र वाग्रहणान्न वृद्धिः । अन्यत्र ण्यण् । तत्र वृद्धिः । धौ स्व० उभयत्रापि १-१ धुर्यः (य्वोर्विह०) इति [तद्धितयकारे नेति वक्तव्यं] । तेन धुर्यः । इत्यत्र

दीर्घत्वाभावः । प्रक्रियामते तु (नभकुर्छुरां) इति दीर्घत्वनिषेधः । धौरेयः । अत्र वहनक्रियाश्रये कर्तरि अभिधेये धुरमिति कर्मकारकात् ण्यण् प्रत्ययः । एवं आत्मने हितः आत्मनीनः । विश्वजने हितः विश्वजनीनः । अत्र संप्रदानकारकाद्वक्ष्यमाणः ईनप्रत्ययः ॥

(केनेयेकाः) क ईन इय इक इत्येते प्रत्यया भवंति भवाद्यर्थेषु । णित्त्वं चैषां वैकल्पिकम् । कर्णाटे भवः कार्णाटकः कर्णाटको वा । ग्रामादागतस्तत्र जातो वा ग्रामीणः । सध्रीचीनः । समीचीनः । तिरश्चीनः । (यलोपश्च) क्वचिद्यकारलोपो भवति । कन्याया जातः कानीनः । पुष्येण युक्ता पौर्णमासी पौषी पौष्यां भवः पौषीणः । (इयो वा) क्षत्रात् भवः क्षत्रियः क्षात्रः । शुक्रो देवतास्येति शुक्रियः । इंद्रस्य इदं इंद्रियं ॥ अक्षैर्दीव्यतीत्याक्षिकः । शाब्दिकः । वेदे जाता वैदिकी श्रुतिः ऋक् वा । तार्किकः ॥

सूत्रं । (केनेयेकाः) कश्च ईनश्च इयश्च इकश्च केनेयेकाः १–३ (सवर्णे० स्रो०) एकपदं (नाम्नो०) भवाद्यर्थेषु उत्पन्नागताद्यर्थेषु इदमर्थे च वाच्ये सति क ईन इय इक एते चत्वारः प्रत्यया भवंति । णित्त्वं चैषामिति । एषां कादीनां प्रत्ययानां अणित्त्वेपि वैकल्पिकं णित्त्वं व्यवस्थितविकल्पेन णित्त्वं भवति (णितो वा) इत्युक्तत्वात् । तेन क्वचित्प्रयोगे विकल्पेन वृद्धिः । क्वचिन्नित्यं वृद्धिः । क्वचित्सर्वथापि वृद्धिर्न भवतीति भावार्थः ॥ कर्णाटे कर्णाटदेशे भवः कार्णाटकः कर्णाटको वा । उभयत्रापि कप्रत्ययः । एकत्र वृद्धिः अन्यत्र न वृद्धिः । १–१ (स्रो०) अत्र भवार्थे कप्रत्ययः । ग्रामे ग्रामादागतस्तत्र जातो वा ग्रामीणः । आदिशब्दात् अत्र आगमार्थे ईनप्रत्ययः । (यस्य० ऋन्नो०) १–१ सध्र्यंच् सध्र्यङ् । एवं सध्रीचीनः । अथवा सध्रीचि भवः सध्रीचीनः । अत्र स्वार्थे ईनप्रत्ययः । भवार्थे वा ईनः । वर्णविश्लेषे सध्रि अंच् (अंचेर्दीर्घश्च) इति अलोपः । इकारस्य च ई दीर्घः । स्व० १–१ एवं सम्यङ् । एवं समीचीनः । यद्वा समीचि भवः समीचीनः । सम्यच् ईनप्रत्ययः । (अंचेर्दीर्घश्च) । समीच् स्व० १–१ प्रयोगद्वयेपि वैकल्पिकत्वान्न वृद्धिः । एवं तिरश्चि भवस्तिरश्चीनः । तिर्यच् ईनप्रत्ययः । (तिरश्चादयः) इति तिरश्च आदेशः स्व० २–१ (स्रो० यलोपश्च) तद्धितप्रत्यये परे नाम्नामुपधाभूतस्य यकारस्य लोपो भवति । कन्या ५–१ कन्यायां भवः कानीनः । ईनप्रत्ययः कल्पितणित्त्वाद्वृद्धिः । (यस्य० यलोपश्च) अनेन यकारलोपः । कानीनः । १–१ ननु कन्यायाः कथमपत्यं संभवति । नैवं । देवतामुनिमाहात्म्यात्

कन्याया अपत्यं घटते । कानीनो द्वैपायनमुनिः । एवं पुष्य पुष्येण युक्ता रात्रिः पौर्णमासी वा पौषी । अत्र (कारकात्) इति अण् । वृद्धिः । पौषः (यस्य० यलोपश्च) इति यकारलोपः स्व० (त्रण ईप्) पुनः (यस्य०) स्व० १–१ (हसे०) पौषी । यकारलोपप्रसंगादिहेदमुदाहरणं । अन्यत्रापि यलोपमाह । " मत्स्यस्य यस्य स्त्रीकारे ईपि वाऽगस्त्यसूर्ययोः । तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्रे अणि यस्य विभंजना ॥ " मत्सी । अगस्त्यस्यायं आगस्तीयः । अगस्त्यस्येयं दिक् आगस्ती । सूर्यस्यायं सौर्यः । तत्र भवः सौरीयः । सौर्यस्येयं दिक् सौरी । तिष्येण युक्तः कालस्तैषः । पुष्येण युक्तः कालः पौषः । इत्यादि । क्षतात्प्रहारात् त्रायते इति क्षत्त्रं क्षत्त्राद्भवः क्षत्त्रस्यापत्यं वा क्षत्त्रियः अत्र इय् (यस्य०) स्व० १–१ (अतोऽम्) पक्षेऽण् । क्षत्त्रः एवं शुक्राद्भवं शुक्रियं । यद्वा शुक्रो देवता अस्येति वा शुक्रियम् । तथा इंद्राद्भवमिंद्रियं । तथा इंद्रस्यात्मनः प्रत्यक्षज्ञानकारणं इंद्रियं । क्षत्रियं । शुक्रियं ॥ अत्र प्रयोगत्रयेपि विकल्पनात्सर्वथापि न वृद्धिः । अक्षैः पाशकैर्दीव्यति आक्षिकः । अत्र (कारकात्) इति क्रीडनार्थे इकप्रत्ययः । [भवादित्वाद्वा णित्त्वं चैषाम्] इति णित्त्वं वृद्धिश्च (यस्य०) स्व० १–१ (स्त्रो०) शब्दमधीते वेत्ति वा शाब्दिकः । वेदे भवा वैदिकी स्तुतिः ऋक् वा । इकप्रत्यये (इकण्) इति णित्त्वाश्रयणादणंतत्वे (त्रण ईप् । यस्य०) १–१ (हसे०) वैदिकी । एवं शास्त्रेण जयतीति शास्त्रिकः । धनुषा जयतीति धानुष्कः । भवता प्रोक्तं भवतः इदं वा भावत्कं ॥

(त्यतनौ) किमादेरद्यादेर्भवाद्यर्थे च त्यतनौ प्रत्ययौ भवतः । कुत्र भवः कुत्रत्यः । कुतस्त्यः । ततस्त्यः । अद्य भवः अद्यतनः । ह्यः भवः ह्यस्तनः । श्वो भवः श्वस्तनः । सदा भवः सदातनः । सनातनः । [दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यण् वक्तव्यः ।] दाक्षिणात्यः । पाश्चात्त्यः । पौरस्त्यः ॥

सूत्रं (त्यतनौ) त्यश्च तनश्च त्यतनौ १–२ (ओ औ औ) एकपदं । किमादेरद्यादेश्चेति । किमादेर्भवाद्यर्थे त्यप्रत्ययो भवति तथैव अद्यादेस्तनः । अद्याद्यव्ययसाहचर्यात् किमादिरप्यव्ययं गृह्यते । भवाद्यर्थे इत्यत्र आदिशब्दादागतसदृशा गृह्यंते । कुत्र भवः कुत्रत्यः । अत्र किमोऽव्ययाद्भवे अर्थे त्यप्रत्ययः । एवं तत्र भव इति तत्रत्यः । तदो अव्ययात् । अत्र भवो अत्रत्यः । इत्यत्र । इदमो अव्ययं । तथा कुतो भवः कुत आगतो वा कुतस्त्यः । अमा सह भवो अमात्यः । इह भव इहत्यः इत्यादिशब्दाज्ज्ञेयं । अद्य भवो अद्यतनः । अत्र अद्यादेर्भवार्थे तनप्रत्ययः । ह्यो गतकल्ये भवा ह्यस्तनः श्व आगामिदिने भवतीति श्वस्तनः । सदाभवः सदातनः सनान्निरं-

तरं भवतीति सनातनः । एवं दोषातनं । सायंतनं । चिरंतनं । पुरातनं । प्राक्तनं । इत्यादि । [दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यण् वक्तव्यः] । दाक्षिणात्यः।पाश्चात्त्यः। पौरस्त्यः ॥

(स्वार्थेऽपि) उक्ताः वक्ष्यमाणाश्च प्रत्ययाः स्वार्थेऽपि भवंति । देवदत्त एव दैवदत्तकः । चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं । चोर एव चौरः ॥ (भागरूपनामभ्यो धेयः) । भागधेयं । रूपधेयं । नामधेयं ॥

सूत्रं (स्वार्थेऽपि) स्वस्य अर्थः स्वार्थस्तस्मिन् ७–१ (अ इ ए) अपि १–१ (अव्य०) पूर्वोक्ता अणादयः केनेयेकाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे अपत्याद्यर्थवर्जितेपि मूलार्थे एव भवंति । दैवदत्त एव दैवदत्तकः । अत्र स्वार्थे कः । चतुर्वर्णाः चत्वार एव वर्णा इति वाक्ये ण्यप्रत्ययः वृद्धिः । जल० (यस्य लोपः) स्व० कुलवत् । चातुर्वर्ण्यं । चोर एव चौरः । स्वार्थे अण् (यस्य०) वृद्धिः । द्वितीय एव द्वैतीयिकः । तृतीय एव तार्तीयिकः । त्रयो लोका एव त्रैलोक्यं ॥

[अणीनयोर्युष्मदस्मदोस्तवकादिः] अणीनौ तयोः परतः युष्मदस्मदोः यथासंख्येन तवकममकौ आदेशौ भवतः । एकत्वे तवकममकौ । द्वित्वबहुत्वयोर्युष्माकास्माकौ तव इदं तावकं । मम इदं मामकं । तावकीनः । मामकीनः । यौष्माकः । आस्माकः । यौष्माकीणः । आस्माकनः ॥

[अणीनयोः०]इत्यादि वक्तव्यरूपं । युष्मदस्मदित्येतयोः अण्प्रत्यये ईनप्रत्यये च परे तवकादिरादेशो भवति । आदिशब्दाद्द्विवचनबहुवचनयोर्विषये युष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकौ आदेशौ भवतः । तत्र युष्मद एकत्वे अणीनयोः परयोस्तवकादेशः । द्वित्वे बहुत्वे च युष्माकः । अस्मदश्च एकत्वे ममकादेशः । द्वित्वे बहुत्वे च अस्माकः । युष्मद् अस्मद् । तवायं तावकः । ममायं मामकः । उभयत्रापि इदमर्थे अण् । एकस्य तवकः द्वितीयस्य ममकः । णित्त्वात् (आदिस्वरस्य०) इति वृद्धिः (यस्य लोपः) १–१ (स्त्रो०) पुनः युष्मद् अस्मद् । तवायं तावकीनः । ममायं मामकीनः । भवाद्यर्थे इति । आदिशब्दात् इदमर्थेऽपि ईनप्रत्ययः वृद्धिश्च । (यस्य०) स्व० सिद्धं । युष्मद् अस्मद् युवयोः युष्माकं वा अयं यौष्माकीणः । आवयोः अस्माकं वा अयं आस्माकीनः । द्वाभ्यां अण् । द्वाभ्यां ईन । युष्मदो युष्माकः आदेशः अस्मदश्च अस्माकः । वृद्धिः । यौष्माकः आस्माकः । सर्वत्र (यस्य०) यौष्माकीण इत्यत्र अवप्रत्याहारकवर्गपवर्गांतरत्वात् (ऋर्नो०) ॥

(वत्तुल्ये) तुल्ये साहश्येर्थे वत्प्रत्ययो भवति । चंद्रेण तुल्यं चंद्रवन्मुखं । घटेन तुल्यं घटवत् । पटवत् । कंबलं ॥

सूत्रं वत् १–१ (हसे०) तुल्य ७–१ सहशत्वस्यार्थे उपमानार्थे वाच्ये वत्प्रत्ययो भवति । चंद्र चंद्रेण तुल्यं सहशं चंद्रवत् । वत्प्रत्ययः ।(क्त्वाद्यंतं वा) इति वत्प्रत्ययांतस्य अव्ययसंज्ञा । ततः १–१ (अव्य०) एवं घटेन तुल्यं घटवत् । (सार्वविभक्तिकाद्वत्) इत्येके । यथा घटवत् वेणुः करंडे तिष्ठति । किं निर्मलं नीरं । अत्र घटवत् । घटवत् इति सप्तम्यंताद्वत् । गिरिवत्तुंगो गजः इत्यादौ गुणतुल्यत्वेऽपि वत् । राजेव वर्त्तते राजवत् । देवमिव भवंतं पश्यामि इति देववत् ।राज्ञेव व्यवहृतमनेन राजवत् । ब्राह्मणायेव देवदत्ताय ददाति ब्राह्मणवत् । पर्वतादिव आसनादवरोहितः पर्वतवत् । ब्राह्मणस्येव वृत्तमस्येति ब्राह्मणवत् । मथुरायामिव पाटलिपुत्रे प्रासादाः मथुरावत् । एवं यथाप्रयोगं ज्ञेयं ॥

(भावे तत्वयणः) शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावः तस्मिन्भावे त त्व यण् इत्येते प्रत्यया भवंति । ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणता । तस्य नित्यं स्त्रीलिंगत्वादसमाहारे ता च । (त्रेर्गुणश्च) त्रेता । जनता । तयणौ नपुंसकलिंगौ भवतः । ब्राह्मणत्वं । ब्राह्मण्यं । सौमनस्यं । सुमनसो भावः । सौभाग्यं । विदुषो भावः वैदुष्यं [कर्मण्यपि यण् वक्तव्यः ।] ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यं । राज्ञ इदं कर्म राज्यं राजन्यं ॥ (नो वा) नांतस्य टेर्लोपो भवति यकारे स्वरे च परे ॥ इति टिलोपः ॥

सूत्रं । भावे ७–१ (अ इ ए) तत्वयण् तश्च त्वश्च यण् च तत्वयण् १–३ स्व० (स्रो०) अथ सूत्रं व्याचिख्यासुः प्रथमं भावशब्दं व्याचष्टे । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावः । येन शब्दस्य प्रवृत्तिः प्रवर्त्तनं संपद्यते भवति तत्प्रवृत्तिनिमित्तं । ततो यत् शब्दस्य ब्राह्मणादेः प्रवृत्तेः कारणं स एव भावः । जातिद्रव्यगुणक्रियाभिः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भाव इत्युच्यते तस्मिन् भावेर्थे तत्वयण् इत्येते त्रयः प्रत्यया भवंति । उदा० ब्राह्मणस्य भाव इति विग्रहे अत्र ब्राह्मण इति जातिरूपशब्दस्य यो भावो यजनादिक्रियानिष्ठत्वलक्षणः स ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमतस्तत्प्रत्ययः । अत्र तप्रत्ययांतं नाम स्त्रीलिंगं । त्वयण् इत्येतदंतं नपुंसकलिंगं । तत्र तांतस्य नित्यं स्त्रीलिंगे वर्त्तमानत्वात् (आवतः स्त्रियाम्) इत्याप् स्त्रीलिंगाधिकारात् पुनर्विशेषं वक्तव्येनाह [समाहारे ता च] समाहारेर्थेपि ताप्रत्ययो भवति । चशब्दात्तस्मिन् परे त्रेर्गुणः । ताप्रत्य-

यांतश्च आवंत इत्यर्थः । क्वचित्तु (समाहारे तश्च) इति पश्चात् (आवतः स्त्रियां) त्रि त्रयाणां समाहारस्त्रेता । अत्र ताप्रत्यये कृते त्रेर्गुणः । १–१ (आपः०) सेर्लोपः जन जनानां समाहारो जनता । एवं यण्प्रत्यये ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मण्यं १–१ (अतोऽम्) सुमनस् सुमनसो भावः सौमनस्यं । द्रव्यं अत्र यण् वृद्धिः । सौ स्व० १–१ (अतोऽम्) सुभग सुभगस्य भावः सौभाग्यं । अत्र गुणः । अत्र यण्प्रत्यये (क्वचिद्द्वयोः) इति सुभग इत्युभयोर्द्वयोर्वृद्धिः (यस्य०) स्व० अतो विद्वस् विदुषो भावो वैदुष्यं । यत्र क्रिया यण्वृद्धिः वै । (वसोर्वं उः) स्व० (क्विला०) सस्य षः स्व० कुलवत् । एवं विद्वत्ता विद्वत्त्वं (वसां रसे । खसे च०) स्व० सर्वत्र तद्धिताविकल्पानुवृत्तिः। तेन यूनो भावो यौवनं । रमणीयस्य भावो रमणीयकं रामणीयकं । वृद्धस्य भावो वार्द्धकं । चपलस्य भावश्चापलं इत्यादौ अण्प्रत्ययोपि भवति । [कर्मण्यपि] कर्मार्थेपि यण्प्रत्ययो वक्तव्यः । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यं । सुगमं । राजन् राज्ञ इदं कर्म राज्यं । राजन्यं च । उभयत्रापि कर्मणि यण् एकत्र (नो वा) इति टिलोपः राज् स्व० अन्यत्र न टिलोपः स्व० उभयत्रापि १–१ कुलवत् । जातावपि यण् । राज्ञो जातीयः राजन्यः । अपिशब्दात् मुनेः मौनम् । कर्मणि साधुः कर्मण्यः । सभायां साधुः सभ्यः । यशसो हितम् यशस्यम् ॥

(लोहितादेर्डिमन्) लोहितादेर्भावेर्थे इमन्प्रत्ययो भवति स च डित् । डित्त्वाट्टिलोपः । लोहितिमा । अणोर्भावो अणिमा । लघोर्भावो लघिमा । महतो भावो महिमा (ऋ र इमनि) ऋकारस्य रेफो भवति इमनि परे । प्रथिमा । बहोर्भाव इति विग्रहे ॥ (बहोर्लोपो भू च बहोः) बहोरुत्तरेषां इमनादीनां इकारस्य लोपो भवति बहोः स्थाने भू चादेशः । भूमा ॥

सूत्रम् । (लोहितादे०) । लोहित आदिर्यस्य स लोहितादिस्तस्मात् ५–१ (ङिति । ङस्य) इत्यलोपः (स्त्रो०) डिमन् १–१ (हसेपः०)लोहितादेर्नाम्नो भावे अर्थे इमन्प्रत्ययो भवति स च डित्संज्ञकः । परं [अनेकस्वरात् डिदिति वक्तव्यं] तेन भूमा इत्यत्र एकस्वरे टिलोपो न । उदा० लोहितस्य रक्तस्य भाव इति विग्रहे इमन्प्रत्ययः डित्त्वाट्टिलोपः (डिति टेः ।) स्व० १–१ (नोपधायाः । हसे० नाम्नो०)एवं अणोर्भावः अणिमा । तथा लघोर्भावो लघिमा । एवं महतो भावो महिमा । राजन्शब्दवत् । ऋ ६–१ (सांके०) र १–१ इमनि ७–१ पृथुमृदुदृढकृशइत्यादीनां नाम्नां आदेर्ऋकारस्य इमनि प्रत्यये परे र आदेशो भवति । पृथु पृथोर्भाव इति विग्रहे अनेन ऋस्थाने र । टिलोपः । पूर्ववत् प्रथिमा । एवं मृदोर्भावो म्रदिमा । दृढस्य भावो द्रढिमा ।

स्तीति विद्युत्वान्। उभयत्रापि वतुप्रत्ययो भवति। पूर्ववत्। एवं सरस्वान् मरुत्वान् समिध्वान्। चकारात् राजन्वान्। राजन्वती सौराज्ये। उदधौ उदन्वान्। एतौ निपातौ। तथा चूडासिध्मादेश्च लप्रत्ययः। चूडास्येति चूडालः। सिध्मलः। मांसलः। अंसलः। इत्यादि। ऐश्वर्ये स्वशब्दादामिन्। स्वं ऐश्वर्यं अस्त्यस्येति स्वामी ॥

(एतत्कियत्तद्भ्यः परिमाणे वतुः)। (यत्तदोरा) यत्तच्छब्दयोरा भवति। (किमः किर्यश्च) किंशब्दस्य किरादेशो भवति वतौ परे। चकारात् प्रत्ययस्य वकारस्य यकारादेशो भवति। यावान्। तावान्। कियान् (आइश्चैतदो वा) वतुप्रत्यये परे एतत्शब्दस्य आ इश् इत्येतावादेशौ भवतः गुरुः शिच्चेति शित्त्वात्कृत्स्नस्य आ इति गुरुस्तथापि चकारादंतस्यैव टेराकारादेशो भवति न कृत्स्नस्य यस्मिन्पक्षे इशादेशस्तस्मिन् पक्षे प्रत्ययस्य वकारस्य यकारादेशो भवति। एतावान्। इयान् (तुंदादेरिलः) तुंदादेरिलप्रत्ययो भवति अस्त्यर्थे। तुंदिलः (औन्नत्ये दंतादुरः।) दंतुरः। (स्वाम्याद्यर्थे) स्वामी (गंधादेरिः) सुगंधिः। आमगंधिः (श्रद्धादेर्लुः) श्रद्धादेर्गणाल्लुप्रत्ययो भवति। श्रद्धा अस्यास्तीति श्रद्धालुः कृपालुः [अस्मायामेधास्रग्भ्योऽस्त्यर्थे विनिर्वक्तव्यः] तपस्वी। मायावी। मेधावी। स्रग्वी। (वाचो ग्मिनिः) वाग्मी (आलाटौ कुत्सितभाषिणि) वाचालः। वाचाटः। (ईषदपरिसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः) ईषदपरिसमाप्तः सर्वज्ञः सर्वज्ञकल्पः। पटुदेश्यः। कविदेशीयः (प्रशंसायां रूपः) प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूपः। (पाशः कुत्सायां) कुत्सितो वैयाकरणो वैयाकरणपाशः। (भूतपूर्वे चरट्) दृष्टचरः। दृष्टचरी (प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयट्) अन्नं प्रचुरं यस्मिन् अन्नमयो यज्ञः। मृन्मयो घटः। स्त्रीमयो जाल्मः। अमृतमयश्चंद्रः। [तदधीते वेद वेत्यत्राण् वक्तव्यः] व्याकरणमधीते वेद वेति वैयाकरणः। शोभनोऽश्वः स्वश्वः तं वेदेति सौवश्वः॥

(एतत्किं०) इत्यादि । एतद् किम् यद् तत् इत्येतेभ्यः शब्देभ्यः परिमाणार्थे वतुप्रत्ययो भवति । उकार उच्चारणार्थः । नुमीड्विधानार्थः । यद् तद् । यत् परिमाणमस्य यावान् । तत्परिमाणमस्य तावान् । परिमाणे वतुः (यत्तदोरा) यद् तद् इत्येतयोष्टेराकारो भवति । परिमाणेर्थे वतौ परे इत्यर्थः । यावत् तावत् । उभयत्रापि १–१ (व्रितो नु० अत्वसोः० हसे० संयो०) इति लोपः सिद्धं । स्त्रीलिंगात् यावती । नपुंसके यावत् । किम् । किं परिमाणमस्येति कियान् । (एतत्किं०) इत्यादिना वतुप्रत्ययः (किमः किर्यश्च) वतुप्रत्यये परे किम्शब्दस्य कि इत्यादेशः कृत्स्नस्य भवति वतोर्वकारस्य च यकारो भवति । अनेन किमः किः वस्य च यः । चकारात् गुरुः शिच्च । गुरुत्वं विनापि । सर्वस्य किरादेशः १–१ पूर्ववत् एतत् ६–२ उभयत्रापि वतुप्रत्ययः । (आइश्च एतदो वा) वतुप्रत्यये परे एतद्शब्दस्य आ इश् इत्येतावादेशौ भवतः । (गुरुः शिच्च०) इति न्यायात् कृत्स्नस्य आ । इति गुरुस्तथापि चकारग्रहणादंतस्यैव टेराकारादेशो न कृत्स्नस्य । इश् इति शित् (गुरुः शिच्च०) इति शित्त्वात्सर्वस्य एतद् इत्यस्यादेशः । वाग्रहणात् यत्र इशादेशः तत्र वकारस्य यकारः । अन्यत्र न । एतावत् इयान् १–१ पूर्ववत् (व्रितो०हसे० संयो०) एतावान् इयान् । (तुंदादेरिलः) तुंदादेः शब्दादस्त्यर्थे इलप्रत्ययो भवति । तुंदमस्यास्तीति तुंदिलः । इलप्रत्ययः । (यस्य०) स्व० १–१ एवं उदरिलः । फेनिलः (औन्नत्ये दंताहुरः) दंतशब्दात् औन्नत्ये उच्चत्वे अर्थे उरप्रत्ययो भवति । उन्नता उच्चा दंताः अस्येति दंतुरः । (श्रद्धादेर्लुः) श्रद्धादेर्नाम्नोस्त्यर्थे लुप्रत्ययो भवति । श्रद्धा दया कृपा । श्रद्धा अस्यास्तीति श्रद्धालुः । दयाऽस्यास्तीति दयालुः । कृपास्यास्तीति कृपालुः । सर्वत्र लुप्रत्ययः १–१ (स्रो०) । (अस्मायामेधा०) इत्यादि । अस् इति (वचादेरस्) इत्युणादिसूत्रोक्तोऽस्प्रत्ययस्तदंतान्नाम्नः पुनः मायामेधास्रज्शब्देभ्यश्च अस्त्यर्थे विनिः प्रत्ययो वक्तव्यः । इकार उच्चारणार्थः । तपस् । तप संतापे इत्यस्याऽसंतस्य रूपं । विन् । तपोस्यास्तीति तपस्वी । दंडिन्शब्दवत् १–१ (इनां शौ सौ० हसे० नाम्नो०) एवं यशस्वी । एवं मायास्यास्तीति मायावी । मेधा बुद्धिरस्त्यस्येति मेधावी । स्रक् मालास्यास्तीति स्रग्वी । (दिशां०)इति कत्वं । स्रज्इत्यत्र अंतर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदांतताश्रयणात् (चोः कुः) जस्य गः १–१ सि पूर्ववत् । (वाचो ग्मिनिः) वाच्शब्दात् ग्मिनिः प्रत्ययो भवति अस्त्यर्थे । गकारानुबंधः मकारेत्त्वनिषेधार्थः[१] । तेन (ञमे ञमा वा) इति न भवति । वाच् । प्रशस्ता वागस्यास्तीति वाग्मी । ग्मिन्प्रत्ययः (चोः कुः) पदांतताश्रयणात् (चपा०) कस्य गः स्व० दंडिन्शब्दवत् । गोरपि अस्त्यर्थे मिनिः । गावो विद्यंतेऽस्येति गोमी । (आलाटौ कुत्सितभाषिणि) आलश्च आटश्च आलाटौ । १–२ बहुभाषिणीत्येके । कुत्सितं भाषत इत्येवंशी-

---

१ ञमत्वप्रतिषेधार्थः ।

लः कुत्सितभाषी तस्मिन् अभिधेये वाच्शब्दात् आल आट इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। वाच् कुत्सिता वागस्येति वाचालः। वाचाटः। एकत्र आलः अन्यत्र आटः स्व० १–१ (स्त्रो०) ईषदपरिसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः। स्तोकमात्रमपरिसमाप्तौ अपरिपूर्णत्वे किंचिन्न्यूनत्वे वाच्ये नाम्नः कल्प देश्य देशीय इत्येते त्रयः प्रत्यया भवंति। सर्वज्ञ पटु कवि। ईषदपरिसमाप्तः अपरिपूर्णः सर्वज्ञः सर्वज्ञकल्पः। ईषदपरिसमाप्तः पटुः पटुदेश्यः पटुदेशीयः। ईषदपरिसमाप्तः कविः कविदेशीयः। त्रिपु क्रमेण कल्पदेश्यदेशीयप्रत्ययाः। प्रशंसायां रूपः। (प्रशंसायां) श्लाघायां वाच्यमानायां रूपप्रत्ययो भवति। वैयाकरण। प्रशस्तो वैयाकरणो व्याकरणस्य पाठी वैयाकरणरूपः। केचिदत्र कुत्सायां पाशः इत्यपि पठंति। तन्मते कुत्सितः पाषंडः पाषंडपाशः। एवं भिषक्पाशः। इत्युदाहरणम्। (भूतपूर्वे चरट्) पूर्वं भूत इति दर्शनादिक्रियया तत्समयात्प्राग्विषयीभूतो भूतपूर्वः। तस्मिन्नर्थे चरट्प्रत्ययो भवति। दृष्ट। पूर्वं दृष्ट इति विग्रहे अत्र दर्शनक्रियाया वर्तमानकालात्प्रागपि दृष्टत्वात् स्मृतिज्ञानेन विषयीभूतत्वात् भूतपूर्वोऽतश्चरट्। उभयत्रापि टकार ईबर्थः। एकत्र पुंसि देववत्। अन्यत्रापि टित्त्वादाप् (ष्ठित्रितः। यस्य०) स्व० नदीवत्। (प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयट्) १–१ प्रचुरस्य भावः प्राचुर्यं विकारो अवस्थांतरापादनं। प्राधान्यं मुख्यत्वं। तथा आदिशब्दान्निवर्तनस्वरूपपुरीषावयवेषु च एष्वर्थेषु नाम्नो मयट् प्रत्ययो भवति। उदाहरणानि। अन्न १–१ अन्नं प्रचुरं अस्त्यस्मिन्निति अन्नमयो यज्ञः। अत्र प्राचुर्येर्थे मयट्। टित्त्वादीप्। अन्नमयी स्थाली। मृद् ६–१ मृदो विकारो मृन्मयः। अत्र विकारे मयट्। (वावसाने) दस्य तः (ञमे ञमा०) तस्य नः स्व० यद्वा (क्वचिज्जवानामपि ञमा एष्टव्याः) इति दस्य नः स्व० मृन्मयो घटः। स्त्री प्रधानास्येति स्त्रीमयो जाल्मः। मूर्खः अविचार्यकारी इत्यर्थः। अमृतेन निर्वृत्तोऽमृतमेव स्वरूपं यस्य वा सोऽमृतमयश्चंद्रः। अत्र निर्वर्त्तनार्थे मयट्। गोः पुरीषं गोमयं। शरस्याऽवयवाः शरमयाः बाणाः। (तदधीते०) इत्यादि। तच्छास्त्रादि तच्छास्त्रमधीते पठति तदेव जानाति वा इत्येतस्मिन्नर्थे अण् प्रत्ययो वक्तव्यः। उदाह० व्याकरण २–१ स्वश्व २–१ व्याकरणमधीते पठति अथवा वेद जानातीति वैयाकरणः। सु शोभनो अश्वः स्वश्वस्तं वेदेति सौवश्वः पुरुषः। व्याकरण १ स्वश्व २। एकत्राध्ययनज्ञानार्थेऽण्। अन्यत्र वेदेत्यर्थेऽण्। णकारो वृद्ध्यर्थः॥

(न संधिय्वोर्युट् च) संधिजौ य्वौ संधिय्वौ तयोः संधिजयोर्यकारवकारयोः स्वरस्य वृद्धिर्न भवति। किंतु तयोर्युडागमो भवति। इट् उट् इत्येतावागमौ भवतः। वर्णविश्लेषं कृत्वा यकारात्पूर्वमिकारः। वकारात्पूर्वमुकारः। स्वरहीनं प-

रेण संयोज्यं । पश्चात् (आदिस्वरस्य ञ्णिति वृद्धिः) वैयाकरणः । सौवश्वः ॥

नन्वत्र स्वपदे वृद्धिराकारः क्रियतां तत्राह । सूत्रं । न १-१ (अव्य०) संधिय्वोः एतस्य समासो वृत्तावेव विहितः यथा संधिजौ य्वौ संधिय्वौ तयोः संधिय्वोः ६-२ स्व० (स्त्रो०) इट् च उट् च युट् १-१ (हसे०) च १-१ (अव्य०) पूर्वं (नामिनो रः ।) जल० चतुःपदं । संधिजातयोर्यकारवकारयोः संबंधिनः स्वरस्य वृद्धिर्न भवति । अत्र य्वोः इत्यत्र विआङ् उपसर्गयोर्योगे संधिजो यकारस्तत्संबंधी स्वरस्य आकारः स च वृद्धिरूप एव । अतो न तस्य वृद्धिकार्यं । किंतु य्वोर्यकारवकारयोर्युडागमः तत्संबंधी स्वर आकारः स च वृद्धिरूपः । एतस्य णित्त्वाद्वृद्धिसंभवेऽपि प्रस्तुतसूत्रेण वृद्धिनिषेधः । ततः किंतु य्वोर्यकारवकारयोर्युडागमो भवति । युडागमः इति कोर्थः । तदेव विवृणोति । इट् उट् इत्येतावागमौ भवतः । टित्त्वादादौ । ननु कथं संश्लिष्टस्य यकारस्य वकारस्य च इट् उट् इत्येतौ आगमौ भवत इत्याह । व्य् आस् इति वर्णविश्लेषवियोजनां असंयोगेनोच्चारणं कृत्वा यकारात्पूर्वमिकारः कर्तव्यः । वकारात्पूर्वमुकारः कर्तव्यः स्व० वियास इति जातं । पश्चात् (आदिस्वरस्य ञ्णिति०) इति वृद्धिः । वैयासः । (यस्य०) स्व० १-१ (स्त्रो०) वैयाकरणः । सौवश्वः । इति सिद्ध्यति । अन्यः अत्राप्यर्थे स्वस्ति आह इति सौवस्तिकः । द्वारे नियुक्त इति दौवारिकः । एवं ऐतिहासिकः । पौराणिकः । स्वस्येदं सौवं । त्रिपक्षस्येदं त्रैपक्षं । व्यर्थस्य भावो वैयर्थ्यं । इत्यादि ॥

(इतो जातार्थे) लज्जा जाता अस्य लज्जितः । पंडितः । तृषितः॥

(इतो जातार्थे) इतः १-१ जातार्थे ७-१ जातार्थे उत्पन्नार्थे इतप्रत्ययो भवति । उदा० । लज्जा जाताऽस्येति लज्जितः । जातार्थे इतप्रत्ययः (यस्य०) स्व० (स्त्रो०) एवं पुष्पितः फलितो वा वृक्षः । तारकितं नभः । पुलकितः कंदलितः कंटकितः क्षुधितः ॥

(तरतमेयस्विष्ठाः प्रकर्षे) अतिशयेऽर्थे तर तम ईयसु इष्ठ इत्येते प्रत्यया भवंति ॥ अतिशयेन कृष्णः कृष्णतरः । कृष्णतमः । शुक्लतमः [ईयस्विष्ठौ डिताविति वक्तव्यौ] (डिति टेर्लोपः) उकारो नुमीविधानार्थः । (न्सम्महतो धौ दीर्घः) अतिशयेन लघुः लघीयान् । पापीयान् । लघीयसी । पापीयसी । लघिष्ठः । पापिष्ठः । (गुर्वादेरिष्ठेमेयस्सु गरादिष्टच्लोपश्च) । गुरु प्रिय स्थिर स्फिर उरु बहुल वृद्ध दीर्घ प्रश-

स्य बाढ युवन् अल्प स्थूल दूर अंतिकानां क्रमेण गर प्रस्थ स्फ वर बंहि ज्या द्राघ श्र साध यव कन स्थव दव नेद एते आदेशा भवंति । अतिशयेन गुरुर्गरीयान् गरीयसी गरिष्ठः ॥ गुरोर्भावः गरिमा । प्रेष्ठः प्रेयान् । स्थविष्ठः स्थवीयान् (ईलोपो ज्याशब्दादीयसः) ज्याशब्दादुत्तरस्य ईयसुप्रत्ययस्य ईकारस्य लोपो भवति । ज्यायान् ज्येष्ठः । अतिशयेन दीर्घो द्राघीयान् द्राघिष्ठः । अतिशयेन प्रशस्यः श्रेयान् श्रेष्ठः ॥ (बहोरिष्टेपि) भूयिष्ठः भूयान् ॥

सूत्रं । तरश्च तमश्च ईयसुश्च इष्ठश्च तरतमेयास्विष्ठाः १–३ (सव० स्त्रो०) प्रकर्ष ७–१ (अ इ ए) प्रकर्षे । अतिशयार्थे नाम्नस्तर तम ईयस् इष्ठ इत्येते चत्वारः प्रत्यया भवंति । इष्ठः प्रत्ययः ठांतः । कृष्ण २ अतिशयेन कृष्णः श्यामः कृष्णतरः । कृष्णतमः एकत्र तरप्रत्ययः एकत्र तमप्रत्ययः । १–१ (स्त्रो०) एवं शुक्लतरः शुक्लतमः । [ईयस्विष्ठौ०] इति ईयस् इष्ठ इत्येतौ प्रत्ययौ डित्संज्ञौ वक्तव्यौ । लघु ३ अतिशयेन लघुर्लघीयान् अतिशयेन लघुः स्त्री लघीयसी । अतिशयेन लघुर्लघिष्ठः । सूत्रद्वये ईयसुः तृतीये इष्ठ । [ईयस्विष्ठौ डितौ०] इति डित्त्वादुकारलोपः स्व० आद्ये १–१ उकारानुबंधत्वात् (त्रितो नुम्) इति नुमागमः । (न्सम्महतो० हसे० संयोगां०) द्वितीये (ऋत्रितः ।) स्व० १–१ (हसे०) लघीयसी । तृतीये इष्ठप्रत्ययः डित्त्वाट्टिलोपः स्व० १–१ (स्त्रो०) लघिष्ठः । पाप ३ अत्र पापशब्दः पापयुक्तस्य नरस्य वाचको न पापस्य । यतः पापशब्दस्य व्याकरणांतरेषु इन्प्रतिषेधोऽस्तीति यथा । (नो पापदरिद्राभ्यामिन् । छंदसि तु भवति) अतः अतिशयेन पापः पापवान्पुरुषः इति पापीयान् । स्त्री चेत् पापीयसी । उभयत्रापि ईयस् । डित्त्वाट्टिलोपः । स्व० आद्ये १–१ लघीयसूवत् । द्वितीये (ऋत्रितः) इति ईप् । पुनः अतिशयेन पाप पापिष्ठः पापवान् पुरुषः । इष्ठप्रत्ययः । डित्त्वाट्टिलोपः स्व० १–१ (स्त्रो०) पापिष्ठः (गुर्वादेरिष्ठेमेयस्सु गरादिष्टचलोपश्च) गुर्वादेः शब्दस्य इष्ठ इमन् ईयस् इत्येतेषु गर इत्यादयः आदेशा भवंति । गुरु १ प्रिय २ स्थिर ३ स्थूल ४ प्रशस्य ५ वृद्ध ६ दीर्घ ७ बहुल ८ दूर ९ निकट १० लघूनां ११ क्रमेण गर् १ प्र २ स्थ ३ स्थव ४ श्र ५ ज्या ६ द्राघ् ७ बंह् ८ दव् ९ नेद १० कनाः ११ एते आदेशा भवंति । टेश्च अलोप इति । लोपो न भवतीत्यर्थः । गुरु ३ एकत्र ईयस् अन्यत्र इष्ठ तृतीये भावेर्थे लोहितादेरिमन् सर्वत्र । गुरु इत्यस्य गर् । अत्र (ईयस्विष्ठौ०) इति डित्त्वेपि निषेधकथनाट्टेर्न लोपः । अतिशयेन गुरुर्गरीयान् गरिष्ठः । तृतीये गुरो

भावो गरिमा । इमन् स्व० १–१ राजन्शब्दवत् । स्त्री चेत् गरीयसी । प्रिय २ अतिशयेन प्रियः प्रेयान् । प्रेष्ठः । ईयस् इष्ठ । उभयत्रापि । (गुर्वादेः०) इत्यादिना प्रियस्थ प्र इति आदेशाः । (अ इ ए) स्त्री चेत्प्रेयसी । एवं स्थिर इत्यस्य स्थः । अतिशयेन स्थिरः स्थेयान् स्थेष्ठः । स्थेयसी । स्थिरस्य भावः स्थेमा । स्थूलस्य स्थव । अतिशयेन स्थूलः स्थवीयान् स्थविष्ठः । प्रशस्यस्य श्र आदेशः । अतिशयेन प्रशस्यः श्रेयान् श्रेष्ठः । श्रेयसी । वृद्ध २ अतिशयेन वृद्धो ज्यायान् ज्येष्ठः । स्त्री चेत् ज्यायसी । वृद्धस्य ज्याआदेशः । एकत्र (ईलोपो ज्याशब्दादीयसः) । बहोश्च ज्याशब्दात् बहुशब्दाच्च परस्य ईयसः प्रत्ययस्य ईकारस्य लोपो वक्तव्यः१–१(व्रितो नु० न्सम्महतो धौ० हसे० संयो०) अन्यत्र इष्ठप्रत्ययः(अ इ ए)दीर्घः । अतिशयेन दीर्घो द्राघीयान् द्राघिष्ठः । द्राघीयसी । दीर्घस्य द्राघआदेशः । अतिशयेन बहुलः बंहीयान् बंहिष्ठः। बंहीयसी । अतिशयेन दूरः दवीयान् दविष्ठः । स्त्री चेद्दवीयसी । अतिशयेन निकटः नेदीयान् नेदिष्ठः। नेदीयसी । अतिशयेन लघुः लघीयान् लघिष्ठः । लघीयसी । युवा अल्पो वा कनीयान् कनिष्ठः । कनीयसी । पाणिनीये तु (युवाऽल्पयोः कनन्यतरस्याम्) । अतिशयेन युवा अल्पो वा कनीयान् कनिष्ठः । पक्षे यविष्ठः । अल्पिष्ठः । (अंतिकबाढयोर्नेदसाधौ) अतिशयेन अंतिकः नेदीयान् नेदिष्ठः।अतिशयेन बाढः साधीयान् साधिष्ठः । गुरु१ स्फिर २ वृद्धि ३ तृप्तानां ४ क्रमेण गर १ स्फ २ वर्ष ३ त्रपः ४ स्युः (विन्मतोर्लुक्) विनो मतुपश्च लुक् स्यात् इष्ठेयसोः परयोः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः । स्रजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान् त्वचिष्ठः त्वचीयान् । एवमन्येपि यथासंभवं ज्ञेयाः । क्वचित्तु स्थूल१ दूर २ युवन् ३ ह्रस्व ४ क्षिप्र ५ क्षुद्राणां ६ अंत्या यरलवाः सस्वरा एव लोप्याः । पूर्वस्य च गुणः इष्ठेयसोः परयोः । स्थविष्ठः । स्थवीयान् दविष्ठः १ यविष्ठः ३ ह्रस्वस्य गुणासंभवः । ह्रसिष्ठः २ क्षेपिष्ठः । बहु । अतिशयेन बहुर्भूयान् । अत्र ईयस्प्रत्यये (बहोर्लोपो०)इत्यादिना भूआदेशः । चकारात् (इमनादीनां०) इति बहुवचनत्वात् ईकारस्य लोपः । अथवा (बहोश्च) इति कथनादीकारलोपः । पुनः बहु इष्ठप्रत्ययः (बहोर्लोपः०) इति उकारलोपः । बहोश्च भूआदेशः । ततो (बहोरिष्ठे यिः)बहुशब्दात् इष्ठप्रत्यये परे यिर्भवति । इति इकारस्वरस्य यकारागमो भवति । उक्तं च प्रक्रियायां (इष्ठस्य यिट् च) अत्र बहोर्भूआदेशो यदादेशस्तद्वद्भवति इति बहुवत् । तथा इष्ठस्य इकारे लुप्तेपि एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायात् न विरुद्धं । भूयिष्ठः । अत्र केचिद्बहुशब्दादिष्ठसंबंधिनः इकारस्यापि इत्येव व्याचक्षते । तदसंगतं । इकारलोपस्य प्रधानत्वात् । भूइत्यादेशस्तु इकारलोपादृते दुःसाधः ॥

[किमोऽव्ययादाख्याताच्च तरतमयोराम् वक्तव्यः] कुतस्तरां परमाणवः । कुतस्तमां तेषां आरंभकत्वं । उच्चैस्तरां गा-

याति । पचातितरां । पचातितमां । [अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः] उच्चकैः । यकः । सकः । सर्वकः ॥

पुनश्चित्यं [किमोऽव्ययात्०] इति किम् इति अव्ययरूपात्किमः किम्शब्दसंबंधिनोऽव्ययात् अन्यस्मादपि उच्चैस्इत्यादिकादव्ययात् आख्यातसिद्धात् भ्वादिरूपाद्भवति पचतीत्यादिरूपात् स्वार्थे अतिशयार्थे वा तरतमप्रयत्यौ भवतः । तस्मात्पुरतः आम्प्रत्ययो भवति । उदा० । कुत इति तत्रादिगणः । किमः पंचम्यंतस्य निपातरूपमव्ययं तस्मात्तरप्रत्ययस्तमप्रत्ययश्च । उभयत्रापि आम् । कुतस्तरां परमाणवः । प्रादुर्भवंतीत्यध्याहारः । तथा तेषां परमाणूनां कुतस्तमामारंभकत्वं परमाणुद्वययोगेन द्व्यणुकाद्युत्पादकत्वं कुतः कुतो मूलोत्पत्तिरित्यर्थः । उच्चैस्तरां गायति इत्यव्ययं । केचित्तु केवलात्किम एव प्रत्ययात्तरतमयोराम् इति व्याचक्षते । चशब्दात् उच्चैर्नीचैरव्यययोरपीति । तथा डुपचष् पाके । पच् तिप् (अप् कर्त्तरि)। स्व० । पचति । अग्रे स्वार्थे तरस्तमस्तमाच्च आम् । पचातितराम् पचातितमाम् । एवं पठ व्यक्तायां वाचि । पठ पूर्ववत् । पठातितमां एतदाख्यातिकं ॥

(परिमाणे दघ्नादयः) परिमाणेर्थे दघ्नट् द्वयसट् मात्रट् इत्येते प्रत्यया भवंति । जानुदघ्नं जलं । शिरोद्वयसं । पुरुषमात्रं [द्वयोर्बहूनां चैकस्य निर्द्धारणे किमादिभ्यो डतरडतमौ वक्तव्यौ] कतरो भवतोः काण्वः । कतमो भवतां तांत्रिकः । भवतोर्यतरस्तार्किकस्ततर उद्गृह्णातु । (संख्येयविशेषावधारणे द्वित्रिशब्दाभ्यां तीयः) द्वितीयः । (त्रेः संप्रसारणं) तृतीयः । (षट्चतुरोस्थः) षष्ठः । चतुर्थः (पंचादेर्मट्) पंचमः सप्तमः अष्टमः नवमः (एकादशादेर्डट्) एकादशः ॥

(परिमाणे दघ्नादयः) इति । ऊर्ध्वप्रमाणार्थे दघ्नट् द्वयसट् मात्रट् इत्येते त्रयः प्रत्यया भवंति । वक्तव्यमात्रमेतदुदाहरणं । जानु । जानु परिमाणमस्य जानुदघ्नं । अत्र परिमाणे दघ्नट्प्रत्ययः । जानुपरिमितं जलमित्यर्थः । तथा पुरुष । पुरुषः प्रमाणमस्येति पुरुषमात्रं । तथा शिरस् । शिरः परिमाणमस्य शिरोद्वयसं । टकारानुबंधत्वात् (ष्ट्वितः) इतीप् । तेन ऊरुद्वयसी ऊरुदघ्नी । शिरोद्वयसी । गजपतिद्वयसी इत्यादि । द्वयोर्बहूनां चैकस्य निर्द्धारणे किमादिभ्यो डतरडतमौ वक्तव्यौ । व्याख्या । द्वयोर्मध्यात् बहूनां मध्यात् एकस्य निर्द्धारणे पृथक्करणे जात्यादिपरिप्रश्ने च किमादिभ्यः कियत्तद्वचो डितौ तरतमौ भवत इत्यर्थः । किम् । बहूनां द्वयोर्वा मध्ये कः क-

तमः कतरः। अत्र निर्द्धारणं पृथक्करणं तस्यार्थे डतरः। डित्त्वाट्टिलोपः स्व० कतरो भवतोः काण्वः । क इति कतरः। भवतोर्द्वयोर्मध्ये काण्वः कथगोत्रीयः काण्ववंशीयः कः।तथा कित् । डतमः । पूर्ववत् । कतमो भवतां मध्ये तांत्रिकः शास्त्रविदित्यर्थः । सैद्धांतिकस्तु तांत्रिकः । यद् तद् उभयत्रापि डतरः । टिलोपः स्व० (सवर्णे०) १-१ (स्रो०) भवतोर्द्वयोर्मध्ये यतरस्तार्किकस्ततर उद्गृह्णातु । ब्रवीतु इति भावः । चकारात् एकशब्दात् अन्यशब्दादपि डतरडतमौ वक्तव्यौ । एकतरः एकतमः। अन्यतरः अन्यतमः । (संख्येय०) इति । संख्यातुं योग्यः संख्येयः । द्वयोस्त्रयाणां वा मध्ये योऽन्त्यः संख्येयो गणनायां प्रस्तुतः संख्यापूरणस्तस्य विशेषेण अवधारणे अयं कथित इत्यस्मिन्नर्थे परिच्छेदे द्वित्रिशब्दाभ्यां तीयप्रत्ययो भवति । [त्रेः संप्रसारणं च वक्तव्यं] त्रिशब्दस्य संप्रसारणं । रेफस्य ऋकारः । द्वित्रि । द्वयोः संख्यापूरणो द्वितीयः । एकस्यापेक्षयाऽपरः संख्येयः तस्य विशेषेण परिच्छेदः। क्रियत इति द्विशब्दात्तीयप्रत्ययः । अन्यत्र तु त्रयाणां संख्यापूरणत्वेन विशेषावधारणे तत्रापि तीयः तस्मिंश्च परे त्रेः संप्रसारणं । यकारस्य सस्वरस्य संप्रसारणं इकारः।वकारस्य उकारः। रेफस्य ऋकारः । सस्वरस्य च दीर्घस्वरयुक्तस्य च दीर्घ ईकारादिरिति संप्रसारणं वक्तव्यं । अत्र त्रिशब्दे रेफस्य ऋकारः । तृतीयः । (षट्चतुरोस्थट्) इति षष् चतुर् इत्येतयोः संख्येयविशेषावधारणे संख्यापूरणेर्थे थट्प्रत्ययो भवति । षष् । षण्णां संख्यापूरणः षष्ठः । थट् प्रत्ययः (ष्टुभिः ष्टुः) थस्य ठः । स्व० १-१ (स्रो०) चतुर्णां संख्यापूरणश्चतुर्थः । थट्प्रत्ययः (जल०) टित्त्वादीप् । षष्ठी । चतुर्थी । चतुर्णां संख्यापूरणः तुर्यः तुरीयः इति पूर्वमेवोक्तं । (पंचादेर्मः) पंचादेर्नाम्नो दशपर्यंतात्संख्येयविशेषावधारणे मट्प्रत्ययो भवति । पंचानां संख्यापूरणः पंचमः । मट् प्रत्ययः (नाम्नो०) पंचमः । एवं सप्तमः । अष्टमः । नवमः । दशमः । इति (एकादशादेर्डः) । टकारानुबंधत्वमत्राप्यनुवर्तनीयं । एकादशन् इत्यादेः अष्टादशयावत्संख्येयविशेषावधारणे संख्यापूरणेर्थे डः प्रत्ययो भवति । विकल्पेन मट्प्रत्ययोऽपीति केचित् । एकादशन् । एकादशानां संख्यापूरण एकादशः । डप्रत्ययः । अत्र डित्त्वाट्टिलोपः स्व० १-१ (स्रो० सहादेः सादिः) इति एकस्य एका इत्यादेशः । प्रक्रियामते तु (आन्महतः०) इति योगविभागादात्वं । देवशब्दवत् । एकत्वात् प्राय एकवचनमेव । एवं द्वादशः । त्रयोदशः । (द्विञ्यष्टानां द्वात्रयोष्टाः) इति द्विशब्दस्य द्वाइत्यादेशः । अष्टन् इत्यस्य अष्टाइत्यादेशः । चतुर्दशः । पंचदशः । षोडशः (सहादेः सादिः) इति षस्य उः दस्य डः (उ ओ) सप्तदशः । अष्टादशः । एकोनविंशतिः । अत्र डप्रत्यये कृते निपातनात् तिसहितस्य टेरकारस्य लोपः स्व० एकोनविंशतितमः । तथा स्त्रीत्वे विंशतितमी इत्यपि भवति । द्वितीये डः प्रत्ययः । "डानुबंधेंत्यस्वरादेर्लोपस्तेर्विंशतेरपि " इत्यनेन सह टिलोपः । पूर्वं ति इत्यस्य लोपः । प-

श्चाट्टेर्लोपः स्व० विंशः । तथा प्रक्रियायां (विंशतेर्डिति) विंशतिशब्दस्य तेः लोपः स्यात् डिति परे । यद्वा केचित्तु टिलोपे कृते पुनः (हलादेरीषादौ) इति टिलोपमिच्छंति । केचित्तु टिलोपे कृते (सहादेः सादिः) इति विंशति इत्यस्य विंश इत्यादेशमिच्छंति । केचित्तु वाग्रहणादेव (पंचादेर्मः) इति मप्रत्ययमपीच्छांति । तन्मते विंशतितमः इत्यपि स्यात् । एवं एकविंशतितमः एकविंशः । द्वाविंशतितमः द्वाविंशः । त्रयोविंशतितमः त्रयोविंशः । द्वात्रिंशत्तमः द्वात्रिंशः । त्रयस्त्रिंशत्तमः त्रयस्त्रिंशः । चत्वारिंशत्तमः चत्वारिंशः । पंचाशत्तमः पंचाशः । एवं षष्टितमः एकषष्टिः इत्यादि ज्ञेयं अत्र ग्रंथांतरेष्वेतानि वक्तव्यानि संति । द्वित्र्यष्टानां द्वात्रयोष्टा भवंति (प्राक् शतादनशीते वा) शतात् प्राक् शतं यावत् अनशीते अशीतिशब्दं वर्जयित्वान्यत्र यत्र द्वित्रिअष्टशब्दाः संति तत्र क्रमेण द्वा त्रयः अष्टा एते आदेशा भवंति । यथा । द्वादशः त्रयोदशः अष्टादशः (चत्वारिंशदादौ वा) चत्वारिंशदादिषु शब्देषु परेषु द्वित्र्यष्टानां द्वात्रयो ष्ट वा भवंति । द्विचत्वारिंशत् द्वाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् अष्टाचत्वारिंशत् । द्विपंचाशत् द्वापंचाशत् । त्रिपंचाशत् त्रयःपंचाशत् । अष्टपंचाशत् अष्टापंचाशत् । एवं द्विषष्टिः द्वाषष्टिः । द्विसप्ततिः द्वासप्ततिः । द्विनवतिः द्वानवतिः । अनशीतिरिति विशेषणात् द्व्यशीतिः द्व्यशीतितमः । त्र्यशीतिः । अष्टाशीतिः । अत्र द्वात्रयोष्टा न भवंति । शतादेर्नित्यं तमट् प्रत्ययः स्यात् । शततमः । एकादशादेरधिकार्थात् सप्तम्यर्थे शते सहस्रे च डप्रत्ययः । एकादश अधिका यस्मिन् तत् एकादशशतं । एवं द्वादश त्रयोदश एकविंशतिशतं इत्यादि ज्ञेयं । शतादेरित्यादिशब्दात् शततमः । एकशततमः । मासतमः । अर्धमासतमः । संवत्सरतमः । इत्यादि ज्ञेयं । शतादीनि संख्योपयोगानि लोकादवगंतव्यानि ॥

(कतिकतिपयाभ्यां थः) कतिथः । कतिपयथः (संख्यायाः प्रकारे धा) द्विधा । त्रिधा । चतुर्धा । पंचधा (गुणोऽण् च) द्वेधा । त्रेधा । द्वैधं । त्रैधं (क्रियाया आवृत्तौ कृत्वस्) पंचकृत्वः । सप्तकृत्वः (द्वित्रिभ्यां सुः) द्विरुक्तं त्रिरुक्तं (बह्वादेः शस्) बहुशः शतशः । (तयायडौ संख्यायामवयवार्थे) द्वितयं । त्रितयं । द्वयं । त्रयं ॥ (शेषा निपात्याः कत्यादयः) का संख्या येषां ते कति ॥ इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता॥ इति श्रीअनुभूतिस्वरूपाचार्यकृतसारस्वतस्य प्रथमा वृत्तिः

संपूर्णा ॥

(संख्यायाः प्रकारे धा) संख्यावाचिनो नाम्नः प्रकारेर्थे धाप्रत्ययो भवति । द्विप्रकार इति । द्वौ प्रकारौ अस्येति वा द्विधा । त्रिधा । चतुर्धा । पंचधा । षोढा । इत्यादि (गुणोऽण् च) धाप्रत्यये परे द्वित्रिशब्दयोर्गुणो भवति अण् च वा भवति इकारस्य ए गुणः । द्वेधा । त्रेधा १-१ (क्त्वाद्यंते च) इति (अव्ययाद्विभक्तेर्लुक्) तथा धाप्रत्ययात्स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । णकारो वृद्ध्यर्थः । द्विधा । त्रिधा । उभयत्रापि अण् । वृद्धिः (यस्य लोपः) गायत्र्याद्यण् इति नपुंसके १-१ (अतोम्) द्वैधं । त्रैधं । (क्रियाया आवृत्तौ कृत्वस्) क्रियायाश्चलनगमनकरणादिकाया आवृत्तौ तत्संख्यापरावृत्तेन पौनःपुन्ये वारंवारार्थे पंचसप्तादिसंख्यायाः कृत्वस् इति प्रत्ययो भवति । पंचन् । पंच वारान् इति पंचन् कृत्वस्प्रत्ययः (नाम्नो०) प्रथमैकवचनं सि (अव्य० स्रो०) पंचकृत्वः । सप्तकृत्वः । त्रिःसप्तकृत्वः । कतिकृत्वः । इत्यादीन्युदाहरणानि । (द्वित्रिभ्यां सुः) द्वित्रिशब्दाभ्यां क्रियाया आवृत्तौ सुप्रत्ययो भवति । उकार उच्चारणार्थः । द्वौ वारौ इति द्विः । त्रीन्वारान् इति त्रिः । सुप्रत्यये कृते १-१ (अव्य० स्रो०) अग्रे उक्तमिति (नामिनो रः ।) स्व० एवं द्विर्भुक्ते । द्वौ वारौ इत्यर्थः । त्रिरधीते त्रिः त्रीन् वारान् अधीते पठतीत्यर्थः । चतुः स्वपिति इत्यपि क्वचित् दृश्यते [एकस्य सुप्रत्ययसहितस्य सकृदादेशो वक्तव्यः] सकृत् एकवारं (बह्वादेः शस्) बह्वादेर्नाम्नो वारंवारार्थे संख्यायां वा शस् प्रत्ययो भवति । बहु । बहून् वारान् इति बहुशः । अथवा बहवः एव बहुशः । कोटिः संख्या येषां ते कोटिशः । शस्प्रत्ययः (अव्य०) एवं शतशः । सहस्रशः । लक्षशः । कोटिशः । अनेकशः । भूरिशः । गणशः । कतिशः इत्यादीनि । (तयायडौ संख्यायामवयवार्थे) अवयवार्थे संख्यायां वाच्यमानायां तयट् अयट् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । तत्र तयट् संख्यावाचिनः शब्दात् संभवति । अयट् द्वित्रिशब्दाभ्यामेव । द्वित्रि । उभयत्र तयट् । क्लीबे । द्वितयं त्रितयं चतुष्टयं । अयडित्यत्र डकारष्टिलोपार्थः इति चिंत्यं । द्वौ अवयवौ यस्य समुदायस्य तत् द्वितयं यद्वा द्वावेव द्वयं त्रय एव त्रयं।त्रयोऽवयवा यस्येति त्रयं। एवं द्वयं । द्वित्रि । अयट् प्रत्ययः (यस्य०) स्व०१-१ (अतोऽम्) स्त्रीलिंगे द्वितयी । त्रितयी । चतुष्टयी । द्वयी । त्रयी [उभयशब्दादप्ययट् वक्तव्यः] उभौ अवयवौ अस्येत्युभयः । टित्त्वादुभयी । (यस्य लोपः) (अल्पे शमीकुटीशुंडाभ्यो रः) अल्पार्थे लघ्वर्थे वाच्ये शमीकुटीशुंडा इति त्रिभ्यः शब्देभ्यः रप्रत्ययो भवति । अल्पा शमी शमीरः । अल्पा कुटी कुटीरः । अल्पा शुंडा शुंडारः । (स्त्रीपुंसोर्नणस्नणौ) स्त्रीपुंसोः शब्दयोः क्रमेण नणस्नणौ प्रत्ययौ भवतः अपत्याद्यर्थे । णकारो वृद्ध्यर्थः । स्त्रीषु भवः स्त्रिया अपत्यं स्त्रीणां समूहो वा स्त्रैणं । पुंसि भवः पुंसो अपत्यं पुंसां समूहो वा पौंस्नं । तत्र स्त्रैणमित्यत्र नण् । णित्वात् वृद्धिः । (ष्णुनो०) तथा पुंसः स्नण्प्रत्ययः । णित्वाद्वृद्धिः । पौंस्नं (संयोगांतस्य०) इति सलोपः १-१ क्लीबे (अतोऽम् । अम्श० मोनु०) अथो-

पसंहारमाह। (शेषा निपात्याः कत्यादयः) इति। शेषाः अत्र व्याकरणेऽनुक्ता ग्रंथांतरेषु च उदाहृताः शब्दाः कतिकतिपयकतिथकतिपयथयतितति अन्येपि विंशत् त्रिंशत् चत्वारिंशत् पंचाशत् षष्टि सप्तति अशीति नवति शत इत्यादयः शब्दाः निपात्याः निपातसिद्धाः प्रयोगानुसारेण साध्याः ॥ ॥ इति सुबोधिकायां तद्धितदीपिका ॥

सुबोधिकायां कृतायां सूरिश्रीचंद्रकीर्तिभिः ॥
स्यादीनां प्रक्रिया पूर्णा बभूवेत्थं मनोहरा ॥ १ ॥
तेषामेव हि सच्छिष्यो हर्षकीर्त्याह्वपाठकः ॥
लिखनोपक्रमं चास्याः प्रपेदे प्रीतमानसः ॥ २ ॥

इति श्रीनागपुरीयतपागच्छाधिविधायिसदाराजभट्टारकश्रीचंद्रकीर्तिसूरिकृतायां सारस्वतटीकायां प्रथमा वृत्तिः संपूर्णा ॥

---

१ स्तपोधनः ।

इति
सारस्वतचन्द्रकीर्तौ
प्रथमा वृत्तिः समाप्ता.

पुस्तक मिलनेका ठिकाना-
गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णदास
"लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" छापाखाना.
कल्याण--मुंबई.